

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТІ

**«ҚАЗАҚ КІТАБЫ:
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ КІТАП БАСУ
ІСІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ»** атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической
конференции
**«КАЗАХСКАЯ КНИГА:
ВКЛАД ДВИЖЕНИЯ АЛАШ
В РАЗВИТИЕ КНИГОИЗДАТЕЛЬСКОГО ДЕЛА»**

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

Ғылыми редактор:
филология ғылымдарының докторы, доцент **А.Ә. Рамазан**

Жауапты редактор:
магистрант **Г.А. Саяқбаева**

«Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты редактор Г.А. Саяқбаева – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.

ISBN 978-601-04-3837-8

Бұл жинаққа Алаш зиялыларының ағартушылық миссиясы мен кітап шығару ісіндегі еңбектерін бағалау және насихаттау мақсатында өткізілген «Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары топтастырылған. Ғалымдар мен докторанттардың, студенттер мен магистранттардың, жазушылар мен елімізге танымал тұлғалардың ғылыми мақалалары енгізілген.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Мәмбет ҚОЙГЕЛДИЕВ,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА академигі, алаштанушы

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ АЗАТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚЫЗМЕТІ

Ағартушылықтан басталған қозғалыс. Осы уақытқа дейін тарих және басқа қоғамдық ғылым салаларында қазақ оқығандарының советтік кезеңдегі қызметіне баға беруде негізге алынған өлшем – олардың большевиктер идеологиясын қабылдауы немесе қабылдай алмауы болып келді. Ал олардың ағартушылық идеологиясына иек артуы, қоғамдық даму мен өзгерістерге осы көзқарас тұрғысынан қарауы сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының жалпы даму деңгейінен, ішкі талап-тілегінен туындаған толық негізді құбылыс екендігі есепке алынбады. Бұл партиялық ұстанымдағы тарихшылар үшін Қазақстан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері бар қоғам емес, бар болғаны империяның артта қалған болар-болмас өзгешелігі бар шет аймағы ғана еді.

Қазақ оқығандарының дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады. Қоғамдық дамуда алдыңғы елдермен салыстырғанда қазақ қоғамының кешеуілдеп қалуы, сондай-ақ отарлық тәуелділікке түсуінің себеп-салдарын анықтау, төніп келе жатқан қауіп жағдайында бұл күйден шығудың жолын іздеу, қазақ оқығандарының алдында тұрған негізгі мәселеге айналды. Осы және басқа сауалдарға жауап заман сұранысына лайық шаруашылық құру, күні өткен өмір салтын қайта қарап, жаңа талаптарға бейімдеу екендігін олар жақсы түсінді.

Осы тұжырымға тоқтаған ұлт оқығандары қоғамдық қызметін ағартушылықтан бастады. Яғни, қазақ елі сан жағынан империя құрамындағы үлкен елдердің қатарында емес, сонымен бірге аз және әлсіз елдердің де санатына жатпайтын. Оның халық ретінде жүріп өткен жолы, ерлік тарихы, ең негізгісі ғасырлар бойы қанды күрес арқылы қалыптасқан атамекен жері бар. Ендігі уақытта арасына білім ұрығын себу арқылы оны өз тағдырын шеше алатын белсенді субъектіге айналдыру басты міндетке айналуға тиіс. Олар нағыз білім, осы жолдағы мақсатты ағартушылық қызмет және тәрбие халықты өзгертетіндігіне сенімді болды. Міне, сондықтан да ұлт оқығандары қазақ жерінде заман сұранысына жауап бере алатындай жаңа сапа, мазмұндағы білім жүйесін қалыптастыру ісін барлық бағдарламалық құжаттарына енгізді, бұл межені жақындата түсу үшін қазақ тілін білім және ғылым тіліне айналдыру, осы мақсатта оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау, ұлтқа арнап кітап, газет-журналдар шығару ісін қолға алды. Қорыта айтқанда, ағартушылық ісі ұлт оқығандарының жұмылып атқаратын негізгі ортақ жобасына айналды.

Қазақ оқығандарының, көпсалалы ағартушылық қызметіндегі мынадай екі бағытты бөліп атаған артық емес. Олардың әсіресе «Қазақ» газеті арқылы кең өріс алған қызметі қазақ қоғамын орыс билігінің, әсіресе астарлы да қитұрқы жер саясатына және басқа түрлі зорлықшыл әрекеттеріне қарсылық көрсете білуге баулу бағытында жүрді. Бұл ісін олар биліктің қабылдаған түрлі заңдық актілерін халыққа мұқият түсіндіріп жеткізу арқылы жүргізді. Осы бағытпен тікелей өзектес және байланысты келесі қызметі, қазақ қоғамының мүмкін болғанша тезірек арылуға тиіс оның теріс мінездері мен қылықтарын, ұғым-түсініктерін аяусыз сынға алу болды.

Алаштық топ, мәселен, сол тарихи кезеңде-ақ қазақ жерінің кең және бай екендігін, бұл артықшылықтың егер орынды пайдалана білген жағдайда елдің болашағына жағымды әсері болатындығын жақсы білді. Сонымен бірге олар болашақта әрбір ұлттың байлығының жерінің кеңдігі және жер асты ресурстарының молдығымен өлшенбейтіндігін, ертең-ақ білім мен озық технологияға ие жұрттың ілгері шығатындығын анық болжай білді. «Бұрынғы кеңшілікте қазақ қошқарға сиынып та күнелтті, өтірікші, өсекші, құдай қарғағанды да болыс, би, ауылнай һәм елубасы қойды. О заман енді өтті, жаңа заман адамнан ақыл, ұсталық, жаһидшілдік күтеді. Қазақ жері тарылды, қазынаны күшті жалдап іздегенге бәйге мүше жоқ», [1] – деп жазды Ә. Бөкейханов. Халықтың бойындағы күрескерлік қабілетін оятуда ол ескі заман мен жаңа заманның өзара айырмашылығын түсіндіруге көп күш жұмсайды. «...Біздің адасқан надан жұртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңдік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш... Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық үшін саяси ісін

ұғынбаса, тезек теріп тарқы жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады. Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!», [2] – деп жазды.

М.Дулатұлы, мәселен, 1913 жылы «Қазақта» жариялаған мақаласында: «Заман талас-тартысқа айналды. Қара күніне қайғырмай қамсыз жатқан қазақ болмаса, ұшқан құс, жүгірген аңның бәрі де тіршілік жабдығында. Жағаласпай, жармаспай ешкім қатардан орын бермейді. Басқалармен тізелесуге, тартысуға, жарысуға оқу-білім керек. Надан жұрт оқымысты-білімді жұртпен қатар тіршілік ете алмайды. ...Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниеден сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман» [3], – деп жазды.

Алаштық қазақ ағартушылары, әрине халықты білім алуға үндегені рас, дегенмен олар осы міндетті ғана атқарумен шектелген жоқ. Олардың түсінігінде қазақ жастары алған жаңа сападағы білім қазақ халқының өмірін заман сұранысына лайық мазмұн және бағытта өзгертуге тиіс еді. «Бүгінгі адамзат қоғамында – деп жазды А. Байтұрсынұлы, – өміршең мәдениет салтанат құрмақ, ал мәдениеттер теңдігін қуатты мәдениет арқылы ғана орнатуға болады, олай болмаған күнде жоғары сатыдағы мәдениеттер төменгі деңгейдегі мәдениеттерді қанамақ» [4]. Басқаша айтқанда, жаңа сападағы білім қазақ қоғамын феодалдық мешеуліктен және отарлық тәуелдіктен құтқара алатын бірден-бір құралға айналуға тиіс еді.

Ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының тәжі – А.Байтұрсынұлының шығармашылығы арқылы өмірге келген қазақ алфавиті, қазақ тілінің грамматикасы мен теориясы еді, сол арқылы оның әдебиет және ғылым тіліне айналуы болды.

Қазақ ағартушылығының толыққанды қоғамдық құбылыс ретінде көрінуі ХХ ғасырдың алғашқы ширегіне, яғни Алаш зиялыларының қызметіне тұспа-тұс келді. Жалпыұлттық «Айқап» журналының (1911 – 1915), «Қазақ» газетінің (1913 – 1918), екі миллионға жуық тиражбен басылған (революциялық өзгерістерге дейін) қазақ кітаптарының жарық көруі және басқа атқарылған істер осы тұжырымға айғақ.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, мәселен, еуропалық ағартушылық ешқандай да сыртқы араласусыз барлық қалыптасу және даму сатыларынан емін-еркін жүріп өтті. Ал оның өкілдері ешқандай да репрессия құрбаны болған емес. Ал қазақ ағартушылары барлық белгілерімен толыққанды тұтас қоғамдық процесс ретінде ХХ ғасырдың басында қарқынды өріс алғанымен, ұзаққа созылған жоқ. Бар болғаны 20 жылға жетер-жетпес мерзімге созылды. Ал оны бастап, бағыт-бағдарын анықтаған тұлғалар түгелдей дерлік репрессия құрбаны болды. Ал мұндай трагедияны еуропалық бірде-бір ұлт басынан кешірген жоқ.

Ә.Бөкейханов 1933 жылы 29 сәуірде абақтыдағы А.Байтұрсынұлының ауыр жағдайына араша түсіп, Е.П.Пешковаға «Он просветитель казахского народа. Байтурсынов, Кирилл и Мефодий, Новиков и Радищев своего народа, он создал азбуку, которая по мнению профессора Малова лучшая из азбук... А.Байтурсынов автор грамматики, синтаксиса, букваря, хрестоматий на казахском языке. Он Наркомпросс Казахской АССР... первоклассный поэт. Сатирик... Он патриот, националист... бесстрашный пророк своих убеждения...» [5].

Ә.Бөкейхановтың Ахмет Байтұрсынұлының қызметіне байланысты берген бұл бағасы, белгілі дәрежеде ұлт-азаттық күрес жолында тұрған оның бір рухтағы іні-замандастарына да тән еді. Олардың өмірлік ұстанымындағы, қызметіндегі, шығармашылығындағы, тіптен тағдырларындағы ұқсастық осы тұжырымға еріксіз жетелейді.

Алаш қозғалысы бастапқы кезеңде ұлт оқығандарының, яғни интеллектуалдар қозғалысы ретінде өмірге келді. Ал олардың қызметіндегі үйлесімділік және сол арқылы заман сұранысына байланысты берілген жауап бұл азаттық идеологиясын қалыптастыру қызметі еді.

Азаттық идеологиясын қалыптастыру қызметі. Ғасыр басындағы қазақ қоғамының өзекті мәселелерін анықтау, елеп-екшеу ісінде «Қазақ» газеті шешуші рөл атқарды. 1913–1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті іске асырған бұл қызмет, негізінен, мынадай екі бағытта жүрді. Біріншіден, бұл мезгілде ұлттың белсенді зиялы қауымының алдында тұрған ең басты міндет – отарлық езгіге қарсы ұлттық бостандық үшін күрестің бағыт-бағдарын және күрес-әдістерін айқындау еді. Екіншіден, саяси бостандық үшін күрес феодалдық тәртіптер мен қатынастарға, күні өткен салт-дәстүрге, ішкі қоғамдық мерездерге қарсы бітіспес күреспен бір мезгілде жүруге тиіс болды. Соған байланысты ұлт оқығандары өз еркінен тыс феодалдық мешеулікпен күрес принциптерін анықтауды да қолға алды.

Ғасыр басындағы қазақ қоғамдық ойы мен азаттық қозғалысының ең өзекті тақырыбына айналған жер мәселесі еді. Осы ретте М. Шоқай жер мәселесіне байланысты Ә. Бөкейхановтың айтқан мынадай пікірін келтіреді: «Ұлтқа пайдалы адам болғыңыз келсе, бәрінен бұрын орыс өкіметінің атамекеніміздегі жер саясатын мұқият зерттеп үйренуге тырысыңыз. Сізге не істеу керектігін осы

саясаттың өзі-ақ көрсетіп береді». Ә.Бөкейхановтың осы пікірін келтіріп, М.Шоқай артын ала өзі қатарлы жастарға байланысты «мемлекетіміз үшін ең үрейлі қатердің қайдан келе жатқанын сонда ғана түсіндік», – деп түйеді [6].

Әсіресе, «артық» деген сылтаумен құнарлы қазақ жерлерін ішкі Ресейден қоныс аударушыларға жаппай тартып алып беру, 15 десятина жер нормасы туралы ақпарат, переселен шенеуніктері бастап берген қазақ қожалықтарын бірден отырықшы өмірге көшіру сияқты аса қауіпті саясат қазақ зиялыларынан тез арада бұл озбырлыққа қарсы халықты жұмылдыра алатын әрекетке көшуді талап етті. «Қазақ» және «Айқап» басылымдары отырықшылыққа көшу мәселесін ұлттық ауқымда көтеріп, пікірталасқа айналдырды. Бұл тақырыпқа қалам тартқан авторлар екі түрлі пікірде болып, өзара бөлініп кетті. 1) Б.Қаратаев пен М.Сералин бастаған «Айқап» журналы төңірегіндегі топ қоғамдық мешеуліктің негізгі себебін көшпелі өмір салтынан көріп, сондай-ақ толассыз қоныс аударушылар легінің Қазақстанды отарлау екіпіннен қаймығып, қазақтарға да келімсектер сияқты он бес десятинадан жер үлесін алып, отырықшылыққа көшуді уағыздай бастады, бұл істе өздері де үлгі көрсетті. 2) Ә. Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы және М.Дулатұлы бастаған келесі «Қазақ» газетіндегі топ көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтының қалыптасуын және оны өзгерту мүмкіншілігін қазақ жерінің табиғи ерекшеліктері арнасында қарауды жақтап, жаппай отырықшылыққа көшуді ұсынушы переселен мекемелері мен шенеуніктерінің отаршылдық пиғылды ұстанып отырғандығын, өйткені егіншілік мәдениетімен таныс емес қазақ бұқарасын 15 десятина үлеске отырғызу, оларды біржола жерден айыруға апаратын шара ретінде қарастырып, осы ойды қалың көпшілікке жеткізуге күш салды. Бұл мәселенің қазақ жұрты үшін қаншалықты маңызды екендігін түсіндіруде екі жақта да, кемшілік болған жоқ. М.Сералин қазақтың қалпын екі жолдың айрығына келіп тоқтап, қай жолға түсерін анық білмей дағдарған жолаушыға теңеп, белгілі бір ортақ шешімге келу үшін тіпті жалпықазақ съезін шақыруды ұсынды [7]. Ал 15 десятинадан жер алып, отырықшы тұрмысқа көшкендерге тоқталып, бұлар «жер бытырап, жылдан-жылға тарылып бара жатыр, түпкілікті қоныс болуға жарайтұғын жерлер шетке кетіп бітіп, қазаққа қолайсыз жерлер қалатұғын, біз түбінде мұндай жерде бытырап қалып оңбаспыз, одан да бар қолайлы жерімізге өзіміз қала салып отырықшы болып, бірыңғайырақ қалайық дегендей, «шарасыздан шалға тиіп барамынның» кебін киіп, қала болған жайы бар», – деп бұл ұстанымдағылардың уәжіне тоқталады. Сонымен бірге мұндай бетбұрыстан күтетін үмітін де жасырмайды: «Біз қазаққа қала сал деп үгіт айтсақ, әлбетте, отырықшы халықтың түпкілікті қонысқа ие болатындығын; кәсіпшіл болмақ, өнерлі болмақ, оқымысты, алымды болмақ – отырықшы болғанда ғана табылатындығын шамалап айтып едік», – дейді. «Айқаптағы» жарияланымдарда шамамен осы пікірді Ж.Сейдалин, Б.Қаратаев және басқа ұлт оқығандары да ұстанды [8].

Бұл мәселеде «Айқапқа» қарсы ұстанымды «Қазақ» бетінде ашық білдірген Ә.Бөкейханов болды. «Талас дүния – ғұмыр сифаты, талас, тартыс жоқ болса, ғұмыр абақты болар еді», – деп айтыс тақырыбына байланысты ол өз уәжін білдірді: «Біздің ақылымызша адам баласының шаруасы бірте-бірте қиыншылықпен, көп жылдарда аударылады. Мал бағып, шаруа қылып келе жатқан жұрт, орыс 15-тен жер берді деп егінші бола қалмайды. Мал шаруасы тымақ емес, төре келе жатыр деп қолға жұлып алатын. Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт 15-тен жер алса, үлкен аяққа тар етік киген болады. Біз, қазақ-ау, 15-тен жер алмай тұрып жан-жағыңа қара дейтініміз, қазақ 15-тен жер алып, осы алақандай жерге мал бақпақ, бұған мал бағылмайды» [9].

Қорыта айтқанда, «Қазақ» газеті бетінде Ә.Бөкейханов пен оның пікірлес серіктерінің бұл тақырыпқа байланысты жариялаған материалдарындағы негізгі тұжырым мынаған сайды: а) әрбір халықтың құрған шаруашылығы ғасырлар бойы өзін қоршаған табиғи ортаны игеру барысында қалыптасады, сондай-ақ ол халық озбыр әкімшіліктің немесе жеке адамдардың қалауы бойынша аз уақыт ішінде мүлдем жаңа сападағы шаруашылық түріне ауыса салмайды, ондай өзгеріс мақсатты әрекетті және көп уақытты талап етеді; ә) әлемдік тәжірибе (Аустралия, Швейцария т.б.) көрсетіп бергеніндей, мал шаруашылығымен айналысудың түрлі варианттары бар, отырықшы өмір салтына көшіп те мал өсіруге, мал өнімдері арқылы қоғамдық байлық жасауға да болады, ол үшін, мәселен, малдың тұқымын жаңартуға көп көңіл аудару қажет; б) жердің құнарына, ерекшелігіне қарай шаруашылық құру, яғни «жердің құнарына қарай мал бағуға қолайлы жерде мал бағу, ал егінге жарамды жерде егін егіп қала болу тиімді» [10]. «Біз қазаққа қала болма демейміз, – деп жазды А. Байтұрсынұлы. Жақсы жеріңе жиылып қалаңды сал, мешітіңді орнат, мектеп, медресенді аш, рұқсатсыз неге қала болдың деп ешкім айтпайды дейміз. 15 десятинамен қала боламын десеңдер, күн көре алмайсындар дейміз» [11]. 1913 жылдан бастап Дала Ережесінің 120-бабына [12] және Түркістан өлкесін басқару Ережесінің 270-бабына [13] енгізілген қосымшалардың ұлттық мүддеге қайшы келетіндігін, министрлер кеңесінің қазақ жерін алуға қатысты 1909 жылғы 9 маусымда қабылдаған құжатының заң емес, бар болғаны нұсқау екендігін, сондықтан да переселен шенеуніктерінің

отырықшылыққа зорлап өткізуге құқығы жоқ екендігін халыққа түсіндіруді көздеген мақалалар «Қазақтың» әрбір нөмірінде дерлік жарияланып тұрды. Мақала авторлары халыққа жерге байланысты өздерінің құқығын түсіндіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге үкімет шараларының отаршыл сипатын аша отырып, оған бейбіт түрде қарсылық көрсетуге шақырды. Мәселен, Министрлер Кеңесінің 1909 жылғы 9 маусымдағы нұсқауын негізге ала отырып, переселен мекемелері науқан ашып, қайсыбір уездерде қазақтарға 15 десятинадан жер үлесін белгілеп, отырықшы тұрмысқа аударуға көшкен еді. Міне, осы шараға байланысты «Қазақ» басқармасына переселен мекемелерінің зорлықшыл әрекетін баяндап, кеңес сұраған көптеген хаттар түседі [14]. Бұл хаттардың біразына газет арқылы жауап берген Ә. Бөкейхановтың мақалаларын сол тарихи уақыттың контекстінде алғанда, батыл деп айту аз, шындап келгенде, үкіметтің жер саясатына ашық түрде қарсы жүргізілген насихаттың өзі болатын.

1909 жылы Семейдегі Қарауылдан Абай Құнанбаевтың туыстары Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Кәкітай Ысқақұлы Ә. Бөкейхановқа хат жазып, «Не айтасың, ата қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба? – деп сұрайды. Сонда Ә. Бөкейханов: «Бұл жолсыз қоқан-лоқы тәмәм қазақ баласына. Жерің кетсін. Құнанбай баласы Тобықтыға мұрындық болды деген атқа қаларсың, не болса жұртпен бірге көр. Жұрт шаруасы қағазбен 15-ті алғанмен егінге айналмас. Тәмәм қазақ Құнанбай баласына еріп 15-ке құл болса, мал баққан шаруаға зиян болар», – деп жауап береді. Шәкәрім мен Кәкітай Әлиханнның кеңесін қабыл алып, Қарауылдан айырылады [15]. Қорыта айтқанда, «Қазақ» газеті, Ә.Бөкейханов және оның серіктері отырықшы норманың отаршыл мазмұнына, аңқау елді алдауды көздеген астарына қарсылық танытып, рухани кемелдіктің үлгісін көрсеткен еді.

Патша үкіметі ғасырлар бойы отаршыл саясат жүргізе отырып, қазақ қоғамы санасында мемлекеттік тұтастық, мемлекеттік тәуелсіздік, жалпы мемлекеттік туралы ойды, пиғылды біржола жоюға күш салды. Өз ретінде қазақ зиялылары да патша үкіметі орнатқан мемлекеттік басқару жүйесінің басынан аяғына дейін отарлық сипатын, әрине, жақсы түсінді. Әкімшіліктің мұндай мазмұндағы ұстанымы жергілікті халық өкілдерін араластырмаған губерниялық, уездік мекемелердің қызметінен ғана емес, тіптен қазақтардың қолына берген болыстық басқарудан да айқын байқалды. «Қазақ» газеті ол жөнінде жариялаған көптеген материалдарының бірінде «болыс сайлау» аяғы бітпейтін дауға ұласты. Болыс көп сайлаған болмай, бөтен елден орыс жетелеп әкелген бұралқы болды. Мұның сөзін тындаған адам жоқ, мұның болыстығында не қасиет, бұл болыс болған елде не береке?!», [16] – деп жазды. XX ғасырдың басында переселен поселкелерінің жедел көбеюі барысында қазақтарды көп ойланып жатпай-ақ, біржола орыс сот жүйесіне аудару салуды насихаттаушылар шыға бастайды. Мұндай бағытты қолдаушылар қазақ оқығандарының арасынан табылды. Бұл өте қауіпті ұсыныс болатын. Ә.Бөкейханов, мәселен, осыған орай «Қазақтың би хәм билігін өзгертіп не керек, шірік жіп қанша жалғағанмен не іске жарайды? Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады, шарифатқа қарату керек деп біздің молдалар айтады», – деп жазды.

Қалай болғанда да «Қазақ» газеті шыққаннан кейінгі уақытта қазақ ұлт-азаттық қозғалысы етек-жеңі жиналып, жаңа сапаға көтеріліп, негізгі мақсаттары, таяу арадағы міндеттері мен стратегиялық бағыт-бағдары айқындала түсті. Ал осы бір тарихи кезеңде көзі ашық, көкірегі ояу азаматқа, ұлтқа саналы түрде қызмет жасау қасиетті парызға, қоғамдық ойдағы ағымға айналды.

Ескертулер:

1. «Қазақ», 1917, № 234
2. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 2 т., Алматы, 2003, 130 б.
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің Архиві., 6 к., 046578 іс, 7 т., 190-191 п.п.; Егемен Қазақстан, 1992. 7 мамыр.; Абай Университеті. 90 жылдық тарихынан. А., 2018. 136-137 б.б.
4. Жас алаш, 2016, 29 қыркүйек, № 78.
5. Шоқай М. Таңдамалы. Екінші том. Алматы, 1999, 231 б.
6. «Айқап», 1913, № 4-5, 73-78 б.б.
7. Сонда, 1913, № 20, 418 б.
8. «Қазақ», 1913, № 29.
9. Сонда, 1914, № 48.
10. Сонда
11. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX) век. Часть 3. Павлодар, 2015, С.91; Ә.Бөкейханов «Қазақ» газетінде: «25-нші мартта 1891-нші жылы шыққан Степное положениенің 120-нші статьясында қазақтан артық жерді алмақ. Бұлай болғанда әуелі қазақты орнықтыру керек емес пе, қазаққа жер белгілеу керек емес пе? 15-тен алсақ жер белгілеймін, қазақ болып отырсаң, жерден күнде көшірем деп, қазақты күнде көшіріп отыр. Өстіп жұртты билеген патшалық барма екен?» – деп жазды // «Қазақ», 1913, №28
12. Законодательные акты Российской империи...Сонда, С.27.
13. «Қазақ», 1913, № 20, 24, 26, 29 ж.б. сандарында
14. Сонда, 1915, № 105.
15. Сонда, 1913, № 15.

АЛАШ ЖӘНЕ КІТАП ӘЛЕМІ

Әлемдік оңтайлы өзгерістері мен маңыздылығы жағынан адамзат өркениеті тарихында тіл мен жазудың пайда болғанынан кейінгі үшінші орында кітап шығару тұр. Дүниенің төрт бұрышына танымал ойшылдардың қайсысын алсаңыз да, интеллектуалды серпілістің қайнар көзі ретінде кітапты айтатыны белгілі. Кітап – уақыт пен ұрпақтар сабақтастығын сақтап қалған алтын көпір. Мұсылман қауымының ең қасиетті кітабы Құран, міне, әлденеше ғасырлар бойы миллиардтардың санасы мен жүрегіне жолкөрсетуші болып келе жатқан жоқ па?!

Қазақстанда жазу тарихы мен мәдениетіне айрықша мән берілетінін «Күлтегін» тасының ғылыми дәлме-дәл көшірмесін Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің бас ғимаратына орналасқанынан көре аламыз. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында да Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев осынау құбылысқа ерекше мән берген. Сақтардың күміс тостағанындағы таңбалары, тау-тастағы суреттер, байырғы түркілердің жазба мәдениеті, Отырар кітапханасы туралы аңыздар арғы бабаларымыздың интеллектуалды әлеуеті, қоршаған ортаны игеруі жағынан дамыған этностар мен мемлекеттер қатарында тұрғанын куәлендіреді. Бір ғана Күлтегін тасындағы мәтінді оқыған жан бүгінде рухани жаңғыруымызға басымдық беріп отырған бәсекелік қабілет, прагматизм, білімнің салтанаты, туған жер, ұлттық код, сакралды география қағидаттарын Ұлы дала тұрғындары мемлекеттік саясат пен идеология биігіне көтере алғанын ұғынады.

Ендеше ХХ ғасыр басында-ақ білімі, ғылымы, интеллектуалды қарым-қабілеті әлем оқымыстыларымен иық тірестіре алған Алаш зиялыларының қазақ кітабы мәселесімен айналысуы – заңды құбылыс. Ұлт көшбасшылары Ахаң мен Әлекең кітап, газет-журнал шығаруды елдің дамыған-дамымағанына көрсеткіш ретінде дәйектеді. Бұл пайым-тұжырымдарын ірі-ірі зерттеулерінде ғана емес, балаларға арналған шағын суреттемелерінде де қағазға түсірген. Мәселен, А.Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы. Қазақша алифба» еңбегінде әлі мектепке де бармаған баланың ауызына мынадай сөздерді салады: «Бір күні ойнайын деп бардым. Әбіш кітап оқып отыр екен. Тыңдасам кітабында жұмбақ, мақал, өлең, басқа да жақсы сөздер көп екен. Оқу үйренсем, мен де сондай оқыр едім деп ойға қалдым».

Алаш зиялыларының кітап ісіндегі ғылыми-тәжірибелік мұрасын, пайым-тұжырымдарын, қызметін әлденеше салаға жіктеуге болады.

Олар:

1. Өздерінің қаламынан туған, жарыққа шыққан төл туындылары;
2. Қазақша немесе басқа тілде жарияланған кітаптарды таныстыруы, жарнамалауы;
3. Рецензиялары;
- 4.Таяу-алыс елдерде жарық көрген кітаптарды қазақ тіліне аударуы;
5. Кітап шығару ісінің ережелері мен талаптарын тиянақтауы;
- 6.Кітап авторы жайлы ой-пікірін білдіру, мәлімет тарату;
7. Кітаптың қазақ тағдырындағы, ұлттық тіл мен кодты сақтаудағы, т.б. миссиясын ашуы.

Кітап әлеміне қатысты Алаш мұрасы көлемін елестету үшін бір ғана мысал келтірсек жетіп жатыр. Ахаңның ізбасары М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» жинағы 1909 жылы, «Бақытсыз Жамал» романы 1910 жылы, ұлы ақын М.Жұмабаевтың алғашқы кітабы «Шолпан» 1912 жылы жиырмаға толмаған шағында жарық көрсе, заңғар жазушы, әлемнің Әуезові мұрасы бүгінде 50 томды құрап отыр. Шынын айту керек, Алаш серкелері қазақ кітабының санын да, сапасын да жазбай таныған. Осы орайда Шәуешек қаласында Құрбанғали Халидов қайтыс болғаны туралы «Қазақ» газеті таратқан хабардың маңызы зор. «Марқұм жұмақта болсын деп күллі қазақ оған дұға қылуымыз тиіс» деген жолдардан кейін «Тауарих хамса» кітабының нарқы мен мазмұны туралы марапат сөзді авторға көрсетілген құрмет ретінде қабылдағанымыз жөн. «Кітабы үлкен қолда, сегіз жүз бет бар, – делінген. – Сол 800 беттің 600 бетінде қазақтың жайын, күнелту ретін жазыпты. Шын-өтірігі аралас қазақтың шежіресін де айтады. Оқымысты қазақтың хәрбірі сол кітапты қарап шықса недәуір ғылым алар деп білеміз». 1915 жылы жазған мақаласында М.Дулатов соңғы екі жыл ішінде 15 атаумен 45 000 дана қазақ кітабы шыққанын, қазақ тілі мен емлесін қалыптастыруға игі ықпал етуші «Қазақ» газеті, А.Байтұрсынұлы, «Тіл – құрал» оқу құралы, қазақша жарияланған кітаптар екенін жоғары бағалауы бекер емес. «Қазақ тілін сақтаймыз,

– депті ол, – балаларымызды қазақша шыққан кітаптарымен оқытамыз һәм адабиятымыз шын қазақша болсын дегенде, бұлардың бәрінің негізі «Тіл – құрал» екенін ұмытпасқа керек».

Ал кітапты алаштықтардың насихаттауы мен жарнамалауынан да үйренеріміз көп. Олар кітапханалар мен кітап дүкендерін ұлықтауды ұмытпаған. Айталық, Орынбордағы «Білік» кітапханасы жайын «Қазақ» газеті 1913 жылы былай жарнамалайды: «Қазақша һәр бір түрлі өлеңдер, қиссалар һәм мектеп кітаптарының қайсы бір түрі де бар. Үлкен һәм уақ арабша уа түрікше дәріс кітаптарының ең мол һәм жақсы орны да «Білік» кітапханасы».

Бұдан кейін кітап саудасының нарықтық қырына тоқталады: «Һәм түрлі жазу аспаптарын, үстел керек жарақтарын тілеген уақытта «Білікте» табарға мүмкін: көптеп һәм уақтап сатылады. Бағалар бөтен жердегілерден арзан. Пошта арқылы алдыруға да болады. Задаткасыз һеш нәрсе жіберілмейді».

Орынбор қаласындағы Х.Хусайновтың кітап және жазу аспаптары дүкені туралы да үздіксіз ақпарат беріліп отырған.

Ол ол ма, Артур мен Карнеги секілді байлар салғызған Нью-Йорк кітапханасы жайлы «Қ.Б.» бүркеме есіммен жазған мақала – нағыз ғылыми зерттеу. Кітапханада 2 млн-нан астам кітап бары, бір жылда 217 мың оқырман 7,9 млн кітап алғаны, оның 2,9 млн-нын балалар алып оқығаны, 927 адам қызмет қылатыны бүгінгі оқырманды бей-жәй қалдырмайды.

Түптеп келгенде, мақала авторы «Қ.Б.» Американың сойылын соғып тұрған жоқ. Қазақ қоғамының назарын білім-ғылым бастауы кітапқа аударуды мақсат тұтқан.

Алаш зиялылары басқа да ұтымды жұмыс тәсілдерін қолданды. «Қазақ» бетінде «Жаңа шыққын кітаптар», «Жақын арада басылып шыққан һәм шығатын кітаптар» айдарымен берілген материалдардан А.Байтұрсынұлының қолтаңбасын байқау қиын емес. Әңгіме қазақ авторларына қарай ауғанда асқан дәлдік пен ұқыптылық көрсетеді. Мысалы, Ш.Құдайбердінің әйгілі үш кітабын былайша сипаттайды: «Қазақ шежіресі – бүтін қазақ-қырғыз, басқа түркі жұрттарынан һәм хандардың шежіресін анықтап айтатын тарихи кітап... Қалқаман-Мамыр қиссасы 1722-нші жылда қазақ Сырдариядан ауып, Ақтабан шұбырынды болардан бір жыл бұрынғы болған бір оқиғаны өлеңмен баян еткен кітап. Аяқ жағында насихат өлеңдері бар... Мұсылмандық кітабы – ғылым хал туралы керекті болған мағлұматты қазақша нұсқасынан түсіндіреді...

Үш кітаптың жазып шығарушысы Шәкәрім Құдайбердіұлы».

Алаш зиялылары кітап ісіне үлкен жауапкершілікпен қарағаны оқыған кітабына жазған рецензиядан, тіпті шағын шолудан көрініп тұр. Әсіресе Ә.Бөкейханның 1915 жылы «Қобыланды» кітабына жазған сынының тағылымы мол. «Қолға не түсті соны баса бермей, жақсы, көркем қылып басуды көздеу керек», – дейді ұлт көсемі. Бұл – бір. Екіншіден, мәтіннің сауатты басылуына назар аударады («Қазақ ішіне көп таралатын кітаптардың қазақ емлесімен басылуы біздің рухани міндет жолына жақсы болар еді»). Үшіншіден, кітапта берілетін суреттердің сапалы шығуын талап етеді («Кітаптағы ат орыстың «Тяжелый воз» дейтін жүк аты. Шабандығы өгіздің аз-ақ алдында... Жырдағы шын Тайбуырыл азбан. Кітапта суреті салынған бозайғырдың бірде бір мүшесі, жылқылығынан басқа, Тайбуырылға ұқсамайды»). Төртіншіден, кітаптың соңында географиялық, есімдік, топонимикалық көрсеткіштерді түзудің тәрбиелік, деректанулық пайдасын алға тартады («... кітап тәрбиелі болар еді, ... жырдан қазақ тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді»). Бесіншіден, басшылыққа алатын үлгіге ертеректе жарияланған Ш.Уәлиханов кітабын жатқызады («Ана «Зарқұм», «Салсал» баспасын орысша «макулатура», иағни бақалшы жолы дейді. Шоқан кітабы басылған жол «литература» жолы атанады»).

Алаштықтар кітап пен оның авторы талант көзін ашуға септесетініне кәміл сенді. Әлем таныған ұлыларды былай қойғанда 1871-1913 жылдары қазақ даласында тұрған Е.П.Михаэлис еңбектерінің Абайға әсерін Ә.Бөкейхан аса жоғары бағалаған еді. 1914 жылы жарық көрген «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела И.Р.Г.О.» жинағының XVIII шығарылымы Михаэлиске арналғанын құптай отырып, «Михаэлис болмаса, бұған Абай шимайлы ғұмыр жолында жолықпаса, Абай ана Қозы Көрпеш-Баянды, Тарғынды, қыпшақ Қобыланды батырды, Едігені шығарған ақындар аяғын құшар еді» деген. Осы үшін-ақ Михаэлис қандай болсын құрметке лайық.

Әлемдік ақыл-ойдың үздіктерін Алаш қайраткерлері жазбай таныды. Сол себепті Ә.Бөкейхан Л.Н.Толстойды, А.П.Чеховті, В.Г.Короленконы, И.С.Тургеневті, Г.Д.Мопассанды, Д.М.Мамин-Сибиряқты қазақша сөйлетті.

Ауызша үгіт-насихатымен, газет-журналдардағы сөзімен, кітаптарымен, қажымас қайраткерлігімен қазақты оятқан, Қазақ мемлекетін құруды күн тәртібіне қойған Алаш зиялылары Кеңестер тұсында көсіле қимылдай алмады. Саяси өктемдік пен цензураның қыспағына төзуге тура келді. Соған қарамастан олардың социалистік 20 жылда қалдырған ұлы мұрасы – оқулықтары мен оқу құралдары, көркем шығармалары. Тек сыртқа кеткен М.Шоқай ғана, салыстырмалы түрде алсақ,

тарихшы, саясаттанушы, көсемсөзші, журналшы, сарапшы ретінде жасампаздық қабілетін ашып, әлем таныған тұлғаға айналды.

Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың ортасына дейінгі ұлт тарихындағы ренессанстық құбылыс. Одан бергі тәуелсіздікке дейінгі дәуірді желтоқсан немесе желтоқсаншылар қозғалысы дәуірі деп айдарлағанымыз дұрыс шығар. Біз үшін желтоқсан – жұлдызды ай. 1917 жылғы 12 желтоқсанда Алаш Орда дүниеге келді, 1936 жылғы 5 желтоқсанда Ресей федерациясындағы Қазақ автономиясы КСРО құрамындағы одақтас республикаға айналды, 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда қазақ жастары Кеңестер одағының шаңырағын шайқалтқан ұлы іске барды. 1986 жылғы желтоқсан – Алаш қозғалысы жаншылғаннан кейінгі дәуірдің қазақ даласындағы барлық әділетсіздігі мен қасіретін әшкерелеген сәт. Оған «Есеп» партиясының дүниеге келуі, «Жас тұлпар» тағдыры, М.Жұмабаевты ақтауға талпыныс, О.Сүлейменовтің «Аз и Я», кітабы, неміс автономиясына қарсылық, Х.Қожахметтің тағдыры – бәрі-бәрі кіреді. 1991 жылғы 16 желтоқсанда мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланды. Осыған дейін бір сәтке тоқтамаған азаттық үшін күресті, Алаш құбылысынан кейінгі дәуірді ендігі жерде «Желтоқсан қозғалысы» дәуірі деп айдарлауды ұсынамын.

Қоғамдық сананың қалыптасуына қозғау салушы факторлардың маңдайалдысы, пәрмендісі қоғамдық пікір болса керек. Ғылым кесімді де сүбелі сөзін айтпаған ортада қоғамдық пікір жаңсақ пайым-тұжырымға басымдық беруі бек мүмкін. Осының дәлелін 1986 жылғы желтоқсанның тарихы мен маңызын қазақ қоғамы қозғаған сайын байқаймыз. Колбинді Қазақстанға әкелген Мәскеу билігінің шешімімен келіспеген қазақ жастары Алматыда ғана емес, бірнеше елді мекенде шеруге шыққаны белгілі. Осыны бүгінде біреулер оқиға десе, көпшілік көтеріліс деп бағалауда. Көтеріліс ұғым-түсінігі мезеттік қимыл мен әрекетті білдіреді, ал қозғалыс мағынасы, мерзімі жағынан мейлінше кең, оған саяси, идеологиялық, әлеуметтік, теориялық, ұлттық мақсат-мүдделердің ұштасуы тән.

Алаш идеясы мен мұраты салтанатты шеру үстінде. Оның шежіресі кітапта, шежірешісі де кітап. Интернет кеңістігіндегі мәтінді өшіруге, жойып жіберуге болады, ал тасқа басылған қазына – мәңгілік.

Сағатбек МЕДЕУБЕК,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ АНЫҚТАҒАН «ШЕШЕНСӨЗ» АТАЛЫМЫНЫҢ МӘНІ МЕН АЙҚЫНДАМАСЫ

Орыс ғалымдары «устная публицистика» деп, ал біз оны тікелей аударып «ауызша публицистика» деп атап жүрген сөз өнерінің үлкен бір саласын Ахмет Байтұрсынов «шешенсөз» деп атап, соның ерекшеліктерін ажыратып берген болатын. Ғалым былай дейді: «Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады.

Оны істеу үшін шешендер жай байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді. Сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойында, бойын да балқытып билеп алып, алып кетуге иждаһат етеді. Сондықтан, шешен сөздің «қыздырма» яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру. Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мәністеп болғаннан кейін келеді. Өйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлелдеп, сипаттап ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады. Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Шешен сөздің зор мүшелері бесеу:

1. Бастамасы.
2. Ұсынбасы.
3. Мазмұндамасы.
4. Қыздырмасы.
5. Қорытпасы» [1, 222-223].

Ұлтымыздың рухани көсемі болған Ахмет Байтұрсынов – біз зерттеп отырған сала ғылымының көшбасшысы. Алғашқы осы салаға қатысты ұғымдар мен түсініктерді ғылыми жүйеге салып, анықтамаларын айтып, айқындамасын жасап, түрлерге бөліп, олардың қызметін ашып берді. Ахмет Байтұрсынов өмірі мен шығармашылығы қайта тірілген жылдары зерттеушілер ғалымның «көсемсөз» деген терминін алды да «шешенсөз» деген терминін назардан тыс қалдырды. Біздіңше оның бір ғана

себебі бар. Олар «шешенсөз» дегенді «шешендік өнер» және «шешендік сөзбен» мағыналас, мән-дес деп түсініп қалды. Сөйтті де «публицистика» дегеннің баламасы Ахаң түсіндіруінше «көсемсөз» деп айналымға енгізіп жіберді. Ол да ұлттық рух ояңған жылдары «ана тілімізге бір сөз, бір балама болса да ене берсе» деген ізгі тілектен туған әрекеттің бірі. Ондай ізгі ниетпен жіберілген қателіктерге кешіріммен қарай отырып, кезегі келген соң бұрыс кеткен тұстарды мүмкіндік туған кезде дұрыстап отыру – ғылымның жөні, ғалымның парызы. Ағалар аманатына адалдығы, кейінгі ұрпақ алдындағы жауапкершілігі. Терминтанушы ғалымдардың айтуынша: «Ұғымдарға атау беріп, сөзбен белгілеп алмай тұрып, олар жөнінде сөз қозғап, талдау жасау мүмкін емес» [2, 67]. Шындығында қазақ шешенсөзін зерттеу барысында сан алуан түсінік, пайым, ұғымдар алдымыздан шыққанда оларға бұған дейін ат қойылып, айдар тағылмағандығын білдік. Оның да өз себебі бар еді. Сонау жиырмамыншы ғасырдың басында «Әдебиет танытқышында» ажыратып айтқан шешенсөз табиғатын Ахмет Байтұрсынұлына жабылған «халық жауы» деген жаладан кейін арнайы зерттеуге ешкім бара қоймады. Ахаң ақталғаннан соң да оның мұраларын жариялау, оқу, танысу, зерттеу, зерделеу ісі әлі күнге баяу жүріп келеді. Баяу болғанның үстіне шалағайлық таныту да бар. Олай дейтініміз, Ахаң тайға таңба басқандай етіп «әлеуметке дегенін істету үшін айтылған сөз, егер ауызша болса – шешенсөз, жазбаша болса – көсемсөз» деп анықтап айтып кеткен. Біз оның жазбашасын алдық та, ауызшасын жылы жауып қойдық. Сол себептен де шешенсөз туралы ой қозғағанда кейбір ұғым, түсініктерге ғылыми таным сүзгісінен өткен атау қойылып, ара жіктері ажыратылмай қалды. Мысалы, кез келген адам өзі көрген оқиғаны бір немесе бірнеше адамға айтады. Болған оқиғаны ешбір қоспасыз, боямасыз сол қалпында жеткізуге тырысады. Сол *ауызша* жеткізген ақпаратты ғылымда не деп атаймыз?

Кез келген адам өмірде көргенінен, естігенінен, байқағанынан, аңғарғанынан ақпарат жиып, өзінше ой түйіп оны келесі адамға, айналасына, өз ортасына *ауызша* айтады. Мұны қалай атауға болар еді? Немесе кез келген адам өз өмірінен өткен жайттарды яки көзі көрген адамдардың өнегелі істері, тағылымды сөздерін есіне ала отырып өз ортасына *ауызша* айтып береді. Мұндай айтылымдарды не деп атау керек? Адам табиғаттың тамаша бір суретін алғаш көрді, танданды. Соны қолмен қойғандай қылып айтты. Болмаса өзі туып- өскен жердің табиғатын тамсана отырып *ауызша* суреттеп берді. Оның бұл суреттеуін зерттеуде *не* деп атайды. Адамдар жақсы адамнан жақсы тағылым алады. Айналасына тек ізгілік нұрын шашып жүретін адамдардың жақсылығын, адамгершілігін жалпы адамдық келбетін, сырт сұлулығын сөзбен сомдап, екінші біреуге үлгі ретінде *ауызша* айтады. Оның бұл айтынын не деп атау қажет? Бұрынғыдай айтылған сөз айтылған жерде қалып немесе желмен ұшып кететіндей емес, сол күйінде таспаға жазып алып, сақтап қою оңай. Сақтап қана қоймай қоғамдық-әлеуметтік қажетке жарату мақсатында ғылыми айналымға түсіру маңызды. Айналымға түсуі үшін шешенсөз айтындарына жеке-жеке ат қойып, анықтамасы мен айқындамасын түсінікті тілмен түйіндеп алған жөн.

Адам уақыт пен кеңістіктің сан сынынан өте келе дабыстау, дауыстау машықтарының нәтижесінде мағыналы дыбыс шығара бастады. Әр мағыналы дыбыс қайталана келе немесе бір-бірімен қосыла келе жеке сөз пайда болды. Әуелі бір буынды, одан соң екі буынды сөздер дүниеге келді. Адамдар күнделікті тіршілікте қайталана беретін:

- жағдайлар мен құбылыстарға;
- істейтін істері мен әдеттеріне;
- күнде көріп жүретін айналадағы заттарға;
- адамдарға;
- аң-құстарға;
- өзге де табиғат жаратындыларына;

- қимыл-қозғалыстар мен әрекеттерге өзінше ат қоятын болды. Сол аттар мен атауларды қатар атау арқылы мағына, мазмұн құрастыру машығын жетілдірді. Сөйтіп бірте-бірте *үн қату*, *тіл қату*, *сөйлеу*, *айту* мәдениеті қалыптасты. **Үн** – адамның ең қажетті, аса маңызды сәтте тек көмейінен шығарылатын дыбыстық ақпарат, дыбыстық тілдесу. **Үн** – кейде мағынасыз, кейде мағыналы бір немесе бірнеше дыбыстың әлденеге жауап ретінде шығарылған жиынтығы. «Үндеді», «үндеу», «үн қатты» секілді «үн» сөзімен байланысқан тіркестер шақыру немесе жауап беру мағынасында айтылады. «Үндеді» деген етістік Махмұт Қашқаридың сөздігінде «шақырды» деген мағына береді деп жазылған [3, 322]. Айтылым кезінде адамдар «үн қат», «үн қатпады», «үн қатты» деген тіркестерді жиі қолданады. Осындағы «қату» етістігі «айту» етістігімен мағыналас, мән-дес секілді. Бірақ шын мәнінде олай емес. «Қату» етістігі «үн» және «тіл» деген зат есімдермен ғана тіркесіп барып белгілі бір ойды білдіреді. Біріншісі зат есімге тіркескенде тек үн шығару мағынасын, ал екіншісі зат есіммен тіркескенде «сөзбен жауап беру» мағынасын береді.

Үн қату – естілген лепеске жауап ретінде шығарылған дыбыс. Мысалы, біреу шақырғанда немесе дыбыс бергенде оған қарсы «а?» «е..», «ау», «иә», «не», т.б. секілді ішкі сезімнің сыртқа шығу сәтінде берілген дыбыстық жауап. (Кейін бұл тіркес замансөзгерлер арасында бейнелі түрде «айтылған ойға жауап берді» деген мағынада қолданылды.)

Ал тіл қату – айтылған сөзге бір сөзбен немесе тіркеспен коштаған, келіскен, болмаса қарсылық білдірген мәнде жауап беру. Мысалы, «немене?», «ол не?», «мен», «иә», «бар», «жоқ», «қазір...», «келе жатырмын»... т.б. Үн қату мен тіл қату әрекетінің мерзімі қысқа. Кері байланысқа түспейді, тілдесімге немесе сөйлесімге одан әрі қатысымға бармайды.

Сөйлеу – адамның белгілі бір оқиғаға, іс-әрекетке немесе жағдайға байланысты ішкі ойын айтымдар арқылы сыртқа шығаруы. Сөйлеудің мекенаты (адресаты) болуы да, болмауы да мүмкін.

Ал «*айту*» етістігінің «тіл қату» және «сөйлеу» етістігіне қарағанда мағыналық-мазмұндық мәні ауқымды әр салмақты.

Айту – қоғамға қажетті белгілі бір тиянақты ойды, пікірді жеткізу қызметін айқындайды. Және оның нақты мекен аты болуы міндетті.

Тіл адамдардың топтаса жүріп өмір сүру, бірлесе жүріп күн көру қамы үрдістері нәтижесінде сөйлесім, тілдесім, қатысым барысында пайда болды. Тіл құрал-саймандар жасау, аң аулау, азық дайындау, сыртқы күштерден қорғану, бір сөзбен айтқанда өмір үшін күрес процестерінде даму сатыларынан өтті. Тайпалардың, рулардың, ұлыстардың келешек үшін арпалыс айқастары кезінде адамдар сан алуан алмасулар мен араласуларды бастан кешірді. Өмір сүру, тіршілік ету қажеттілігі оларды бір тудың астына біріктірді. Тайпалық одақтар, бірлестіктер, қағанаттар, хандықтар, мемлекеттер аясында ұлт болып қалыптасты. Сол кезден бастап өзінің жеке тілі орныға бастады. Бір тілде сөйлеген соң сол тілдің дамуына табиғи жағдай жасалды. Қарабайыр хабарлау, бұйыру, жұмсау, коштау, қолдау, қарсыласу тілі уақыт өте келе көркем тілге ауысты. Яғни, ақпаратты көркем тілмен жеткізу машығы қалыптасты. Ақпаратты көркем тілмен жеткізу машығы шешенсөз өнерінің дамуына жол ашты. **Шешенсөз деп** – қоғамдағы күрделі мәселелерді мемлекеттік, ұлттық, бұқаралық мүдде тұрғысынан қозғау әрі оларды шешу жолдарын түсіндіру және сол іске жұмылдыру үшін әлеумет алдында ауызша айтылған пәрменді әрі деректі де дәйекті сөздердің жиынтығын айтамыз. Біз бүгінге дейін Ахаңның анықтамасын біржақты қолданып, соған сүйеніп зерттеу жүргізіп келдік. Яғни «әлеуметке айтқанын істету мақсатымен» жазумен шығарылатын сөзді, яки **көсемсөзді ғана** сөз етіп жүрдік те, газет, журнал шығарылғанға дейін мына сайын далада әлеумет болмағандай, болса ол әлеумет басқарылмағандай, басқару үшін сөз айтылмағандай «әлеуметке айтқанын істету мақсатымен» ауызша айтылатын сөзді, яки **шешенсөзді** назардан тыс қалдырдық. Сол шешенсөзді ескерусіз қалдыру арқылы ұлтымыздың сан ғасырлық ауызша айту өнерін, яғни қоғамдық пікірді ауызша жеткізу машығын, қоғамдық сананы қозғайтын ойды ауызша айту шеберлігін, сонымен бірге бабаларымыздың қоғамды басқару үшін айтылған асыл ойлары мен пікірлерін отарлаушылармен бірге аяққа таптап келдік. Соның зардабын бүгін көріп отырмыз. Орысша ойлап, ағылшынша сөйлегіміз келеді. Өз пікірін ауызша пәрменді де әсерлі айту дәстүрінен айырылып қалдық. Бетке тура қарап ақиқатты ашық та айшықты айту әдебі мен әдетінен ада болдық. Соттың алдында тұрсақ та, халықтың алдында шықсақ та қағазға қарамай сөйлей алмайтын, ойын айта алмайтын халге түстік. Ахмет Байтұрсынұвтың анықтамасына ден қойсақ, ол кісі шешенсөзді бес түрге бөліп қарастырады:

«Шешенсөздер бес түрлі болады:

1) Шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде – *саясат шешен сөзі* деп аталады.

2) Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері – *билік шешен сөзі* деп аталады.

3) Біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошаметтеп сөйлеген шешеннің сөзі – *қошамет шешен сөзі* деп аталады.

4) Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені – білімір шешен сөзі деп аталады.

5) Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – *уағыз* деп аталады» [1, 222-223].

Осыларды басшылыққа ала отырып атқаратын қызметіне қарай атауларын аталымға, яғни терминге айналдырсақ, онда Ахаңның тіркестері *саясатсөз, биліксөз, қошаметсөз, білімірсөз, уағызсөз* деп түрленеді де тілге енеді. Сөйтіп біз шешенсөздің, яғни ауызша публицистиканың бес саласын білеміз. Осы бес сала өз ішінде бірнеше түрге бөлініп кетеді. Айталық саясатсөз: *жолдау, қолдау, мәлімдеу, баяндау, келіссөз, ұсыну, мақтау, көзбесөз, ұран, ант, серт, т.б.*;

Биліксөз: *жарлық, жарғы, ақтау, айыптау, қорғау, бұйрық, пәрмен, шешім, кесім, үкім т.б.*;

Қошаметсөз: *мадақ, арнау, лебіз, лепес, тілек, бата, т.б.*;

Білімірсөз: *дәріс, ақыл, кеңес, сабақ, пікір, жарыссөз;*

Уағызсөз: *хадис, аят, сүре, діни аңыз, шариғат, ақида* болып бөлінер еді.

Бұлардың қатарына насихатсөзді де қосуға болар еді. Оның қатарына *қарасөз, әңгіме, оқиғат, аңғарат, сырашар, сұхбат, тұлғат, табұлғат* та кірері сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы, «Жазушы» 1989ж. 222-223 бб.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, «Ғылым», 67 б.
3. Ol menі үndedi – Ол мені шақырды М. Қашқари. Түрк сөздігі. 1-кітап, Ауд. А. Егеубаев. "Хант" баспасы, Алматы, 1997 ж., 322 б.

Кәкен ҚАМЗИН,

филология ғылымдарының докторы, профессор

ҰЛТТЫҚ ЖУРНАЛИСТИКА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТӨЛБАСЫ

Енді есіме түсіп отыр. Он үш жастан бергі танысым Стефан Цвейгтің өз оқырманына былай дегені бар еді: «Я знал, что достаточно ничтожной зацепки, ибо память моя обладает странным свойством, одновременно и хорошим и дурным: она упряма и своенравна и вместе с тем необычайно надежна. Она увлекает на дно важнейшие события и лица, прочитанное и пережитое, и ничего не возвращает из этой темной пучины без принуждения, по одному лишь требованию воли. Но стоит мне натолкнуться на самый ничтожный намек, на открытку с видом, знакомый почерк на конверте или пожелтевшую газету, и тотчас же забытое вынырнет из сумрачных глубин живо и отчетливо... Но для того, чтобы с полной ясностью увидеть и ощутить прошлое, мне необходим внешний толчок, необходима некоторая, хотя бы ничтожная, помощь из реального мира» [1,437-438]. Тысқы түрткі демекші, осы шағын дүниені жазуға нақдүние импульсы ретінде маған қозғау салған бір тамаша кітапты атап өткім келеді. Оқу құралының аталымы – «Газет істері» – Ташкенттегі Өзбек мемлекеттік баспасынан 1934 жылы жарық көрген, авторы – Шамғали Харесұлы Сарыбаев. Қазіргі көпшілікке бұл кісінің ныспысы жыға таныс болмауы мүмкін. Ал, егер қазақ мәдениеті мен ғылымына өлшеусіз үлес қосқан Болат Сарыбаев пен Шора Сарыбаевтардың аттарын ауызға алсақ, музыкатанушылардың да, лингвистердің де «білеміз» деп шу етері хақ. Міне, осы екі тұлғаны тәрбиелеген, өсірген, жеткізген әке – Ш.Х. Сарыбаев. Ол кісі – отбасы тәрбиесімен ғана емес, ұрпақ тәрбиесімен, ұлттық ақпараттық кеңістікті жетілдіру өнегесімен айналысқан алаш азаматтарының бірі де бірегейі.

А.С. Пушкиннің «19 қазан» деген ұзақ өлеңі бар. Ертеде оқысам керек. Ол уақытта жәй ғана судыратып өте шықтым-ау деймін. Кейін және бір көз тастастағанымда, *«Невидимо склоняясь и хладея, Мы близимся к началу своему...»*, – деген жолдары мені дір еткізді. Осы екі ауыз мәтіннен өткен мен бүгіннің бірлігі, ностальгия мен оптимизмнің ажырамас тұтастығы, саналы жанның өзі жаралған топырағына, өз бастауына, адамзат баласының өткен жылдарға қайта оралу үдерісі анық сезіледі. Яғни уақыт пен кеңістіктегі ілгерілеу, прогресс атаулы ерсілі-қарсылы жолмен, тарихқа табан тіреу арқылы жүзеге асырылатын сынайлы. Жасампаздық пен сындарлықтың бұл да бір виртуалды белгісі.

Енді көзден де, көңілден де таса қалған тұлғаның өмір жолына да қадау-қадау шолу жасап өткен де жөн шығар.

Шамғали Харесұлы Сарыбаев 1893 жылдың 11 наурызында бұрынғы Астрахань губерниясының Ішкі Қырғыз Ордасы, Орда шеті, Нарын бөлімшесінің 9-болыстығына қарасты Бұғанай ауылдық Қашар шағыл тоғайында дүниеге келген. 1905-1908 жж. ауыл мектебінде оқыған. 1908 – 1912 жж. Новая Казанка поселкесінде Жана методикалық жетіжылдық татар мектебінде (қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы, (Жаңақазан ауылы) білім алған. 1912 – 1915 жж. оқудан қолы бос болғанда Нарын жағының Қайыршахта және басқа мектептерінде жалданбалы мұғалім болып істейді. 1916 ж. Орынбор қаласының 6 мешітінің Хұсаиновтар медресесін үздік бітіреді. 1917 ж. – Сырдария облысының Қазалы уезінің Қолтабан тоғайы мектебінің мұғалімі. Осы жылы – Бүкілресейлік 2 есептеудің тізімдеушісі. 1918 ж. – Қазалы қаласында мұғалім. 1918 ж. 3 тамызда Қазалының мұсылман-мұғалімдер одағы атынан халық ағарту Аймақтық мұғалімдер съезіне делегат болып сайланады. 1918 ж. 20 қарашадан – Аймақтық Қырғыз педагогикалық курстарында (Казинпрос) оқытушы (Ташкент қаласы). 1918 ж. 1 қыркүйегі – 1919 ж. 28 маусымы Черняев мұсылмандарға арналған халық училищесінің алғашқы меңгерушісі және жергілікті педагогикалық курстардың мұғалімі. 1918 ж. 25 қазаны мен 1919 ж. шілдесі аралығында Шымкенттегі тоғыз айлық педагогтік курстарда тегін сабақ береді. Осы жылдарда Черняев уездік атқару комитетінің төралқа мүшесі және

Черняев уезі халық ағарту комиссарының көмекшісі. Сол жылдары ол Әбубәкір Диваевтің қызымен некелеседі.

1919 ж. 23 желтоқсанында Қырғыз (Қазақ) Педагогикалық институтына жолдама алады (Казинпрос). 1919-1920 жж. Түркістан Шығыс Институтында қазақ тілін қосымша оқытудан лектор-практикант (Ташкент қ.).

1920 ж. 1 қыркүйегі – 1921 ж. 1 маусымы Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту институты, қазақ тілі мұғалімі (Ташкент қ.). 1921 ж. Қажым Басымовпен бірге ағарту институтын ұйымдастыру үшін Верный қаласына жіберіледі. 1921-1923 жж. Алматыда қазақ педагогикалық техникумын ұйымдастырды. 1921 ж. 4 қазанда Қырғыз (Қазақ) педагогтік училищесін ұйымдастырумен айналысады (техникум, Алматы педучилищесі /облыстық Қырғыз (Қазақ) ағарту институты).

1922 ж. 18 қаңтары – 1923 ж. 1 мамыры Облыстық білім басқармасының басшылығында қызмет етеді: Жетісу өңірлік Қырғыз (Қазақ) мектебінің төрағасы, Қырғызстанның (Қазақстанның) аймақтық сауалнама жүргізу директоры.

1923 ж. 9 маусымында ол Жетісу өңірінде айтыс ұйымдастыру жұмысын қолға алады. Оған Ұзынағашта 20 шақты акын қатысады (Жамбыл, Кенен, Есдаулет, т.б.). Сол айтыстың қорытындысы бойынша 1925 ж. Ш.Х. Сарыбаевтың «Терме» жинағында төте жазумен «Қазақ әдебиеті, оның жинау жолдары» атты 140 бет көлеміндегі мақаласы жарық көреді.

1923 қыркүйегі мен 1934 ж. қыркүйегі аралығында Орта Азия коммунистік университетінде (САКУ – Среднеазиатский Коммунистический Университет) тіл кафедрасында қазақ тілі оқытушысы.

1924 – 1928 жж. Қазақ Ағарту Институтында қазақ тілі мұғалімі.

1928 ж. 6 ақпанында – Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің және Бүкілодақтық Коммунистік большевиктер партиясының газеті «Еңбекші қазақ» газетінің меншікті тілшісі.

1930 ж. Орта Азия байланыс басқармасы радиоорталығы жанындағы Ташкент қаласы бойынша радиогазетінің меншікті тілшісі: «Мақта үшін күрес», «Комсомол өмірі», «Қыз-келіншектер», «Пионер» бағдарламалары.

1934 ж. 15 қыркүйек – 1937 ж. 19 қазан Қазақ коммунистік журналистика институты, қазақ тілі оқытушысы.

1934 ж. 19 наурыз. Қазақ мемлекеттік университетінің кандидаттық диссертациялар қабылдау және кандидаттық атақ беру кеңесінің мүшелігіне бекітіледі.

1938 ж. 3 шілде – 1948 ж. 24 шілде. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті.

1943 ж. 22 қазанда «Орыс мектептерінде қазақ тілі оқытылу методикасы» атты диссертациясы қорғауға қабылданды. 1944 ж. 3 қаңтарда Ш.Х. Сарыбаев педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін диссертация қорғайды. Ресми оппоненттері: проф. Р.Г. Лемберг, п.ғ.к. доц. Ш.К. Қоқымбаев. 1946 ж. 30 наурызында Мәскеудегі аттестациялық комитет оның педагогика ғылымдары

кандидатының КД №002554 дипломын бекітеді. 1947 ж. 14 маусымында Ш.Х. Сарыбаевқа доцент атағы беріледі.

Талай-талай соқтықпалы-соқпақсыз заманалардан өткен жанның демі 1958 ж. 5 көкегінде Алматы қаласында үзіледі.

Ш.Х. Сарыбаевтың өмір жолына зерделей қарасақ, ылдиы мен белестерді, қиын-қыстау кезендерді бастан кешкенін көргендей боламыз. Батыс Қазақстан, Қызылорда, Ташкент. Алаш зиялылары, Кеңес идеологиясы. Ғұмырлық тәжірибе, өмір мектебі. Сайрап жатқан тарих. Педагогтік және журналистік мектеп.

Тарихтың бойынан, әсіресе қазақтың өткен заманы туралы тарихы бойынан жаңалықтың иісі аңқып тұрады. Жаңалық дегеніміз – кешегі күн мен бүгінгі күннің айырмашылығы. Яғни, өткен дәуірде еленбей, ескерілмей қалған дүниенің бұл күндері жарқ етіп қайта көрінуі. Жаңалық дегеніміз бір есептен – ізашарлық. Сондай таңдай қақтырарлық сонылықты мен Ш.Х. Сарыбаевтың «Газет істері» оқу құралынан таптым. Осы арада – бұл кітапты 2017 жылы менің қолыма тигізген филология ғылымдарының докторы, профессор М.Ш. Сарыбаеваға мың алғыс. Санаткер әулеттің бергі ұрпағы атасының, әкесінің салған жолы үзіліп қалмау үшін қолынан келер пайдалы шаруаны үстемелей түсуде. Бұл бір жағынан ғылыми сананы толымдандыру, екінші жағынан имидж бен инновациясының синтезі. Ал, қазіргі инновация деп жүргеніміздің өзі – сол жаңалықтың жүзеге асырылуы, өндіріске енгізілуі. Шамғали Харесұлы Сарыбаев «Газет істері» еңбегінің «Газет туралы пролетариат жетекшілерінің пікірі» тарауында Сексенбайұлы Асанның «Баспасөз – социалды қоғам құруы күресінің құралы» атты кітабына сілтеме жасайды [2, 3]. Демек, ұлттық журналистика теориясына қатысты қазақ тілінде жазылған еңбектердің бәрін біз әлі таба алған жоқпыз деген қорытынды шығара аламыз. «Газет істері» кітабының мұқабасында «Ешкімге берме» деп көк сиямен жазылған сөздің асты сызулы. Кімнің сақтандыруы? Шамғали ағамыздың ескертпесі ме, әлде Шора ағамыздың қолы ма? Әйтеуір, сақтыққа қорлық жоқ деу. Өйткені КИЖ-де, Қазақ университетінде дәріс беріп жүрген Шамғали Харесұлына ұлтшыл, алашордашыл деген айып таққандардың ішінде сол жоғары оқу орнының кейбір студенттерінің де жүргені мәлім.

Алматының тумасы, белгілі орыс киноактері Лев Прыгунов сол кезең туралы өз есінде қалғандарын былай баяндайды: "Никогда не забуду, как в 1950-м мальчик-казах, у которого расстреляли родителей, на уроке встал и плюнул в портрет «вождя народов». Он учился в пятом классе нашей школы. Об этом случае сразу узнал весь город, а мальчик вдруг исчез неизвестно куда. Еще через неделю умер «от разрыва сердца» наш любимый директор школы. А я до сих пор уверен, что его убили – ему было 40 лет всего. Потом в течение пары месяцев в каждом классе на задней парте сидел энкаведист в штатском, и из школы один за другим вскоре «пропали» несколько учителей. Через два гола Алма-Ату потрясла другая трагедия: «звезда» соседней школы, отличник-девятиклассник по имени Роберт застрелил начальника областной милиции и одного из чекистов, пришедших его арестовывать» [3, 23]. Бұл – тарих тағылымы.

Осы ретте мақаламыздың басында аузымызға алған Стефан Цвейгтің мына уәжі де тегін емес-ау: «Только теперь, в более зрелые годы, я понял, как много исчезает с уходом каждого такого человека, – прежде всего потому, что все неповторимое день ото дня становится все драгоценнее в нашем обреченном на однообразие мире» [4, 447].

Оқу құралының соңғы жағында «Хабарды қара өлең арқылы беру» деген пікірін алға тарта отырып, Ш.Х. Сарыбаев мындай мысал келтіреді: «Қазақта:

Ауылым есік алды қалың бүрлем.

Бүрлемді аралайды жолын білген.

Алыстан ат арытып келгенімде,

Көтеріп ақ тамағын тілін берген, – сияқты ел өлеңдері, қара өлеңдері толып жатыр. Жанды газеттің сөзін қызықты қылу үшін сөзді осындай өлеңнен бастап беру керек. Сонан жұрт құлаққа ұрған танадай тыңдай қалады. Мұндай өлеңнің алдыңғы екі тармағы ұйқастық үшін, соңғы екі тармағы мақсатын білдіру үшін айтылады. Қара өлеңнің бәрін түгел айту керек емес, алдыңғы екі тармағын айтып, соңғы екі тармағын жанды газет материалдарымен ұштастыру керек» [5, 93]. Бұл арада, біздіңше, педагог, ғалым, әдіскер бірнеше мәселеге назар аударып отыр. Ең алдымен, контент қазақтың ұлттық болмыс-бітіміне лайық болу керектігіне. Екіншіден, сол мезеттегі ақпаратты өлең жолдарымен бастау үлгісі арқылы ежелгі жыраулық, ақындық дәстүрді жандандыру, ақпараттық айналымға, қоланысқа енгізу шартына. Үшіншіден, біз енді ғана тілге тиек етіп жүрген «lead» ұғымының қазақы көрінісіне. Төртіншіден, қара өлеңді қозғалып отырған тақырыппен үйлестіру, бағыттастыру, поэзияны прозамен іліп әкету мәселесіне.

Бір сөзбен айтқанда, өзі де ақындар айтысын ұйымдастырумен шұғылданған, өзі де өлең жазған Шамғали Харесұлы ақпараттық кеңістікті ұлттық дәстүрмен байытуды, қазақы стильге көшіруді, ақпарат мазмұнын көркемдеуді көздегені беп-белгілі.

Ш.Х. Сарыбаев – журналистика тарихы, басылымды безендіру, журналистика жанрлары, қазіргі «Журналистикаға кіріспе» деп аталатын пәндерге де ат ізін алғаш салғандардың бірі. Зерттеушінің «Газет деген не?», «Газет түрлері», «Газет шығу уақыты», «Газетке тілші болу үшін», «Газетке жазғаның неге басылмайды?», «Қытай газеті», «Бұрынғы Рим газеті», «Ресей газеті», «Газет ісінің алға кетуі», «Шеттілдік газетінің шығуы» сияқты тақырыптары әлі күнге дейін көкейтесті. Ғалым ақпараттық кеңістік аспаны шығыстан ашылғанын қадап айтады. Өткен ғасырдың отыз төртінші жылының өзінде қысылмайды, қымтырылмайды. Бір қызығы, біздің қисынгерлер әлі күнге дейін «Қытай газеті», «Бұрынғы Рим газеті», «Шеттілдік газетінің шығуы» секілді мәселелерге беттей алмай келеді.

Педагог-ғалым сол кездің өзінде оқу құралына қажетті стандарттарға мықтап көңіл бөлгенін атап айтқан жөн. Тіпті басылымдар мәтіндері мен беттерінің фотосуреттері оқу құралындағы тұжырымдардың дерктілігін растауға қызмет етеді, көркемдік реңін де ажарландыра түседі. Ол әрбір теориялық байламдардан кейін газет практикасынан лайықты мысалдарды алға тартуға көңіл қояды. Әр тақырыптың соңында студенттерге арналған 10 пысықтау тапсырмасын «Сауалдар» деген атпен беріп отырады. Ш.Х. Сарыбаевтың газет шығару технологиясы, газет жанрларына арналған байламдары да бүгінгі талаптар деңгейінен табылады деп айта аламыз. Мәселен, фельетон туралы: «Фельетон тақырыбы жұртқа таңсық болуы керек. Күнде көріп жүрген тақырыптар фельетонға тақырып болуға лайықсыз», – десе, хабар-ақпарат туралы: «хроника газеттік шығармалардың ішіндегі ең жеңіл, ең қысқа жазылатыны», – деген қорытынды жасайды. Корреспонденция хақында: «Корреспонденцияға де хроника сияқты фактінің тура өзінен бастап жазу керек. Алыстан ойқастау, артық сөздер, бет ашарлар керек емес», – деген тоқтамға келеді [2, 68; 56; 57-58].

Не дей аламыз? Біздің ұлттық ақпарат кеңістігі жоқ та, жұтаң да емес. Ешкімнен сорлы да емес. Ежелгі ауыз әдебиетінен, руна жазбаларынан ағыс алып жатқан қазақ бабажурналистикасын, жазба журналистикасын педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Ш.Х. Сарыбаевтың біз тілге тиек етіп отырған мына туындысы өркениетті теориялық қалыпқа түсірді деуге толық хақымыз бар.

Біз өзіміздің өршіл санамызды, жоғары зияткерлік мектебімізді Ресейдің ортақол «бейнетқорлар» иіріміне батырып жібергенімізді бертінде ғана пайымдай бастадық. Байқасақ, қазақ журналистикасының теориясын әріні айтпағанда, С. Дөнентаевтың, І. Жансүгіровтің, Ш.Х. Сарыбаевтың еңбектерін жылы жауып қойып, бәрін «тыңнан» – кеңестік кезеңнен өрбітуді жөн санапты. Неге? Не себептен? Себеп біреу-ақ – коммунистік идеологияны ғана місе тұту, соның пәрменінен аса алмау, ежелгі тарихты ұмыту, ұлттық сананы тұншықтыру, бар жақсылықты Батыстан, Ресейден келтіру. Мысалы, Қазақстандағы журналистика факультеттерінің орыс бөлімдері осы күнге дейін Гуттенберг әлемінен аса алмай келеді. Әрине, Е.П. Прохоров та «Введение в теорию журналистики» еңбегінде (2007), Е.В. Ахмадулин де «Основы теории журналистики» оқу құралында (2007) баспахана технологиясының Шығыстан бастау алатынын мойындайды. Бірақ жеріне жеткізе таратып айта алмайды, олардың дәті тек Европада шыққан кітаптар мен мерзімді басылымдарды тізбелеуге ғана жетеді. С.Г. Корконосенко да сол ізден көз жазбайды. «В Германии И. Гуттенберг из Майнца (XV в.) первым в Европе применил наборный шрифт – отдельные литеры (буквы, знаки), из которых можно составить любой текст, и использовал виноградный пресс для напечатания Библии. Иногда ему ошибочно приписывают заслугу изобретения печатного станка, что было сделано задолго до него», – деп жазады, бірақ кімнің, қай елдің өкілі екенін ашып көрсетпейді [6, 26-27]. Ал сонау өткен ғасырдың отызыншы жылдары қазақ ғалымы Ш.Х. Сарыбаев баспа төңкерісі, газет ісі, баспахана технологиясы Қытайдан, Жапониядан тарағанын тайға таңба басқандай айқын көрсетіп берген.

Біз журналистика теориясы мен тәжірибесіне мол үлес қосқан ғалым, ұстаз, әдіскер Ш.Х. Сарыбаевтың қолымыздағы еңбегін әлі де зерттей түсеміз, зерделей түсеміз. Біздіңше, құбыласын ерте таныған зерттеушінің аты баспасөздің классик білімпаздары А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханұлы, М. Дулатұлы, С. Дөнентаев, І. Жансүгіровтердің қатарында тұрғаны жөн. Ал, әзірше өз жазбамызды филология ғылымының докторы, профессор Темірғали Нұртазиннің 1960 жылы жарық көрген «Жазушы және өмір» монографиясындағы: «Қазақ ауыз әдебиетінің толымданып, кең дамыған эпос саласы елімізде ертерек заманда кекселеніп өскен мемлекет жүйесі, тұтас бір елдік сезім, көзқарас, ел қорғаумен байланысты патриоттық ұғым, шекара дегендей факторлар болғанын аңғартады. Біздің батырлық жырларымыздың бірсыпырасында басты геройлар мемлекет қайраткерлері болып сипатталады. Солардың бәрі елімізде тұтас халықтық, мемлекеттік, отандық ұғым бірқыдыру ерте уақытта құралып, қалыптасып, жұртшылықтың санасына ұялағанын, идеялық толғақты мәселе болып,

искусствоның, ауыз әдебиетінің өрнегіне түсе жырланғанын, дәріптелгенін көрсетеді», – деген пікірімен [7, 159] және С. Цвейгтің: «В его лице я впервые приблизился к великой тайне – что все исключительное и мощное в нашем бытии создается лишь внутренней сосредоточенностью, лишь благородной мономанией, священной одержимостью безумцев», – деген сөзімен тәмамдағым келеді [8, 447].

Әдебиеттер:

1. Цвейг С. Новеллы. Мендель-букинист. – М.: ГИХЛ, 1959.
2. Сарыбаев Ш.Х. Газет істері. – Ташкент: Өзбек СКР мемлекет баспасы, 1934.
3. Колобаев А. Главный антисоветчик советского кино //Совершенно секретно, №6, июнь 2018.
4. Цвейг С. Новеллы. Мендель-букинист. – М.: ГИХЛ, 1959.
5. Сарыбаев Ш.Х. Газет істері. – Ташкент: Өзбек СКР мемлекет баспасы, 1934.
6. Корконосенко С.Г. Введение в журналистику. – М.: КНОРУС, 2011.
7. Нұртазин Т. Жазушы және өмір. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960.
8. Цвейг С. Новеллы. Мендель-букинист. – М.: ГИХЛ, 1959.

Ferhat TAMİR

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü emekli öğretim üyesi
Gazi Üniversitesi, Ankara / Türkiye, ftamir@gazi.edu.tr

Қазіргі заманғы түрік диалектілері мен әдебиеттері кафедрасының оқытушысы
Гази университети, Анкара / Түркия, ftamir@gazi.edu.tr

AHMET BAYTURSINULI DAYINDAĞAN OQUWLIQ: OQUW QURALI

Ahmet Baytursinulının Qazaq halqına eñ ülken qızmeti – Qazaqşanıñ әlippesin cәne emlesin tüzip, tәrtipti colğa tüsirüwi. Yaғnıy “töte cazuwdı quruwı”. Bul, qalay boldı?

Baytursinulının pikirinşe мәдениет цағнан keride qalğan Qazaqtardı, ilgeri qatardağı halıqtar qatarına cetkizüw üşin eñ aldımen casalatın nәрse oquw-mektep aşıp halıqtı oqıtıw edi. Al mektep aşqanda eñ mañızdı mesele, oquwğa kerek bolğan quraldardı dayındaw boladı. Ahañnıñ köz qarasınşa oquw quraldarınıñ eñ uluғı – balalarға oquw cazuwdı üyretken kitap yaғnıy әlippe boladı. Sondıqtan Baytursinuli eñ әweli «Oquw Quralı» degen kitaptı cazdı.

Bul kitaptı cazbastan burın, onıñ mazmunınıñ ғılımıy negizderin «Ayqap» jurnalında (1912 cılı 4-5 sandar) «Cazuw Tәrtibi» degen maqalada tüsindirip berdi. Onıñ aytuwınşa qazaq zıyalıları onıñ usınıstarın oqıp, tüsiniп alıp; öz közqarastarın da aytuwı kerek edi. Olay da boldı. Qazaq zıyalılarınıñ basım köpşiligi, ol usınған әlippe cәne emle printsipterin qabıl qıldı, caqsı kördi. Öytkeni olar til bilimi negizinde aytlған edi.

Osıdan keyin Baytursinuli, özi aytқан printsipter negizinde «Oquw Quralı» (Usûl-i Savtiyye colımen tertip etilgen Qazaqça әlippe) kitabın 1912 cılda Orınbor’da carıyaladı. Bul kitap qısqa zaman ötpesten бүkil mektepтерде oqtıla bastadı.

Bu oquwlıq arqasında qazaq balaları ana tilderinde oquw-cazuwdı qıynalmay üyrene bastadı, oquw cazuw bilgenderdiñ, oqımüstılardıñ sanı köbeydi.

Bul älippe kitabın dayındağanda Baytursınulınıñ negizge alğan printsipteri bılay edi:

1. Caqsı bir älippe de bir ärip calğız bir ğana dıbıstı körsetedi.

2. Caqsı bir älippe de ol tildegi bükil dıbıstar üşin bölek äripter boladı.

3. Büginge deyin biz qoldanıp kele catqan Arap älipesinde bizdiñ tilimizde bolmağan dıbıstardı körsetken äripter bar (ض, ط, ظ, ص, ذ, ث t.b.). Bul äripterdi Qazaqşa sözderdi cazarda qoldanbawımız kerek.

4. Tilimizde böten tilderden kelip singen sözderdi biz qalay aytatın bolsaq, solay cazuwımız kerek (Arapşa: şûle - Qazaqşa: säwle sıyaqtı).

5. Är tildin özine täñ zañdarı bar. Ol – aqıyqat. Bizdiñ tilimizdiñ de özine täñ zandarı bar. Älipemizdi cäne emlemizdi tärtipke kelitirerde, bul zañdarğa bağınuwımız kerek.

6. Mektepterimizde qazaq balaları alğasında Qazaqşa, ana tilinde oquw cazuwdı üyrenüwi kerek. Sonan soñ başka tilderde oquw cazuwdı üyrenüwge boladı.

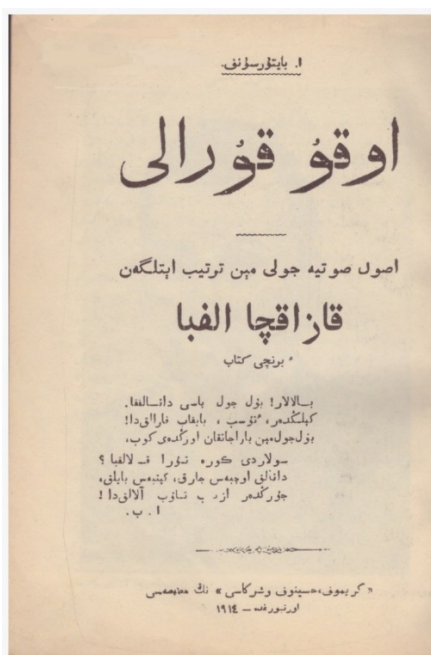
Meniñ oyımşa, Oquw Quralı kitabınıñ carıyalanuwı, Qazaq mädeniyet tarixında ülken oqıyğğa aynaldı. Öytkeni:

1. Osı kitap arqasında Qazaqşanıñ alfaviti men emlesi qalıptastı. Qazaqşa okuw cazuwdı üyrenüw oñay bolıp qaldı. Qazaqşa oqımüstılardıñ sanı köbeye bastadı. Osığan oray Qazaqstanda tağı köp gazet, jurnal cäne kitap carıyalana bastadı, halıq nadandıqtan, bilimsizdikten qutıla bastadı, balaların tağı da köp oqıtı bastadı. Nätijesinde Qazaq halqı, mädeniyetti halıqtar qatarına kirüw colın taptı.

2. Baytursınulı, töniregindegi Alaş qayratkerlerine (Mağcan Cumabayulı, Cüsipbek Aymawıtulı, Mircaqip Duwlatulı, Xalel Dosmuxametulı t.b.) öz salalarında oquwlıqtar cazuwdı tapsırdı. Olar da berilgen tapsırmaların orındadı. Bılayşa bükil salalarda oquwlıqtar cazılıp şıqtı. Qazaqşa bir ğılım tili, mädeniyet tili mäртеbesine iye boldı.

Bul mädeniyet tili bugün de (keyin Orısşa sözder köp aralasıp catsa da) calğasıp catır.

Meniñ sözderim osimen ayaqталadı. Meni tındağандарınız işin köp rahmet aytamın.

A. Baytursınulı cazğan «Oquw Quralı» kitabınıñ muqabası

Ескертпе: Онлайн баяндама мәтіні қазақша оқылып, түрік қарпімен терілді.

КӨСЕМ ОЙДЫҢ КӨРІГІ НЕМЕСЕ БӘДІЗДЕЛГЕН БІТІК ТАС – РУХАНИЯТТЫҢ ТАМЫРЫ, ӨРКЕНИЕТТИҢ ТҰҒЫРЫ

Қазақ баспасөзінің тарихы өте ежелден бастау алатыны рас. Баспасөздің негізі – қоғамдық ақпарат. Белгілі дәуірдің қоғамдық ақпаратын қаз-қалпында сақтайтын, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, тарататын құралы – жазу. Төлтума жазу дәстүрі болу – жасампаздықтың, өркениеттің белгісі. Міне, бұл ретте бағзы рухани мәдениетін, тұтынған кәсібін, мекен еткен жер-суын, көрші халықтармен қарым-қатынасын, тарихи тұлғалар мен өткен оқиғалардың мындаған жылдық сүреңін тасқа мәңгілендірген бітігі бар бірден-бір ұлт екенімізді мақтанышпен айта аламыз. Есік қорғанындағы Алтын Адам жанынан табылған күміс тостағандағы жазу, Талас ескерткіштері, Орқұн, Енесай бойынан табылған Күлтегін, Білгеқаған, Тоңқұқ, Мойынчор, тағы басқа тасбітіктері – соның жарқын айғағы. Бағзы көшпелі төрүктер жазуға қолданатын тастардың сапалық беріктігіне ерекше мән берді. Ең алғашқы әзірде тау басынан ұзақ домалап, өзен аңғарларында су шайып, шашылып жататын, табиғи өңделген, бет-жүзі айнадай жып-жылтыр дөңбек тастардың арасынан қолайлысын таңдап алған. Сосын сол жұмыр тастарға Жердің Күнді айналғанындай дөңгеленте тиісті мәтінді бәдіздеген. Талас өзені бойынан табылған дөңбек, малта тастардағы эпитафиялық мұрамыз соның куәсі. Бұл ескерткіштерді Енесай мен Орқұн руника жазуымен салыстырғанда туыстық тектес болғанмен палеографиялық жағынан таңба кескінінің архаикалық белгілері бірден оқшауланып көзге ілігеді. Сондай-ақ, жазу қатарының орындалу тәртібі мен көркемдік безендірілуінің әлі қалыптасып, жетіле қоймағандығы ескерткіштің жас мөлшерінің әжептеуір ежелгі екендігінің бұлтартпас айғағы. Солай бола тұра аталған жәдігерді зерттеген И.А.Батманов «Тасқа жазылған Талас ескерткіштері Енесай жазуларымен тікелей байланысты. Бұл жазуды тұтынушылар Енесайдан Орта Азияға қарай жөнкіліп жылжыған, бірақ та керісінше емес», [1] – деп, үзілді-кесілді тұжырым жасайды.

Беделді ғалымның жазу таңбаларының палеографиялық белгілерінің даму, қалыптасу процесіндегі салыстырмалы түрде қарапайым жетіле түскен эволюциялық өсу ерекшелігін дәл ажырата алмауы таңғаларлық. Қысқасы, ғалым пайымдауы байырғы төрүк жазуының таралу бағыты мен жас шамасын айқындауды көздегендерді теріс жолға салып, адастыруға құрылған «жаңалық» болып шыққан. Ал, енді, Енесай ескерткіштерінде руниканы тұтынғандар Таластікіндей табиғи өңделген дөңбек, малта тастарға емес, тау жынысты жартастардан сапалық төзімділігі мен ажарына қарай сұлу көрінетін граниттен өлшеп-пішіп, кесіп, тақтайлап шауып, бетінің кедір-бұдырын жазып, тегістеп, мәтінді бәдіздеуге дайындаудың технологиялық кәсіби шеберлігін меңгере бастаған. Сонымен бірге тасқа түсетін жазу мәтінін қатар-қатар горизантал жол тәртібімен түзілген классикалық амалын қолдануды жүзеге асырды. Назар аударарлық жәйт Енесай тас бітіктерінің дизайндық сыртқы көрік пішіні мен ішкі мазмұн тұтастығы жүйеленіп, жеке тұлғаға тән меншікті білдіретін белгі-нышаны, рулық, тотемдік таңбалар, билік иесі қағанның экслибрисін соғуды дәстүрге айналдырған. Біздіңше, бұл символдардың төрүк қағанатының саяси-элеуметтік даму сипатынан дерек беретін мағыналық астары да бар.

Ғылымда «айтқаны келіп, атқаны тиген» еуроцентристік көзқарас өкілдері қалыптастырған «ежелгі төрүк руна жазуы әуелі Енесайда туып бір мезгілде Орқұн бойына, Қазақстан мен Орта Азия өлкесіне тарады» деген консервативтік сірескен ойлау жүйесінің дәйексіздігін жоғарыдағы қысқаша ғана аналитикалық талдау мүлдем жоққа шығарып тұр. Ақиқаты – Есіктен, Талас бойынан табылған жазба ескерткіштердің салыстырмалы тұрғыда өте ежелгілігі дау туғызбайды. Демек, біздің баспасөз тарихы ағылшынның, немістің, француздың, италяның, қытайдың, әлемдегі дамыған кез келген ұлытпен иық тірестіре алар өзгеге ұқсамайтын шығармашылық ерекшелігімен қатар тамыры тереңдігінде екен.

«Дүниенің жаратылысы хақында көптеген мифтерді адамзат қыш табиғатаға, папирус пен бамбук ағаштарына, тас бітікке, киелі жазбаларға мәңгілендіріп қалдырған. Бірақ тарих әлемнің жаратылысы жазылған мифті, нақтырақ, таңбаға таңылған ақпарат мысалын білмейді. Орқұн ескерткішіндегі **көк төрүк** және Енесей ескерткішіндегі **Теңрі елі** аталатын халықтың рулық таңбалары мен белгілер жиынтығы әлемнің жаратылысын сипаттаған мифтің бір нұсқасын сақтап, бізге жеткізген. Дүниенің жаратылысын білдіретін әлем халықтарының бізге таныс мифтеріне қосымша бұл параллель нұсқа ғана емес, сонымен қатар оларды толықтырып, көптеген ежелгі аңыздар мен ертегілердің түсініксіз көмескі тұстарының қыр-сырын ашады. Руникалық жазу белгілеріне жасырылған ойды жеткізудің өзгеше пішіні көптеген геометриялық нышан-символдардың жаралу мәнін ашады, соның ішінде

археологиялық дерек бойынша Христостың туғанына дейін көп уақыт бұрын кең таралған Крест символы да бар. Есте қаларлығы сол – руникалық концепциядағы **Көктің Вертикалі** тік сызықпен белгіленген **Бүкіләлемдік Крест**, яғни бізге белгілі көзбен көретін дөңгелене айналып тұратын жұлдыздар әлемі – «**Жердің айналу өсі**» руникалық концепцияда **Ғаламшардың Үлкен Шеңбері** деп белгіленген» [2].

Қош, сонымен Талас, Енесай тас бітіктерімен салыстырғанда Орқұн ескерткіштерінің композициялық-архитектуралық құрылыс ансамблі орналасқан табиғи ландшафтың жалпы көрінісі, зілмауыр нар тастардан кейіпкер мүсінін ағаш жонғандай сыр-сымбатын, кескін-келбетін сомдауға төселген кәсіби машықтану, көк төрүктің көсемсөзімен шешен бәдізделген тас бітіктің көркемдік-идеялық шешімі, жазу таңбаларының палеографиялық ерекшеліктері канондық қалыптасып, жетілгендігі – көшпелі төрүк өркениетінің шырқау шың-құзының дәлелі. Орқұн тас бітіктерінің ерекшелігі – бірнеше ғылымның басын тоғыстырған әмбебаптығында.

Мысалы, Күлтегін қаған ескерткіштерінде сәулет өнерінің де, стилизацияға түскен мифтік, тотемдік сенімнің де элементтері мен фрагменттері симметриялық дәлдікпен сәйкестік тауып, көркемдік безендіру талғамының ұлыттық нәзік иірімдері танылады. Сондай-ақ, тас бітіктің бүгінгі күні дербестеліп, өз алдына отау тіккен тіл білімі, жазу тарихы, әдебиет һәм бітіктану ғылымы, баспасөз тарихы, тасты өңдеудің декоративтік өнері, педагогика, психология, философия, т.т. сан алуан саланы тұтас қамтыған синкретті туынды. Жанрлық сипаты жағынан тарихи баянның публицистік белгілеріне назар аударып, ой елегінен өткізіп көрелік.

«Алтын, күміс, өнімді, жібекті сонша шексіз берер табғаш [қытай] халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді. Тәтті сөзін, жұмсақ қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді. Жақын қонған соң олардан жаман қылықты енді үйренген едік.

Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады. Бір кісі жаңылса, руы, халқы, тұқымына дейін қалмас еді. Тәтті сөз, жұмсақ қазынасына көп сеніп, төрүк халқы, өлдің. Төрүк халқы, жойылдың. Түстікте Шұғай қойнауы түгіл, Түн жазығына қоныстансақ деуші едің. Төрүк халқы, жойылдың...» (КТк., 5,6)*. Осы үзіктен тарих сабағының ащы зары төбе құйқанды шымырлатып, оқиғасы тап бүгінгідей қаз-қалпында қайталанғандай тұла бойынды дір еткізері кәміл. 1300 жылдан астам бұрынғы қалыптасқан геосаяси, экономикалық ахуалдың нышандары құдды, сығыр көзі жылмиып, зәрі ішінде, алдымызда ыржиып тұрғандай. «Алмақтың да салмағы барын» біле тұрып, «табғаштың тәтті сөзі, жұмсақ қазынасына» жазатайым қалай арбалып, жіпсіз байланып қалғанын, елдің арасына жік түсірген жағымсыз әдеттің ауа жайылып қалай тарағанын, жер-су аттарын, төрүктің ішкі жандүниесін жегідей жеген шер-шемені мен тауқымет, наласын мүлтіксіз суреттеп береді. Бұл қағылған дабыл үні бүгінгі мемлекеттік қауіпсіздік мүддеміз тұрғысынан да маңызын жоймаған, өткен өмірлік шындықтың тағлымын мәңгі тасқа тоқыған.

«Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген. Тізеліні бүктірген. Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қақпаға дейін қондырған» (КТү., 2). Осы екі-үш сөйлем көк төрүктердің мемлекеттік геосаяси, әскери қуатынан ақпарат беріп, тұтас бір дәуірдің рухани-әлеуметтік кескіндемесін зердемізге көшіріп әкеледі. Отанды қорғау мен оған деген ұлыттық сүйіспеншілік сезімін оятады. Тас бітіктер дара-дара болғанмен, трансфарматорлық қызметінің ерекшелігі аудиториясы шексіз және ғасырдан ғасырға талай ұрпаққа жалғасып, жыртылмай, нөпір әдебиеттің арасынан іздейтіндей емес, жылдың төрт мезгілінде бір орнында қаққан қазықтай қозғалмай, «мен мұңдалап» шақырып тұрады. Мұнан адамзат қоғамындағы тасты жабайы құрал ретінде тұтырудан байырғы төрүктердің тасқа қасиет дарытып, төрүкше мәңгі тіл бітірген Хан-Тәңріндей өзгеден оқшау интеллектуалдық асқақ болмысы көрінеді. Тастан түйін түйген ата-баба қолының табы қалған әрбір кесек-кесек бітіктің эволюциялық өсу қозғалыс-қимылын жан-жақты ғылыми зерделеп, сараласақ, өркениетке қосқан сүбелі жаңалығы бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарының іргесі берік қаланған тақ тұғыры деуіміз хақ.

Тағдырдың сыны төлтума жазуымыз негізіндегі руханиатымызға тиым салынған шарасыздықтың өзінде амал тауып, ұлыттың феномендік тынысы ашылып, жадына тоқыған ауыз әдебиетінің өріс жаюы кең етек алды. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеушілер «Алпамыс» батыр жырының жас шамасы ресми 1500 жылдан асты деп жорамалдайды. Қазақтың төлтума жазуын жоққа шығарған кеңес дәуіріндегі коммунистік идеологиялық үгіт-насихат тұсында жарық көрген «Алпамыс» батыр жырынан байырғы хат мәдениетінің сілемдері айқын аңғарылады. Және бұл жәй ғана жазу емес, бек ескіден жеткен тамтық, тасқа басылған хат пішіні екені, оған төмендегі жолдар дәлел:

* Мысалдар *Ф.Айдаровтың «Күлтегін ескерткіші» (А., 1995) кітабынан алынғанын ескертеміз – А.Мекмен-тегі.*

«...Аяғының астында
Тақтай тастың бетінде
Жазылған таста хат жатыр.
Хатқа бала қараса,
Іші толған тамаша
Талай-талай кеп жатыр.
Түсінбеген түсінсін
Болмаған бұрын сөз жатыр» [3].

«Тасқа жазылған» деген терминдік қолданыстың жыр қазынамызда сақталуы руника бітіктеріндегі «йасы ташқа йаратытдым» деген сөз орамы сияқты тасқа жазу мәдениеті бағзыдан тілдік айналыста бар екендігін еске салады.

«...Алпамыс жалғыз келсе деп,
Жазған хатты көрсе деп,
Тасқа қалам басады;
Алпамыс деп ат жазып
Өзінің атын қосады...» [4].

«Алпамыс» жырынан төрүк руникасымен арадағы сарындастықтың ажырамағандығын және бұл алфавитпен ғашықтар жүрек лүпілінің сиқыр дірілі мен махаббатының пәк сезімін салихалы хат арқылы жеткізу дәстүрінің этикасы сақталып қалған. Ежелгі руникалық жазуды Алпамыстың оқи білуі – хат мәдениетінің дамығанынан ақпарат беріп тұр.

«Толған ел – тарихын таспен жазады, тозған ел – тарихын жаспен жазады», – дейді халық даналығы. Ата-бабамыздың тарихын тасқа жазып қалдырудың өзі – рухының биіктігі мен өжеттігін, мәдениетінің жасы ұзақтығының айғағы.

Күлтегін, Тонықұқ, Білгеқаған, Мойыншор руникалық тас бітіктеріндегі сюжет желісі реалды өткен оқиғаға негізделген деректі, сол заман шындығының сәулеленген айнасы. Сондай-ақ, бұл бітіктастардағы арқау болған оқиғамен ауыз әдебиетіндегі «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Қосай» эпикалық жыр жауһарларымыздың егіздің сыңарындай ұқсастығы әріден жалғасқан генетикалық тектік құнары мен жауынгерлік жорық ұраны бірлігінің рәмізі.

Қазақта «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген нақыл бар. Әдепкі руникалық бітіктастардың оқу дағдысынан айырылып қалудың салдарынан рухани сабақтастықтың тіні сетінеп, мұқым мәдени-тарихи алтын қорымыздан өз еркімізбен бас тартуға итермеледі. **Халық ауызындағы шешендік толғауда «Оқитын ие болмаса, жазулы қалған хат жетім» дейді. Ендеше, ата-бабаның қалдырған хатын ұрпағының оқи алмауынан, кәдесіне жарата білмеуден өткен рухани дүбәралық пен мешелдік, сірә, бар ма?!**

Жер бетіндегі әрбір ұлыттың шама-шарқынша адамзат мәдениетіне қосқан үлес салмағы болса, біздің де үлесіміз бар екендігін тарих беттері дәлелдейді. Ал енді журналистика тарихы дегенде «Журналистика деген кеше ғана шыққан ұғым, оның қандай тарихы бар?» дейтін қоғам ішінде кейбір зерттеушілердің көзқарасы қалыптасқан. Оның себебі, күні-түні оқыған-тоқыған барлық еңбектер бұрын тек қана еуроцентристік, орысшылдық көзқараспен ғана бағаланып, сараланды, солардың мүддесін қорғады. Сол себептен біздің бұл саладағы жәдігерлеріміздің негізгілері қол жетпейтін тығулы, тұтқында жатты, оны көрсетуге үстем биліктің цензурасы тарапынан тыйым салынды. Ұлыт мүддесіне қарсы жаңбырдай жауған ақпараттық тасқын біздің азаматтардың, зерттеушілердің көзқарасын солай қалыптастырды. Шын мәнісінде, мәдени тарихымыз да, азаматтық тарихымыз да көне дәуірлерден басталады. Оның даму барысында біз, әрине, түп-түзу жолмен жүрген жоқпыз, бұралаң-бұлттарыстарға кез болдық.

Араб шапқыншылығы дәуірінде ұлыттық дамуымызға жан-жақтан сантүрлі қысымдар жасалды. Міне, сол сыртқы күштердің соққысынан әлсіреген шақта біз өзіміздің төл жазба мәдениетімізді жоғалтып алдық. Бізге ықпал еткен басқа жұрттардың рухани мәдениетімізді жоюға өшігуі – ұлыт ретінде ыдырауымызға қауіп төндірді. Соның нәтижесінде біз өз тарихи жадымыздан көп нәрсені өшіріп алдық. Енді ес жия бастағанда «XV ғасырдың 50 жылдарынан Қазақ хандығының геосаяси картасы шығысында көшпелі Жоңғар мемлекетімен іргелес орналасты. Жоңғар мемлекеті шығысында Цинь империясы арасында аумақтық дау-жанжалмен үнемі қақтығысып қалып отырды... Цинь империясы мен Ресей патшалығы екі арада орналасқан көшпелі Жоңғар мемлекеті мен Қазақ хандығын бір-біріне айдап салып, арасына от тастап, жауластыруды мақсат тұтты... Жоңғармен екі арада бірнеше ғасырға созылған жойқын соғыстың зардабы мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп, ұлыттық даму жүйесіне өзгеріс енгізді. Көршілес екі алып көшпелі мемлекет арасындағы ұрыс жоңғардың тарихи тізе бұгуімен аяқталды. Цинь және Ресей империясы арасындағы өзара әрекеттестік дипломатиялық

қарым-қатынастың ұзақ мерзімді стратегиялық мүдделестігі геосаяси ойында ірі табысқа жеткізді. Цинь империясы жоңғар иелігіндегі ұлан-асыр жерді еш қиындықсыз, оп-оңай еншіледі. Отанын қорғауда қазақ ерліктің үлгісін көрсетіп, ұлы жеңіске жетті. Алайда ұзақ мерзім бойы елдің рухани-жасампаздық, әлеуметтік-экономикалық, ішкі өндірістік-шаруашылығын тұралатқан соғыстың тигізген қисапсыз мол шығыны мен зардабы орны толмас дағдарысқа түсіріп, бөтен жұртқа саяси кіріптар болуға мәжбүр етті...» [5]. Сөйтіп үш жүз жылға жуық орысқа кіріптар болып, олардың қол астында өмір сүрдік. Орыс отаршылдарының көздегені ұлыттық санамызды жою болды. Бізді тек орыс адам қылды, оған дейін қазақта мәдениет болмады деген ұғымды күні-түні талай ұрпақтың санасына сеуіп, әбден сіңірді. Сондықтан қазақ журналистикасының тарихын патша үкіметінің «Дала уәлаяты» мен «Түркістан уәлаятынан» бастап келдік. Ал шын мәнісінде, сол «Дала уәлаяты» мен «Түркістан уәлаятының» идеялық бағыт-бағдарын талдаған тұста тағы да «ұлы орыс саясатын қолдауға» еріксіз мәжбүр болдық. Әрине, оның себебі кеңестік идеологияның аузымызға қақпақ қойған саяси ерік-жігеріміздің жоқтығы еді. Тәуелсіздіктің құдіреті сонда – ілгеріде 1917 жылы желтоқсанда Алаштың арда ұлдары ресми тұңғыш парламенттік автономия құрып, демократиялық конституциялық мемлекеттің негізін салғанда тарихи ақиқат орныға бастады. Алаш зиялылары қысқа ғана мерзімде төл баспасөзіміз бен бітіктану, яки кітаптану ісінің ұлыттық рухани жаңғыруына нұсқа болған үлгі-өнегесін қалдырды.

Сайып келгенде, қазақ баспасөзінің тарихи тұғыры ежелгі күллі төрүкке ортақ төлтума руникалық жазба дәстүріміздегі тас бітіктерден басталады. Біздің лексикалық қорымыздан берік орын алған арабтың *китәб* атауы байырғы төрүктің **бітік** сөзінің теріс оқылуынан қалыптасқандығын да атап өткен жөн. Сондай-ақ, бітіктану, яки кітәптану ғылымында «баспа кітабын неміс өнертапқышы Иоганн Гутенбергтің (1406-1468) ойлап тапқан станогынан басталды» [6] деген қалыптасқан қисынға түзету енгізіп, баспа бітігінің тұғыры – ежелгі **төрүк бітіктасы** деу тарихи әділетті. Ата-бабамыз ақпаратты тасқа, ағашқа, теріге, түсті металға, қағазға, бүгінгі жетілген электронды баспасөзге дейін материалдық эволюциялық даму жолынан сатылап өсу үдерісінен өтті. Бұған айғақ болар табылған ескінің жұрнақтары жетерлік. Шығыс Түркістан жеріндегі археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған төрүк руникалық графикасымен жазылған 100 беттен тұратын қағаз бітігі – соған дәлел. Бұл құнды рухани қазына, күллі төрүкке ортақ мәдени игілік Британ музейінде сақтаулы тұр.

Әдебиеттер:

1. Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971. С.30.
2. Досанов Т. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического гезега. – Алматы, 2009. С. 17.
3. Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Батырлар жыры. Екінші том. А., 1986, 103-б.
4. Сонда, 104-б.
5. Мектеп-тегі А.Қ. Көсемсөздің көсемі: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 180-б.
6. Кітаптану негіздері; Оқу құралы. А., 1997 ж., 28-30-б.

Ғарифолла ӘНЕС,

филология ғылымдарының докторы,
«Арыс» қорының (баспасының) директоры

АҒАРТУШЫ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ОҚУЛЫҚТАРЫ ХАҚЫНДА

I

Жалпықазақтық Алаш қозғалысының көсемі, алғашқы оқыған дәрігер маман, ғұлама ғалым, еліміздің жоғары оқу орындарының көрнекті ұйымдастырушысы, ағартушы педагог, проф. Халел Досмұхамедұлының (1883 – 1939 ж.) есімі бүгінде екінші біріне таныс, тұлғатану тақырыбына сұранып-ақ тұрған қайраткер. Ал оның таңдамалы шығармаларының үш томдығының жарыққа шығуы [1] ол туралы білім аямызды кеңітіп, жан-жақты энциклопедист-ғалымның ұшан-теңіз еңбектерін танып-біліп, туындыларының қадіріне жете түсуімізге көмектесері сөзсіз.

1920 жылдың соңына таман Х.Досмұхамедұлы көптеген «алашшыл» қазақ оқығандары қатарында Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкент қаласына келеді. Осы жылы тамыздың 21-і күні Түркесубликасының Халық ағарту комиссариаты жанынан туыстас түркі халықтарының оқу-ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы Білім комиссиясы құрылған болатын. Ол алдымен осы комиссияның мүшесі (алғашқы төрағасы – И. Токтыбайұлы), кешікпей төрағасы

(1921–1923 ж.) болады. Оның органы есепті «Сана» журналын шығарады, «Талап» атты әдеби-мәдени бірлестік ұйымдастырады...

1923 жылдың қыркүйегінде Х. Досмұхамедұлы Түркеспубликасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Мемлекеттік Ғылыми кеңестің төрағасы қызметіне тағайындалады. 1923 жылы сәуірде ТуркЦИК пен ТуркСовнаркомның арнайы тапсырмасы бойынша Жетісу облысын кешенді зерттеген ғылыми экспедицияға қатысады. 1924 жылдың 15 қаңтарында Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық Өлкетану бюросының мүше-корреспонденті болып сайланады, оның сессияларына шақырылады. Осы жылдың маусымында Түркістандағы ғылым саласын ұйымдастырушы ретінде Орынборда тұңғыш ұйымдастырылған Қазақ білімпаздарының сиезіне арнайы қатысады. 1924-25 жылдары Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары. Осы жылдардағы архив деректеріндегі Х.Досмұхамедұлының өз қолымен жазылған ғылыми есептерден [2] қазақ мектептері үшін алғашқы оқулықтардың жазылу тарихы мен баспа ісінің жолға қойылуы, жалпы Түркістан Республикасы мен Қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының жай-күйі туралы көптеген мағлұмат алуға болады.

Біздің айтпағымыз: осы жылдардағы ағартушы Х.Досмұхамедұлының ғылыми-ұйымдастырушылық жұмыстарының арқасында кейін сан салаға жіктеліп өрістеген қазақ ғылымының іргетасы қаланды, ол ғылым-білімнің көшетін көктетуші ретінде бағалануы қажет-ақ. Ғалым алдымен мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге бар күш-жігерін жұмсайды. А.Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты жазғандарын түгел жарыққа шығарумен бірге барша алашшыл зиялыларға сала-сала бойынша оқулық дайындауға тапсырма береді, олықлықтың орнын толтыру үшін өзі де қолына қалам алады.

М.Дулатов – есеп құралы мен әдебиет хрестоматиясын, И.Тоқтыбаев – Түркістан және жалпы географияны, Дисаленов – физика мен арифметиканың II бөлімін, Табынбаев – педагогика мен психологияны, С.Қожанов – есеп құралының I бөлімін, Ғалымжанов – математика бойынша есептер жинағын, Жәленов – математиканың II бөлімін, Оспанов – қазақ тілінің сөздігін, М. Жұмабаев – қазақ әдебиетінің теориясын тездетіп жазып шығуы тиіс болды. Ал оларды жарыққа шығаруға қаржы көзін табу, қолжазбалардың сапасын көтеріп, редакциялау ісімен әрі басшы, әрі бірден-бір ғылыми қызметкер ретінде Х. Досмұхамедұлының өзі айналысады.

Оқулық жазуды ғылым-білімнің алғашқы сатысы деп есептеген ғұлама ғалым жоспарлы түрде әр саланы, бірінші кезекте қоғамдық ғылымдарды дамытуға күш салды. Әсіресе, Ә.Диваевтың ел арасынан 35 жыл жинаған ауыз әдебиеті үлгілеріне ерекше назар аударып, экономикалық жағдайдың ауырлығына қарамай, оны сатып алуға қаржы тапты. Сырдария мен Жетісу облыстарына тұрақты түрде кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастырды. Қазақ тілінің (түсіндірме) сөздігін түзуге мұрындық болды. Айналдырған 3-4 адамның (Х. Досмұхамедов – төраға, мүшелері – Ә.Диваев, У.Танашев, Е.Омаров) атқарған қыруар жұмыстары мен көрген қиыншылықтарына Х. Досмұхамедұлының өз қолымен 1921 жылы 21 қарашада жазған есебі куә: «Производить массу работ более мелкого характера: редактирование разных книг, ...корректирование печатаемых учебников и проч. ...Помещение холодное, нет дров. Нужны лампы, керосин... Не хватает стульев, столов, шкафов, вообще обстановки... Оплата научного труда низкая. Выдача вознаграждения за исполненную работу задерживается на многие месяцы, выдается после продолжительных мытарств. Работник получает свой заработок уже тогда, когда курс рубля упал низко... Сданные в Госиздат книги не получаются, т.к. еще не напечатаны...» [2].

Өкінішке орай, 1922 жылы да жағдай түзеле қоймайды: «Согласно новой экономической политики – приступила к сокращению штатов в Туркеспублике. Научная комиссия была сокращена самым безмилостным образом. В комиссии были оставлены председатель, член и учебный секретарь... Несмотря на такие неблагоприятные обстоятельства Комиссия работала, не покладая рук. Главной своей целью в этом периоде Комиссия ставила создание учебников и пособий на киргизском языке, для школ I и II ступени... Второй ближайшей задачей Комиссии были разбор, опись и систематизация материалов по этнографии и киргизской народной литературе, купленных у Диваева и собранных в 1922 году особыми экспедициями в Сыр-Дарьинской и Джетысуской областях...» [2].

Бұл аталғандарды ағартушы-ғалымның мемлекеттік қызметтегі атқарған жанқиярлық істері деп бағаласақ, оның сыртында ол осы жылдары қазақ тілінде – «Сана», орыс тілінде – «Наука и просвещение», өзбек тілінде – «Білім ошағы» журналдарын ұйымдастырды. 1923 жылы қазан айында Мәскеудегі Әдебиет институтының директоры Д.Я. Брюсовқа Мағжан ақын туралы «Будущий наш Пушкин» деп хат жазып, жолдама берді. Осы жылы қоғамдық жұмысқа да уақыт тауып, «Қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымы» – «Талап» атты қоғамдық бірлестік құрады. Құрылтайшы ретінде («шын мүше» делінеді) аты-жөні бірінші реттік санмен белгіленгендіктен және «басқарманың төбе-

ағасы» болғандықтан (басқарма мүшелері: проф. А.Э.Шмидт, И.Токтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы) бұл қоғамдық бірлестікті құру идеясы мен жауапкершілігі толықтай «Доктор Халел Досмұхаммедовқа» жүктелгенін сезуге болады [3].

Біздің негізгі тақырыбымыз – ағартушы Х. Досмұхамедовтың қаламынан туған төл оқулықтарының жай-жапсары тұрғысынан болғандықтан ғалым-педагогтың алғашқы қазақ тілді оқулықтардың жазылуын, басылып шығарылуын және ел ішіне таратылуын ұйымдастыру жолындағы жанқиярлық еңбегі туралы кейінірек бір сәті түскенде толығырақ әңгімелемекпіз.

II

Еліміздің тұңғыш жоғары оқу орны – ҚазПИ-ді – бүгінгі Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық университетін ұйымдастырушы, ағартушы педагог, проф. Халел Досмұхамедұлының қаламынан әр жылдары төмендегідей алғашқы қазақ оқулықтары дүниеге келді:

а) Табиғат тану. *Бұйым, ауа, жер, кен жер жүзінің өзгерілуі.* Тәшкент, 1922. – 126 бет (суреттер беттелмеген, оның саны – 96 бет).

ә) Жануарлар. I бөлім. *Сүйектілер хақында.* Тәшкент, 1922. – 200 бет;

2-ші басылуы. Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 бет.

б) Жануарлар. II бөлім. *Жап-жайшалар, бір қуыстылар, бұлттар, тікенділер, құрттар, былқылдақ тәнділер турасында.* Тәшкент, 1922. – 130 бет;

2-ші басылуы. Қызылорда-Мәскеу, 1926. – 111 бет;

3-ші басылуы. Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 112 бет.

в) Жануарлар. III бөлім. *1. Құрт-құмырсқалар. 2. Су шаяндар. 3. Өрмекшілер. 4. Қырықаяқтар. 5. Жануарлардың арасындағы өзгешеліктер.* 190 суреті бар. – Тәшкент, 1926. – 256 бет;

2-ші басылуы. Қызылорда-Мәскеу, 1927. – 176 бет.

д) Адамның тән тірлігі. Қызылорда-Мәскеу, 1927. – 303 бет.

1. Тұңғышы («**Табиғат тану**» **оқулығы**; «Еңбектерінің» II томын қараңыз) туралы автордың өзі: «Бұл кітап қылып шығарып отырғанымыз – Тәшкенттегі Қазақ-қырғыз институтының шәкірттеріне оқылған дәрістіктің бір бөлегі. Ғылым ретінен кітап жоқ болған соң балалардың өтінуі бойынша баспаға беріліп отыр. Термин табу бек қиын, сөйткенмен қолдан келгенше терминдерді нағыз қазақ сөзінен алдық. Қата кеткен терминдер болса, хат арқылы білдірулеріңізді өтінеміз», – деп алдын ала ескертпе жасайды.

Азамат соғысы енді ғана аяқталып, ел ішін алапат аштық жайлаған 1921-1922 жылдары жазылған «Табиғат тану» туралы автордың өзі: «Қазақ тілінде бірінші рет шығатын ғылым кітабы болған соң, каталары көп болар, бірақ жоқтан бар артық деп баспаға бердік, жаңа шыққан талаптыларына жол болсын дедік», – деп және: «Білім қысқаннан жазылған жоқ, мұқтаждық жаздырды», – дегенді нығыздап баса айтады.

Сондай-ақ: «Кітап асығыс жазылған соң, қолымызда Қазақстан, Түркістан хақында мағлұмат берерлік кітаптар көп болмаған соң суреттерді өз жерімізден ала алмадық хәм Түркістан, Қазақстан хақында да көңілдегідей мағлұмат бере алмадық», – деген жолдардан сол кездегі Қазақ Елінің екіге қажарылып, бір жартысы орталығы Орынбор қаласы болған Қазақстан, ал екінші бөлігі орталығы Тәшкен шаһары болған Түркістан Республикасына бағынышты болғанын көреміз.

Әйтседе ұстаз-ғалым оқулықты жазу барысында ұстанған негізгі әдістемелік бағыт-бағдарын да бірден айқындап алады: «Табиғат ғылымын тәжірибесіз оқыту – жарты оқыту болады. Тәжірибелерді амал келгенше оңай істелетін қылып айттық, әрбір мектепте табылатын құралдармен тәжірибе қылатын қылып жаздық».

«Табиғат. Табиғат құбылысы» атты шағын кіріспеден басталған тұңғыш оқулық 6 тараудан тұрады:

1. Бұйымдардың жалпы қасиеттері (1–19 параграфтар);

2. Ауа хақында (20–32 параграфтар);

3. Су хақында (33–49 параграфтар);

4. Жер хақында (50–62 параграфтар);

5. Кендер хақында (63–83 параграфтар);

6. Жер жүзінің өзгерілуі хақында (84–95).

Оқулықтың әр беті көтеріп отырған тақырыбына сай суреттермен көркемделген.

Әрине, кітаптың танымдық қыр-сыры, арнаулы қазақша терминдер туралы табиғаттанушы, географ мамандар өз пікірлерін айтуы қажет. Талдау, саралау барысында арада жатқан тұтас ғасырлық кезенді, ғылым мен тілдің (терминдік жүйенің) дамуын, өзгерісін қашанда есте тұту орынды болмақ. Сондай-

ақ, табиғат тануға тікелей қатысы бар, кейінірек Ю. Вагнерден аударған қос кітабындағы [4] терминдер де назардан тыс қалмағаны жөн.

Қорыта айтқанда, Х. Досмұхамедұлының бұдан аттай 96 жыл бұрын жарық көрген, бір-ақ рет басылым көрген тұңғыш «Табиғат тану» оқулығы – тарихи-педагогикалық жәдігер. Бұл тақырыпқа тағы бір оралып, түзетуге, еңбегін өкінішке орай, толықтыруға, автордың мүмкіндігі болмады.

2. Үш томдық «Жануарлар» оқулығы туралы айтылған әңгіме көп. Бірнеше рет басылым көрген бұл «Зоология» оқулығында ғалым-педагогтың қаламы ұштала түсуімен бірге алдына қойған мақсатының айқындығы, мұғалімдердің нақты сұраныс-міндеттерін жетік білуі және оқулықтың сапасын арттырып, туысқан халықтары арасында бәсекеге қабілетті болуына баса назар аударғаны бірден көзге шалынады.

«Дәрістік кітаптардың жоқтығы үлкен кемшілік және халық ағарту жолындағы зор кедергі. Осындай кемшілікті жойып, кедергіні бұзу – білімі бар қазақ зиялыларының міндеті. Алаштың ішіндегі білімділердің мойнындағы борышын атқаратын заман келді. Білімді дегендердің көбі дәрістік кітаптарды не өз бетінен жазуға, не бөтен тілдерден аударуы керек», – дейді автор («Жануарлар», I бөлім). «Қазақ ішінен тәртіпті мектептер ашыла бастады, бұл мектептерде тәртіпті оқулар оқыла бастады. Тәшкендегі Қазақ-қырғыз үністеті [институты – Ә.Ғ.] сықылды ұлы дәрежелі медреселер ашылды, барлық ғылым пәндер қазақ тілінде оқыла бастады», – деп замана талабын алға тарта отырып, «Қазақ тіліндегі жалғыз-жарым дәрістіктер бастауыш мектептердің екі-үш жылдығына ғана жарайды, онан жоғары кеткен соң дәрістік кітап жоқ, шәкірттерге сабақ тек ауызбен ғана айтылып жүр», – деп жазады. «Шәкірттер бұған місе етпей, бөтен тілдерден қанағаттандыратын кітаптар іздейді. Шәкірттердің көбі орысша я бөтен Аурупа халқының тілдерін жақсы білмейді. Сондықтан ноғай [татар – Ә.Ғ.], ғұсманлы түрік тілдеріндегі кітаптарды оқиды. Бұл тілдерде шәкірттерге дұрыс пайда беретін кітаптар тым аз. Дәрістік кітап жоқтықтан, қазақ медреселеріндегі шәкірттер ғылымның суына дұрыс қана алмай, сусаған адамдай сандалып жүр» («Жануарлар», I бөлім). Ғалым-ұстаз, міне, осы олқылықтың орнын толтыру үшін қолына қалам алады.

Әдіскер ұстаз алдан шығар қиындықтардың себебін де, салдарын да жақсы біледі: «Қазақ тілінде бұған дейін Ақыметтің «Тіл құралынан» басқа, ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу деген өте қиын болды. Қазақ тілі – ғылым жолына шалынбаған, сөздері ғылым іретіне қарай жөндікпеген тіл. Сондықтан, қазақ тілін ғылыммен таныстырып, ғылым жолына салатын заман келді. Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керегі ғылым тіліндегі атауларды (термин) дұрыстап, түсінікті қылып аудару. Ғылым тіліндегі қолданылған атауларды қазақ тіліне дұрыстап түсінікті қылып аудару өте қиын жұмыс. Ғылым атауларына келісті ат тағу деген алғашқы уақытта қиын болса да, өте мұқтаж нәрсе. Сөздің жүйесін келтіріп, көркем қылып жазу да керекті нәрсе. Ғылым атауларына ылайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе, сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда, әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан көрі, ғылым атауларына ылайықты атақ тағу жағын қарастыру керегірек дейміз» («Жануарлар», I бөлім).

Тәжірибелі ғалымның «ғылым атауларына ылайықты ат тағу» принципі де айқын: «Ноғай ағайындарымыз дәрістік кітаптарында ғұсманлы түрік тіліндегі әзір тұрған ғылым атауларын алып қолданып жүр, біз бұл жолға түспедік. Бұл жолды пайдасыз және зиянды көреміз.

Біздің алған жолымыз мынау болды – [біріншіден – Ә.Ғ.] ғылым атауларына ең әуелі ылайықты сөздерді қазақ-қырғыз тіліндегі сөйленіп жүрген, аталып жүрген сөздерден алуға іздендік. [Екіншіден – Ә.Ғ.] Қолайлы сөз табылмаған кәлде, ескі ұмытылған түрік сөздерінен, өзбек, ноғай, ғұсманлы сықылды ағайын түріктердің сөздерінен ыңғайлы сөздерді іздедік. [Үшіншіден – Ә.Ғ.] Бұл іреттен қолайлы сөздер табылмаған кәлде, қазақ тілінде сөйленіп жүрген сөзден ылайықты туынды сөздер шығаруға тырыстық. Жаңадан туынды сөз шығару деген тым қиын нәрсе, жана туған сөз тілді бұзбайтын, жаңалығы көп сезілмейтін сөз болуы керек. Сондықтан, бұл жолды өте сақтықпен қолдану керек. Біз де туынды сөзді шамамыз келгенше аз тудыруға тырыстық, осы іреттің бәрінен қолайлы сөз табылмағанда [төртіншіден – Ә.Ғ.] ғылым атауларына латын тіліндегі сөздерді алдық. Осы заманғы ғылым – Аурупа ғылымы, барлық Аурупа ғылымында қолданған тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі жұртқа ортақ ғылым тілі болып саналады. Ғылым атауын латынша айтса, пырансұз да, немісі де, жапан да, ағылшын да түсінеді. Латын тілі, латын сөзі бізге жат болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды. [Бесіншіден – Ә.Ғ.] Қолайлы келген жалғыз-жарым араб, парсы я орыс сөздерінен де қашпадық, көбіне мұндай сөздер елдің аузына кірген я шет жағалап кіре бастаған сөздер болса керек» («Жануарлар», I бөлім).

«Жануарлар» оқулығына жазған «Мұғалімдер үшін қысқаша баяндама» атты кіріспе сөзінде Х. Досмұхамедұлы жаратылыстану ғылымдарын тұтас бір әлем ретінде қарастырып, оны ғылыми тану мен оқыту ретінің кешенді бағдарламасын ұсынады: «Табиғаттанудан дәріс бергенде әуелі өлі

табиғаттан (ауа, жер, су) бастау керек. Сонан соң өсімдіктер жайында баяндама беру керек, мұнан соң жануарлардың дене түзелісі, мүше қызметтері жайында шәкірттерге мағлұмат беріледі. Жануарлардың турасындағы керекті білімдерді үйретіп болған соң, шәкірттерге адамның жайында дәріс айтыла бастаса керек. ...Табиғаттанудың жоғарғы бөлімдері оқытылып болған соң ғана «Саулық сақтау» (Гигиене) оқытыла бастаса керек». Өзінің пешенесіне жазылған азғана жылдық шығармашылық және педагогикалық кезеңінде (1921 – 1928 жылдар; онан кейінгі өмірі қуғын-сүргінмен өтті) ол өзінің алдына қойған осындай ұлы мақсаттарының бәрін орындап кетті деп ауыз толтырып айта аламыз. Ю. Вагнерден аударған еңбектері [4] мен гигиена бойынша жазған еңбектері осыған дәлел [5].

«Сүйектілер туралы» деп аталған I бөлімде сүйекті жануарлар бес тапқа бөлінеді: 1. Балықтар; 2. Бақалар; 3. Жорғалаушылар (кесіртке, жыландар); 4. Құстар; 5. Сүт емушілер.

«Жануарлардың» I бөлімінде жап-жайшалар, бір қуыстылар, бұлттар, тікенділер, құрттар, былқылдақ тәнділер жайында айтылады. Бұлардың бәрі – сүйексіз жануарлар. Сүйексіздерден буынаяқтылар деген бір тобы қалып отыр. Бұ топтың турасында «Жануарлардың» болашақ үшінші бөлімі сөйлесе керек», – жазады автор. Оқулықтың II бөлімінің мақсат-міндетін де ғалым осы «Жазушыдан» деген алғы сөзінде айқындап береді: «Сүйексіздер турасында мағлұмат бергенде ең әуелі төменгі дәрежелі жануарлардан бастап, бірден-бірге жоғары өрледік. Өрлеп тексергенде, жануарлардағы мүшелердің бірден-бірге көбеюі, денелердің зорайып құрамалануы, мүшелердің арасындағы бейнет болудың ұлғаюы анық сезіледі; жануарлардың бір жолмен жаралғандығы, араларындағы жақын-тумаластық айқын байқалады. Бұ кітапта тексерілген жануарлардың көбі жерімізде ұшырамайтын жат жануарлар, сондықтан бұлардың жайында түсінікті қылып мағлұмат беру қиын болды. ...Сөздің көбі жат жануарлар турасында болғандықтан, ғылым атауларын дұрыстап тағу жөнінде көп бейнет шегілді. Ғылым атауларын қолымыздан келгенінше түсінікті қылуға тырыстық».

Оқулықтың III бөлімі бес тарауға жіктелген: 1. Құрт-құмырсқалар; 2. Су шаяндар; 3. Өрмекшілер; 4. Қырықаяқтар; 5. Жануарлардың арасындағы өзгешеліктер.

«Осы кітаппен жануарлар туралы жалпы ұғым бітеді. Жануарлар арасында ұшырайтын түрлі өзгешеліктер жайында бірнеше қосымша мақалалар жазылды, – дейді автор. – Қазағыстанда ұшырайтын жануарлар қолдан келгенше толық тексерілді. Әрбір жануардан шаруаға, адамның басына келетін пайда-зияны көрсетілді. Бит, қандала, маса секілді өте зиянды мақұлықтар көп зерттелді. Бұлардан сақтану, құтылу жолдары да көрсетілді».

Педагогиканың оқулықтану атты арнайы зерттеу саласының бар екені белгілі. Біз бұл саланың маманы болмағанымызбен ұлттық оқулықтардың басты міндеті – халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық құндылықтарын, салт-сана, дүниетаным ұғымдарын, бір сөзбен айтқанда, ұлттық кодты шым-шымдап шәкірт зердесіне тоқыту деп білеміз. Осы орайда Х. Досмұхамедұлының аталмыш оқулықтардағы ұлттық ойлау жүйесін, қалам қайратын таныту үшін «Жануарлар» кітабынан бір-екі үзінді келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз.

Мәселен, ғалымның жылқыны сипаттауын оқып көрелік:

«Жылқы – орта бойлы, сымбатты, сұлу тұрпатты, жіңішке аяқты, сопақ басты, дөңгелек сұлу көзді, қимылдағыш тік құлақты, кең танаулы, жуан мойынды, жалпақ кең кеуделі, қысқа жұмсақ жүнді жануар. Мойнындағы қылы ұзын болады, мұны жал дейді. Екі құлақтың арасында маңдайға салбырап түскен қылды кекіл дейді. Жауырынның басы тұрған иықтағы кеуде омыртқалардың ұшты бұтақтары ұзын болады. Сондықтан, жылқының иығы биік, шошақ болады, мұны шоқтық дейді. Құйрықтың түбінен ұшына дейін ұзын қыл болады. Аяқтардың ішкі беттерінде кертіктен жоғарғы, тілерсектен төмен бармақтай сасық мүйіз болады, мұны қолаңса дейді. Жылқының терісі жиырылғыш, қимылдағыш болады.

Жылқының сүйектері жуан, мықты болады (*152-суретті қара*). Кәрі жілік садақсыз, асық жілік шыбықсыз болады. Табан алақан сүйектері бірігіп бітіп, ұзын жуан жіліншік болады, жылқыда тек жалғыз бақай болады. Бақалшақ сүйектері жуан, үлкен болады. Бірінші, екінші бақалшықтарды топай дейді, үшінші бақалшықтарды тұра дейді. Тұраның сыртында киілген тұяқ болады. Қалған екі бақайдың ізі шашалықтағы кішкене сүйектер болады. Мұны шаша сүйектер деп атайды».

Немесе шегірткені таныстыруына көңіл бөелік:

«Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды, құс қанатты, құмырсқа ізді, бота тірсекті» деп қазақтың жұмбағында шегірткені суреттейді. Қазақтың бұл айтуы шегірткенің сыртқы бітіміне дұп-дұрыс келеді».

Сонымен бірге, ғалым жаратылыстану бағытындағы тұңғыш оқулықтарды жазу барысында кімнің еңбектеріне сүйенгендігін, нендей нұсқаулықтарды басшылыққа алғанын үнемі көрсетіп отырады: «Табиғаттану» мен «Жануарлар» орыстың жақсы кітаптарына қаралып, бірнеше ірет тергеліп, тексеріліп жазылды. Бұл кітаптар жазылғанда қолға түскен ғұсманлы түріктердің және ноғайлардың

дәрістік кітаптары да қаралды. «Жануарлар» көбінесе орыстың Алуев деген профессорының және немістің атақты Брем деген білгішінің кітаптарына қарап жазылды». Тағы бір тұста: «Жануарларды топтастырғанда, жануарлардың дене түзелісін тексергенде әрбір жануар жайында мағылұмат бергенде, Алуевтың дәрістік кітабында көрсетілген жосықты қолдандық. «Жануарлар» Алуев дәрістігінің жоспарымен жазылды. Қолдан келгенше өзімізде ұшырайтын жануарлар жайында толық мағылұмат беруге тырыстық», – деп талапты жастарды оқулық аясынан шығып, ғылымдағы озық үлгілермен танысуға үндейді.

3. Доктор Х. Досмұхамедұлының әдіскерлік тәжірибесі молайып, қаламы әбден ұшталған кезде дүниеге әкелген соңғы еңбегі – «Адамның тән тірлігі» оқулығы, яки «Анатомия» кітабы. Басқа туындылары сияқты бұл да көтерген әр тақырыбына сай көркем суреттермен безендірілген. Оқулықтың кез келген бетін ашып қалып оқи бастасаңыз кез келген тақырыпты қарапайым қазақы тілмен тәптіштеп түсіндіргеніне көз жеткізуге болады. Мәселен, «Аяқтың үшіндегі сүйектер» тақырыпшасына көз жүгіртелік: «Аяқтың үші *тілерсек, табан, саусақ* болып үшке бөлінеді. Әр бөлімде өзіне арнаулы сүйектер бар.

Тілерсек. Сирақ пен табанды жалғастырып тұратын бөлімді *тілерсек* дейді. Тілерсекте жеті сүйек бар. Бұ сүйектер екі қатар болып тізіліп жатады. Алдыңғы қатарда жатқан *асық* пен *толарсақ*. Кейінгі қатарда бес сүйек бар: бір *қайық сүйек* деген сүйек, үш *сына сүйек* деген сүйек, бір *текше сүйек* деген сүйек.

Толарсақ өкшеде жатады, *өкше сүйек* деп атауға да болады. Асық толарсақтың алдыңғы жағында, үстінде жатады. Асық шыбықпен де, асық жілікпен де буындасады. Екі қызыл асықтың арасындағы қуысқа асық кіріп тұрады. Асық буында бұғу мен жазу бар. Тілерсек сираққа көлденең тұрады...». Міне, осы жолмен одан әрі «Табан сүйектері», «Башай сүйектері» сынды тақырыпшалар таратылып баяндалады.

Әрине, қай істе де өз саласының білгірі, маманы сөйлегені дұрыс. Осы орайда медицина ғылымының докторы Ж. Ахметовтың «Халел Досмұхамедұлы – қазақша медициналық терминологияның негізін қалаушы» аталымды мақаласы [6] алғашқы қарлығаш еңбектің бірі. Ғалым «Адамның тән тірлігі» оқулығына 467 атау/термин кіргенін санамалай отырып, соның көбін қазіргі күні де белсенді тілдік айналысқа түсіру қажет деп біледі.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, ғалымның үш томдық «Еңбегі» жарық көргенімен оның биология мен зоология, медицина мен жаратылыстану саласындағы пайдаланған ғылыми терминологиясын зерделеу, талқылап талдау ісі тоқталып тұр деп айтуға болады. Ал ағартушы-ғалымның қазақ ғылыми терминологиясына қосқан үлесін арнайы сөз етудің қажеттілігінің тағы бір басты себебі бар. Өйткені Х. Досмұхамедұлы – білгір түркітанушы, тілші-ғалым. Сондықтан да, оның термин түзушілік қызметін жай сала маманының ділгірлігінен ғана туған құбылыс деп емес, ерекше жауапкершілік жүктеген, тіл қамы мен қамытын қоса сүйреген лингвист еңбегі деп бағалаған орынды.

Осыдан бір ғасыр бұрын ағартушы Х. Досмұхамедұлы: «Біздің тәжірибемізде қазақ тілі – бай тіл. Олай-бұлай созуға өте ыңғайлы келе беретін тіл. Тек сөздері ғылым жолына салынып іреттелмеген тіл. Қазақ тілі ғылым жолына салынып іреттелсе, ешбір жұрттың тілінен кем болатын емес, бұған имануымыз толық» («Жануарлар», I бөлім), – деген болатын. Қазіргі қазақы ғылыми терминологияға ерекше сұраныс туған кезеңде ғалымның еңбектерін тұтастай оқып көргісі келушілер, оның төл терминдік жүйесіне қызығушылар көбейе түсер деген үмітіміз бар.

III

Әмбебаб ғалымның замана қажеттілігінен туған «Табиғаттану» оқулығынан басқа сүбелі еңбектері өз мамандығына тікелей қатысы бар, яки медицина-биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. Академиялық үлгідегі «Адамның тән тірлігі» зерттеу еңбегі, денсаулық сақтау мен гигиена саласына қатысты шығармалары және үш бөлімнен тұратын «Жануарлар» оқулығы 1920-30 жылдары Орталық Азияда жаңа құрылыс құрып жатқан халықтардың ешбірінің тілінде жазылмаған, жалпы Түркістандағы түркі ұлттары тілінде оқулықтар жазу ісі енді-енді қолға алына бастаған тұста дүниеге келген тың да төл еңбектер болатын. Сол себепті де, Түркесубликасындағы барша жұртшылық, қазақтар мен қырғыздар, өзбектер мен түрікмендер және тәжіктер қауымы, олардың алғашқы оқығандары мен ұстаздары бұл оқулықтарды үлгі тұтып, тұтынды деуге толық құқымыз бар.

Әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Еңбектері: Бірінші том. Жан саулығы/Құраст. проф. Ф. Әнес, Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 432 б. + 16 бет суретті жапсырма; Досмұхамедұлы Х. Еңбектері: Екінші том. Тән саулығы/Құраст. проф. Ф. Әнес. Алматы:

«Арыс» баспасы, 2017. – 496 б.; Х. Досмұхамедұлы Еңбектері: Үшінші том. Жануарлар/Құраст. проф. Ф.Әнес. Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 536 б.

2. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Р-34 қор, 1-тізбе, 1188-іс; 1593-іс; 2119-іс.

3. «Сана» журналы, 1923, №1, 123-127-бб.

4. Вагнер Ю. Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер. Аударған Досмұхамедұлы Х. Ташкент, 1924. – 107 б.; Вагнер Ю. Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер. Аударған Х. Досмұхамедұлы. Ташкент, 1924. – 130 б.

5. Досмұхамедұлы Х. Оқушының саулығын сақтау. Ташкент, 1925. – 23 б.; «Еңбектерінің» I томындағы «Медицина. Гигиена» бөліміне енген материалдарды қараңыз.

6. Ахметов Ж. Халел Досмұхамедұлы – қазақша медициналық терминологияның негізін қалаушы//Кітапта: Халел Досмұхамедов – ұлы мұрат жолында/Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 29 қараша 2018 ж. Атырау, 2018. – 18–20 бб.

Гаухар БАРЛЫБАЕВА,
главный научный сотрудник
Института философии, политологии
и религиоведения КН МОН РК,
доктор философских наук

АХМЕТОЛЛА БАРЛЫБАЕВ – ПРОСВЕТИТЕЛЬ, ВИДНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ»

Свобода – это способность человека восставать против действительности во имя идеала. За свободу и независимость своей Родины отдал жизнь Ахметолла Актаевич Барлыбаев – один из руководителей партии «Алаш-Орда» по Павлодарскому уезду Семипалатинской области, член ревизионной комиссии съезда алашординцев, состоявшегося в декабре 1918 года. Как и все его соратники по алашординскому движению, Ахметолла Актаевич пал жертвой политических репрессий сталинизма в 1937 году. Сегодня прах его покоится в поселке «Жаңалық» в 60 км от Алматы, где построен Мемориальный комплекс и стоит высокая стела, воздвигнутая в честь невинно пострадавших жертв политических репрессий 1930-х годов XX столетия.

На стеле высечены имена похороненных здесь людей. Кроме Ахметоллы Актаевича Барлыбаева там захоронены Мыржакып Дулатов и еще много других известных общественных и политических деятелей Казахстана. 31 мая – день, который объявлен в нашей стране днем памяти жертв политических репрессий. Там, в поселке «Жаңалық», в этот день собирается много народу – детей и потомков людей, отдавших свои жизни за свободу и счастье своей земли.

В прошлом году в Казахстане отметили 100-летие «Алаш-Орды», в этом году в декабре отмечается юбилей съезда «Алаш-Орды», проходившего в Оренбурге 1918 году – 100 лет назад. Хотелось бы заметить, что репрессировав блестящую плеяду мыслителей и политиков – деятелей движения «Алаш», представителей казахской интеллигенции, обогативших духовную культуру народа, фактически репрессировали их идеи, ставшие сегодня чрезвычайно актуальными, репрессировали целые системы миропознания и мироощущения.

Ахметолла Актаевич Барлыбаев вместе с другими деятелями «Алаш-Орды» полагал, что спасение народа не только в знании и просвещении, а в национальном освобождении и самоопределении. Они были глубоко убеждены, что только став независимым народом, казахи смогут творить свою настоящую историю. Выдающиеся казахские мыслители-алашординцы сделали главное: они кардинально изменили мышление общества, внеся в него идеи активности, деятельности и свободы.

Для Ахметоллы Барлыбаева как педагога и просветителя своего народа знание есть самоцель, а не средство для достижения каких-либо благ, оно – фундаментальная основа развития человека. Знания, считал он, просвещают душу человека и обогащают его духовную культуру. В его представлении превосходство нравственности, знания, чистого труда над богатством и властью состоят в том, что, если власть и богатство – ограниченные, временные, телесные, невечные атрибуты человеческой жизни, то знания, труд, любовь и милосердие – вечные атрибуты, возвышающие человека. Эти идеи он излагал учащимся русско-киргизского (казахского) училища, существовавшего в Павлодаре до революции, и студентам Семипалатинской учительской семинарии, где он преподавал математику. Одним из лучших и любимых его студентов в Семипалатинской учительской семинарии был юный Каныш Имантаевич Сатпаев, будущий первый Президент Академии наук Казахстана. Об этом очень хорошо написал Медеу Сарсекеев – автор книги о К.И. Сатпаеве из серии «Жизнь замечательных людей». Ахметолла Актаевич Барлыбаев очень дружил и был близок с Абикей Зеиновичем Сатпаевым – известным общественным деятелем, педагогом, дядей Каныша Имантаевича. С Абикей Зеиновичем

Ахметоллу Барлыбаева связывали и родственные узы: жена Ахметоллы Актаевича – Кулянда Ержанова из знаменитого баянаульского рода «Каржас» была близкой родственницей Сатпаевых.

После февральской (1917 г.) революции А.А. Барлыбаев был избран заместителем председателя уездной Земской Управы, а с установлением в уезде Советской власти входил в состав уездного ревкома в качестве члена и возглавлял его тюркский отдел.

Уездная Земская Управа была образована из семи человек. Ее председателем стал Степан Сергеевич Зефиров – баянаульский мировой судья, окончивший юридический факультет Казанского университета. Заместителем председателя, как уже было отмечено выше, был избран Ахметолла Актаевич Барлыбаев – учитель русско-киргизского (казахского) училища, членами управы стали: И. Бадисов, Г.К. Гаранькин, А.М. Жалаутдинов, Н.П. Чернышов и Д.В. Беспалов-Маурат – революционер-профессионал, активный деятель эсеровской партии.

Гласные (члены Управы – Г.Б.) обменивались мнениями по многим волнующим население уезда проблемам, определяли основные направления работы Земской Управы, в их наметках было: о развитии «...всей хозяйственной и экономической деятельности населения», снятии «...финансовых тягот с плеч неимущих... и переложить их на имущих, улучшение положения рабочих в городских предприятиях, в народном образовании, народном здравоохранении...», «...поднятия культурного уровня деревни», «...всем жителям право участвовать в строительстве новой и лучшей жизни». В честь первого уездного Земства решено было построить в Павлодаре народный дом и техническое училище «для обучения различным ремеслам киргизских (казахских) и крестьянских детей. Содержание и обучение учащихся отнести за счет земской казны» [1, с. 27-28].

Функционировал в Павлодаре и уездный киргизский (казахский) комитет – местный орган «Алаш-Орды». Омская газета «Сибирская речь» (ноябрь 1917 г.) сообщает о поступившей из Оренбурга телеграммы в Павлодарский уездный киргизский (казахский) комитет, подписанной известными деятелями партии «Алаш-Орды» А. Букейхановым, А. Байтурсиновым, М. Дулатовым, А. Беримжановым, Дощановым и Омаровым. Выражая полную тревогу за судьбы казахского народа, они пишут: «...В стране полная анархия... Настал час, когда каждый... народ должен думать о самозащите... Если мы будем сидеть сложа руки, то последствия для киргизского (казахского) народа будут роковые. Нам, киргизам (казахам), необходимо подумать об охране жизни, семейного очага. Киргизский (казахский) народ должен иметь собственную народную милицию... (Мы) решили созвать общекиргизский съезд уважаемых народом аксакалов и интеллигентов для обсуждения вопроса об организации киргизской (казахской) милиции. На съезде будет поставлен вопрос о самом существовании киргизского (казахского) народа... Просим обязательно делегировать к 5 декабря в Оренбург двух уважаемых населением аксакалов и делегатов от интеллигенции» [1, 31-32].

Съезд в декабре 1918 г., по счету второй (первый проходил в июле 1917 г.) состоялся в Оренбурге. На нем от Павлодарского уезда присутствовали Ахметолла Барлыбаев и Кабыш Бердалин. Съезд объявил «автономию киргизского (казахского) края», образовал Национальный Совет (Правительство) из 25 человек. Председателем его был избран А. Букейханов. Было принято решение о создании «чрезвычайной милиции» (национальная армия) и утвержден программный документ «Алаша», предусматривающий демократические преобразования в Казахской автономии в составе Российской Федерации. В нем указывалось, что формой местного самоуправления принимается существующее Земство. «...Земство, – как подчеркивал А. Букейханов, – это глаза и защитник местного населения... У него есть свой банк, который выделяет крестьянам кредиты. Земство организует выборы судей, у него есть своя милиция» [1, 33].

С приходом колчаковских войск органы «Алаш-Орды» были разгромлены. Преследование сторонников «Алаша» продолжалось и далее. Летом 1920 года, когда политическая обстановка осложнилось, в уезде были проведены аресты сторонников «Алаша». В телеграмме из Павлодара, адресованной Губревкому указывается: «...По сведениям, полученным из Баянаула, здесь раскрыта белогвардейская организация у киргиз (казахов), которая имела связь с алашординцами, проживающие в Павлодаре. Дабы парализовать, предупредить возможность их участия в восстании... в этот опасный момент были проведены (аресты)... Был взят заложником также член уревкома и руководитель его тюркского отдела Ахметолла Барлыбаев как имеющий влияние на киргизское (казахское) население»... [1, 35] «Алаш-Орда» решением Казревкома в 1920 году была ликвидирована.

Анализ деятельности «Алаш-Орды» показывает, что многие вопросы были поставлены ее организаторами исключительно глубоко, а высказанные идеи могут вполне быть оценены только сегодня. По существу, они определили свое время, потому что сейчас мы решаем те проблемы, над которыми они размышляли столетие тому назад.

Свобода – ключевая идея гуманистических воззрений мыслителей «Алаш-Орды». Свобода ими понималась как порыв, как устремленность, как способность противопоставить себя своему бытию, как возможность человека в своем сознании трансцендировать за пределы своего бытия. Они трактовали свободу как способность восставать против действительности во имя идеала.

Идея, которой следовал Ахметолла Барлыбаев, как и другие деятели «Алаш» о том, что нация должна мобилизоваться, консолидироваться и развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи, глубоко созвучна духу национальной программы «Рухани жаңғыру».

В своей новой интересной статье «Ұлы даланың жеті қыры», являющейся продолжением статьи «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», Президент РК Н.А. Назарбаев совершенно справедливо и верно подчеркивает: «Убежден, у народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, великое будущее... В нашей истории было немало драматических моментов и трагедий..., социально опасных экспериментов и политических катаклизмов. Мы не вправе забывать о них» [1].

Ахметолла Актаевич Барлыбаев, как и все его соратники по движению «Алаш» – это глашатаи нового мировоззрения и нового понимания человека в казахской духовной культуре. Они смогли воплотить в своих творениях думы и чаяния казахов, выразить философию жизни человека своего времени, его понятия о бытии, морали, этике. Ахметолла Барлыбаев в трудных условиях остался предан тем вечным ценностям, в которых сегодня мы нуждаемся больше всего: любви к Отечеству и своему народу, бескорыстии, честности и чести, уважении к труду и знаниям, верности долгу, жертвенности во имя высоких идеалов. Его наследие, подвергнутое насильственному умолчанию и забвению в советское время, золотыми буквами вписано в историю культуры независимого Казахстана.

В заключении хотелось бы процитировать стихотворение «Ереймен сапары», написанное в 1910 году, великого поэта и мыслителя Машхур Жусупа Копеева, где он посвящает строки отцу и деду Ахметоллы Актаевича Барлыбаева – Актаю и Барлыбаю:

«Баянаула қойсайшы жердің атын,
Құлболды, Қаржас қойсайшы елдің атын.
Таудың атын Қызылтау, Далба қойып,
Шыбынды батпақ қойсайшы көлдің атын.

Өлеңті, Шідертіні елім жайлар,
Көгорай шалғынына бие байлар.
Қыдырып зекет үшін жүрген болсам,
Халқымда неше түрлі құтпан байлар.

Мақан бай - сол баласы Ордабайдың,
Қызығын көрдім талай қой мен тайдың.
Мырзаға қандай десең, қосылады
Баласы Ақтай, болыс Барлыбайдың.

Елімде сондай-сондай мырзыларым,
Гүл екен бозбалаға менің барым.
Шет қонып, қиыр жайлап жүргендігім –
Азырақ болғаннан соң көңілім жарым» [2].

После случившейся трагедии – расстрела А.А. Барлыбаева в 1937 году – его семью и детей стал опекать младший брат Хабиб Актаевич Барлыбаев – первый казахский профессор, врач, талантливый терапевт. Все старшее поколение медиков Казахстана учились у него, он оставил яркий след в медицинской науке, был лечащим врачом первых руководителей Казахстана: Шаяхметова, председателя Совета министров – Ундасынова, знаменитого акына Джамбула и других известных людей. Дети Ахметоллы Актаевича: Камал Ахметовна, Гинаят Ахметович, Халель Ахметович, Нагима Ахметовна и его супруга Кулянда Ержанова очень благодарны Хабибу Актаевичу Барлыбаеву, который в труднейшей ситуации повел себя в высшей степени мужественно и героически, проявив отеческую заботу о детях старшего брата и приняв активное участие в судьбе каждого из них.

Сестра Ахметоллы Актаевича Рымжан Актаевна Барлыбаева, которую в семье все называли Ағажан, была известным народным умельцем – в 1926 году на выставке в Париже за свое искусство (тұскиіз – вышивка на белом войлочном ковре национального орнамента) получила I премию. В 1958 году, когда ей было 80 лет, ее работы были представлены на выставке в Москве, где она также получила

престижную премию. Ее работы и сейчас хранятся в Центральном государственном историческом музее РК.

Имена Ахметоллы Актаевича, Хабиба Актаевича, Рымжан Актаевны Барлыбаевых занесены в Казахскую энциклопедию, энциклопедию Баян-Аула, энциклопедию Павлодарской области Казахстана.

Литература:

1. Цит. по: Б. Хазыров. Горький след жестокого времени. Павлодар. НПФ ЭКО, 1986.
2. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. 1 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 504 б.

Ахметолла Актаевич Барлыбаев с супругой Куляндой Ержановой.

Ахметолла Актаевич Барлыбаев среди учителей русско-киргизского (казахского) училища, существовавшего в Павлодаре до революции. Слева направо сидят: 1. Терентьев Владимир Никонтович (математика, чтение, пение, рисование), 2. Чемоданов Василий (Закон божий), 3.

Овсянников Яков Геннадиевич (заведующий училищем, естествознание), 4. Каримов – мулла татарской мечети (ислам, Коран), 5. Сатпаев Абикей Зеинович (литература, история, география). Стоят: 6. Алексеев Николай Ермилович (русский язык), 7. Барлыбаев Ахметолла Актаевич (математика).

Светлана СМАҒҰЛОВА,
профессор, тарих ғылымдарының докторы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ БАСПА ІСІНДЕГІ РӨЛІ ЖӘНЕ ОҚУЛЫҚТАРЫ

Қазақстанда баспа ісі, мектептерге арналған оқулық шығару мәселесі XIX ғасырдың екінші жартысынан басталды. 1870 жылғы 16 наурыздағы оқу орындарына арналған ережеге сәйкес, мұсылман оқу орындарына қатаң бақылау орнатылып, қазақ жеріндегі білім жүйесіне Ильминскийдің жүйесі енгізілген еді. Бұл орыс әрібіне, орыс жазуына негізделген жүйетін. Мұсылмандық оқу орындарында орыс тілін оқыту міндетті болып, жаңа мектеп пен медреселерді ашуға тек орыстілді мұғалімдер болған жағдайда ғана ашуға рұқсат берілді. Сөйтіп, Дала өлкесіндегі оқу орындары біртіндеп еуропалық білім жүйесіне көшіріле, бейімделе бастады.

1879 жылы Ыбырай Алтынсариннің Торғай облысына мектеп инспекторы қызметіне тағайындалуы сол өлкеде жаңа тұрпатты мектептердің ашылуына себепкер болды. Оның тікелей араласуымен Торғай, Бірғыз, Троицкі және Ақтөбеде жаңа үлгідегі мектептер ашылып, оған қазақ балалары тартылды. 1879 жылы оның қазақ мектептеріне арнап, орыс жазуы үлгісінде «Қазақ хрестоматиясы» оқулығының шығуы оқыту саласындағы ірі жетістіктердің бірі болды. Себебі, бұған дейінгі мұсылман балалары оқу орындарындағы басты пән құранды жатқа үйрету болғандықтан «Иман шарт», «Шариғат ул иман» сияқты діни кітаптар оқытылып, оқу мерзім аралығында шәкірттер жазуды, оқуды, есеп шығаруды меңгеруі жеткілікті есептелінді.

Жаңа ашылған түземдік мектептерге арналған оқулықтар Қазан баспаханаларында бастырылған. Мәселен, 1892 жылы «Қазақтарға (қырғыздарға – С.С) арналған әліппе», 1901 жылы А.С. Алекторовтың «Орыс-қазақ тілашары», 1910 жылы «Қысқаша орыс-қазақ сөздігі», «Қазақ балалары үшін орыс тілінің алғашқы оқулығы» және басқа оқу кітаптары шыққан. Бұл оқу құралдары кемшіліксіз болмады. Оның басты себебін көрнекті журналист М. Сералин өзге халықтардың жазуынан деп көрсетті. «Айқап» журналына жариялаған «Қазаққа тарих керек пе?» деп аталатын мақаласында: «Ол кітаптардың жазушылары көбірек орыс ғалымдары. Олардың біз туралы жазған сөздері әліпте біздер үшін, әсіресе қазақ үшін онша көңілге қонымды болып шықпады», – деп жазған болатын [1, 162].

Жәдидшілдік бағыттың өрістеуіне байланысты Қазақстан мен Орта Азияда «жаңа әдістегі» мектептер мен медреселер 90-шы жылдары ашыла бастады. Бастапқы кезде мұсылман медреселері Орынбор, Омбы, Троицкі, Ташкент, Бұқара, Түркістан сияқты ірі қалаларда ашылып, қазақ балалары осы оқу орындарында білім алды. Сонымен қатар қазақ жастарының XIX ғасырдың соңында Қазан, Уфа, Москва, Санкт-Петербургта орта және жоғары оқу орындарында білім алуы олардың сана-сезімдерін оятып, көзқарастарының қалыптасуына, ұлт мүддесі жолында қызмет етуіне алып келді. Қазақтың оқыған азаматтары өздерін, әсіресе, білім саласында көрсете білді. Ірі қалаларда оқыған қазақ жастары дала өлкесіндегі мектептер үшін оқулық жазуды қолға алды. Нәтижесінде 1911 жылы «Ғалия» медресесіндегі қазақ шәкірттерінің қаражатымен «Әліппе яки төте оқу» атты қазақша оқу кітабы жарық көрді. Осы жылы «Ғалиядағы» қазақ шәкірттерінің көмегімен Ғұмар Қараштың «Өрнек» атты кітапбы басылып шықты [2, 236].

Әйтсе де, мұсылман-мектеп медреселерде татар тілінде шыққан оқулықтарды оқыту әлі де басым болды. Солардың бірі – 3. Уәлидің 1912 жылы жарық көрген «Түркі-татар тарихы» оқулығы. Кітаптың жарыққа шығуын сол кездегі зиялы қауым өкілдері қуанышпен қарсы алды. Дегенмен, қазақ оқығандары, ұлт зиялылары, қазақ оқу орындары өз ана тілінде шыққан оқулықтармен оқытуды құп санады. Осы ретте «Айқап» журналы арқылы қазақ зиялысы Мұстақым Малдыбаев, Қазақстандағы мұсылман мектеп-медреселерінің оқу тілі қалай болу керек мәселесі жайында мынадай үш сауал төңірегінде пікір алмасуға да шақырды:

1. Қазақтарды ағарту үшін, ноғай газет-журналдары жарай ма? Оларды қазақ көпшілігі түсіне ме?
2. Қазақ балаларын ноғай мектептерінде оқытатұғын кітаптармен оқыту лайық па? Қазақ тілінде жазылған кітаптар пайдаланыла ма?
3. Түрік тұқымдары түрік тілінде газет, кітап жазсақ бір-бірімізден алыстап кетпеспіз бе?

М. Малдыбаевтың бұл сауалдарына мұсылман медресесінде дәріс берген мұғалімнің жауабында ағарту саласында қазақ тілінде жазылған кітаптардың жоқтығынан «Татар әдебиеті», «Татар матбұғатын» амалсыз оқытып жатқандықтарын, қазақ балалары бастапқы кезде татар тілін түсінбесе де оқи-оқи бұл кітаптарды да меңгеріп кететіндіктерін, қазақ тілінде жазылған кітаптар болса құп көретіндігін айта келе, сол кітаптарды жазатын қазақ оқытушыларын даярлау турасында ұсынысын білдірді [3, 160–161]

Қазақ тіліндегі оқулықтарды шығару мәселесі ХХ ғасырдың басында баспа ісі дамып, баспасөз құралдарының тарала бастаған кезде қолға алынды. Баспахана құру, газет-журнал шығарудың қиындығын, кезінде М. Дулатов «Қазақ» газетіне жариялаған «Қазақ баспаханасы» деп аталған мақаласында: «Газет шығару, баспахана ашу секілді істер көлденең адамға сауда-саттық ісі секілді көрінсе ғажап емес, ақшаң болды – алдың, қаламың болды – жаздың, бірақ бізге олай емес» дей келе, газет шығарудың өз қиыншылығы барлығын, оны көпшілік түсіне бермейтіндігін және үнемі сынға тап болатындығын, бұл күнделікті қайталанып отыратындығын айта отырып, осындай кедергілерге қарамастан баспахана ашу, газет шығару, кітап басу халық игілігі үшін істелінетінін келтіреді [4].

1911–1915 жылдары «Айқап» журналы мен 1913–1918 жылдар аралығында қазақ даласына, шет мемлекеттерге тараған, қазақ халқының көзі, тілі, үні болған «Қазақ» газетінің шығуы білім-ғылым саласын дамытуға елеулі үлес қосты. Бұл екі басылымға дейін де, одан кейін де қазақ жерінде бірнеше газеттер жарық көріп, халық игілігі үшін қызмет еткені белгілі. Дегенмен, қос басылым «Айқап» пен «Қазақ», қазақ жұртына етене жақын болып, ой тастаған, күш берген, адасқанды жолға салған, дем берген басылым болды. «Айқап» журналы оқу-ағарту саласына көбірек мән берсе, «Қазақ» отаршылдық саясатты сынға алған, қазақтың жері, тілі, діні сияқты күрделі мәселелерді көпшілік талқысына салып, оны шешуде бірлесе үн қосуға шақырған еді.

Қазақтың ағартушысы Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газетіне жариялаған түрлі тақырыптар арқылы ұлттың саналы жастарын, қазақ қоғамының мүддесі жолында қызмет ететін азаматтарды тәрбиелеуге тырысты. Көкірегі ояу ұлт зиялыларының еңбектерін жариялау арқылы ұлттың көзін ашуға талпынды. Оқу орындарында оқыған шәкірттер мен студенттер «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарына шыққан материалдармен таныса отырып, өз ойларын ортаға салуға, бір игілікті іс жасауға бет бұрды.

ХХ ғасырдың басында қалыптасқан зиялы қауым өкілдерінің топ бастаушысы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатовтар ұлттың ұлттығын сақтауда бар күштерін салып, бірнеше ғасырға созылған отаршылдыққа, империялық билікке қарсы ірі идеяларымен, озық ойларымен күреске шықты. Олардың қарымды қаламдарынан туған еңбектері өзгеге ой салды, алға ұмтылуға қадам бастады.

1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейінгі аралықта қазақ мектептеріне, медреселеріне арналып жәдиттік бағытта бірнеше оқу кітаптары мен оқу құралдары басылып шыққан. Бұл ретте біз Ғабдолкәрім Мәжитовтың «Қазақ шәкірттеріне һәдия» (1910), Мұхаммед Ораз Нұрбайұлының «Усул саутия тәртібінде қазақша әліппе» (1910), «Көргенді бала, үлгілі ана: қазақ және қырғыз бастауыш балалары үшін оқуға дайын болған оқу кітабын» (1911), С. Көбеевтің «Үлгілі бала: Қазақша оқу кітабын» (1916), Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралын» (1912), «Тіл құралын» (1914-1916 жж.), «Әліпби» (1912), Мұстақым Малдыбаевтың «Қазақша ең жаңа әліппесін (төте жазу)» (1912) және «Қазақша оқу кітабын» (1912), Кенжеғали Ғабдолла Серғалидың құрастыруымен шыққан «Қазақ балаларына жәрдем: Қазақша әліппе кітабын» (1913) мен «Өнеге яки намуне: Қазақша кираат кітабы. Бірінші ибтида-и қазақ балаларына» (1913), Міржақып Дулатовтың «Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын есеп құралын» (1914), Ишанғали Бейсенұлының «Қазақша дұрыс жазу қағидаларын» (1914) және т.б. оқулықтар мен оқу құралдарын атауымызға болады. Алайда А. Байтұрсынұлының оқу құралынан басқасы халық арасында кең қолданыс таба алмады. Дегенмен де, бұл оқу кітаптарының жарық көруі сол кезеңде білім жүйесінің сәл болса да алға жылжығандығын көрсетеді. Сондықтан, олардың маңыздылығы аса зор болды деп айта аламыз.

ХХ ғасырдың екі он жылдығында шыққан алғашқы әліппе оқу құралы баланы әріпке үйретуде суретті пайдалана қолданумен жасалды. Көбіне авторлар әліппе құралын жасауда біріншіден, оқушыға түсінікті бағытты қолдануды қолға алса, екіншіден, мұғалімге әдістемелік кеңес беруге тырысты. Кітаптағы тапсырмалар арқылы мұғалім шәкірттің ойлау деңгейін шыңдауға тиісті болды. Сонымен қатар, ненің жақсы, ненің жаман екендігін ажырата отырып, үлкенді құрметтеуге үйретуді көздеді.

Кейбір әліппелерде қазақ-татар сөздері аралас қолданылды. Себебі, көпшілік мектеп-медреселердің оқытушылары татарлар болғандықтан, қазақ шәкіртіне түсінікті болуын қалады. Бұл ретте біз 1910 жылы жарық көрген М. Нұрбаевтың «Әліппе» оқулығын айтуымызға болады.

1907 жылы Қазанда қазақ зиялыларының бас қосқан бір жиынында қазақ балаларына ұғынықты жазылған әліппе кітабын жазу мәселесі айтылып, оны Закария Ерғалиұлына тапсырып, 1910 жылы ол «Қазақ әліппесі» оқулығын жазып шықты. Басқа әліппе оқулығынан ерекшелігі «Қазақ әліппесінде» әріптің жазылуымен қатар, баланың әріпті терең меңгеруіне оңтайлы қарапайым жаттығулар берілді.

Алғашқы әліппелердің жарық көруі оқу-ағарту саласына жаңа серпіліс әкелді. Педагогикалық ой-пікірлердің дами түсуіне, алда жасалатын қазақ оқулықтарына қойылатын талаптардың күшеюіне жол ашты. Дегенмен, бұл әліппелер кең тұрғыда мектеп-медреселерде қолданылмады.

Ахмет Байтұрсыновтың «Оқу құралы. Бірінші кітап. Балаларға арналған әліппе» деген атпен оқулығы 1912 жылы жарық көріп, 1925 жылға дейін қазақ мектептерінде оқытылып келді. 1926 жылы осы «Әліп-бидің» жаңа түрін жазды. Оның «Оқу құралы» Орынборда 7 рет қайталанып басылған. Қарап отырсақ, әр жылдары әліппеге толықтырулар, өзгерістер енгізіліп, баланың логикалық ойлауына аса қажетті жаттығулармен жаңартылып отырған.

Жалпы қайраткердің «Оқу құралының» құндылығы сонда, ол араб таңбаларын қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, 24 таңбадан тұратын жаңа жазу үлгісін жасап шығарып, қазақша жазу-оқуды оңайлатты. Әліппеден басқа «Оқу құралы. Екінші кітап: Әліпбиге жалғасы» 4 рет Орынбор баспаханасында басылып шығарылған. Ал үшінші бір оқулығы 15 беттік «Оқу құралы. Усул сотие жолымен қазақша әліппеге баяншы» деп аталады. Қазан қаласында 1913 жылы жарық көрген. Қайталанып 1921 ж. (14 б.) Ташкентте басылды.

«Қазақ» газетінде қазақ мектептерін қандай оқулықпен оқыту қажеттігі жөнінде қызу талқылау барысында А. Байтұрсыновтың «Оқу құралының» лайықтылығы айтылып, оны мектеп, медреселерде қолданудың маңыздылығы нақтыланды. «Қазақ» газетіне жарияланған Абдолла Шоқаевтың «Қазақ мұғалімдері! Қазақ шәкірттері!» деп аталған шағын ғана мақаласында: «Осы күні шығып жатқан Ахмет Байтұрсыновтың жаңа емлемен жазылған «Баяншы», «Оқу құралдары» бар, мұны қаншамыз қабыл етіп жатырмыз» деген ойсаларлық пікір айта келе, нағыз мектепке қажетті оқулық екендігін дәлелдеген [5].

«Қазақта» А. Байтұрсыновтың барлық оқулықтары мен оқу құралдарына керемет пікір айтылды. Ордалық «Ш.Б.» деген бүркеншік атпен жариялаған азамат: «Бірінші, бұл кітаптар қазақтың жалпақ тілімен жазылған, сондықтан қазақ балалары тез түсінерлік оңай. Екінші, мүмкін қадыр бір әріпке екінші әріпті қосқан уақытта бір мағыналы сөз шығарылып жазылған. Үшінші, «Баяншы» деген кітап қосқан. Бұл кітапта «Оқу құралы» мен қалай пайдалану, баланы қалай оқыту һәм жаздыру керек екендігі көрсетілген. Шу дегенде көпке бірдей жазу оңай емес. Сондықтан, А.Б.-ның әліппесін ұнатпайтын да кісілер бар шығар, сонда да олардың қолдарында да осы жолмен оқытуға керек деп ұстап тұрған мінсіз кітаптары болуы қиын болар», – дей тұрып, бала оқытуға лайықты оқулық ретінде бағалады [6].

Міржақып Дулатовтың ағартушылық бағыттағы оқулықтары «Қирағат кітабы» 1911 жылы Қазанда жарық көрді. Бұл оқулық 1914–1927 жылдар аралығында Орынбор мен Ташкент баспаханаларында алты рет басылды. Кітаптың алғысөзінде автор кітапты жазудың басты себебін қазақша жазылған оқулықтардың болмауынан деп түсіндіреді және оны «оқытудағы мақсат – жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбие қоса беру», – деп келтірді. Бастауыш мектепке арналған бұл оқулыққа Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, Ә. Ғалымов, М. Жұмабаевтың әңгімелері мен өлеңдері, сонымен қатар мақалдар енгізілді.

Ал «Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын есеп құралы» (1914) жүзге, мыңға шейін санау, төрт амалдық есептерден құралды [7, 15, 197].

Ұлт зиялыларының бұл оқулықтары педагогика, әдістеме ғылымының іргетасын қалады десек те болады.

Кенестік жүйе орнаған кезде ұлт зиялылары оқу-ағарту салаларына өлшеусіз үлес қосты. 20-шы жылдардың соңында оқу-ағарту саласын оқу бағдарламасымен, оқулықтармен және әдістемелік құралдарымен қамтамасыз ету мәселесі көтеріліп, Қырғыз (Қазақ) Орталық Атқару комитетінің мәжілісінде Мемлекеттік баспа ісінің Орталық редакциясын сайлау және мектептерге арнап оқулықтар мен әдеби көркем кітаптар шығару қарастырылған болатын [8].

1921 ж. 14 қаңтарында Қазақстан Халық ағарту комиссариаты ҚКСР Мемлекеттің баспасы алдындағы жазушылар ұйымының кеңесінде қазақтың I және II басқыш біріккен еңбек мектептері үшін бар оқулықтарды қазақ тіліне аудару, құрастыру және мектептерге арнап оқулықтар жазу жөнінде мәселе көтеріліп, оны жазудың мерзімі анықталды. Бұдан кейін 31 қаңтарда А. Байтұрсыновтың төрағалығымен өткен Халық ағарту комиссариаты мен Мемлекеттің баспа Коллегиясының біріккен мәжілісінде тағы да көтеріліп, оқу құралдарын орыс тілінен қазақшаға аудару және қажетті оқу кітаптарын жазу үшін М. Жұмабаев, М. Тұрғанбаев, Қ. Кемеңгеров, Ж. Тілеулин, С. Мұстафин, Е.

Омаров, Х. Болғанбаев, Ә. Бөкейханов, Ф. Ғалымжанов және тағы басқаларды тарту жөнінде қаулы қабылданып, арифметика оқулығын М. Тұрғанбаевқа, геометрия оқулығын Б. Сәрсеновқа, физика оқулығын Ф. Ғалымжановқа, география оқулығын Ә. Бөкейхановқа, жалпы тарих оқулығын Х. Болғанбаевқа, педагогика оқулығын М. Жұмабаевқа, мектептегі гигиена оқулығын Ж. Тілеулинге аударып, шығару тапсырылды.

Осы оқулықтарды жазу мәселесіне орай М. Жұмабаев «Бостандық туы» газетіне жариялаған «Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз» атты мақаласында «Оқу құралдарының мінезі – мектеп мінезінің айнасы. ...Біздің оқу құралдарымыздың да мінезі мектебіміздің мінезіне байлаулы болуға тиіс» деуі, мектепке ыңғайлы, оқуға жеңіл оқулықтардың жазылуын талап еткендей [9, 249-250].

Мақалада ол 10-15 жыл бұрын қазақ балаларын сиыр көзді, сәлделі молда оқытып, ешбір білім бермейтіні былай тұрсын, оқу, жазуды білдіре алмағандығын, ал 1917 жылы қазақ азаматтары ұйқыдан оянып, қазақ мектебін жаңа, жайлы, таза негізде құруға талпынып, курстар ашып, мұғалімдер даярлауын мектепке тұрмыс және жаратылыс ғылымдарын кіргізуге бет алғандығын келтіреді.

Автор «оқу құралын жаздырып жатқан ағарту комиссариаты, жазып жатқан азаматтар бұл оқу құралдары қандай мінезді мектепке арналады, сол туралы ой жүгіртсе игі болар еді» деген үміт ете отырып, қазақ мектебіне негіз іздегенде, таза пән көзінен, яғни мектеп құрылысының қазақ жанына қабысуы жағынан келуін дұрыс көреді [10].

1922 жылы оның «Педагогика» кітабы басылып шықты. Бұл мектеп мұғалімдеріне баланы оқытуда көмекші құрал болды. Оған кітаптың алғысөзіне: «Бұл кітап 2-3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсына оқылған дәрістерден түзілген еді. Бұл күнге шейін басылып шығып жарық көре алмады. Бұл айып менікі емес, бүлінген замандікі», – деп жазуы дәлел [11, 222].

М. Жұмабаевтың бұл педагогикалық оқулығы мектеп мұғалімдеріне ғана емес, мектепке дейінгі балаларға да арналды. Негізінде оқулықтың жетекші сөзінде «тәрбие деген не?», «тәрбие бөлімдері», «тәрбиеден мақсұт», «педагогика қандай пән?» деген мәселелерге тоқтала келе, балаға тәрбиені қалай беру керектігіне талдау жасаған. Педагогиканы бес ірі салаға жіктеп, әр бөлімнің қызметін нақтылаған. Мәселен, оның жазуынша, жалпы педагогика адамның дене немесе жан күштерін, тәрбие жолдарын көрсетсе, ал дидактика оқытудың негізгі жолдарын, методика оқытудың жолдарына негіздеп, белгілі пәндерді қалай оқытуды көрсетеді [12, 132].

Мағжан бастауыш мектептердегі оқытуды ана тілінде жүргізуді маңызды санады. Мәселен, 1923 жылы жариялаған «Бастауыш мектепте ана тілі» атты еңбегінде ол төрт жылдық бастауыш мектепте ана тілін дамытудың маңыздылығын атап өтеді. Ол бұл еңбегінде мектепте оқыту міндеттерін нақтылап, 4 сыныпта оқылатын тапсырмаларға тоқталады. Ол тілге ерекше көңіл бөлудің маңыздылығын да атап өтеді. Мектептің балаға біріншіден, хат танытып, екіншіден, дұрыс сөйлеуге үйрететіндігін келтірген. Ол осы төрт сыныпты оқыту барысында оқушының оқу жазуға үйренетіндігін, емілеге дағдыланатындығын, жазба сөзі өркендететіндігін, ауызша және жазба әдебиетімен танысатындығын және ұғып оқуға дағдыланатындығын баса көрсетеді.

1926 жылы Москваның Кеңестер Одағындағы елдердің кіндік баспасында Мағжанның «Сауатты бол» оқулығы басылып шықты. Бұл кітап латын әліпбиін үйретудегі әдісін саралап көрсетеді. Онда бірінші – дыбыс, екінші – әріпке мән берілген. Кітапқа қатысты «Жаңа мектеп» журналына Молдағали Жолдыбаевтың сыны жарық көрді. «Сауатты болда» кеткен кемшіліктер тізіп көрсетілді. «...Кітап сынар аяқ. Қазақстандағы аймақ зерттеу материалдары жоқ. Нүкте, запятой, сұрақ белгілерін қоя білмейтін шәкірт жазуының аяғына бұл таңбаларды көп етіп қойып, оқушыға хат жазыпты: «Мен қайда қоюын білмедім, мыналарды өзіңіз орналастырып қойыңыз!» деп. Дәл осы сияқты Мағжан саяси мәселелерді шоғырлатып жинаған» делінді [13, 64-65].

Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық кітаптарының маңызы зор. Оның еңбектері ұзақ уақыт бойы орта мектептерде оқытылып, жас буынды тәрбиелеуге елеулі үлес қосты.

Әлихандай, Ахметтей, Міржақыптай Алаш зиялыларының, Алаш күрескерлерінің арасында қазақ ұлтының тәуелсіздігі, бірлігі, тірлігі үшін қызмет еткен азаматтардың бірі – Файзолла Ғалымжанов. Басқа Алаш қайраткерлеріне қарағанда бұл азаматтың өмірі өз деңгейінде зерттеліп, әлі де болса ғылыми айналымға енгізіліп, көпшіліктің назарына ұсыныла қойған жоқ.

Қазақстан Халық ағарту комиссариатының Файзолла Ғалымжановты оқулық жазуға, аударма жұмысына тартуының өз себебі бар-тын. Оның біріншісі, оның ұлт зиялыларымен етене байланысып, қазақ қоғамының өміріне белсене араласуы, екіншіден бірнеше тілді білуі, үшіншіден, өзін педагогтық қырының барлығы, яғни орта және жоғарғы оқу орындарының оқыту жүйесін білуі еді. Кейіннен Файзолла тұтқындалғанға дейін орта және жоғарғы оқу орындарында қызмет етті. Мәселен, 1930-1934 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан облысындағы Қапланбек зооветтехникумын ұйымдастыруға қатысып, қазақ тілі мен әдебиет пәнінен оқытушы дәріс берді. Ал 1934 жылдың 21 тамызынан

Алматыдағы Абай атындағы Мемлекеттік педагогикалық институттың қазақ әдебиеті кафедрасында 1937 жылдың тамызына дейін оқытушы болды [14]. Ол I және II курстағы физика, қазақ тілі және әдебиет мамандарына практикалық сабақ жүргізді [15].

1924 жылы Ташкентте Файзолла Ғалымжанов ағылшын тілінен орыс тіліне аударылған профессор А. Гейгенің «Геология» оқулығын қазақшаға тәржімәлап, басып шығарды [16]. Сонымен қатар, қазақ тілінде Ә.Сәдуақасовпен бірлесе даярлаған Сталиннің «Ленинизм мәселелерінің аудармасына қосымша қазақша-орысша және орысша-қазақша терминология сөздігі де жарық көрді [17]. Бұл аталған екі еңбек те, жоғары оқу орындарында ұзақ жылдар оқытылды.

Қазақ зиялылары патша заманында да, кеңестік жүйе тұсында бастарына түскен қауіп-қатерге, қиыншылықтарға қарамастан, ұлттық мүдде жолында қызмет етті. Ұлттық рухтың көтерілуіне газет шығару, әдеби кітаптар, оқулықтар мен оқу құралдарын жазумен үлестерін қосты. Әрбір ұлт азаматтарының істеген істері, ұстанған ұстанымдары тәуелсіздігімізге нұсқаған жол болса, ал олардың қалдырған еңбектері қазақ қоғамының байлығы, мұрасы. Олардың бізге қалдырған дүниелері ұлттық оқу жүйесінде әлі де қолданыста.

Әдебиеттер:

1. Сералин М. Қазақ тарих керек пе? // Айқап. – 1912. – №7.
2. // Айқап. – 1912. – №10.
3. // Айқап. – 1912. – №7.
4. М.Д. Қазақ баспаханасы // Қазақ. – 1917. – №239.
5. Шоқаев А. Қазақ мұғалімдері! Қазақ шәкірттері! // Қазақ. – 1913. – 30 ноябрь. – №40.
6. Ш.Б. Құрметті Ғабдолла Шоқайұғлы! // Қазақ. - 1913.- №41. – 8 декабрь.
7. Дулатов М. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 том. – Алматы: «Мектеп», 2003. – 344 б.
8. ҚР ОМА. Р-929-қ., 1-т., 20-ғ-іс. 9-п.
9. Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.
10. Сахразада. Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз // Бостандық туы. 1921. №5.
11. Жұмабаев М. Шығармалар. 2-3-т. – Алматы: Білім, 1996. – 512 б.
12. М. Таңдамалы: (Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар). – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
13. Жолдыбаев М. Сын // Жаңа мектеп. – 1926. – №5.
14. ҚРОМА.1142-қ., 1-т., 19-іс. 118-п.
15. ҚРОМА.1142-қ., 1-т., 29-іс. 199-п.
16. Гейге А. Геология. Ташкент: Түркістан баспа таратушы мекемесі, 1924.
17. Сталиннің «Ленинизм мәселелерінің аудармасына қосымша қазақша-орысша және орысша-қазақша терминология сөздігі». – Алма-Ата: БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің партия баспасы, 1937.

1-СЕКЦИЯ

АЛАШ ҚАЙРАТҚЕРЛЕРІ ДАЙЫНДАҒАН ОҚУЛЫҚТАР: МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Лайла АХМЕТОВА,
доктор исторических наук, профессор
КазНУ им. аль-Фараби

Владислав ГРИГОРЬЕВ,
доктор исторических наук, профессор
Москва

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА: ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛИ, ОБРЕТЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Ахмет Байтурсынов – не просто знаковая политическая фигура новейшей истории Казахстана. Это поистине неординарная личность. Он стал ответом самих глубин казахского общества на вызовы времени. Им были реализованы в довольно сложной ситуации начала XX века две поистине кардинальные задачи, поставленные и обоснованные в трудах и заявлениях его старшего товарища и друга Алихана Букейханова.

Это поиск и создание надежного инструмента формирования национального сознания и развертывания деятельности по реализации плана возрождения казахского национального государства. Именно ему, выходцу из низов кочевого аула, судьба определила стать глашатаем настроений общества и подлинным «мугалимом» становления национального сознания в степном крае. Он решал эту задачу с помощью общенациональной газеты, а когда она в основе своей дала нужный результат, Ахмет Байтурсынов взял на себя бремя решений другой, более сложной задачи. Это было формирование основ возрождения национальной государственности, при чем в переломную эпоху революции и гражданской войны.

Ахмет Байтурсынов родился 15 января 1873 года в урочище Сары-Тюбек аула № 5 Тосынской волости Тургайского уезда Тургайской области. Отец – Байтурсын Шошаков, выходец из семьи известного батыра Умбетая. В возрасте 10 лет Ахмет был определен на воспитание к дяде Ергазы, т.к. власти осудили отца за сопротивление уездному начальнику к 15 годам каторги. Ахмет, при поддержке дяди, закончил Тургайское русско-казахское двухгодичное училище, а затем поступил в Оренбургскую четырехгодичную казахскую учительскую школу, по завершении которой с 1895 г. более чем на двадцать лет связал свою судьбу с делом народного образования.

Учительская стезя стала одной из основных на жизненном пути Ахмета Байтурсынова. Он, начиная с осени 1895 года, работал в школах Кустанайского, Актюбинского, Каркаралинского уездов, затем был директором Каркаралинского русско-казахского училища. После своей высылки в Оренбург в феврале 1910 г. он опять же избирает местом своей деятельности школу и работает учителем словесности до конца 1917 г.

Начало трудовой деятельности Ахмет Байтурсынов отмечает и своей первой публикацией. В 1895 г. он поместил на страницах областной газеты свой материал «Казахские приметы и пословицы» [1].

Включение Ахмета Байтурсынова в политику стало результатом влияния двух человек: Алихана Букейханова и Евгения Полюдова. Имя первого – выходца из знаменитого султанского рода Бокей – стало хорошо известно в казахской глубинке в первые годы XX века по публикациям в особом приложении к «Акмолинским областным ведомостям» и запискам Семипалатинского географического общества. Но наибольшее внимание привлек некролог об Абае, напечатанный газетой «Семипалатинский листок» в феврале 1905 г. Со вторым человеком, Ахмет познакомился по совместной работе в школе. Первый был либерал, второй – социал-демократ.

Летом 1905 г. в Каркаралинске стало известно об обсуждении петиций на имя царя. Свой текст петиции в июне написал Ахмет Байтурсынов и данный текст получил полное одобрение значительной части жителей уезда, прибывших на традиционно проводимую в местечке Коянды вблизи Каркаралинска ярмарку. К тому времени волна политических манифестаций и митингов, собраний и съездов прокатилась по всей территории казахских степей. "Каркаралинскую петицию" на протяжении нескольких дней подписали 14500 казахов, и её текст с подписями, почтой отправили на имя Председателя Совета Министров и самого монарха. Эффект акта был настолько велик, что он потом нашел заметное отражение в исторической литературе. Превосходным признал текст и ведущий наставник аналогичных обращений – Алихан Букейханов. Главное здесь в следующем.

Петиция озвучила настроения всех слоев казахского кочевого и полукочевого аула озабоченного своим настоящим и будущим и ставившего перед властью вопрос: как быть дальше? В текст петиции учитель Байтурсынов включил вопросы поистине кардинального плана.

Текст открывался констатацией того, что вся правовая основа управления огромным казахским краем, базирующаяся на нормах Степного положения дает российской бюрократии возможность игнорировать интересы жителей аула. Больше того, налицо полное «неуважение к закону со стороны администрации... пренебрежение к правам личности и к чувству человеческого достоинства... пренебрежение к духовным и экономическим интересам, искусственно поддерживаемое невежество народной массы» [2].

Петиция содержала 11 основных требований. От прекращения религиозных притеснений и обучения детей аула на родном языке, до создания казахской газеты и предоставления обитателям степи права посылать своих избранных в высшие органы власти и управления.

Данная петиция дала знать российским правящим кругам, что казахский аул не только прозревает, но у него просыпается и национальное самосознание – основной фактор роста политической активности этноса.

Ахмет Байтурсынов текстом петиции сделал свое имя знаковым для казахского общества. Поставив перед властью вопрос о развитии национальной школы в казахской степи, автор петиции вывел проблему образования на одно из первых мест жизни казахского общества.

С точки зрения современности проблема образования не только вопрос цивилизованности и культуры общества. Это, во-первых, ключи для формирующейся национальной элиты по овладению тайнами политики. Это, во-вторых, создание условий для формирования качественно новой экономики индустриального общества в казахской степи. Это, в-третьих, перестройка личности и её мировоззрения в духе требований времени. Это, в четвертых, преодоление разобщенности народа, путем привития ему чувства национальной ответственности и патриотизма.

События первой российской революции не обошли стороной, казалось бы, глухую глубинку казахской степи. О них достаточно данных в исторической литературе как советского, так и современного периода [3].

Поддерживая проводимую А. Букейхановым работу по ознакомлению казахского общества с творчеством выдающихся русских писателей и поэтов, Ахмет Байтурсынов в рамках своей педагогической деятельности переводит на казахский язык большую группу басен И.А. Крылова. Сборник получил название «Қырық масал» и после выхода в свет в Омске в 1909 г. пользовался большой популярностью в степи. Перевод сочетался с написанием своих басен. Одну из них, написанную в стихах, цензоры последующих изданий сняли из текста. Их смутили слова:

Народ мой, казахи
Тяжко вам,
Невыносимо тяжко,
Скот разграблен,
Душа под арестом,
Так пробуждайтесь же,
Ведь хватит спать,
До снов ли теперь.

Приведенный отрывок, ведет речь о том, что задача разбудить национальное самосознание этноса, становится важнейшей для тех лет. Кстати, цензура выбросила данные строки, углядев в них, крамолу. Спустя 10 лет на юбилее своего друга М. Дулатов заметит: Ахмет Байтурсынов превращал простые стихи и басни «в орудие борьбы с политикой монархической России, угнетавшей казахов» [4].

В баснях было немало литературных шаржей на российских чиновников, которых И.А. Крылов едко высмеивал за жадность и тупоумие. Один из уездных начальников Каркаралинска, видимо по чьей-то подсказке, увидел в «герое» одной из басен намек на себя и обвинил переводчика и учителя

Ахмета Байтурсынова в антиправительственной деятельности. 1-го июля 1909 г. по решению жандармерии повинный был помещен в тюрьму Семипалатинска. Следствие длилось девять месяцев. Охранка «припомнила» А. Байтурсынову и петицию, и участие в организации русско-казахского митинга, и связи с поднадзорными Букейхановым и Полюдовым, и использование произведений Крылова для подрыва авторитета уездного руководства и то, что он в своей деятельности унаследовал позицию отца и многое другое.

Другой сборник стихов «Масса» (Комар) вышел в свет в Оренбурге в 1911 г. Там, продолжая мысль Абая о необходимости тревожить общество критикой потребительского отношения к жизни, учитель, переводчик и поэт, вновь, как и в предыдущем сборнике, ведет речь о необходимости пробуждения национального самосознания.

«Народ свой я уподобляю, спящему, безмятежно,
Змея – несчастье, подстерегающее его,
Я же – рыжий комарик,
Больно жалящий словом народ,
Дабы уберечь его от опасности» [5].

Философ М.С. Бурабаев приводит в своей работе интересную оценку литературного творчества А. Байтурсынова, которую ему дал как поэту и писателю один из современников – социал-демократ М. Бекметов, работавший и живший в начале XX столетия в Каркаралинске. Именно талант и обширные знания снискали Байтурсынову громадное уважение среди разных слоев общества. «У него кроме переводов произведений русских поэтов, много самобытных дивных стихотворений, которые автор читал в рукописи, пишущему эти строки. Чтобы понять силу, красоту, гибкость его стихотворений, нужно быть казахом...Вообще, стихотворения Байтурсынова переписываются, заучиваются, поются казахами во всей широкой степи» [6].

Исследователи позднее установили, что наряду с произведениями Крылова поэт и переводчик Ахмет Байтурсынов сделал доступными для учеников казахских школ два изумительных пушкинских творения «Сказку о рыбаке и рыбке» и сказку о «Золотом петушке».

В феврале 1910 г. Ахмет Байтурсынов был осужден на два года, но в связи с тем, что он около половины срока отбыл, и из-за слабости обвинительной базы, дело ограничилось, высылкой в Оренбург под надзор полиции. В марте 1910 г. он прибыл в место свое прежней учебы Оренбург, где ему надлежало отбывать ссылку. Там произошла встреча с еще одним поднадзорным, таким же, как и он, ссыльным М. Дулатовым, как и он, учителем русско-казахской школы. Общение и сотрудничество этих двух литераторов вскоре дало колоссальный эффект.

Как и когда им удалось наладить связь с их старшим другом и духовным лидером Алиханом Букейхановым, который отбывал ссылку в Самаре, историки пока не установили. Но необходимо обратить внимание на следующее: Оренбург был не только воротами в «Русскую Азию». Он играл роль своего рода второго (после Казани) центра тюркской культуры. Там жили и работали писатели и журналисты Башкирии, Татарии, Туркестана, казахского края. Раньше всех это значение Оренбурга понял Алихан Букейханов, который поставил перед своими соратниками задачу: подготовить все для издания национальной газеты, как органа пропаганды и агитации, средства выявления и сплочения сил по организации движения за восстановление государственности казахского этноса.

Там в Оренбурге началась активная публицистическая деятельность Ахмета Байтурсынова. Он включается в сотрудничество с разного рода газетами и журналами. В журнале М. Сералина «Айкап» в 1912 г. в номерах 9-10 публикуются размышления Ахмета Байтурсынова по вопросам графики используемого арабского алфавита. Тогда же он пишет свой первый учебник, букварь «Оку курал». Это стало началом его научно-педагогической деятельности. Букварь вышел в Оренбурге в 1912 г. Естественно, что такая фигура языковеда – педагога и его соратника по работе в казахской школе, уже известного поэта М. Дулатова, автора поэмы «Оян, казах!», давали Алихану Букейханову право видеть в этих двух своих единомышленниках надежду для успешного формирования редакции будущей газеты.

Возможно, со временем историками или любителями прошлого будут обнаружены письма и документы, проливающие свет на то, как все начиналось.

Несомненно, одно. В рамках развертывавшегося нового подъема демократического движения в России, обозначившегося к концу 1910 г. и набравшего силу, в преддверии выборов в IV-ю Государственную Думу, общественность, в том числе и в Казахстане, активно обсуждала проблемы необходимости переустройства своей жизни. В разных местах обширного степного края складывались группы сторонников создания национального органа печати. Наиболее подходящим местом стал Оренбург.

2 февраля 1913 г. после длительной подготовки, необходимых согласований, вышел первый номер газеты «Казах». Фактически выходом газеты в свет, Ахмет Байтурсынов поздравил себя с 40-летием. Почти 5 лет он провел в качестве главного редактора этой газеты, делил с небольшим коллективом редакции все радости успеха, ибо и масштаб её распространения и тираж неуклонно росли. Но хватало и горестей в виде различного рода штрафов и запретов со стороны администрации генерал-губернатора, «наездов» полицейских чиновников и цензоров.

Программное заявление редакции газеты отмечало, что её коллектив ставит перед собой, прежде всего, цели: защиту интересов общества кочевого и полукочевого аула, «способствовать распространению науки и культуры среди киргизов, знакомить /их/ с жизнью и достижениями других народов». Для достижения этого редакция поставила перед собой задачу: «разъяснить народу суть издаваемых правительством и властями законов...давать сведения о работе Государственной Думы и Государственного Совета, знакомить с новостями, которые происходят у нас и за пределами страны, освещать прошлое и настоящее киргизов; давать рекомендации по торговле, быту, земледелию, скотоводству; направлять работу школ и медресе, содействовать просветительству, развитию искусства, литературы, родного языка, пропагандировать медицину и ветеринарное дело...Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь может претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу» [7].

Мы видим, что главными для редакции выступали задачи культурно-просветительного плана. Но именно они приобретают исключительную значимость для любого этноса в целом, ибо роль образования и культуры человека и общества, становятся решающими для сохранения национальной индивидуальности. Спустя 10 лет текст заявления прокомментировал в своей статье, приуроченной к юбилею главного редактора газеты его бывший заместитель М. Дулатов. «Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре; для этого мы обязаны первым делом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать лишь тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу».

Газета поистине решила многое. Круг ее подписчиков вырос до 3 тыс. человек, тираж достигал 8 тыс. экземпляров. Карта распространения охватывала территорию от Днепра до китайского Синьцзяна. Самим фактом издания и выпуска материалов газета показала, что в лице главного редактора Ахмета Байтурсынова она имеет блестящего публициста, поэта, переводчика и политика, озабоченного судьбой народа.

На страницах газеты, развивая мысли Алихана Букейханова об Абае как поэте и философе, Ахмет Байтурсынов публикует в 1913 г. большую статью о творчестве Абая. Он называет Абая главным поэтом казахской степи, подчеркнув, что это фигура, равной которой казахи еще не знали. В статье полностью приводится стихотворение Абая – «Поэзия – владыка слов».

В этой статье осуществлен анализ взглядов великого мыслителя на поэзию в целом, на её гуманистическую роль в жизни общества и отдельного человека. По сути, автор статьи впервые заявил о себе как литературоведе. Уже в советскую эпоху мысли по литературоведению нашли свое воплощение в объемном труде «Эдебиеттаньткыш», изданном в 1926 г.

Анализ материалов газеты «Казах» в эпоху горбачевской перестройки, одним из первых осуществил видный исследователь общественно-политической мысли Казахстана, зав. отделом Института философии АН Казахстана, доктор философских наук М.С. Бурабаев. Он отметил, что редакция не придерживалась «четкого идейно-политического направления. Она стремилась “выражать интересы“ всех слоев казахского народа...она обличала темноту, невежество широких масс трудящихся, призывала их изучать разные науки, приобщаться к оседлости, земледелию, строить города, учиться торговать, брать пример с передовых народов».

Газета, говоря словами В.И. Ленина, стала настоящим коллективным пропагандистом и организатором идей национального возрождения, включения различных слоев этноса в экономическую и культурную жизнь огромной российской империи. С помощью газеты постепенно складывался актив казахского национального движения, составивший позднее основу партии «Алаш». Но газета стала одновременно тем органом информации, который помогал казахскому обществу, включаться в хозяйственно-экономическую жизнь, получать проверенные специалистами материалы о событиях в различных частях света.

Тот, кто интересуется тем, как шло становление газеты, могут получить необходимые данные об этом процессе в довольно пространном объяснении на страницах рукописи диссертации и целого ряда работ М.К. Койгелдиева [8].

Для всех членов редакции «Казах», и в том числе её главного редактора Ахмета Байтурсынова, невероятно тяжелым выдалось лето и осень 1916 г. Душа требовала влиться в ряды участников освободительного восстания. Разум же доказывал глубочайшую ошибку тех, кто на волне справедливого гнева поднялся на борьбу против призыва молодежи на тыловые работы, акции, буквально подрывавшей и без того слабую экономику кочевого и полукочевого аула, и разорявшей маломощные семьи.

Собственно, ещё с началом войны, редакция газеты и её главный выпускающий, повели в соответствии с линией лидера национального движения Алихана Букейханова пропаганду призыва казахской молодежи в армию, прежде всего в кавалерию. Но власти игнорировали данные инициативы.

Однако в 1916 г. выяснилось, что прифронтовые районы и отрасли экономики, работавшие на оборону, требовали во всё возрастающих масштабах новые рабочие руки. Для строительства новых железных дорог, для подвоза боеприпасов и продовольствия и т.д. Власти решили «закрыть дыру потребностей» призывом на тыловые работы из районов Центральной Азии и Кавказа полмиллиона молодых мужчин. Доля Казахстана составляла около 250 тысяч. Каждая третья семья аула в летнюю пору теряла своего кормильца и оказывалась на грани разорения.

Аул взорвался негодованием. Во многих местах оно переросло в восстание. Процесс и исход восстания получил вполне достаточное отражение в исторической литературе [9]. Для нас важно заметить следующее: восстание не было целью казахской интеллигенции. Наоборот, тот же Ахмет Байтурсынов выступил на страницах своей газеты со статьей, в которой разъяснял: «Киргизы наравне с другими... народами должны... с оружием в руках защищать отчизну, а участие в работе в тылу они считают позором. В военное время дисциплина жесткая, восставших будут преследовать каратели, пострадают невинные люди – отцы и матери, жены и дети, придет в упадок хозяйство».

Газета и её главный редактор опубликовали в тот период ряд статей и воззваний к восставшим, призывая их прекратить сопротивление ради своих близких и соотечественников. В какой-то степени это дало эффект. Более 120 тысяч тыловиков внесли свой вклад в организацию обороны страны. Лидеру «Алаш» удалось с помощью того же главы союза земств и городов (Земгор) А.И. Гучкова создать специальный отдел Земгора при штабе Западного фронта. Там-то и застала его весть о свержении самодержавия и создании Временного правительства. Оттуда из Минска, он шлет 5 марта 1917 г. в редакцию «Казах» своему другу и соратнику А. Байтурсынову телеграмму, объяснявшую цель, стратегию и тактику действий в новых условиях.

Собственно, телеграмма из Минска в политическом времени немного запоздала. В Оренбурге о свержении царя стало известно еще 1 марта 1917 г. и кое-какие мероприятия по организации своих сторонников редакция предприняла тотчас. Установка А. Букейханова из Минска только подтвердила правильность сделанных шагов. Ибо сразу же редакция «Казах» начала действия по подготовке казахского областного съезда. Аналогично поступили и в Семипалатинске. Там местная администрация задержала публикацию сообщений из Петрограда на четыре дня. Но как только это произошло 5 марта 1917 г. в городе сразу же был создан казахский областной комитет.

Текст телеграммы гласил: новая обстановка делает возможной постановку и реализацию национальной идеи. Задачи дня – поддержка Временного Правительства, создание национальных комитетов в областях и уездах, лозунги: «Демократическая республика... Земля тому, кто извлекает из неё доход скотоводством и земледелием».

Редакция газеты моментально разослала на места установку лидера, сделав упор на организацию национальных комитетов как органов национального самоуправления. Собственно эмоции буквально затопили своим объемом работу сознания. Февральская революция, писал Ахмет Байтурсынов, была «с радостью встречена киргизами потому, что, во-первых, она освободила их от гнета и насилий царского правительства, и, во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить свою заветную мечту – управляться самостоятельно».

Эту иллюзию поддержало назначение ряда активистов Алаш на крупные посты комиссаров Временного Правительства с полномочиями генерал-губернаторов. С 11 апреля пост комиссара по Тургайской области занял А. Букейханов, чуть позднее комиссаром по Семиреченской области стал М. Тынышпаев.

Уже 2 апреля 1917 г. Ахмет Байтурсынов собирает в Оренбурге (центре Тургайской области) областной казахский съезд. На него прибыло более 300 делегатов и множество гостей, в том числе посланцы татарского и башкирского национальных комитетов. Ахмет Байтурсынов обратился к делегатам и гостям с приветственной речью, в которой воспроизвел установки национального лидера на поддержку Временного Правительства, необходимость организации национальных комитетов, сохранения порядка и спокойствия в степном крае.

По существу Тургайский областной съезд задал тон всему казахскому национальному движению на всей территории степного края. Это показывала обширная повестка дня из 14 пунктов, где главными выступали: организация сил на местах, подготовка общеказахского съезда, отношение к форме устройства страны, будущие выборы в Учредительное собрание, проблемы духовности общества и народное образование, аграрный вопрос, отношение к войне, поддержка Временного Правительства, события в Тургайской области. Этот съезд создал Оргбюро из восьми человек по подготовке общеказахского съезда. Часть делегатов из Тургайского и Иргизского уездов настояла на исключении из состава участников данного областного съезда делегата М. Тунганчина. Основание – связь с А. Имановым и А. Джангильдиным, против которых новыми властями страны было начато судебное преследование.

Тургайский съезд выступил за государственное устройство России, как демократической парламентской республики. Для А. Байтурсынова особенно значимой была позиция делегатов о необходимости ввести всеобщее начальное образование на родном языке, возложив все расходы на земство и государство. Еще один пункт решений съезда радовал редактора «Казах» - чаще выпускать газету.

Весна и лето 1917 г. стали временем успехов национального движения. Повсюду на местах съезды его представителей с воодушевлением поддержали инициативы тургайцев, и их призыв к проведению национального форума для создания казахской политической партии.

Первый общеказахский съезд собрался там же в Оренбурге. Он работал шесть дней 21 – 26 июля 1917 г. и собрал представителей всех областей казахского края. Его повестка тоже насчитывала 14 вопросов. В том числе о форме государственного управления в стране и степном крае, о национальной автономии, об участии во всероссийском мусульманском движении, о создании национальной политической партии, о войне, роли и задачах земства, об аграрных проблемах, о просвещении. Новыми были пункты о народной милиции, и др.

Председательствовали на съезде А. Байтурсынов и А.-М. Кутебаров. С основными докладами к делегатам обратились А.Н. Букейханов, М. Дулатов, Ж. Досмухамедов. Съезд постановил: «В России должна быть демократическая парламентская республика». Статус казахских земель, по рекомендации А.Н. Букейханова, делегаты, исходя из установок мест, определили так: «Киргизские области должны получить областную территориально-национальную автономию».

Вопрос по сути дела ставился в ракурсе, во-первых, восстановление территориальной целостности казахских земель, и, во-вторых, установление автономной формы существования этноса. Конечно, данное решение осложняло положение А.Н. Букейханова как полномочного представителя действовавшей власти, но он всегда мог сослаться на мнение масс.

По аграрному вопросу делегаты приняли развернутое решение, в котором выделяется два пункта. Пункт первый: «До окончательного устройства самих киргиз, изъятие киргизских земель должно быть приостановлено». Что касается принципов землеустройства, мнение почти всех делегатов отражало состояние общества: «Землепользование киргиз должно быть на общинных началах».

Сентябрь – ноябрь 1917 г. стали временем частых встреч с избирателями Тургайской области. По списку партии Алаш, Ахмет Байтурсынов был выдвинут кандидатом в Учредительное Собрание. Он прошел этот марафон достойно, хотя уже тогда обратил внимание на противоречивость и невероятную переменчивость складывавшейся на местах ситуации, возникновение опасных симптомов политического размежевания в казахском обществе и в рядах казахской интеллигенции.

Именно в ту пору он понял насколько опасно поддаваться иллюзиям и ложным «вбросам» поступающей информации. В канун II съезда Алаш редакция «Казах» получила сведения о предстоящем падении большевистского строя и опубликовала их 2 декабря в статье «Суюнши хабар» (Радостные вести).

Таким же непроверенным оказался материал, включенный в статью «Саяси хал» (Политическая ситуация), сообщавший о падении советской власти, о темном прошлом лидеров большевизма. Сторонники Ленина из числа казахов потом, во второй половине 20-х гг., припомнили главному редактору эти материалы.

Уже зная о результатах выборов, Ахмет Байтурсынов участвовал на втором общеказахском съезде партии Алаш, проходившем в Оренбурге с 5 по 13 декабря 1917 г.

Конечно, у Байтурсунова, как и других коллег по национальному движению, налицо было чувство огромного удовлетворения. Мечта о казахской политической партии, как институте и инструменте борьбы за возрождение государственности вроде бы обретала признаки жизни.

Из президиума съезда хорошо просматривался зал заседаний. Делегаты представляли собой сливки формировавшейся национальной политической элиты. Там были и представители родовой

аристократии, и выпускники вузов и разного рода училищ, и уважаемые старцы. Ташкентский корреспондент писал: Наряду с европейски одеты интеллигентами, присутствовали «и кочевники, не тронутые культурой, которые и располагались на съезде по-восточному, сидя на корточках на большом, на все зало ковре, образуя полукруг наподобие вытянутого напротив стола с президиумом полумесяца».

Но было немало тревог, рожденных непрерывно менявшейся ситуацией. Конец 1917 г. подтвердил опасения осеннего периода. Ставка на союз с Дутовым принесла свои издержки. Тогда же Ахмет Байтурсинов увидел, что, говоря о единстве своих действий в рядах Юго-Восточного союза, верхи Оренбургского и Уральского казачества не могли договориться между собой. Уральцы стояли на промонархических позициях, атаман А. И. Дутов был близок к правым эсерам. А политические симпатии определяли и уровень взаимодействия. Он был нулевым. И это вселяло тревогу.

Тревога усиливалась тем, что в обществе четко обозначился раскол. Поддержка населением списка партии на выборах в Учредительное собрание, говорила об огромном кредите доверия. Но обществу не нравился союз с атаманами, ибо казачество веками было недругом степняков. Тем более, что все помнили о роли казачества в событиях 1916 г. А тут еще активизировались поддержавшие большевиков группы Кольбая Тогусова в Петропавловске, Сакена Сейфуллина в Акмолинске, Турара Рыскулова в Аулие-Ате, Сейтгали Мендешева в Букеевской степи, Абдрахмана Айтиева и Бахытжана Каратаева в Уральске.

Линия руководства партии Алаш на непризнание советской власти, подтвержденная в заявлениях лидеров национального движения на втором съезде партии с начала 1918 г. стала приносить довольно серьезные осложнения. ЦК партии и правительство Алаш-Орды вынуждены были из-за приближения советских войск покинуть Оренбург и перенести свои резиденции в Семипалатинск. Но вскоре и там власть взяли большевики. Ахмет Байтурсинов вместе с Алиханом Букейхановым из-за угрозы ареста, которой грозил ленинский посланец А. Джангильдин, уходит на нелегальное положение.

Самое неприятное последствие ухода в подполье заключалось в разрыве со школой и газетой. Осложнения добавлялись и прежней полемикой со сторонниками Советов из рядов казахских социалистов, создавших свою партию “Уш-Жуз” и с первыми казахскими большевиками из рядов национальной интеллигенции, такими как Сакен Сейфуллин и Назир Тюрякулов. Эти двое были особенно возмущены статьей М. Дулатова, «Кім дос, Кім кас» опубликованной в марте 1918 г. в газете «Сары-Арка» под псевдонимом «Мадьяр», где речь шла о том, что большевики «вводят в заблуждение казахский народ и вносят в него смуту» [10].

Лето 1918 г., казалось бы, вдохнуло новые надежды в реализацию курса второго съезда партии Алаш. Противники большевиков свергли власть советов в Среднем Поволжье, на Урале и в Сибири. В Самаре начал функционировать Комитет Членов Учредительного собрания – Комуч. Войска созданной им Народной армии при поддержке чешского корпуса взяли Казань. Но Комучу не подчинялись ни Уральск, ни Оренбург, ни Екатеринбург, ни Омск. И это настораживало.

Август и сентябрь 1918 г. прошли для А. Байтурсинова в поездке. В составе делегации казахских членов Учредительного Собрания он присутствовал на знаменитом Уфимском государственном совещании, работа которого длилась с 8 по 23 сентября 1918 г. Его состав был внушительен. Но в глаза бросалось засилье правых элементов, тех фигур, что еще вчера были против любых контактов с “иностранцами”. Решения совещания разочаровали.

Ни одного шага в поддержку интересов нерусских народов, засилье тезисов о «Единой и неделимой». Еще на встрече в Челябинске с делегацией Сибирского Правительства, Ахмет Байтурсинов услышал жесткие заявления военного министра Иванова-Ринова, от слов которого повеяло холодом воспоминаний о допросах в царской охранке. Потом, случайно, от одного из эсеров – члена Учредительного Собрания узнал, что этот министр – бывший жандарм.

Осень и зима принесли подтверждение прежним тревогам. Ситуация менялась стремительно. Красные за лето и осень 1918 г. окрепли, у них появилась регулярная армия, войска которой ликвидировали власть Комуча, повели наступление на Уральск и Оренбург, и в январе 1919 г. овладели этими важными для казахской степи центрами. По существу в регионе возникла качественно новая ситуация. Два из четырех казахских войск были серьезно ослаблены, лишившись своих административных центров.

В начале марта 1919 г. Ахмет Байтурсинов, находившийся в Тургайском уезде, получил от хорошо знакомого Байкадама Каралдина [11] известие о том, что соратник Каралдина по восстанию 1916 г. в Тургайской области, а ныне чрезвычайный комиссар советской власти по Степному краю Джангильдин, проездом находится на станции Челкар.

На этой станции, скорее всего с июля 1918 г., после ухода красных частей и советских учреждений из Оренбурга располагался аппарат Тургайского областного совета. Именно туда, в Челкар, после своего знаменитого перехода с грузом оружия, боеприпасами и медикаментами для войск Актюбинского фронта, прибыл отряд А.Т. Джанигильдина.

Это экспедиция, начавшись 23 августа 1918 г. в Астрахани прошла морем путь до форта Александровский, а затем по пустыне до Челкара. Достигнув его 12 ноября 1918 г, Джангильдин отправился потом на помощь Амангельды Иманову в Тургай.

Видимо, во время пребывания в Тургае, куда Джангильдин приехал в январе 1919 г., благодаря Б. Каралдину, ушедшему из состава местной администрации Алаш-Орды, и начались контакты Ахмета Байтурсынова с советским комиссаром.

Он, по просьбе Каралдина, дал согласие встретиться с Ахметом Байтурсыновым и провести разговор на интересующую обеих тему. Алиби Джангильдин в это время пытался решить вопрос оказания помощи Амангельды Иманову, чей отряд, находившийся в г. Тургае, был окружен войсками Дутова.

Посредничество Б.Каралдина дало результат. На него скорей всего повлияло продемонстрированная Каралдиным статья из газеты «Жизнь национальностей», под названием «Перелом среди башкир». Там было следующее сообщение: «Оренбург, 2 марта. Заки Валидов (известный башкирский деятель, сражался вместе с Уфимским Правительством против Советов) признал Советскую власть и сражается против Дутова о чем сообщил Алихану Букейханову (Алекс), с которым находился в контакте. Валидов полагает, что Букейханов последует его примеру».

Информация московской газеты, на наш взгляд, стала базой поворотного плана. Встреча Ахмета Байтурсынова с советским комиссаром, с его земляком, уроженцем Тургайского уезда, состоялась, но в какой конкретно день, и как шли эти переговоры, стороны не оставили полных сведений. Известно лишь, что в самом Тургае алаш-ордынцы помирились с джигитами Амангельды Иманова (как потом выяснилось, примирение носило временный характер).

К тому же Алиби Тогжанович Джангильдин срочно выехал на переговоры с руководителями Туркестанской Республики в Ташкент, и уже оттуда, после завершения переговоров довольно подробно информировал как Совнарком, так и Наркомат по делам национальностей о своей деятельности в 1918 г.

Из Ташкента 25 марта 1919 г. Алиби Джангильдин и направил в Москву подробную информацию о том, что видный деятель Алаш-Орды Ахмет Байтурсынов вместе с рядом своих сторонников, не только рвет со своим политическим прошлым, но и готов активно включиться в дело советского строительства.

Косвенно эта информация указывает на то, что результат встречи и переговоров большевик Джангильдин тщательно обдумывал. Вместе или порознь эти два деятеля прибыли в Москву на беседу с В.И. Лениным, у историков сведений пока нет. По материалам ЦГА РК встреча Ахмета Байтурсынова с Лениным состоялась весной 1919 г., что дало возможность второму человеку Алаш поставить перед советским руководителем вопрос о предоставлении амнистии бывшим противникам советской власти, порвавшим с белыми.

Так как в ту пору на сторону Советов переходили разочаровавшиеся в идеалах белого движения многие активисты эсеров, меньшевиков, деятелей национального движения Украины, Кавказа, Башкирии, то ВЦИК РСФСР 4 апреля 1919 г. принял специальное постановление об амнистии. Оно было опубликовано в Известиях ВЦИК и сыграло немалую роль в ослаблении поддержки антисоветского движения в национальных районах страны.

Алиби Джангильдин писал о той поездке в Москву: «Мы были в Москве около трех месяцев, разрешили ряд других вопросов, связанных с установлением и упрочением Советской власти в Казахстане» [12].

Состав делегации из Казахстана по его воспоминаниям был неоднороден. Одну группу возглавлял он сам, другую Ахмет Байтурсынов, третью Байкадам Каралдин и Мухамедьяр Тунганчин [13].

Тогда на страницах органа Наркомнаца, газеты «Жизнь национальностей» Ахмет Байтурсынов несколько раз публиковал свои размышления о прошлом и советской действительности. Это его статьи «Революция и киргизы», это и другие материалы.

Естественно, что статья «Революция и киргизы» вызвала и тогда, и продолжила в советскую эпоху критику ряда положений. Это утверждение автора о социальной структуре и настроениях основной массы казахского общества, о роли национальной интеллигенции, об отношении к Советам и т.д.

В этой статье Ахмет Байтурсынов, размышляя о позиции казахской интеллигенции, вошедшей в партию «Алаш», отметил: «Я, пишущий эти строки, являюсь представителем этой группы киргизов-

интеллигентов, которые как сказано выше, руководили киргизской национальной политикой при царском правительстве и боролись с последним. Что пережили киргизы при царизме, известно нам более, чем кому бы то ни было. Благодаря существованию у киргизов своеобразного социализма и коммунизма (имелась в виду родовая община и её порядки – В.Г.), вызванных жизненными условиями и благодаря отсутствию у них классовой дифференциации, и строгой разграниченности в предметах собственности, киргизский народ еще не ощущал особенной нужды в социалистическом строе... Прибыв в центральную Советскую Россию в качестве делегата от тургайской группы алашордынцев, и видя государственный порядок во всем, и соответствующее провозглашенным в «Декларации прав народов России» внимательное отношение к киргизскому национальному вопросу, я могу от чистого сердца сказать, и успокоить моих товарищей, что, предпочитая Советскую власть колчаковской, мы не ошиблись».

Заметим, эта статья появилась в сложный для большевиков период. Колчак пытался начать новое наступление после перегруппировки своих сил и успешного противостояния с советскими частями на рубежах реки Тобол. Генерал Толстов, задержав дивизию Чапаева в районе Калмыкова, и уничтожив внезапным налетом его штаб, вновь осадил Уральск, войска Деникина взяли Царицын, и глава белого движения Юга России издал директиву о походе на Москву. Статья стала доказательством того, что второй человек в Алаш не случайно к тому времени, занял пост зам. Председателя Ревкома Казахского края.

Казахский отдел Наркомнаца, где с апреля по начало июля 1919 г. трудился Ахмет Байтурсынов, был занят подготовкой документального обоснования необходимости создания временного чрезвычайного органа по управлению казахским краем и определения границ подчиненных этому органу территорий. Разнобой мнений был естественным, а так как время завершения гражданской войны и находящиеся под властью белых территорий оставались не ясным, как не ясно было мнение советского актива этих территорий, то прения в силу неоднородности состава самой казахской делегации, часто заканчивались ни чем.

Подготовленный и прошедший апробацию на ряде заседаний Совнаркома и его комиссий в июне 1919 г. проект «Временного Положения» о Ревкоме исходил из необходимости решения ряда задач:

Во-первых, создание высшего органа по военно-гражданскому управлению всем казахским краем, наделенного чрезвычайными полномочиями.

Во-вторых, определялся численный состав Казревкома – 7 человек, с правом кооптации необходимых деятелей, устраивавших и советских руководителей и окружение А. Байтурсынова.

В-третьих, определялась территория будущей автономии: «киргизская территория Астраханской губ. (т.н. Букеевская Орда – В.Г.), и области: Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская». Казахские земли Туркестанской республики, а это две области земель Старшего Жуза (Сыр-Дарьинская и Семиреченская) оставались пока в ведении Ташкента.

В-четвертых, положение определяло цели и задачи деятельности Ревкома и соответственно его права и полномочия.

Положение было узаконено Декретом, который В.И. Ленин подписал 10 июля 1919 г. Для Ахмета Байтурсынова, как члена Ревкома, а спустя год Наркома по делам образования, началась эпопея его государственной деятельности. Она длилась целых три года.

Документы Казахского Ревкома позволяют восстановить многие страницы того, как все происходило. На пятом заседании 12 сентября 1919 г. Казревком дает Ахмету Байтурсынову срочное поручение: доказать ВЦИК, что включение по инициативе Сибревкома Кустанайского уезда в состав Челябинской губернии – ошибочно и несправедливо. Задача ставилась жестко, необходимо подробно обосновать, что Кустанайский уезд должен оставаться в составе казахского края. «Составленный доклад Байтурсунова (так дается фамилия в протоколах Ревкома – В.Г.) представлен 16 сентября 1919 г. за № 557». Несмотря на яростное сопротивление Сибревкома и Челябинского Ревкома Кустанайский уезд был оставлен в составе казахской республики. Позднее аналогично решался вопрос о Петропавловске и соседнем Кокчетаве на заседании Совнаркома с присутствием вождя большевиков В.И. Ленина. Подробный рассказ об этом дан в воспоминаниях члена Сибревкома В.Н. Соколова.

Видимо, высочайшая работоспособность, блестящее знание ситуации в казахском крае, умение четко и лаконично излагать суть событий, определили мнение членов Казревкома, избрать заместителем председателя Ахмета Байтурсынова и поручить ему, одновременно осуществлять руководство отделом внутренних дел, ведущим в любой властной системе. Этот отдел в силу отмеченного и стал главным в составе Ревкома, и отсюда, становилась понятна роль самого А. Байтурсынова.

И на очередном шестом заседании Казревкома, Ахмет Байтурсынов ставит перед своими коллегами вопрос о необходимости активизировать переговоры с лидерами Уильского Оляята о переходе на сторону Советской власти и разрыве с белыми.

Этот же вопрос принятия мер для ускорения перехода на сторону Советской власти актива национальной интеллигенции, остающейся пока в рядах белого движения, Ахмет Байтурсынов ставит на совместном заседании Казахского Ревкома и Турккомиссии ВЦИК, СНК и ЦК ВКП(б) 27 октября 1919 г. Второй пункт его предложений записан так: «объявить всем киргизам, в том числе тургайским и уральским группам алашордынцев, борющимся против советской власти на стороне белых, амнистию, на случай их перехода на сторону советской власти».

Проблема защиты деятелей национальной интеллигенции становится одной из важнейших для Ахмета Байтурсынова, как второго лица в составе Казревкома. Им от имени ревкома направлялись срочные депеши в Новосибирск и Семипалатинск с требованием прекращения преследований деятелей Алаш после их перехода на сторону советской власти [14].

В современной литературе расхоже мнение о том, что высылка лидеров Алаш за пределы Казахстана – прямая инициатива Москвы и большевистского руководства. В действительности решение по данному вопросу принимал Казревком на своих многочасовых заседаниях 4-5 марта 1920 г. по докладу члена Ревкома Бегимбетова. Отмечалось, что, выслушав доклад Бегимбетова Н.А., ознакомившись с собранными документами, переговорив с ответработниками Западного отделения Алаш-Орды и, учитывая неоднозначность отношения к ним на местах, **Казревком постановил:**

«1. Ответственных руководителей западного отдела национального правительства Алаш-Орда впредь, до более прочного устройства советской власти в Киркразе изолировать от киргизских трудящихся масс. Из прибывших, ...отправить в Москву или в другие центральные губернии: Джаншу Досмухамедова, Халила Досмухамедова...

...4. Ввиду враждебного отношения части киргизского населения...к активным работникам Алаш-Орды...от рекомендации алашордынцев...на ответственные работы воздержаться».

Необходимо заметить, что Ахмета Байтурсынова на данном заседании не было (из-за поездки в командировку). Но сбор документов и подготовка докладчика, с которым он был давно и хорошо знаком, как активистом национального движения, позднее членом партии Алаш по работе в Тургайской области в течение многих лет, а особенно всего 1917 и 1918 года, планировались именно Байтурсыновым. Добавим, что именно он привлек своего прежнего коллегу к подготовке доклада, что и было выполнено им в соответствии с принимавшимися ранее решениями [15].

Учитывая сложность отношений к лидеру Алаш Алихану Букейханову в Семипалатинске, Ахмет Байтурсынов, не раз направлял соответствующие обращения в Сибревком и Ревком Семипалатинска с напоминанием о решениях ВЦИК и РВС Туркфронта об амнистии бывшим лидерам Алаш-Орды.

Поддержка Москвы в данном случае всегда оказывалась решающей. Вообще в большевистском ЦК более мягкими по отношению к националам были Ленин, Бухарин. Крайне жесткую позицию занимал Троцкий. К нему порой примыкали Каменев и Зиновьев. Промежуточную позицию между этими группами занимал Сталин. Но только пока Ленин был здоров. С конца 1922 г. Сталин в интересах противостояния с Троцким смыкается с дуэтом Каменев-Зиновьев и его позиция по национальному вопросу обретает жесткость, что отразилось потом на линии Казахского обкома партии по отношению к бывшим деятелям из среды актива Алаш. Это уже на своем опыте Ахмет Байтурсынов ощутил в конце 1922 г.

Но еще в составе Казахского Ревкома под впечатлением своей успешной деятельности в плане решения проблем автономии и защиты своих коллег по руководству бывшей Алаш, отношения к нему лично Председателя Казревкома С.С. Пестковского, 4 апреля 1920 г. Ахмет Байтурсынов пишет заявление в Оренбургский комитет РКП(б) с просьбой принять его в ряды большевистской партии.

Глубинные основы данного поступка раскрывает последний тезис заявления. «5. Программа РКП в области национальных отношений, а равно взгляд тов. Ленина на самоопределение наций, изложенный в итогах дискуссии по самоопределению (видимо, автор имеет в виду полемику Ленина с Н.И. Бухариным на VIII съезде РКП(б) в марте 1919 г. – В.Г.), и тактических соображениях, высказанных Центральным комитетом по отношению работы среди народов Востока, при правильном применении и приведении в жизнь, может вполне обеспечить интересы киргизского народа как нации угнетенной.

Ввиду выше изложенного, я решил вступить в Российскую коммунистическую партию большевиков, чтобы помочь ей в деле осуществления программы вообще, и в частности, по восточному вопросу...».

Хотелось бы обратить внимание на ряд акцентов в данном тезисе. Во-первых, заявление написано спустя год после прихода политика в ряды сторонников советской власти, и это доказывает осмысленность поступка. Во-вторых, Ахмет Байтурсынов неплохо знаком с постановкой национального вопроса в Программе и документах РКП(б). В-третьих, на встрече с Лениным и после прочтения постановления ЦК большевиков о создании Турккомиссии, он пришел к выводу, что отношение к народам Востока будет самое благожелательное. Скорей всего его особенно вдохновила установка Ленина: «уничтожение всякого национального неравенства и привилегий одной национальной группы за счет другой». Надо «окончательно преодолеть созданное многолетним господством русского царизма недоверие туземных трудящихся масс».

А из ленинского письма «Товарищам коммунистам Туркестана», как нам представляется, он обратил внимание на слова: «Установление правильных отношений с народами Туркестана имеет теперь... значение можно сказать, гигантское, всемирно-историческое» [16].

Трудно сказать, вспоминал ли он в это время свою стычку с членом Казревкома первого состава Лукашовым В.Л., включенным в состав ревкома по рекомендации секретариата Сталина. А она показывала, что со временем отношение к таким, как он А. Байтурсынов, выходцам из рядов бывших противников социализма, может в корне измениться [17].

Но, тогда весной 1920 г. Ахмет Байтурсынов пользовался прямой поддержкой Председателя КазРевкома Пестковского, ряда членов ЦК партии. До самого I съезда Советов Казахстана он делал все возможное, чтобы включить национальную интеллигенцию в процесс строительства казахской советской автономии и по возможности защитить её от тех нападков, что шли со стороны казахских и русских коммунистов, пострадавших от действий бывших алашордынцев. Ему даже удалось добиться делегатского билета на этот съезд для Букейханова А.Н. Однако, казахские коммунисты, участники гражданской войны, настояли на аннулировании мандата Алихана и он присутствовал на съезде как гость. Этот съезд избрал Правительство КАССР, где Ахмет Байтурсынов занял пост Наркома просвещения.

Должность Наркома и зам. Наркома народного просвещения в 1920-1922 гг. Ахмет Байтурсынов активно совмещал с работой в обществе изучения казахского края и с преподаванием в институте народного просвещения в Оренбурге. Вообще эта сторона его деятельности, на наш взгляд, нуждается в тщательном изучении по материалам архива Казахского Наркомпроса, входивших в его систему образовательных ведомств той поры. В полной мере это же можно сказать и об организациях научного и научно-просветительных организаций типа «Общество изучения Киргизского края», которое было создано как добровольное на собрании 15 октября 1920 г. при активном содействии Наркома по делам образования А. Байтурсынова. В его Уставе подчеркивалась преемственная связь с прежним отделом Российского географического общества.

Первое время своей административной карьеры в условиях советской политической системы, Ахмет Байтурсынов пользовался серьезной поддержкой со стороны посланцев Москвы в лице Председателя Кирревкома С.С. Пестковского, секретаря Кирбюро ЦК РКП(б) В.Г. Юдовского. Как только эти люди, выполнили свои задачи, им на смену пришли прямые ставленники И.В. Сталина.

Именно тогда в составе самого ревкома, куда пришли Джангильдин и Айтиев, Каратаев и члены Оренбургского обкома партии резко возросли нападки на выходцев из рядов «Алаш». Сам Ахмет Байтурсынов, сосредоточившись на подготовке общекзахского съезда Советов, старался не вступать в дебаты.

Только после съезда и формирования правительства он целиком ушел в решение проблем народного образования, заняв пост Наркома просвещения. Этот этап его деятельности еще ждет своего исследователя. Как и почему под давлением своих оппонентов, он вынужден был оставить административную должность в Наркомате просвещения и уйти на любимую педагогическую работу тоже нуждается в выяснении.

Думается, что вынудили его на эти решения те, партийные бонзы, кто, слепо исполняя установки, ставшего генеральным секретарем ЦК большевиков И.В. Сталина, настаивал на необходимости классового подхода к проблеме казахского аула.

С этим категорически не были согласны многие коммунисты из числа казахов, кому было непонятно, как делить на классы кочевников простого аула. Именно они стояли за создание профсоюза казахской бедноты и батрачества. Их позицию не разделяли сталинские назначенцы типа того же Н.И. Ежова, секретаря Семипалатинского губкома партии, который утверждал неприемлемость такой организации. «Считаю, организацию Союза, нам нужно отвергнуть», заявил он [17].

Однако, позже опыт казахского аула Туркестанской республики показал, что такой профсоюз необходим и он возник как массовая организация аульной бедноты «Жарлы».

Стремление прищипорить ход исторического процесса в ту пору проявляли многие советские работники, присланные Москвой в помощь местным органам власти. Они, сами того не подозревая, сползли на позиции шовинизма, что сразу же вызывало острый протест многих казахских коммунистов.

Почти два года Ахмет Байтурсынов занимал пост руководителя Казахского Наркомпроса. Первый год работы целиком ушел на решение проблем формирования аппарата в Оренбурге и на местах. В тот год отношение к таким как он было нейтрально-сочувственным. Оно сохранялось до лета 1922 г. Используя этот «климат» общественно-политической жизни, он занимается главным – Наркомпрос республики приобретает в Москве большую партию учебников и школьной литературы. «В Петропавловск, Семипалатинск, Кустанай и Актюбинск 14 сентября послана партия учебных пособий – тетрадей, около 30 тысяч экземпляров и карандаши. Крупная партия канцелярских писчебумажных принадлежностей будет отправлена в отделения непосредственно из Москвы, где сейчас идет закупка».

Но новая школа и новое общество требовали знающих специалистов. Ахмет Байтурсынов добивается того, что значительная часть казахской молодежи направляется в вузы России, на медицинский факультет Астраханского университета, физмат Казанского Университета, педагогический и сельскохозяйственный факультеты Саратовского Университета, Саратовский ветеринарный институт и в другие учебные центры.

Жизнь шла и политика присутствовала в ней постоянно. 3 марта 1922 г. главная газета Казахской республики «Степная правда» поместила на своих страницах циркулярное письмо ЦК большевиков коммунистам Туркестана. В нем воспроизводилась ленинская установка по отношению к народам Востока: «больше мягкости, осторожности, уступчивости по отношению к мелкой буржуазии, интеллигенции и особенно крестьянству».

Но полтора месяца спустя ситуация начала медленно меняться к более жесткому отношению. Причин было несколько. Политика НЭПа обозлила часть нового поколения актива большевиков, для которых возрождение буржуазии и допуск в первые ряды строителей новой жизни интеллигенции, сотрудничавшей с белыми, представал как линия поражения. И они требовали изменить её.

Ленин в ту пору тяжело заболел. Все решало трио – Сталин, Каменев, Зиновьев. Они же, немало наломав дров в прошлом своими колебаниями, теперь яростно критиковали любые уступки и требовали жесткости. И на местах линию этого трио актив РКП(б) воспринимал как боевую музыку. Невольно на это же срабатывало и стремление части бывших активистов эсеров, меньшевиков, отдельных деятелей «Алаш» рассказать о своей борьбе с царизмом. И делали они это так, что у читателей складывалось ощущение, что вся борьба с царизмом, Временным Правительством и белыми – выиграна не большевиками.

Материалы казахстанской печати того времени ярко подтверждают сказанное. Достаточно перелистать подшивки газет республиканского и губернского масштаба, чтобы убедиться в наших доводах.

Естественно, что этот политический напор привносил в жизнь аула элемент неустойчивости, настроения перемен, подрывавшие прежние родовые традиции. К чему это могло привести, многие помнили по событиям 1916 г. И на местах росло отчуждение такого курса.

Категорическое неприятие политики внесения в жизнь аула процессов классовой борьбы выразили даже некоторые представители III партийной конференции Казахстана (17-22 марта 1923 г.), удивленные тем, как при острой нехватке кадров в республике, отстраняются от дела такие поистине знаковые фигуры, как А. Байтурсынов. При чем они сделали это в присутствии прямого посланца Сталина на этой конференции, члена ЦК РКП(б) Е.М. Ярославского. Больше того, 14 делегатов направили на имя Е.М. Ярославского письмо, в котором шла речь о том, что в действиях руководства обкома и поставленной им самим задачи классового подхода в национальном вопросе наличие непонимание особенностей аула и национального менталитета.

Кстати, разбор посланцем Москвы статьи «Октябрьская революция и народное хозяйство» показал, что Емельян Ярославский не в ладах с социологией.

Будущий главный идеолог сталинизма решал задачу наладить инструмент реализации сталинского курса в национальной республике. И он пытался это сделать, используя все свои довольно масштабные полномочия представителя Москвы.

Но сделать в тот момент партийные организации РКП(б) в Казахстане институтом и инструментом реализации советской политики в ауле, что требовал от своих назначенцев И. Сталин, было невозможно, прежде всего, по трем причинам: во-первых, незначительности самого числа коммунистов – 16706 человек. И это на шесть с лишним миллионов населения республики. Во-вторых, большая часть их была сосредоточена в областных и уездных центрах. Из 1127 волостей республики

парторганизации имелись лишь в 57. В-третьих, в основной массе эти люди были малограмотны или вовсе неграмотны. В 500 кочевых волостях вообще не было коммунистов, и не случайно А. Джангильдин в 1922 году организовал для разъяснительной работы в степи «Красный караван». В такой ситуации отстранение национальной интеллигенции от активной работы в массах и нападки на неё были просто неразумны.

А такого рода нападки становились хорошо организованной кампанией. Власти вынудили М.О. Ауэзова выступить с критикой «Алаш». И он был вынужден это сделать в большой статье в “Степной Правде” 16 июля 1922 г. Понятно, что такое воспринималось с болью. Но, видимо именно тогда большой мастер пера поставил перед собой задачу продолжить начатое Алиханом Букейхановым и Ахметом Байтурсыновым дело об исследовании роли Абая для возрождения национальной идеи и пробуждения национальной памяти этноса.

Уйдя на научно-педагогическую работу, Ахмет Байтурсынов активно занялся проблемами казахской литературы и языкознания. Она длилась с перерывами девять лет. Им был создан целый цикл работ по вопросам языкознания, литературоведения, грамматике и стилистике, переизданных в течение нескольких лет (1924-1928). Букварь «Оку курал» переиздавался для школ и был подготовлен специальный букварь казахского языка для взрослых, вышедший в 1924 г. в Оренбурге и в 1926 г. в Семипалатинске. Ахмет Байтурсынов написал в ту пору учебник «Тіл Курал», где отразил свою позицию по ряду вопросов языкознания.

Желая помочь тем, кто уже в возрасте хотел овладеть грамотой, Ахмет Байтурсынов пишет «Самоучитель» казахского языка, вышедший двумя книгами в Кзыл-Орде в 1928 г.

С помощью сподвижников и окружения Т. Рыскулова, занимавшего пост Председателя СНК Туркестанской АССР и при поддержке Султанбека Ходжанова, секретаря Сыр-Дарьинского губкома КПТ в 1923 г. Ахмет Байтурсынов завершил работу над рукописью «История культуры» [18].

Линия Ф.И. Голощекина, который с сентября 1925 г. стал первым секретарем Крайкома партии, сразу же показала, что его курс на обострение классовой борьбы в ауле требует соответствующего идеологического обоснования. В рамках данной кампании последовала директива срочно подготовить документы “изобличавшие” деятельность партии Алаш и правительства Алаш-Орды.

Как вспоминал в своих беседах с одним из авторов данного очерка (Григорьевым В.К.) Архип Кузьмич Бочагов, для него, человека, не имевшего специальной подготовки в области политической истории, вызов к секретарю Казкрайкома партии Ф.И. Голощекину весной 1927 г. был полной неожиданностью. В здании Крайкома в Кзыл-Орде в тот поздний вечер уже почти никого не было. Но в кабинете Голощекина сидел знакомый Бочагову по работе в Петропавловске, видный работник ГПУ Викентий Владимирович Бокша. Разговор был кратким и предельно четким. К 10-летию октябрьской революции срочно подготовить брошюру о враждебной деятельности Алаш-Орды. Попытки Архипа Кузьмича отговориться, успеха не имели. Куратором «проекта» стал руководитель Восточного отдела ПП ОГПУ В.В. Бокша. Он поставил все необходимые документы. Мне, говорил Бочагов, было не ясно как трактовать позицию Алаш и её деятелей, тем более, что двух из них – Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсынова знал лично. Первого по Петропавловску и совместной работе в тамошней уездной, а затем губернской газете «Мир труда» и очень высоко ценил как поэта. Общались довольно часто в рамках журналистской деятельности. Со вторым по Оренбургу и Кзыл-Орде нередко имел контакты по работе в издательствах и органах образования. Ничего плохого о нем сказать не мог.

Решил, в рамках полученной в Свердловском Университете в Москве подготовки, дать мягкую ленинскую трактовку. Назвал в тексте «Алаш» мелкобуржуазной партией (но подзаголовок был иным – Очерк буржуазно-национального движения Казахстана).

Это вызвало неподдельный гнев Голощекина, но ссылка на ленинские письма об отношении к народам Востока спасла. Тираж был относительно большим – 3000 экз. К тому же казахи – работники типографии Казгосиздата два раза рассыпали шрифт при верстке, а уже перед выпуском при сшивке, кто-то перепутал некоторые главы. Потом, получил, через других лиц, сообщение, что ни Магжан, ни Ахмет претензий ко мне не имеют, говорил А.К. Бочагов.

Массированная атака на «Алаш» по указке Голощекина началась еще в 1926 г. в связи с десятилетием восстания 1916 г. Его пытались подать как составную часть революционного процесса. А Алаш, обвинить как врага казахского народа. Но Байтурсынов не реагировал на эти выпады. Он продолжал заниматься научно-педагогической деятельностью. А в уже новой столице Казахстана Алма-Ате, зав.отделом пропаганды и агитации Крайкома ВКП(б) Н.И. Мартыненко в продолжение ставки Голощекина на развертывании классовой борьбы в казахском ауле подготовил новое, более объемное издание работы по истории Алаш. И на его обоснованиях последовали репрессии большей части бывшего актива Алаш.

2 июня 1929 г. сотрудники Восточного отдела ПП ОГПУ по Казахстану арестовали Ахмета Байтурсынова. Следствие шло долгих 10 месяцев. Анализ его материалов показывает, что оснований для ареста не было. Его произвели в соответствии с установками Ф.И. Голощекина об обострении классовой борьбы в ауле и проводимой Восточным отделом ПП ОГПУ разработки бывшего руководства Алаш-Орды, якобы повинного в сопротивлении аула мероприятиям по ослаблению позиций байства.

Преамбулой всего стал подготовленный после ареста 17 декабря 1928 г. некоего Д. Адилева (за грабежи и убийства, в том числе начальника Сарысуйской районной милиции Абубакирова) материал. По данным ПП ОГПУ по Казахстану (сводка за 20 января 1929 г.) [19] в Казахстане на конец 1928 г. действовала 31 вооруженная банда. При чем 30 являлись элементарными шайками кражи скота. Только одна во главе с братьями Адилевыми вела налеты политического характера. Захватив Адилева Д., чекисты получили возможность использовать его в своих целях.

В ход пошли данные о его прежней работе в 1921 г. в системе НКВД и якобы имевших место контактах с бывшими лидерами Алаш, Букейхановым, Байтурсыновым, Омаровым и другими. (Зная о том, что Букейханова в Оренбурге не было, он жил в Москве, сотрудники Восточного отдела, тем не менее, версию таких встреч включили в текст обвинительного заключения.) «Накрутка» материала раскрывала их цель. Дать нужные верхам данные. Судя по тому, как раскручивалось «дело» актива Алаш, Ф.И. Голощекин был доволен. Органы безопасности выполнили политическую установку руководства республики, равно как это делали тот же суд и прокуратура.

Стремясь заработать себе прощение органов ОГПУ, Д. Адилев довольно много наговорил по адресу лидеров Алаш, что они вступали в переписку с лидерами басмачей в Фергане, вели подготовку восстания в случае начала Англией (в 1927 г.) войны против СССР, более того, в разговорах между собой, якобы даже замыслили убийство главы Казкрайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекина. По своей масштабности заявка была, как минимум на что-то похожее по звучности и масштабу на копию знаменитого тогда «шахтинского» дела и процесса Промпартии. «Атака» чекистов на интеллигенцию и науку, шла в рамках кампании по ликвидации базы, для возможной деятельности эмигрантских объединений кадетов, эсеров, меньшевиков. Так, московские чекисты установили, что родственник известного режиссера и драматурга Константина Станиславского был женат на племяннице миллионера Рябушинского П.П., инициатора корниловского заговора 1917 г. Из Парижа сын этого миллионера финансировал всех, кто вел борьбу с СССР, даже журнал Троцкого «Бюллетень оппозиции».

Насколько столичная интеллигенция была втянута в политические интриги антисоветской оппозиции, сказать трудно даже сегодня. Скорей всего она была занята тем, что мы называем политическим трепом.

Видимо, Сталина и его окружение больше всего беспокоило то, что интеллигенция и наука поддерживали Бухарина. И окружение Сталина в деле Промпартии решало заодно и проблему Бухарина. Быть во многом похожим на Сталина хотел и Голощекин. Но если те дела органы безопасности Украины и России сумели скроить и сшить, то в Казахстане явно намудрили, ибо многие из фигурантов вообще отошли от политики. Собранные факты сразу же показали их абсурдность. Но липовое дело спасли данные Адилева.

Своего рода дополнением к ним стали материалы выступления Ахмета Байтурсынова на встрече со студентами и преподавателями Казахского Государственного Университета (позднее Казахский Пединститут им. Абая) 7 октября 1928 г. [20].

К сожалению, осторожность изменила Ахмету Байтурсынову, и он, по ряду моментов дал довольно двусмысленные толкования. Высоко оценив факт открытия университета, он правильно сказал, что университет – учреждение, где воедино сплавлены знания и высшие достижения человеческой культуры. Сила культуры крайне важна для общества, она на практике выполняет роль ускорителя его развития. Но далее он допустил промах, сказав, что как сила природы, так и сила культуры, «эксплуатируют обладающих меньшей силой».

А потом последовал тезис, еще больше сработавший, против него. И не потому, что он хотел кого-то оскорбить, а просто из-за слабости философской и правовой подготовки самого А. Байтурсынова. Он сказал: «действительная справедливость не означает лишь признания права на равное существование, а означает равное существование в действительности. За примером...далеко не приходится идти. Каждый год в разные вузы отправляется масса казахов, но поступающих бывает очень мало. За исключением немногих, двери вузов казахам закрыты».

Увы, при этом не было сказано о том, что большинство проваливалось на вступительных экзаменах из-за слабости общей подготовки, что в свою очередь иллюстрировало низкое качество образования в

школах республики, и особенно - знание русского языка. Сотрудники Восточного отдела ПП ОГПУ по Казахстану, углядели в не очень удачных философских рассуждениях о диалектике права на равенство (по Гегелю право на равенство есть всего лишь право, но отнюдь не фактическое, например, имущественное или интеллектуальное равенство), намек на национализм убеждений автора.

По инициативе Алма-Аты, дело в связи со сложностями курса коллективизации рассматривала коллегия ОГПУ СССР. 4 апреля 1930 г. Ахмет Байтурсынов по ложным обвинениям был приговорен к расстрелу. Решение казахстанских коллег москвичам показалось чересчур натянутыми и неоправданно суровыми предложением.

Поэтому, в 1931 г. ему меру изменили на 10 лет заключения. Отношение к фактам дела менялось потому, что проваливалась политика оседания на базе коллективизации, и в Москве начали думать о смене главы крайкома партии.

В 1934 г. по ходатайству жены А.М. Горького Е. Пешковой (скорей всего с подачи Л. Мирзояна) Ахмет Байтурсынов был освобожден и жил в Алма-Ате до своего нового ареста осенью 1937 г. Думается, что в Москве к тому времени хорошо поняли ошибку избранного сталинским посланцем курса политики в отношении казахского аула. Но как исправить её, какой избрать курс, не знали [21].

Еще три года жизни подарила второму человеку в Алаш и Казахском Ревкоме эпоха Левона Мирзояна. Чтобы разобраться в сути казахского национального движения Мирзоян дал установку работникам Казахского истпарта С. Брайнину и Ш. Шафиро написать новую работу по истории Алаш-Орды.

Она под названием «Очерки по истории Алаш-Орды» вышла в Казгосиздате к 15-летию республики. Авторы, зная сложность темы, к её редактированию привлекли видного специалиста Коминтерна, профессора Ванаг.

Однако, этот объемный труд двух талантливых историков был подвергнут сокрушительной критике видными казахскими коммунистами – Рыскуловым Т., Сейфуллиным С. и другими за неумение проникнуть в смысл приводимых документов, их простой пересказ. Книгу надолго упрятали в спецхраны. Тем самым тема «Алаш» не вышла на поверхность обыденной жизни, а Ахмет Байтурсынов не стал объектом чересчур пристального внимания карательных органов и их добровольных соглядатаев, коих для спецслужб всегда хватало.

Ахмет Байтурсынов жил эти годы скромно, подрабатывая в системе Казиздата. Радовало лишь одно. Республика, в становление которой он вложил свои усилия при её рождении в пламени гражданской войны, окрепла после суровых катаклизмов голощекинского оседания. Развивалось образование, появилась новая интеллигенция. Этнос и его государство обрели свое звучание. На исходе 1936 г. пришла весть. Казахстан стал союзной республикой, его статус, как государственного образования, намного возрос. И это подтверждало, что свою главную задачу жизни он, Ахмет Байтурсынов, осуществил.

Литература:

1. Тургайская газета, 1895 г. № 39
2. Петиция от киргизов Каркаралинского уезда Семипалатинской области. //Сын Отечества (Петербург), 4 октября 1905 г. № 173
3. Турта В.В. «Советская историография 1905-1907 гг. в Казахстане, Дисс. канд. ист. наук. Алма-Ата.: Казгу, 1969; Дахшлейгер Г.Ф. «Историография Советского Казахстана», Алма-Ата.: Наука, 1969; Сулейменов Б.С. «Казахстан в первой русской революции», Алма-Ата.: Казгосиздат, 1949; «Революция 1905-1907 гг. в Казахстане. Сборник документов». Алма-Ата.: Казгосиздат, 1949; «Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 гг.» Сборник документов. Алма-Ата.: 1957;
4. Перевод К. Нурпеисова.
5. Максуд Бекметов (1883-1912), уроженец Каркаралинска. Окончил гимназию в Омске, работал чиновником 5 разряда почтово-телеграфной конторы. За участие в забастовке был уволен и выслан в Казань под надзор полиции, затем переведен в Оренбург. См. Пахмурный П.М. Большевики Казахстана в революции 1905 – 1907 гг. Алма-Ата, Казахстан, 1976, СС.89,90,91
6. Казак, 2 февраля 1913 г. (перевод К. Нурпеисова.)
7. Цит. по: М. Дулатов. «А. Байтурсынов». //Труды Общества изучения киргизского края. Вып. III, Оренбург, 1922, СС.21-22
8. См.: Койгелдиев М.К. «Общественно-политическая деятельность казахской демократической интеллигенции в 1905-1917 гг», дисс. доктора ист. наук; Алматы, АН РК, Ин-т истории и этнологии. Его же Казактын жарык жулдызы “Казак” газетінын шыгу тарихинан// Жулдыз, 1990 № 2 и др. Материалы о становлении газеты Казак даны в работах Д.А. Аманжоловой, её дисс.докт. ист. наук, Россия и казахский автономизм. История движения Алаш (1905-1920 гг.) М., 1995, Московский гос. пед. Университет
9. См.: Козыбаев М.К. «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски». Книга 1-я. Алматы.2000, СС. 180-194; Исторический опыт защиты Отечества, Алматы, 1999, СС.139-162 и др.
10. Алдамжаров З. «Победа Великой октябрьской социалистической революции в Казахстане». Алма-Ата, Казахстан, 1983, С.95.

11. Каралдин Байкадам (1877-1930), активный участник восстания 1916 г. В 1917 г. входил в состав администрации Тургайского уезда. По рекомендации Джангильдина с конца 1917 г. перешел на сторону Советской власти и возглавлял в Тургае уездный Совет.
12. См.: ЦГА РК Ф.1023, оп. 1, д.1, лл.110-111.
13. Алиби Джангильдин. Документы и материалы. Алма-Ата, 1961, С.67.
14. Протоколы Революционного комитета...С.С.161,п.19.
15. Бегимбетов Н.У. Известен как активист казахского национального движения. Участвовал в казахской делегации во главе с А.Н. Букейхановым в 1916 г. на переговорах с Гос. Думой и военным министерством о принципах призыва казахов в армию. В 1918 г. был представителем Алаш-Орды в Тургае. (Протоколы...с.195).
16. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.39. С. 304.
17. См.: АП РК. Ф.139, оп.1, д.765-а, л.42.
18. См. Ак-Жол, 4 февраля 1923 г. (Данные К. Нурпеисова).
19. Архив ПП ОГПУ, оп. 104, д.12, лл.125-126.
20. См.: Малеванный В., Малеванный А. «Секреты ОГПУ и его председателя В.Р. Менжинского». М. Граница, 2005, С. 355.
21. Данную тему авторы рассмотрели в отдельном очерке о Голощекине Ф.И.

Рафис ШАЙМАРДАНОВ,

доктор педагогических наук, профессор
Сургутский государственный педагогический университет

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ НАРОДА МАНСИ. ПЕРВЫЕ БУКВАРИ

Манси – коренное население Урала и Западной Сибири Российской Федерации. Живут манси в основном в Ханты-Мансийском автономном округе – 10 917 человек, в Тюменской области – 496 человек [1]. Незначительная часть манси проживает в Ямало-Ненецком автономном округе – 166 человек [1]. Расселены они в Ханты-Мансийском автономном округе в Березовском, Октябрьском, Кондинском районах. В Свердловской области проживают манси в Ивдельском районе, по Нижней Оби и её притокам Северная Сосьва, Ляпин, а также в верхнем и среднем течении притока реки Иртыша, Конды. Обитают манси и на Среднем и Северном Урале по реке Лозьва и верховьям реки Пелым [2, 199]. Несколько десятков мансийских семей живут и в Пермской области. Всего манси в Российской Федерации 12 269 человек [1].

Этноним «манси», на мансийском языке обозначает «человек». Это самоназвание известно с XIX в. До XX века русское население называли манси «вогулами». Манси представляют собой четыре этнографические группы: северная, южная, восточная и западная. Соотносьсь с другими народами, манси называют себя «манси махум» - манси народ. В их традиционной культуре наблюдаются элементы ближних соседей – ненцев, коми, татар, башкир и других народов региона, а впоследствии и русских.

Этнос манси сложился в результате слияния местных племен уральской неолитической культуры и угорских племен,двигающихся с юга Западной Сибири и Северного Казахстана. Для манси характерна двухкомпонентность культуры. В ней сочетаются и проявляются, как культура таежных охотников, рыболовов, оленеводов, так и степных кочевников-скотоводов, что наблюдается и ныне. Надо отметить, что манси народ, родственник хантам [3, 49].

В антропологическом аспекте манси представляют собой субуральский и собственно уральский тип уральской переходной расы. Манси и ханты объединяют общим названием обские угры. В ранних источниках [4, 102] Георги И., давая антропологическую характеристику манси, отмечал, что «росту они среднего, волосы у них, по большей части, черные, а бороды у всех жидкие. Лицом они много походят на калмыков...». Исследуя Тобольский Север, А.А. Дунин-Горкавич [5, 92] несколько расширяет антропологическую характеристику вогулов по отношению к той, что приводит Георги И.-Г.: «Вогулы... они роста среднего, волосы имеют черные...; цвет лица темный, глаза узкие, скулы значительно выдававшиеся, растительность на лице слабая, руки длинные, ноги слегка кривые...». Достаточно полно охарактеризовал вогулов С. Павловский: «вогулы крепкого телосложения, среднего роста, сутуловаты, втягивают голову в плечи, грудь у всех кажется развитой; лицо овально-продолговатое, с прямым мало приплюснутым носом и немного выдающимися скулами, несколько косо прорезанные глаза, губы прямые; волосы темно-русые или совсем черные. Волосы на голове длинные и поэтому заплетаются в две косы» [6, 158]. По-иному представил вогул К.Д. Носилов, статус вогулов в большей степени напоминает, по его мнению, «венгра, цыгана, болгарина, чем остяка...» [7, 1]. Многие авторы сходятся на том, что манси имеют крепкое здоровье» [8, 101].

В то же время современная антропологическая характеристика манси несколько отличается. По результатам расогенетических исследований обских угров Г.А. Аксяновой, манси характеризуются антропологическими признаками: «низким ростом (менее 160 см в среднем для мужчин), миниатюрностью

строения, прямые мягкие черные или русые волосы, темные или смешанные глаза, варьирующийся по группам процент монгольской складки века, прикрывающей слезный бугорок (эпикантус), различное по форме лицо средней высоты, с заметной уплощенностью и скуластостью, нос слабо или средневыступающий» [9, 21]. Надо заметить, что в антропологическом аспекте, манси более однородный этнос. «Описанный антропологический тип прослеживается не только у манси, но также в составе финского населения, и вероятно, у некоторых народов Западной Сибири» [10, 113-114]. Исследователь причисляет этот тип к древнеуральской расе, прослеживающейся у населения Прибалтики – «у эстонцев и некоторых групп латышей ...» [10, 114].

Георги И.-Г. отмечал, в своих поступках манси «... бодры, послушны, честны, рачительны, не глупы, но легкомысленны, к беспорядкам склонны» [11, 102]. Л. Симонова пишет: «Вогуличи живы, проворны и гостеприимны в отношении посетителей, храбры в своем лесу, в борьбе с хищными зверями ...» [12, 101]. Она добавляет, что «...уходя, они не запирают избы и большую часть своей добычи оставляют в лесу. Среди них преступников почти не бывает» [12, 101]. В своей работе «Чердынские вогулы» И. Глушков отмечает вогул «...Редко изменит он свое решение ...» [4, 32]. В то же время автор отмечает, что вогулы незлопамятны «... он примиряется с обидчиком и забывает обиду» [13, 32]. До настоящего времени у них сохранилось умение работать руками и др. [14, 73].

В данной статье, мы не ставили перед собой задачу в полной мере раскрыть происхождение и этническую историю народа манси, его хозяйственную деятельность, материальную и духовную культуру и др. Манси говорят на мансийском языке, который относится к угорской группе финно-угорской семьи языков. Язык манси близок к хантыйскому и венгерскому. Он делится на две диалектные группы – северную и южную. Внутри этих групп выделяются диалекты – сосьвинский, верхнелозьвинский, пельымский, юкондинский или карымский, верхотурский и др. Существуют и говоры – верхнесосьвинский, сосьвинский, ляпинский, обский, верхнекондинский, среднекондинский, нижнекондинский [15, 201]. Расхождения между диалектами манси велико, что значительно затрудняет общение манси на своем языке.

Письменность у манси появилась в начале 1930-х годов и была составлена на основе средне-сосьвинского диалекта. Первый мансийский букварь В.Н. Чернецова был опубликован в 1931 году. Алфавит был сначала латинский, а с 1936 года на основе русской графики [15, 201]. Мансийский язык считается родным у 36,9% населения. Однако манси, проживающие в городах округа, родным свой язык считает 25,1%, а живущие в сельской местности – 46,5%. Русский язык считают родным 62,6% манси. Среди городского населения эта цифра составляет 74,3%, среди сельского 52,9% [15, 200].

...Как замечает З.П. Соколова, в местах расселения манси насчитывается до 220 видов птиц [3, 48]. В основных борах обитает много боровой дичи - рябчиков, тетеревов, глухарей, мясо которых манси употребляют в пищу. Большое обилие болот, делает воздух влажными. Много комаров, мошки, слепней, мокрецов, есть и клещи [15, 200]. Для манси особое место занимала охота на медведя, которая сопровождалась у них традиционным праздником.

Традиционными орудиями охоты у манси были луки, самострелы, копья, различные давящие ловушки, а с начала XIX века манси стали использовать ружья. Надо отметить, что у манси во время пушной охоты принимали участие и женщины [2, 220], в большей степени те, у которых не было детей [16, 140]. Охотничий сезон у манси в наше время начинается в те же сроки, как и в прошлые времена, т. е. с осени - с конца сентября на ондатру, на белку, с конца октября – начала ноября, на соболя в ноябре и на лося с середины октября [16, 141]. Рыбный промысел для многих манси составлял основу их жизнеобеспечения [15, 223]. Оленеводство у манси играло в основном, второстепенную роль в их хозяйственной деятельности. В большей степени олени использовались как ездовые и в незначительной степени для пищи [15, 224-225]. Манси занимались собирательством. Надо заметить, что для сбора ягод, грибов, ореха манси традиционно используют берестяную посуду [16, 155].

Практиковали манси в своей жизнедеятельности и животноводство. Однако надо заметить, что упряжное собаководство у манси было все-таки незначительным. Манси, живущие по берегам реки Оби в нижнем и среднем ее течении, а также реки Иртыш держали лошадей, коров и овец [17, 141]. В то же время, не все группы манси держали лошадей. Крупный и мелкий рогатый скот также существовал у некоторых групп. Коровы и овцы также имели статус жертвенных животных. [15, 228].

Занимались манси и земледелием. В основном превалировало огородничество [15, 229]. Охотники во время своего промысла пользовались лыжами-подволоками, скользящая поверхность которых подбивалась камусом лося, оленя или шкуркой жеребенка [15, 233]. В настоящее время у манси в основном сохранились традиционные средства передвижения.

В пищевом рационе манси преобладала рыбная, мясная и продукты растительного происхождения. Любимым напитком считался чай, заваренный из сушеных листьев смородины, шиповника, полевого чая,

черники и др. [15, 257-258]. Из других продуктов, которые они позаимствовали у русских, широко используется мука. Из нее пекут хлеб и другую еду.

Мировоззрение манси в основном опирается на трехчленном делении внешнего мира. По их мнению, он делится на верхний (небо), средний (земля) и нижний (подземный) миры. Хозяином верхнего мира является Торум – божество, управляющее людьми, определяющее срок их жизни на земле. Средний мир, главным покровителем которого является седьмой сын Торума – Мир-сусне-хум. Он выполнял функцию посредника между миром богов и миром людей. Нижним миром управляет Куль Отыр, младший брат Торума. Все неприятности для человека, связывают с его именем [18, 122].

Манси полагали, что все миры населены духами, каждый из них выполнял свою функцию. Они считали, что земля, реки, озера, промысловые угодья поделены духами. Такие духи изображались из дерева, кости, металла или из тряпок и хранились обычно в священных труднодоступных местах. Манси к своим священным местам, где хранились духи, относились с величайшим поклонением и почитанием [18, с.123].

Манси считали, что между миром людей и миром богов может поддерживаться равновесие с помощью жертвоприношений. Основным жертвоприношением у большинства групп манси была лошадь. У некоторых групп манси жертвоприношением служил петух. Другие группы манси, которые практиковали держание и разведение домашнего рогатого скота в жертвоприношение приносили овцу [18, 123-124].

В XVIII веке манси были обращены в христианство. Сохраняется шаманизм, культ духов-покровителей, предков медведя (медвежьи праздники). Согласно представлениям манси, шаманы – нйты – обладают способностью общения с миром богов и духов. Совершенно правильно замечает Е. Главацкая, что общение с шаманами «помогает людям выжить в условиях изменяющегося мира и разрушающейся природной среды, социальной и правовой незащищенности, являясь реальной психологической поддержкой, надежность которой проверена тысячелетиями» [19, 25]. Манси обладают богатым фольклором и развитой мифологией. Устное народное творчество манси состоит из различных жанров – обрядового (песенного) фольклора, героических песен и сказаниях, призывных песен, медвежьей песни, лирические песни, многочисленные былички и бывальщины, сказки мифологические и бытовые. В мансийском фольклоре особое место занимают загадки, пословицы и поговорки [15, 289-290].

Многовековые межэтнические связи манси с соседями существенно отразились и на их материальной культуре, которая обросла самодийскими, тюркскими и русскими элементами. Главным мансийским праздником был медвежий праздник. Медведь считался у манси родственником. Существовал у манси и другой праздник, посвященный Вороне, назывался он «Вороний день» (*Урине хотэл эква*). Проводился он в апреле. Считалось, что, когда прилетала Ворона, начиналась весна. Праздник этот посвящен воспроизводству жизни и благополучия каждой семьи. По окончании мая и начало июня месяца манси проводили другой праздник, который был связан с началом рыболовного сезона. Характерно, что на этом празднике ляпинские манси, перед тем как ехать в низовья рыбачить, устраивали состязания – гонки на многовесельных лодках. Отмечали манси и начало охотничьего сезона, праздник оленеводов [18, 124]. В наши дни все эти праздники существуют у манси и их проведение в основном связано с возрождением и сохранением многовековой культуры своего народа. Празднично-обрядовой деятельности манси посвятила свои исследования Н.И. Новикова [20]. Традиционные календарные праздники и обряды, которые были созданы манси на основе их представлений о системе мироздания, подробно отражены в работе С.А. Поповой [21].

Использованная литература:

1. Электронный ресурс [Всероссийская перепись населения Российской Федерации в 2010 году] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis_2010.
2. Народы Западной Сибири: Ханты. Манси. Селькупы. Ненцы. Энцы. Нганасаны. Кеты / отв. ред. И.Н. Гемуев, В.И. Молодин, З.С. Соколова: Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т археологии и этнографии СО РАН. – М.: Наука, 2005. – 805 с.
3. Соколова З. П. Легенды Вут-Ими. Путешествие по Оби и ее притокам к ханты и манси. Сургут АИИК «Северный дом» и Сев.-Сибирское рег. Кн. изд-во, 1993. – 76 с.
4. Георги И.-Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядах, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий других достопамятностей.; изд. 2-е. СПб.: Русская симфония, 2007. – 808 с.
5. Дунин-Горкавич А. А. Тобольский Север. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 1. – 281 с.
6. Павловский С. Вогулы Пермского края / Епархиальные ведомости, 1904, №9, с. 155-71.
7. Носилов К. Д. У вогулов. СПб. 1904. – 255 с.
8. Симонова Л. Вымирающее племя / Живописное обозрение. Приложение к журналу. СПб, 1883, № 1, 2, 3, с. 101 – 130.
9. Аксянова Г. А. Итоги расогенетических исследований обских угров // Вестник Томского гос. Ун-та, 2008, № 3 (4), с. 20 – 26.
10. Давыдова Г. М. Антропология манси. – М.: Изд-во ИЭ АН СССР. 1989. – 128 с.
11. Георги И.-Г. Описание.... СПб.: Русская симфония, 2007. – 808 с.
12. Симонова Л. Вымирающее племя / Живописное обозрение. Приложение к журналу. СПб, 1883, № 1, 2, 3, с. 101 – 130.

13. Глушков И. Чердынские вогулы / Этнографическое обозрение. Изд-е этнограф. Отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. М., 1900, № 2, с. 15-8.
14. Перевалова Е. В. Ивдельские манси: практика выживания / ЭО, 2012, №2, с. 70 – 76.
15. Народы Западной Сибири: Ханты. Манси. Селькупы. Ненцы. Эңцы. Нганасаны. Кеты / отв. ред. И.Н. Гемуев, В.И. Молодин, З.С. Соколова. – М.: Наука, 2005. – 805 с.
16. Федорова Е. Г. Элементы традиционного в современных хоз/х занятиях северных манси / Сб. «Культурные традиции народов Сибири». Л., Изд-во «Наука». 1986, с. 139 – 156.
17. Федорова Е. Г. К вопросу о происхождении скотоводства у обских угров // Приобье глазами археологов и этнографов: матер. и исследования к «Энциклопедии Томской области». Томск, Изд-во Томского ун-та. 1999, с. 140-47.
18. Энциклопедия коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации: М., 2005. – 464 с. (Библиотека коренных народов Севера).
19. Главацкая Е. Между трех религий / Родина, 2003, №10, с. 22–25.
20. Новикова Н. И. Традиционные праздники манси. М., Институт этнологии и антропологии им. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1995. – 223 с.
21. Попова С. А. Мансийские календарные праздники и обряды. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2008. – 138 с.

Мурадгелди СОЕГОВ,
 доктор филологических наук, профессор,
 академик АН Туркменистана,
 внештатный научный консультант
 Национального института рукописей АН Туркменистана,
 Ашхабад, Туркменистан

ОБ ОДНОЙ ТУРКМЕНСКОЙ СТАРОПЕЧАТНОЙ КНИГЕ С АВТОГРАФОМ – ДАРСТВЕННОЙ НАДПИСЬЮ И НЕКОТОРЫХ ДРУГИХ ИЗДАНИЯХ НАЧАЛА XX ВЕКА

На примере сборника стихов великого туркменского поэта-классика XVIII века Махтумкули, изданного в 1912 году в Астрахани полиграфическим способом в типографии Торгового Дома «А. Умеров и Ко», освещаются некоторые вопросы, связанные с жизнью и деятельностью его издателей А. Ниязи и А. Умерова, а также Б. Абдуллина, которому был подарен один из экземпляров этой книги с дарственной надписью А. Ниязи от мая 1927 года.

В данной статье сначала речь пойдет о вопросах, связанных с отдельно изданным сборником стихов великого туркменского поэта-классика XVIII века Махтумкули Фраги, который был выпущен в свет арабским шрифтом в российском городе Астрахани в 1912 году, в частности об одном экземпляре этой книги с собственноручными записями на титульном листе арабской вязью. Старопечатными мы считаем те туркменские книги, которые были изданы литографическим и типографическим способами на арабском алфавите до конца двадцатых годов прошлого столетия, т.е. до перевода туркменской письменности на латиницу еще в первый раз в XX веке. Затем мы кратко расскажем еще о четырех подобных книгах, изданных в Ашхабаде во второй половине двадцатых годов. С горечью приходится констатировать, что после перехода на латинский алфавит в тридцатые годы горе-атеисты под предлогом борьбы за новую жизнь через изжитие религиозных предрассудков у народных масс развернули настоящий бой против рукописей и книг, выполненных арабской вязью, который был направлен на полное их уничтожение. Эта кампания усилилась с 1932–1933 гг. в связи со ссылкой видных представителей национальной интеллигенции за пределы Туркменистана (в основном в Северный Казахстан) и достигла своего апогея во времена «Большого террора» 1937–1938 гг., когда искали среди простого народа оставшихся сторонников уничтоженных тогдашним режимом национальных деятелей – «антисоветчиков». Испуганные до смерти люди большими кучами закапали в землю старопечатные книги, а также старые рукописи, завернув их в дряхлые кошмы, конечно, с надеждой на лучшие времена в будущем. Раскопки, проведенные в шестидесятые годы на местах по рассказам выживших очевидцев, показали, что эти книги за прошедшие годы из-за сырости земли перешли в негодность, не было возможно даже коснуться их руками, они просто рассыпались в пепел. Автору настоящих строк, будучи первым заместителем министра образования Туркменистана, летом 1995 году, в воскресный день, вместе с тогдашним директором Национального института рукописей А. Ашировым и некоторыми другими участниками однодневной экспедиции приходилось выехать на машинах с Ашхабада в центральные Каракумы и участвовать в поиске старых книг, которых в двух больших шерстяных мешках вынужденно закопали в пески жители пустынного села перед отправкой их на новое постоянное место жительства в берега Амударья. С нами находился яшули-аксакал Дадаага, который своими глазами видел эти события и был одним из их участников. Мы, ученые, слышали

об этом от его сына, нашего приятеля Алты Дадаева, и через него попросили его отца оказать нам помощи в нахождении этой кладовой старых книг. К сожалению, наши многочасовые старания в бывшем местонахождении села оказались впустую. 70-летний Дада-ага не смог точно показать нам на своем старом, давно переселенном селе то место, где закопали книги, ибо прошло около 50 лет и за это время, наверное, барханы перекочевали несколько раз с одного места на другое. Или же кто-то из «деловых» («новых») туркмен откопал до нас эти книги и продал другим, себе подобным «деловым» людям из стран ближнего, не исключено и дальнего зарубежья. В результате вышеописанных и некоторых других обстоятельств в последующем старопечатные книги не оказались в руках читательских кругов вообще, превратились в ценную библиографическую редкость, и лишь единичные экземпляры сохранились в закрытых спецфондах и спецхранах, притом многие из них оказались за пределами Туркменистана. Поэтому туркменские старопечатные книги имеют почти те же ценности, которые содержат еще неизданные уникальные рукописи. По нашему убеждению, каждый их экземпляр, наравне с рукописями, заслуживает отдельного изучения.

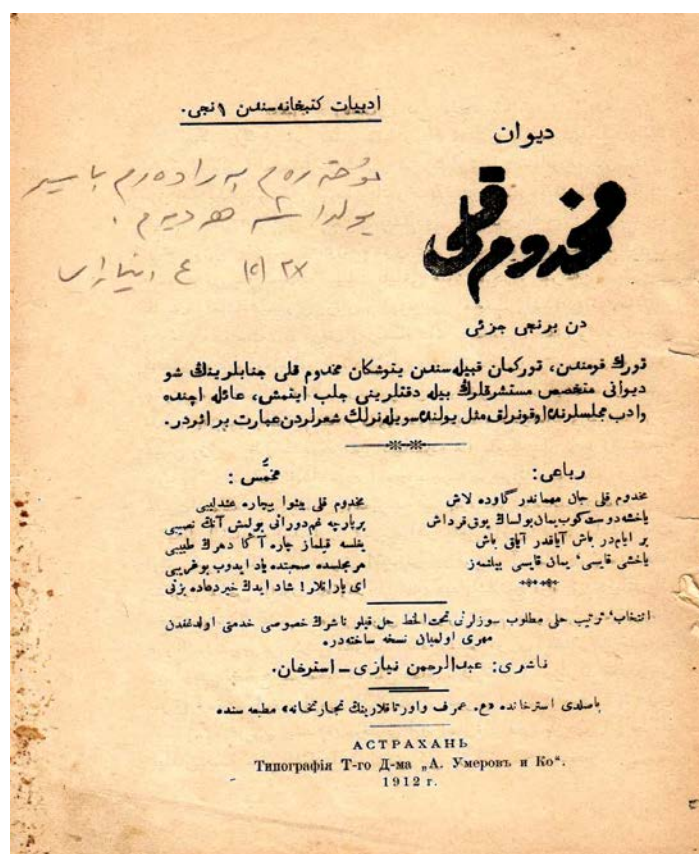

Рис. 1. Титульный лист сборника стихов Махтуккули 1912 года издания, на которой имеется автограф – дарственная надпись издателя-редактора

В последнее время большая часть старопечатных книг, изданных на туркменском языке в разные годы, получила свое краткое описание в специальном труде виднейшего ученого-книговеда Алмаза Язбердиева. Определенное количество старопечатных книг в настоящее время хранится на фондах редких изданий в Национальном институте рукописей Академии наук Туркменистана, которому принадлежит наш экземпляр сборника стихов Махтумкули от 1912 года (инвентарь № 1000; по старой нумерации – 2068). Из описаний А. Язбердиева узнаем, что эта книга упоминается в «Книжной летописи» за 1913 год, и согласно того же автора по сведениям за 1981 год она сохранилась также в фондах Центральной научной библиотеке АН Туркменистана и Института востоковедения АН Узбекистана по одному экземпляру в каждом [5, 101–102]. Таким образом, в настоящее время эта чудом сохранившаяся книга известна ученым всего в 3-х экземплярах, хотя она была издана в 1912 году типографическим способом тиражом 1 тыс. экз. [6]. В то же время многие старые рукописи имеют несколько переписанных позжекопий (полных или сокращенных).

Переводим упомянутую выше дарственную надпись на титульном листе книги с арабской графики на современный туркменский алфавит с некоторыми дополнениями в скобках: *Muhterem braderim*

Basyr ýoldaşyma hediýäm. A. Nyýazy. (19)27(-nji ýyl) 5(-nji aý), которую можно передать на русском языке со следующими словами: *Дорогому моему брату, моему товарищу Басыру от меня в подарок. А. Ниязи. 1927, май*. Переходим к разгадке: кто же эти два лица – А, Ниязи и Басыр? И сразу же укажем на то, что в тексте, напечатанном на том же титульном листе книги, наряду с именем автора стихов Махтумкули присутствуют еще две фамилии, то есть подготовителя стихов в печать Абдурахмана Ниязи (текст на арабской графике) и издателя книги А. Умерова (на кириллице) (Рис. 1).

Начинаем с А. Ниязи. Он является не только подготовителем стихов (их в данной книге всего 45) Махтумкули к печати и в последующем автором дарственной надписи, но еще и автором краткого предисловия к книге. Его полное имя Абдурахман Нурмухаммедович Ниязов (отсюда и псевдоним Ниязи). О нем А.В. Сызранов в своей статье, опубликованной в журнале «Исламоведение» за 2014 год, в частности, пишет: «Одним из образованнейших людей Астрахани начала XX в. был туркменский литератор, писатель, поэт, издатель, мулла Абдурахман Нурмухаммет-оглы Сеитниязов (псевдоним – Ниязи)... Среди поэтических творений Ниязи можно отметить поэму «Побережье Волги», в которой прослеживается влияние творчества средневекового тюркского суфийского поэта Сулеймана Бакыргани (1104–1186). Абдурахман Ниязи был известен не только как писатель и поэт, он в большой степени прославился своей активной книгоиздательской деятельностью» [4, 65]. Далее автор статьи, ссылаясь на соответствующую литературу, сообщает, что Ниязи собрал огромную личную библиотеку. Более полувека его дети бережно хранили ее. При содействии академика Т. Бердыева и литературоведа А. Тайимова это литературное собрание, состоявшее из 510 ценных книг на различных языках, в 1965 г. было приобретено Центральной научной библиотекой Туркменистана. Оно включает в себя книги по разным научным направлениям: религии, философии, истории, филологии, педагогике, правоведению, военному делу, биологии, математике, физике, астрономии, географии и другим наукам [4, 66].

Все авторы, писавшие о туркмене-астраханце Абдурахмане Ниязи (в том числе и автор настоящих строк [2, 57–64]), вслед за А. Язбердиевым годом его рождения единогласно приняли 1857 год, в кончины – 1929 год, хотя эти даты, скорее всего, были установлены условно на основе устных сообщений информаторов. Следующие документальные данные из его уголовного дела, приведенные в «Книге памяти Астраханской области» и вынесенные в Интернет, позволяют нам более конкретно подходить к этому вопросу: «Ниязов Абдурахман Нурмухамедович, (1870–1930), туркмен, образование духовное. Мулла, житель Астрахани. Осужден 1930.09.30 тройкой при ПП ОГПУ Нижне-Волжского края. Был обвинен в принадлежности к контрреволюционной группировке. Приговор: ссылка в Северный край на 3 года. Реабилитирован в 1989 г.» [9].

Теперь переходим к ознакомлению читателей с Басыром, которого А. Ниязи в своем дарственной надписи называет своим дорогим братом и товарищем, ибо знаменитый ногайский писатель, автор первых пьес и первоисточник на ногайском языке Басыр Меджидович Абдуллин (1892–1937) также был уроженцем Астрахани [3, 155–159; 8]. Несмотря на большую разницу в возрасте (22 года), А. Ниязи уважал своего земляка А.М. Абдуллина, который во второй половине двадцатых годов проживал в Ашхабаде – столице Туркменистана. Занимался сочинением драматических произведений для постановки на сценах вновь открываемых туркменских театров. Четыре его драмы были изданы в Ашхабаде отдельными книгами: «Солтан Санджар Мази» («История Султана Санджара», 1926), «Денгсизлик» («Неравенство», 1927), «Юсуф и Ахмед» (1927) и «Чопан» («Пастух», 1929). Басыр Абдуллин свои пьесы постарался создавать на туркменском языке, родном языке своих будущих зрителей, и ему это во многом удалось, хотя в его книжке, изданной в арабском алфавите под названием «Денгсизлик», указано имя туркменского переводчика: Бекмурад. Дореволюционный выпускник Санкт-Петербургского университета, руководитель туркменской делегации в Тюркологическом съезде (Баку, 1926 г.), видный национальный деятель двадцатых годов прошлого столетия Бекки (Бекмурад) Эмирович Бердиев (1898–1970) в те годы активно занимался переводческой работой и подписывался иногда своим несокращенным личным именем. Жаль, что ему приходилось в последующем перевести лучшие годы своей жизни в сталинских застенках.

Можно предположить, тогда, когда в начале тридцатых годов Б.М. Абдуллин уехал из Туркменистана в Северный Кавказ, часть своей личной библиотеки передал в тогдашний Институт туркменской культуры (Туркменкульт), который функционировал в 1928–1932 гг. при Совнарком (Правительстве) республики. Так, наверное, и попал в последующем в современный Национальный институт рукописей сборник стихов Махтумкули, подаренный Басыру с автографом А. Ниязи.

Во времена «Большого террора» 1937–1938 гг. ногайский писатель Басыр Абдуллин стал одним из многочисленных жертв существовавшего тогда человеконенавистнического режима, спрятавшего свое

ненавистное лицо за красивой маской ложного лозунга, выдуманного отцами-классиками той системы, – «ради достижения общенародного счастья». Думается, не будет излишним, а будет к месту, если несколько углубляясь в эту тематику, отметим, что действительно в октябре 1917 года социалистическая революция совершилась в России почти без человеческих жертв. Но спустя 20 лет великий марксист, как говорят еще и «злой гений», И.В. Сталин-Джугашвили на глазах всего человечества опозорил социалистическую идею настолько всесторонне и глубоко, насколько смог. Что же было в самом деле социальное чудовище, названное в последующем «Большим террором» 1937–1938 годов, которое находит себе оправдание в работах некоторых современных авторов как отчаянное и вынужденное действие Сталина по сохранению целостности страны победившего (!) социализма? Цель, какая бы благородная не была, может ли оправдать всякие средства, использованные для ее достижения? Или же оно, это чудовище, чисто индивидуальное? Может быть, сыграла злую шутку кавказско-грузинская кровь в жилах Кобы, утратившего терпимости и лояльности только в отношении своих идейных противников и недругов, но своих бывших друзей и товарищей, а в последующем – целых этносов (депортация народов). Скорее всего, и то, и другое, но вместе взятое. По нашему мнению, это чудовище, бесконечно пожирившее людей, выросло до гигантских размеров в благодатной почве тридцатых годов, опираясь и на то, и на другое. Кто знает, если не было бы Сталина – «отца всех народов и всех времен», Советский Союз сошел бы со сцены истории не в 1991 году, а гораздо раньше, еще в тридцатые годы прошлого века.

В конце своей статьи приводим некоторые сведения об А. Умерове, ибо в типографии его Торгового дома «А.Умеров и Ко» была выпущена в свет наша книга. В интернет-сайте сообщается, что из Москвы в Казань доставил личный архив (400 единиц книг и 46 рукописных сочинений) своего деда, известного общественного деятеля, ученого и педагога начала XX в. Абдурахмана Умерова (1867–1933) и безвозмездно передал в фонд Национального архива Республики Татарстан его внук, доцент Московского государственного университета Шамиль Умеров. Он, выступая на церемонии передачи 20 ноября 2003 г., в частности, сказал: *«Я прекрасно сознаю, что на моем месте сейчас должен быть мой отец, Габдулгамид Абдурахманович Умеров, но так было уготовано судьбой, что ему не суждено было увидеть то, ради чего он жил и упорно трудился последние годы своей жизни... Отец получил высшее образование в Средней Азии, преподавал физику. Там же был арестован. Причиной ареста отца стали стихи известного туркменского поэта Махтумкули, которые он процитировал в компании друзей. В них были строки: «Не радуйся душа – эта свадьба не для тебя»* (выделано нами – М.С.). *Надо сказать, стихотворные, литературные строки в России имеют тяжелый вес, власть порой их дорого оценивает»* [1].

Можно с большой долей вероятности утверждать, что Габдулгамид Умеров тогда демонстрировал стихи Махтумкули именно из книги поэта, выпущенной типографией Торгового дома своего отца Абдурахмана Умерова в 1912 году.

Литература:

1. Абдурахман Умеров: долгое возвращение // [Электронный ресурс] URL: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2004_01/12/09/ (дата обращения: 28.08.2018).
2. Соегов М. Некоторые вопросы туркменской литературы и истории в научном наследии А.-З. Валидова-Тогана (к 290-летию Махтумкули Фраги) // Проблемы востоковедения, № 3 (65). – Уфа, 2014. – С. 57–64.
3. Соегов М. Ногайский драматург и его туркменский переводчик (об искалеченных судьбах и опороченных достоинствах) – // Ученые записки Орловского государственного университета. № 3 (76). Орел, 2017. – С. 155–159.
4. Сызранов А.В. Мусульманская книжная культура Астрахани // Исламоведение, 2014, № 2. – С. 62–67.
5. Язбердиев А. Арап графикасында нешир эдилен туркменче китаплар. – Ашгабат: Ылым, 1981. – 248 с.
6. Эдебият ве сунгат, 1978, 3 апреля.
7. Söyegov M. Nogay Yazar Basır Abdullin'in Türkmenler Üzerine Yazdığı Dramatik Eserler // Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat, 2012 Ocak-Şubat Sayı: 28 <http://www.akademikbakis.org>
8. [Электронный ресурс] URL: <http://rosгенеa.ru/?a=14&r=4&s=%CD%E8%FF%E7%EE%E2> (дата обращения 04.10.2018).

Айгүл РАМАЗАН,
филология ғылымдарының докторы, доцент
Жазира БАТЫРХАНОВА,
аға оқытушы
Гүлжайна САЯҚБАЕВА,
Журналистика факультетінің 1-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«ЯРДАМ» БАСПАХАНАСЫ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЛЫМЫ

1807 жылғы «Сейфіл-Мәлік» қиссасынан бастау алатын қазақтың алғашқы кітаптары Қазан, Орынбор, Уфа, Ташкент, Тройцк, Петербор, Мәскеу, Омбы қалаларындағы баспаханаларда жарық көрді. Қазақ кітаптарының шығуына татар баспаханашылары – ағайынды Каримовтардың, ағайынды Шарафудиновтардың, Ш. Құсайыновтың еңбегі зор болды. 1900 жылдан бастап он жеті жыл бойы үзбей кітап шығарған ағайынды Каримовтар баспаханасынан 130 қазақ кітабы жарық көрген. Көркем әдебиетті басуға бейімделген бұл баспаханадан С. Көбеевтің «Қалың мал», «Үлгілі бала», «Үлгілі тәржіма» туындылары мен М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С. Сейфуллиннің «Өткен күндер» еңбегі шыққан.

XX ғасырдың басында Қазан қаласында ағайынды Каримовтар баспаханасынан басқа «Магариф», «Шараф», «Урняк», «Үміт», «Миллиет» атты жеке баспаханалар жұмыс істей бастады. Осылардың ішінде 1906 жылы іргетасы қаланған ағайынды Гылмутдин мен Барганутдин Шарафутдиновтардың «Шараф» баспаханасынан шыққан кітаптардың тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктері тек оқырманның ғана назарына ілікпей, Қазан мен Петербор цензорларының қырағы көзіне ілініп, баспахананың жұмысын тоқтатуына тікелей әсер етті. Осы баспаханадан 1907 жылы шыққан М.Ж.Көпеевтің «Сарыарқаның кімдікі, қазақтың осы күнгі әңгімесі», «Тірлікті көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты еңбектерін патшалық цензура іріткі салатын кітап ретінде танып, автордың үстінен қылмыстық іс қозғады. 1908 жылы осы баспаханадан шыққан Жанұзақ Жәнібековтің («Қазақ» газетінің соңғы редакторы – А.Р.) «Айна» атты еңбегі мен «Қасым Бұлхайырұлының зынданда жатып айтқаны» атты кітап «күдікті» еңбектер тізіміне ілігеді.

Қазақ жеріндегі алғашқы баспахананың ашылуына да мұрындық болған татар ағайындар еді. 1912 жылы ағайынды Сұлтан, Садық, Хасан Нығматуллиндер Семей қаласында «Ярдам» баспаханасын ашады. Қазан діни академиясының миссионерлік бөлімшесінің ресми үні болған «Иородческое обозрение» журналында 1914 жылға дейін жарық көрген қазақ кітаптарының библиографиясы басылды. Бұл тізімге «Ярдам» баспаханасынан шыққан мына кітаптар енген:

1. Казакша оқу кітабы. (Книга для чтение по-казахски). Проза и стихи (басни, рассказы). Автор – Мустахим Малдыбаев, издатель Ахмеджан Андамасов. Семипалатинск, 1912. 40 с. Тип. Ярдам. 1000 экз.

2. Казак айнасы. Биринши болек («Киргизское зеркало» 1-я ч.) Стихи. Автор и издатель Шах-Карим Кудайбердиев. Брошюра сочинена в 1904 г. Семипалатинск, 1912-1913. Тип. Ярдам. 50 с. 1000 экз.

3. Казак тилинде роман «Кыз корелик». Стихи. Автор Таир Джомартбаев. Ц. 15 коп. Семипалатинск, 1912, тип. Ярдам, 43 с. 1000 экз.

4. Балаларға жемис, милди шигр казак тилинде. (Детям фрукты, национальные стихи на каз. языке). Автор Таир Джомартбаев. Издание и тип. Ярдам. Семипалатинск, 1912. 10 коп. 26 с. 1000 экз.

5. Джолсыз джаза, яки кез болган ис. (Самосуд, или случайность). Автор Шах-Карим. Семипалатинск, 1912. Тип. Ярдам, 17 с. 1000 экз.

6. Иман хем намаз, яки мусульмандык. (Вера и молитва, т.е. мусульманство). Составитель учитель Мустахим Малдыбаев. Семипалатинск, 1914, 26 с. Тип. Ярдам. 3000 экз [1].

«Ярдам» баспаханасынан бұл кітаптармен қатар 1912 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыры» жарық көрді. 1915 жылы Баймұхамбет Айтқожаұлының «Шын мақсұттар» еңбегі шыққан. Ал 1916 жылы тұңғыш рет қазақ тілінде күнтізбе жарық көреді.

Қазақстандағы кітап ісін зерттеген тарихшы ғалым Ж. Шалғынбай «Ярдам» баспаханасынан жиыны 12 кітап пен брошюра шыққан деген пікірде [2]. Бізге белгілісі жоғарыда көрсетілген 9 баспа өнімі ғана. Ал қалған үш еңбектің авторын анықтау алдағы уақыттың еншісінде.

«Ярдамнан» шыққан кітаптар демеушілердің арқасында немесе авторлардың кітап шығуын тікелей өзі көтеріп алуымен жарық көрген деп топшылаймыз. Себебі, «Иородческое обозрение» журналында жарияланған тізімде Мұстақым Малдыбаевтың «Қазақша оқу кітабын» шығарушы

Ахмеджан Аңдамасов екендігі анық көрсетілген. Ал Шәкәрім Құдайбердиевтің «Қазақ айнасы» кітабының тұсына «Автор и издатель Шах-Карим Кудайбердиев» деп нақты жазылған. Б. Айтқожаұлының кітабында да «Шығарушысы, таратушысы Шыңғыс елінің Баймұхамед Айтқожаұлы» деп айқын жазған.

Құнанбай қажының сүйікті немересі, әкесі Құдайбердіден қалған мол дәулеттің иесі Шәкәрім ақынның – кітап шығару, білім іздеу, кітап жинау (Меккеден кітап алып келуі) – өмірлік мақсаты болғаны бәрімізге аян. Ал М.Малдыбаевтың кітабының шығуына демеуші болған Ахмеджан Аңдасамов кім? Бір жерде Ақыт қажы, бір жерде Ахмеджан аталатын азамат «Алашқа» тілеулес болған қазақтың ауқаттыларының бірі, Семей уездік земствоның мүшесі. Қазақ көсбасшылары – Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасов т.б. бастаған топ «Алаш» автономиясын алуға даярлық жасай бастаған тұста, Ұлт қазынасына деп мол қаржы берген, ұлтқа қызмет етуді басты мақсат еткен парасатты жан. «Сарыарқа» газетінде Жас Қазақ деген бүркеншік есіммен жазған автор Ақыт қажы Аңдасамовты оқырманға былайша таныстырады: «...Түсіне келе тартынбайтындығы – 25-ші ноябрьде болған Семейдің үйезный сиезінен байқалып та қалды. Бұл сиезде қыр қазағы көп емес еді. Ұлт қазынасы жайынан айтып, түсіндірілген соң, алаштығы, адамдығы, азаматтығы қысып, алашты көгерсін деген көңілін ісімен көрсеткендер де болды. Бұлар «көп айтса көнді» болмай, ұлт қазынасы әркімнің азаматтық борышы екенін білді.

Сондай азаматтарымыздың ішінде біреуінің жомарттығын айтпай отыруды кінә деп білемін. Ол азамат кім еді? Алаш дуанындағы Ақым қажы Аңдамасов еді. Ол не азаматтық қылды? Ол ұлт қазынасына 10 мың сом берді. Оның несі таңсық? Қазақта бір кісінің ұлт үшін он мыңдап ақша беруінің біріншісі болғандығы үшін таңсық. Барлығы 60-70 мыңдай сомасының жетіден бірі – он мың сомды ұлт пайдасына бөліп беретін қазақтан да ұлт баласы шыққандығы таңсық. Жүз миллионға ие болып, екі миллион беріп отырған ноғайлардың таңсығынан 70 мыңға ие болып, он мыңын беріп отырған Ақым қажымыздың қымбатын кем дей алмаймыз. Бұл Ақым қажы бұрын Николай заманында Алаш дуанының мектебін тәрбиелеуге кірісіп, мұғалімдердің қазақ тілінде жазған кітаптарын бастырып еді. Осының бәріне шыдап жүргендік Ақым қажының ұлтшылдығы, азаматтығы екендігі енді тым ашығырақ көрінді. Көбейсе біздің осындай қажыларымыз тезінен-ақ ержетер едік-ау!» [3], – дейді. Автор дәріптеген Ахмеджан Аңдамасов ұлт қазынасына ғана емес, аш-жалаңаштарға, елден босқан қазақтарды елге қайтару барысында да жиналған жылуларда да қатарластарының алды болып қол үшін берген иманды азамат еді.

Байдың бәрін Қарабайға теңеген кеңестік көзқарастардан толық арылсақ, ұлттың қамын ерте ойлаған, оқымаса да тоқығаны көп, Ахмеджан Аңдамасов сынды парасатты жандардың қатары жыл сайын толық берері сөзсіз.

Байқап қарасақ, «Ярдам» баспаханасынан шыққан қазақ тіліндегі кітаптардың авторлары да Семей өңірінің азаматтары. Тайыр Жомартбаев пен Мұстақым Малдыбаевтар Уфадағы «Ғалия» медресесін бітірген қазақтың алғашқы оқығандары. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалынан» кейінгі қазақ романын жазған Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелігі» пішіндік ерекшелігімен, тақырыптық өзгешелігімен әлі күнге дейін оқырманды баурайтын шығарма. Жас кезінде хакім Абайдың досы әрі шәкірті Көкбай Жаңатаевтың медресесінен білім алған Тайыр Жомартбаевтың ақындық өнерінің қалыптасуына өскен ортасының әсері болғаны сөзсіз.

Ал Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Баймұхамед Айтқожаұлы хакім Абайдың талантты шәкірттері. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ярдам» баспаханасынан шыққан үш кітабының екеуі, яғни «Қалқаман – Мамыр», «Жолсыз жаза» немесе «Еңлік – Кебек» хикаялары адам баласының асыл сезімі – махаббат жолындағы трагедияны суреттесе, ал «Қазақ айнасында» 1904 жылға дейін жазған өлеңдері жинақталған. «Бірінші бөлек» деген сөзге назар аударсақ, автор жинақтың жалғасы болатынын ескерткен. Ал кейіннен қара сөзбен жазылған екінші бөлімі кітап болып жарыққа шығып үлгірмегендігін Шәкәрім ақсақалдың ұлы Ахат Құдайбердиев өз естелігінде жазып кетті.

«Ярдамды» ашқан ағайынды Нығматуллиндер кейіннен баспахананы сатқандығын, баспахана қазақтардың қолына өткендігі жөніндегі деректі «Алаш» қаласының тарихын зерттеген тарихшы ғалым Е. Сыдықов жазып жүр: «...1915 жылдар (негізінде 1917 жылы – автор Е.С.) Нығматуллиндер баспаханаларын Омбының бір байына сатпақ болады. Қазақ оқығандары баспахананы Семейден жібергісі келмейді. Өнер-білімді, әдебиетті қадір тұтатын Семейдің ауқатты адамдары, қазақ зиялыларының талап-тілектерін қабыл алып, «Ярдам» баспаханасын сатып алып, қазіргі Жаңасемей қаласына көшіреді» [4], – дейді.

Шынында да, бұл деректің нақтылығын «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 3 марттағы санында шыққан мына хабарландыру растайды: «...Газетіміз мезгілінде шыға алмай, кідіріп, кешен шығып тұр. Кешендеген себебі толып жатыр...

Бұрын баспахана Семейде тұрушы еді. Осы күнде Алаш дуанында шықты. Көшуіне, орнатуына уақыт кетті. Көшірген себебіміз баспахана қазақтыкі, Алаш балаларінікі болған соң, қазағы қалың Алаш дуанына шықса, қазақ жұмыстарын істеуге, ортасында тұрса оңай болар дегендік. Алашта тұратын қырдан келетін бауырлар Семей көшесінде баспахананы іздеп жүрмесін, кім болса сол көрсететін болсын дегендік». Хабарламада көрсетілген Алаш дуаны қазіргі Жаңасемей қаласы. Бірақ баспахананың Семей қаласынан Алаш қаласына көшірілуі автор көрсеткендей, 1915 жыл немесе 1917 жыл емес, 1918 жыл екендігіне газет материалы дәйек бола алады. Нақтырақ айтсақ, 12 ақпан мен 3 наурыз аралығында баспахана Алаш қаласына көшірілген. Себебі «Сарыарқа» газетінің 30 саны 12 ақпан күні шықса, 31 саны 3 наурыз күні жарық көрген. Ал баспахананың кімнің қаржысына сатып алынғаны туралы деректер әлі көзімізге түспеді, ал кейбір болжамды қайталау біздің мақсатымыз емес.

Баспахана меңгерушісі Шынже Керейбаев болады. Бұл жөнінде «Сарыарқа» газетіндегі 1917 жылы «Қазақтың баспаханасы» атты мақалада жазылды: «Бұрын қазақта баспасөзге жұрт құмар болса да өз баспаханасы болмағандықтан әркімге бір жалынышты болып жүруші еді. Енді құдайға шүкір, Семейде қазақтың өз баспаханасы болды. Халықтың өнерлі, ғылымды болуы баспасөздер көбейіп, кітаптар таралуына байлаулы екені көзі ашықтарға мәлім. Бұрын баспахана жұмысымен таныс болмаса да, баспахананы билеп тұруға (управляющийлыққа) Шенже Керейбаев тағайындалып еді. Талапты жігерге не қиын, баспахана жұмысын меңгеріп, ретке салар деген үмітіміз зор. Қазақ жігіттерінен дағдылы қаріп терушіміз жоқ еді, бірақ үйреніп жүргендеріміз бар [5].

Сонымен бірге Шынже Керейбаев осы баспаханадан шыққан «Сарыарқа» газетінің соңғы редакторы болған азамат. Газеттің алғашқы редакторлары иісі қазаққа мәлім – Райымжан Марсеков пен Халел Ғаббасовтар. Олардан кейінгі редакторы – Имам Әлімбеков. Соңғы сандарына редактор ретінде қол қойған Шынже Керейбаев еді. Қолымызға тиген сандары бойынша нақты айтар болсақ, алғашқы 2-7, 15 сандарына Райымжан Марсеков, одан кейінгі 11-14, 21, 22, 29-42, 57 сандарына Халел Ғаббасов, ал 16-20, 23-28, 64-74 сандарына дейін Имам Әлімбеков, 75 пен 88 сандар арасына Шынже Керейбаев қол қойған. Алаш қайраткері Халел Ғаббасов пен «Сарыарқа» газетін «Қазақ» газетінің емлесімен шығару мақсатында Орынбордан арнайы келген Имам Әлімбеков басқаларға қарағанда редактор ретінде көбірек қол қойған.

Баспахана қазақтар қолына көшкен тұста баспаханашылардың кітап басуға мұршасы болмаған, қаріп те жетіспеген. Алашорданың үні болған «Сарыарқа» газеті мен Алашқа тілектес «Абай» журналын шығаруға ғана шамалары жеткен. Баспахана бастығы Ш.Керейбаев бұл жөнінде «Сарыарқа» (1917, 29 июнь) газетіне жазып, халыққа жағдайды былайша түсіндірді: «Күнде болмаса да әр уақыт баспаханаға хатпенен яки өздері келіп, кейбір кітап жазушылар жазылған кітабымыз бар, тез арада басып беруге болмас па екен дейді. Семейдегі қазақ комитеті баспаханасының мақсаты қазақ халқына газет, журнал һәм кітап басып тарату екені рас. Бірақ қаріп жинаушылардың аздығынан һәм олардың көбі шәкірт ретінде жүргендіктен жалғыз «Сарыарқаның» өзіне қаріп әрең жететіндіктен дәл осы уақытта басып беруге кітап ала алмайтынын білдіреміз. Кем қаріптерді толтырып, баспахананы көркейтуге жақын арада заказ бердік. Егерде сол қаріптер келсе, иншалла, баспахананың бастан тұтынған мақсаты орнына келер, оны кезінде жария қылармыз».

«Ярдам» баспаханасы қазақтар қолына өткеннен кейіннен Қазақ комитетінің баспаханасы аталады. Орынборда өткен екінші жалпы қазақ-қырғыз сиезінде «өлсек бір шұңқырда, тірі болсақ бір төбеде болалық, бөлінбелік, жарылмалық» деп қаулы қылып, «Алашорда» құрылып, Алаш туы көтеріліп, Алашорданың уақытша мекені Алаш қаласы деп жарияланғаннан кейін бұл баспахана «Алашорда» баспаханасы аталады. Жүсіпбек Аймауытов редакторлық еткен, М. Әуезов негізін қалаған «Абай» журналының 12 саны «Алашорда» баспаханасында басылғандығы нақты көрсетілген.

Төл баспаханамыздың негізі болған «Ярдамның» тарихын білу және одан шыққан кітаптарды зерттеп, таразылау һәм тағлым алу – бүгінгі ұрпақтың парызы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шалғынбай Ж. Казахское книжное дело в документах и материалах XIX – начала XX вв. Сборник архивных документов. Алматы, 2009, С. 576
2. Бұл да сонда. 24 б.
3. Жас қазақ. Ұлт қазынасы. // Сарыарқа газеті, 1917, №23
4. Сыдықов Е. Алаш қаласының тарихы: Зерттеу. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті. 2017. – 76 бет
5. Қазақтың баспаханасы. // Сарыарқа газеті, 1917, № 7

Тауфик КАРИМОВ,
почетный профессор,
Председатель Правления РОО
«Казахстанский Конгресс татар и башкир»

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКО-ТАТАРСКИХ КНИГОИЗДАТЕЛЬСКИХ СВЯЗЕЙ

История казахской книги тесно связана с историей татарского книгоиздательства и татарской книги.

Начиная со второй половины XIX века большое значение для казахских земель имело то обстоятельство, что вторым после Петербурга крупным городом, занимавшимся развитием и исследованием культурного наследия народов Азии и Востока, стала Казань.

Вначале первые шаги казахского книгоиздательства были сосредоточены в Казанском университете и его типографии. Затем, с появлением частных типографий, Казань становится уже подлинным центром издательства мусульманского книгоиздания, став центром издания и казахских авторов и их книг. При этом татарские издатели и книжники занимались также и их распространением среди казахского населения.

Так, большое значение в развитии культуры казахского и татарского народов имела Азиатская типография при Казанском университете, являвшаяся центром печатания всех восточных книг. Именно в этой типографии печатались учебники и учебные пособия на татарском языке, пользовавшиеся спросом у казахского населения, так как по ним занимались казахские дети.

С 1801 года обязанности цензора восточных книг в типографии выполнял Ибрагим Халфин. А самой ранней казахской книгой, по данным фонда редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки Министерства образования и науки Республики Казахстан, является книга «Киса-и Сейфулмалик», изданная в Казани в 1807 году.

В 1826 году «Казанский вестник» отмечал, что «татарские хрестоматии, изданные лекторами татарского языка при нашем университете, очень охотно покупаются многими богатыми киргизцами (казахами)».

Следующая книга на казахском языке была отпечатана в типографии Казанского университета в 1831 году под заглавием «О мерах предохранения от холеры» тиражом 300 экземпляров. Это работа, согласно исследованию Абрара Каримуллина, была набрана татарским наборщиком Гали Рахматуллинным [1, 174].

Первым же татарским издателем и распространителем казахских книг является Шамсутдин Хусаинов из казанской деревни Табан, многие годы учительствовавший в казахских аулах, затем на свои сбережения начавший печатать казахские книги. Он издал их более десятка, первая была напечатана в типографии Казанского университета в 1866 году («Кассаи Тамимдар») и до революции выдержала шесть изданий - 1882, 1895, 1896, 1906, 1913 гг., и все в Казани. Среди других его книг были «Хисса Қозы-Көрпеш» (1890 г.), «Хисса Біржан мен Сара қыздың айтықаны» (1900 г.), среди авторов Юсуф Копеев, Дулат Бабатайулы, Мухамеджан Сералин [2, 48].

Следующим важным этапом в истории казахской книги следует считать 1899 год, когда братья Шарифжан и Мухаметжан Каримовы под эгидой «Торгового Дома братьев Каримовых» открывают в Казани типографию по улице Сенной возле Старого Базара. Впоследствии, именно этой типографии суждено будет стать не только самым крупнейшим татарским полиграфическим предприятием во всей России, но и крупнейшим издателем казахских книг.

Так, статистический анализ, проведенный Каримуллинным по деятельности типографий Казани и Оренбурга, массовым тиражом печатавшими казахские книги, показал, что всего в четырех типографиях Казани до 1917 года было издано 377 книг на казахском языке общим тиражом 18 321 180 экземпляров книг.

Из них, в типографии Казанского университета с 1831 года – 176 книг, в типографии братьев Каримовых с 1902 года – 117 книг, в типографии Домбровского с 1909 года – 75 книг, и у братьев Шараф с 1907 года – девять.

Другими словами, в государственной типографии Казанского университета почти за сто лет было напечатано 176 книг тиражом 715 920 изданий, в то время, как в частной типографии братьев Каримовых за 15 лет было напечатано 117 книг общим тиражом 789 460 [1, 180].

В итоге, количество изданных книг в типографии братьев Каримовых составило более одной трети всех дореволюционных изданий на казахском языке. В этой связи, несколько подробнее остановимся на издательской деятельности Каримовых [3, 27-28; 6].

Всего, по неполным данным, до Октябрьской революции 1917 года, ими было напечатано около 20 миллионов экземпляров книг, именно здесь печатались самые популярные тогда газеты с участием известных общественных, политических и литературных деятелей, издаются учебники для новометодных школ, научно-популярная, историческая и художественная литература. Среди авторов были М.Гафури, М.Файзи, З.Башири, Л.Толстой, А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Тургенев.

Говоря о татарских изданиях, следует иметь в виду, что татарскую литературу, как и газеты, казахская интеллигенция читала без перевода – эти два братских народа объединяют не только единая религия, но и родственные языки.

Из изданных Каримовыми 117 наименований книг казахских авторов, назовем «Хисса Атымтай Жомарт» Калиафутдина Шахмарданулы (1898 г.), «Жиренше» (1909 г.), «Букварь казахского языка» Мухамбетораза Нурбаева (1910 г.), перевод басен Ивана Крылова «Улгілі таржіма» (1910 г.), поэма «Хиса, Таһир мен Зухра» в переводе Акылбека Сабаулы (1911 г.), учебник «Улгілі бала» (1912 г.) и роман «Қалың мал» Спандияра Кубеева (1913 г.), сборник Мейрама Ыскакулы «Казахские пословицы» (1914 г.), «Правила казахского правописания» Ислямгали Бейсенулы (1914 г.) [2, 52-54].

Наряду с изданием и распространением казахских книг, Каримовы поддерживали связь со своими казахскими авторами. Так, с изданием в 1915 году первой книги Сакена Сейфуллина - сборника стихов «Өткен күндер», связана следующая история, раскрывающая взаимоотношение татарских книгопечатников с начинающим казахским просветителем.

В то время Сакену исполнился 21 год, и он являлся студентом Омской семинарии. Идея издания книги принадлежала молодежной организации Омска, однако средств на это у них не было. Учитывая эти обстоятельства, Каримовы предлагают издать сборник за свой счет в количестве 1000 экземпляров – 500 из них выдаются молодому автору, вторые 500 остаются у них, которые затем безвозмездно передаются в общественные библиотеки и читальные залы Казани и Омска. Благодаря этой акции, Сейфуллин и стал известным для читающей публики [2, 54; 5].

И такие действия были характерными для этих типичных представителей национальной интеллигенции. Они занимали активную жизненную позицию – выступали на заседаниях Мажилиса, вели переписку со Стокгольмом, Стамбулом, почему и находились под контролем и надзором Казанского губернатора, Казанского губернского жандармского управления и Казанского полицмейстера, неоднократно подвергались обыскам, о чем свидетельствуют данные Центрального Государственного архива Татарстана, полученные автором этой статьи в 1991–1992 гг.

Вторым городом по изданию казахских книг после Казани являлся Оренбург, в котором типографии – Губернская военная, «Каримов, Хусаинов и К^о», «Вақыт» и Бреслина, все вместе выпустили 32 казахских издания общим тиражом 71 300 книг.

При этом, наибольшее количество книг выпустила типография «Каримов, Хусаинов и К^о» – с 1908 года 18 изданий тиражом 44 500 экземпляров книг, т.е. ровно две трети всех изданных книг в Оренбурге.

История книжного дела в Оренбуржье свидетельствует, что этот регион был вторым из центров производства и распространения казахской книги, как через торговую сеть, бесплатные библиотеки, различные книгоиздательские и просветительские «мусульманские» общества.

Особую роль в распространении книг, кроме называвшихся выше, сыграли татарские книгоиздательства «Белек», «Хезмет», «Филад», «Файда», видевших свою задачу в просвещении национальных меньшинств.

Одной из первых в Оренбурге открылась типография Бреслина, в которой в конце XIX века было издано около 20 изданий на татарском, казахском и башкирском языках, напечатанных русифицированным шрифтом. В те же годы здесь начало оживляться печатание книг и арабским шрифтом. Хотя типография Бреслина существовала и недолго, но вклад ее в развитие книжного дела Оренбуржья был заметен.

Дальнейшее развитие книгопечатания в Оренбуржье было непосредственно связано с открытием в 1901 году первой татарской типографии Гильмана Каримова, сторонника просвещения всех тюркских народов, проживавших в крае. В этом деле он придавал большое значение деятельности новометодных школ, обучению в них арифметике, географии, истории, литературе, родному и русскому языкам, а также снабжению школ светскими учебниками и распространению в народе полезных сочинений.

После гибели Гильмана Каримова, типография перешла к его сыну Мухаммед-Фатиху Каримову, который создает товарищество «Каримов, Хусаинов и К^о», приобретает новые печатные машины, выписывает набор шрифтов из типографий братьев Каримовых и Харитоновых [6, 136].

Следует отметить, что казахское книгоиздательство появляется и в других городах Российской империи – Уфе, Семипалатинске, Троицке, Астрахани, Верном (Алматы), Уральске.

Говоря о выпускаемых книгах в плане просвещения народа, нужно иметь в виду следующее. Так, если на первых порах учебными пособиями по родному языку для казахских мектебов служили издания фольклорных произведений, то позже появились специальные книги для обучения родному языку, книги для чтения. Авторами первых казахских учебников стали Уразалиев, Кашимов, Алимбетов, Молдыбаев, Кыпшакбаев.

В начале XX века учебников на казахском языке становится больше. В 1914 году в Оренбурге вышли на казахском языке учебники по арифметике для первого и второго года обучения, каждый тиражом по 3 000 экземпляров.

В то же время, издание учебников по естественным и точным дисциплинам до революции не получило своего развития. В результате, обучение географии, физике, ботанике, математике, астрономии в них осуществлялось по учебникам, изданным для татарских мектебов и медресе.

Для первых казахских книг было характерно то, что в XIX веке в основном печатались произведения устно-поэтического творчества, чем особенно богата казахская культура.

В начале XX века издания на казахском языке становятся разнообразнее – расширяется тематика издаваемых сочинений, ведущая роль переходит к сочинениям казахских писателей, переводам с других языков.

С этого времени наблюдается резкий рост новой литературы, в ней появились новые жанры (повести, рассказы, драматические произведения, романы), на что оказало влияние знакомство казахского читателя с татарской книгой и литературой. Так, например, в 1911 году в Оренбурге, в типографии «Вақыт», была издана повесть Нурбаева «Коргенди бала».

Через книги на казахском языке и татарскому читателю была открыта дорога к богатому казахскому устно-поэтическому творчеству, к духовной культуре родственного народа.

В начале XX века появляются книги по медицине, сочинения санитарно-гигиенического содержания, работы по ветеринарии, по сельхозмашинам. Были изданы пособия о вреде алкоголя, по личной гигиене. Все эти сочинения являются переводами произведений русских авторов.

С развитием книгопечатания на родном языке, ростом просветительского движения и грамотности, было связано возникновение интереса народа к истории, о чем свидетельствовало появление первых сочинений по истории вообще и казахского народа в том числе. К таким работам относятся изданные в Оренбурге на казахском языке «Мухтасар тарих кыргызия» (1913г.) Абызгильдина, «История дома Романовых с прибавлением истории киргиз» (1912г.) Ходжаева, Касимова и Жангирова.

С развитием татарских типографий, книгопечатного дела, открылись и более широкие возможности и для печатания книг на казахском языке. Так, из изданных до революции книг на казахском языке 509 были набраны арабским шрифтом и вышли общим тиражом 2 201 105 экземпляров. По количеству изданий казахская дореволюционная книга среди книг тюркских народов уступала лишь татарским.

Если распределить дореволюционные казахские книги по содержанию, то это будет выглядеть следующим образом.

Абсолютное большинство казахских книг приходилось на художественную литературу и фольклор, что составляет 386 изданий общим тиражом 1 821 000. Эти издания выполняли тогда функции не только эстетического воспитания, развития художественного вкуса. Для читателя они заменяли и политику, и философию, и педагогику. Произведения художественной литературы были насыщены призывом к просвещению, знаниям, овладению достижениями мировой культуры. Этими же изданиями пользовались для изучения родного языка. Далее идет учебная литература, словари, самоучители - на них приходится 45 названий общим тиражом 139 980 экземпляров. На религиозно-духовную литературу приходилось 38 названий общим тиражом 118 800 экземпляров [1, 189-191].

Так, свидетельством пробуждения национального самосознания у тюркоязычных народов стало издание исторической литературы, в частности работы казахского поэта и философа Ш.Кудайбердиева «Родословная правителей тюрков, киргиз-кайсаков» (изданная в Оренбурге в 1911 году в типографии «Каримов, Хусаинов и К^о»), труда татарского исследователя Дж. Валиди труд «История тюрков и татар» (Казань, 1912 г.) [10].

В 1911–1914 годы были опубликованы работы Х.М.Атласова «История Сибири», «Казанское ханство», «Суюмбике». Среди изданных книг в Оренбурге «Көксельдір» и «Шайыр» Шангереева Букеева,

«Гүлкәшима» Мухамеджана Сералина (1903г.), знаменитое «Шежире» Шакарима Кудайбердыулы [2, 52].

На качественные изменения в издаваемой литературе обратил внимание в 1911 году Казанский губернатор в секретном циркуляре начальнику полиции.

Эти изменения коснулись и литературы на казахском языке, что выразилось в большом разнообразии ее тематики и увеличении издаваемых книг. Если в 1910 году через Казанский временный комитет по делам печати прошло 25 книг на казахском языке, то в 1911 году уже 80.

Рост численности изданий на казахском языке было, по мнению председателя Казанского временного комитета по делам печати «далеко не случайным явлением». Он отмечал, что этот факт указывает на возможность развития самостоятельной литературы, тем более, что «среди образованных киргиз (казахов) появилось стремление создать свой литературный язык для употребления в повременной и не повременной печати и в школах» [1, 187].

Казахские писатели и акыны в начале XX века представлены 50-ю именами, что свидетельствует об интенсивном развитии казахской литературы. Этому способствовало в первую очередь, книгопечатание на родном языке.

Идеи развития народной литературы, языка и истории казахов получили особенно большой отклик у казахских шакирдов. Шакирды медресе «Галия» с целью развития казахского литературного языка начали издавать в 1915 году рукописный еженедельный журнал «Садак», редактором которого был Б.Майлин, а впоследствии Ж.Тлепбергенов. О необходимости учиться и своем желании проходить обучение на казахском языке они выразили в «Открытом письме», опубликованном в татарской газете «Вакыт» в 1916 году.

Определенное влияние на издание этого журнала оказал татарский писатель Галимжан Ибрагимов, работавший в медресе «Галия» учителем татарского языка и литературы. Г.Ибрагимов хорошо изучил жизнь традиционного казахского общества, что отразилось в его романе «Дочь степей». По его инициативе в медресе были организованы музыкальные и фольклорные кружки, проводились литературно-музыкальные вечера, организовывались диспуты. Один из таких диспутов, состоявшийся в 1916 году был посвящен проблеме развития казахского литературного языка, он выглядел как продолжение спора между казахскими и татарскими шакирдами.

Шакирды медресе «Хусаиния» основали Общество изучения казахского языка, целью которого стало изучение памятников казахской народной словесности, составление учебников для мектебе и медресе на казахском языке, содействие издателям будущих газет.

Изменилась ситуация и в области издания периодической печати на национальных языках. Если до 1905 года «Терджиман» был единственной тюркоязычной газетой, то в 1905-1910 годы по всей России появилось 30 наименований газет на национальных языках.

Для мусульманских народов издательская деятельность была новым делом. Для правильной постановки этого дела представители татарской буржуазии решили изучить опыт крупных типографий Германии, Австрии и Италии. С этой целью в 1898 году в Европу выехали Ф.Каримов и Ш.Рамиев, рассчитывавшие использовать западный опыт и достижения в своей работе, в качестве типографов. Свои представления об издательской деятельности они воплотили на практике, став крупными издателями газет, журналов, книг.

Большой популярностью среди образованной части татарского и казахского народов пользовалась газета «Вакыт» (1906-1917 гг.), издававшаяся в Оренбурге татарскими золотопромышленниками Шакиром (1857-1912 гг.) и Закиром (1859-1921 гг.)

Редактором газеты был Ф.Каримов, а сотрудниками являлись известные общественные деятели А.А.Топчибашев и Р.Фахретдинов. Известный публицист Фатих Каримов был сыном муллы Бугульминского уезда Самарской губернии, образование получил в Турции, свободно владел арабским и французским языками. Им были написаны произведения «Об образовании женщин», «Дочь дворянина».

С 1909 года стал издаваться под редакцией Р.Фахрутдинова двухнедельный татарский литературный журнал «Шуро» («Совет»), который «вследствие доступности языка, был читаемым всеми тюркскими народами России». Р.Фахретдинов выделил рубрику в журнале под заглавием «Замечательные люди и великие события», в которых он как, биограф-энциклопедист, знакомил с выдающимися личностями в мировой истории. В частности, в №4 журнала «Шуро» за 1908 год была опубликована статья о деятельности казахского хана Джангира, в №14 за 1912 год о просветителе казахского, татарского, башкирского народов Акмулле.

10 января 1911 года в Троицке вышел первый номер журнала «Айкап», редактором которого был Мухамеджан Сералин (1872-1929 гг.), а секретарем татарский поэт А.Галимов (1892-1913 гг.). Спонсором журнала выступил троицкий купец А.В.Яушев, приходивший родственником М.Сералину по

материнской линии. Сералин с детских лет впитал в себя многие компоненты культуры как казахского, так и татарского народов. На страницах журнала популяризировались идеи татарских просветителей, в частности Г.Тукая и Ш.Марджани. В 1914 году в журнале «Айкап» была опубликована статья, посвященная Г.Тукаю в связи с годовщиной его смерти. Автор статьи, подчеркивая роль Тукая в просвещении тюркских народов, отметил особое его значение в пробуждении их национального сознания. Не обойдена была вниманием и личность татарского просветителя Марджани. Сералин, раскрыв его заслуги перед народами Востока в области культуры, писал, что среди собравшихся отдать дань памяти Ш.Марджани, были татары, казахи, кавказцы, приезжие из Туркестана, а также молодежь, жаждавшая знаний.

Таким образом, знакомство с деятельностью первых татарских издателей на рубеже XIX-XX веков показывает, что они активно развивают не только татарское национальное книгоиздательство, но и казахское, игравшее важную роль в деле просвещения и духовно-нравственного воспитания казахского народа. И сегодня, продукция татарских книгопечатников тех лет, фактически составляет культурное наследие казахского народа.

Список источников и литературы:

1. Каримуллин А. Книги и люди. Казань: 1985.
2. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптар тарихынан. Алма-Ата: 1971. - с.48.
3. Девярых Л.И. Из истории казанского купечества. - Казань: «Титул-Казань», 2005.
4. Республика Татарстан: Памятники истории и культуры татарского народа. Конец XVIII - начало XX веков. - Казань: Фест, 1994. - с.114-116.
5. Какишев Т. Сакен Сейфуллин. ЖЗЛ. Москва: Молодая Гвардия. - 1972. - с.17.
6. Каримуллин А. Татарская книга. - Казань: 1974. - с.136.
7. Кудайберды-улы Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. - Алма-Ата: «Жазушы», 1990.

Қоңыр МУХАТАЕВА,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

КІТАП БАСУ ІСІНІҢ ДАМУЫНДА СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Қазақтың аса көрнекті ақыны Сұлтанмахмұт өзінің аз ғана жасаған өмірінде артына мәні өшпестей елеулі де құнды шығармалар қалдырды, алайда ол өз туындыларын көзі тірісінде түгел жариялау былай тұрсын, оларды қайта қарап жөндеп, өңдеуге де қолы тимегені мәлім. Бұған өмірінің мейлінше қысқалығымен қатар, денсаулығының нашарлығы да себеп болған тәрізді. Ақын қайтыс болғаннан кейінгі 1922 жылы Қазан қаласында Б.Күлеев бастырған «Адасқан өмір» атты кітабы мен 1933 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген толық жинағында да (дайындап, бастырған Ж.Аймауытов) әр алуан кемшіліктер орын алғаны мәлім. Кеңес үкімет кезінде оның шығармалары әртүрлі хрестоматияларда арнаулы жинақтарда үздіксіз басылып жарық көріп келді. Ақын шығармашылығын жариялап зерттеуде М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Б.Шалабаев, С.Айтмұқанов, Қ.Бисембиев, Е.Ысмайлов, Т.Нұртазин, Т.Әбдірахманов, Қ.Нұрмаханов, М.Сәрсекеев, К.Шәменов секілді зерттеушілер елеулі үлес қосты. Әсіресе, бұл салада белгілі ғалым Б.Кенжебаевтың зерттеп жариялауда еткен еңбегін ерекше бөліп атаған жөн. Бұдан кейінгі белгілі ғалым Ы.Т.Дүйсенбаев Сұлтанмахмұт шығармашылығына түгелдей жаңаша баға бере отырып, ол жөнінде монографиялық еңбек жазып шықты [1]. Оның көлемді де күрделі еңбегі ең алғаш М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған алты томдық қазақ әдебиетінің тарихына еніп, кейін «Жазушы» баспасынан жарық көрген Сұлтанмахмұттың екі томдық жинағында басылды [2], [3]. Зерттеуші ақынның түпнұсқа саналатын өз қолжазбаларының бізге түгелдей жетпегенін ескере отырып, оның 1922, 1933 жылдарғы алғашқы басылымдарын негізге алуға тура келгенін атап өтті. Дегенмен аталған жинақтарда ақынның шығармаларына ғылыми түсініктің берілмеуіне де, өмірлік деректер мен оның қайсыбір, қарама-қайшылықтарын ашатын дерек көздерінің жоқ-жұтандығына да мән береді. Ал, 1950, 1957 жылдарғы басылымдарда Сұлтанмахмұттың жаңадан табылған өлеңдерінің бәрін түгелдей қабылдай аламыз ба, жоқ па деген ойларын ортаға салады. Бұған сол жаңа өлеңді тапсырған кісілердің адалдығы мен тазалығы қандай, бұл қырыққа тарта өлеңдерді өзге әдіс-тәсілдермен (стильдік тұрғы мен ғылыми жорамалдар, т.б.) анықтаудың амалдары бар ма деген ойлы да құнды ұсыныстар жасайды.

Ы.Т. Дүйсенбаев Сұлтанмахмұттың 1967 жылы екі томдық ғылыми басылымын жарыққа шығарды. Ақын шығармаларына көлемі 4 баспа табақтық ғылыми түсінік жазылып (дайындағандар Б.

Ақмұқанова мен М. Жармұхамедов), кейбір назардан тыс қалып келген туындылары, бұрыннан мәлім, жаңа өлеңдерінің бір тобы қайтадан жинаққа енгізілді. Аталған екі томдық жинаққа көз көрген замандастары мен дос-жарандарының ақын өмірі туралы жазған бұрынғы естеліктері де қосылды. Сұлтанмахмұттың өмірі мен жастық шағын айқындап аша түсетін тың материалдарды да (жарық көргені, көрмегені бар) автордың орнымен пайдаланғаны аңғарылады.

Ақын лирикаларын сөз еткенде, оның 1913-1914 жылдарғы еңбегінің ерекше жемісті болғанын, мұнда кейбір жоғалып кеткен туындыларынан тыс, елуге тарта өлең, бірнеше мақалалар, көлемді поэма, бір роман жазып үлгіргенін көреміз. Солардан: «Түсімде (1913), «Бұлар кім?» (1913), «Кешегі түнгі түс, бүгінгі іс» (1913), «Бір балуанға қарап» (1913), «Ендігі бет алыс» (1914), «Тұрмысқа» (1914), «Айт» (1914), «Көшу» (1914), «Бір адамға» (1914) іспеттес лирикалық өлеңдерінде, суреткер ақын бірде ескілік көріністерін жиіркене сипаттап, олардың сиықсыз тұлғаларын көз алдыға әкеліп суреттесе («Бұлар кім?»), енді бірде күнделікті өмірге мән бере қарап, одан үлкен өмірлік қорытынды шығарады («Бір балуанға қарап»). Болашақтан зор үміт күткен жалынды жас ақын ауыл көріністеріне жаны ауыра қарап, шындықты өз қалпында беруге ұмтылады («Айт», «Көшу»). Ақын лирикаларын осылайша топтап жинақтай отырып баға бергенде оның «Қымыз», «Ендігі бет алыс», «Тұрмысқа», «Бір адамға» секілді өткір әлеуметтік мәнді лирикаларына арнайы атап өтуге болады. Бұлардағы түр мен мазмұнның өз ара астасқан бірлігі мен келісті де көркем сипатын ол Абай негізін салған сыршыл лириканың ықпал-әсерінен деген ой қорытындылауға болады.

Рас, Сұлтанмахмұт тәрізді сезімтал да сергек ақынның өз тұсындағы ең күрделі мәселелердің бірі – әйел теңдігі мәселесіне қалам тартпауы мүмкін емес еді. Бұл тақырыпқа «Кім жазықты?», «Қамар сұлу» секілді романдарынан тыс, ол «Сымбатты сұлуға», «Гүләйім», «Жан қалқам», «Қыз сүйю» тағы басқа лирикалық өлеңдерін арнады. Бұларда сүйгеніне бара алмаған қазақ қыздарының сол кездегі мүшкіл халіне орай ақынның көңіл-күйі, ішкі сезімдері зор тебіреніспен сөз етіледі. Алайда бұларда қыз тағдырына сәйкес толғаныс пен торығу сезімі бола тұрса да, ақын бойындағы жалын шашқан үміт, оптимизм айқын аңғарылады. Осы бағытта оның «Келді хатың мен шаршап», «Алты аяқ», «Күнгірт түспен ойға батып», «Ей, махаббат, ей, достық», «Дүниедегі қызықтың» тәрізді лирикалары іштегі қайғы-қапасын, ой-құлшыныс, жүрек сырын бейнелеуге арналады. Тағы бір алуан лирикаларында («Жүрегім, тулап шабасын», т.б.) ақынның жеке басының көңіл-күйінен тыс, өзін айнала қоршаған мардымсыз, надан топқа деген көзқарас, танымын да айқын білдіреді.

Соңғы жылдарғы жырларынан оның «Шәкірт ойы» (1917 ж.) атты лирикалық өлеңін жеке бөліп атауға болады, мұны ақын өмірдегі алға қойған ізгі міндет-мақсаттарының жинақтаған қорытындысы ретінде ұсынады:

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда, кім болам!
Мұздаған елдің жүрегін,
Жылытуға мен кірермін! – деген оптимистік бағатынан көреміз.

Зерттеуші Ы.Дүйсенбаев тұжырымына сүйенсек, ақынның осы өлеңіне орай өз ойын қорыта келіп: «Шәкірт ойында» ...өлеңінің әр сөзі нық, дәл, нақты ғана емес, әр жолы шын ақындық шабыттан шалқып шығып, лапылдап жанып тұрған отты, өршіл өлең: әсем әуез, сұлу жыр. Мұны тебіренбей, толқымай қабылдау мүмкін емес! Ақын не үшін Күн болатынын және кім үшін қызмет істейтінін өзі де анық түсінеді, өзгеге де ұтымды түсіндіреді. Мақсаты өр де, сенімі зор», – деп биік бағалайды [4, 374].

«Адасқан өмір» мен «Кедей поэмалары ақын шығармаларынан елеулі орын алады, өйткені ақын бұл поэмаларды өтпелі, жаңсақ басқан дәуірден өтіп, әбден жетіліп толысқан шағында жазып аяқтайды. Сол себепті бұл екі дастан ақынның бел-белестеріндей шоқтықты да көркем дүниелері еді. Өз өмірінің соңғы сәттерінде туған бұл дастандарда ақын халқының алдында өзінің міндет-борышын қалай орындағанына ойланып-толғанып есеп бергендей болады. «Адасқан өмір» поэмасының әдебиетімізге соны леп пен серпін әкелген жаңалық сипаттарына орай Сұлтанмахмұт шығармашылығын зерттеуші Ы.Т.Дүйсенбаев бұл жәйында: «Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің «Адасқан өмір» атты поэмасымен қазақ әдебиетіне үлкен бір жаңалық әкелгенін ашып айтуымыз қажет. Ол жаңалықтар неде? Ең алдымен, ақынның өмір жөніндегі философиялық топшылаулары өте терең болып келуімен бірге, осы поэманың ішіне заманның ең басты деген мәселелерін сыйғыза білуінде болса керек. Екіншіден, жастық шақ, орта жас, кәрілік кезең, өлім сәтін сөз еткенде, Сұлтанмахмұт өз ойларын абстракты түрде бұлдыр етіп бермейді, әрбір ұғымды дәуір шындығы арқылы бейнелемек болады, екінші сөзбен айтқанда, реалистік негізге құрады», – деп жазады [4, 386].

Зерттеуші Т.Дүйсенбаев пікірлеріне сүйенсек Сұлтанмахмұттың «Кім жазықты?» туындысын роман тобынан бөліп алып «Адасқан өмір», «Кедей», «Қайғы» (үзінді) секілді поэмаларына қосқанды жөн санайды. Бұған дәлел ретінде бұл шығарманың түпнұсқасының жоғалып кеткенін, ал, кейінгі көшірмесінің өзінің бізге толық күйінде жетпегенін дәлелге келтіре отырып, оны поэма қатарына жатқызып сөз етуге алғаш рет талпыныс жасайды. Осыған орай «Кім жазықтының» эпиграфы етіп алынған мына бір шумақ өлеңді ақынның жайдан-жай келтірілмегеніне де зер салады:

Бір сөзім бар шалдуар, –

Болмаса да тыңшысы.

Бұл күнде жоқ, соң туар, –

Роман менен сыншысы, – деген автор сөзіне мән бере қарап, ақынның алғаш өз шығармасын қалай атауды білмей, романның көлемі мен көтерер жүгінің ауырлығын шамалап сезінгені айқын аңғарылады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеуші «Кім жазықтының» поэма жанрына қоса отырса да, бұл шығарманың өз дәуіріндегі өмірді кеңінен қамтып жан-жақты сипаттауда бір елеулі қадам жасағанын атап көрсетеді. Автор аталған поэманың өзіндік ерекшеліктерімен қатар, ең алдымен, қазақ әдебиетінде бұрын болмаған дәстүрді бастап, қазақ халқы өмірінің жақсы-жаман жақтарын, сондай-ақ ондағы толып жатқан кереғар-қайшылықтарды, өмірдегі әділетсіздіктерді ашып, көрсете білген. Осы сипаттарымен бұл туындыны автор өлеңмен жазылған роман демесе де, қазақ халқының өмірін бейнелейтін кесек шығармалар қатарына қосқанды жөн санайды.

«Қамар сұлу» романының оқиға жүйесінің өрбіп дамуына келгенде, жазушы негізінен хронологиялық әдісті ұстанып отырады. Мұнда романда бола беретін шегіністер мен жарыса жүріп жататын қосалқы оқиғалар кездесе бермейді. Барлық оқиға бір ғана Қамар сұлудың төңірегіне топталған, өзге кейіпкерлердің тағдыр-ғалайы да Қамар сұлуға байланысты көрініп шешіліп отырады.

Автор романда бір топ жағымды, жағымсыз кейіпкерлердің жаңа бейнелерін жасап, күні өткен көне салт, ескі әдет-ғұрыптарды аяусыз да қатал сынайды, жастарды қашан да өз бақыттары үшін батыл күреске үндейді. Осындай сипаттарымен бұл романның жаңадан қалыптаса бастаған қазақ прозасының дамуына зор үлес болып қосылғаны даусыз.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Сұлтанмахмұт шығармаларының жаңа кезеңінің басталғанын көреміз. Оған дәлел бір «Қамар сұлу» романының өзі төрт рет басылыпты. 1999 жылы Елорда баспасынан, 2002 жылы Атамұра баспасынан, 2009 жылы, 2011 жылдары Жазушы баспасынан 2000 данамен шығарылған. Сонымен бірге үш томдық шығармалар жинағы, 1-2 томдарын 2002, 2003 жылдары «Жібек жолы» баспасы шығарса, 3 томы 2005 жылы Алаш баспасынан шыққан. «Алаш ұраны» деген атпен таңдамалы шығармалары «Жазушы» баспасынан 2002, 2003, 2004 жылдары жарық көрсе, «Асыл сөз» деген атпен өлеңдері мен дастандары «ҚАЗАқпарат» баспасынан шығарылды. «Сарыарқаның жаңбыры» өлеңдер мен дастандарын «Раритет» баспасы 2007 жылы шығарса, «Ан-Арыс» баспасы өлеңдер, поэмалар, романын 2009 жылы оқырманға тартады. Ерекше атап өтетін бір басылымы Халықаралық Абай клубы 2009 жылы шығарған «Дүние дөңгелегі айналады» деген атпен таңдамалысының шығарылуы. Таңдамалы «Кітап – ең сабырлы ұстаз» тақырыбымен берілген Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Тек кітапқана қайырымдылық пен айуандықтың, ақиқат пен жалғанның ара-жігін айнытпай танып білуге үйретеді» деген кітаптың адам өміріндегі ролін айқындауымен ашылған. Сонымен бірге Б.Сағынтаевтың «Сөз сұлтаны – Сұлтанмахмұт» және тарих ғылымының докторы, профессор Ж.Нұрмағанбетовтың «Бір туар асыл ақын» деген алғы сөздері берілген. Біз көріп отырғандай 10-12 жылдың арасында Сұлтанмахмұт шығармалары 14-15 рет жарық көріпті.

Бұрынғы басылымы бар, бүгінгі басылымы бар Сұлтанмахмұт шығармашылығына сәйкес басты-басты ой қорытсақ, олар мынаған саяды. Ол, ең алдымен, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихынан келелі орын алатын демократ ақын, қазақ халқының өмірін әр қырынан ашып суреттеген реалист жазушы. Ол жастарды оқу, білім, өнерге шықырып, жалынды да өршіл жырларымен халық болашағы үшін жанын ортаға салып күрескен патриот. 1917-1919 жылдары Алашорда тобында ұлтшылдық бағытта жазған өлеңдерінің өзінде ел-жұрт қамын ойлаудан танған емес. Ақын әрі жазушы Сұлтанмахмұт әдебиетіміздегі проза, поэма, публицистика жанрларының жаңа бағытта өркендеп қанат жаюына, көркемдігі артып қалыптаса дамуына айтарлықтай зор үлес қосты. Осының бәрі Сұлтанмахмұттың әдебиетіміздегі орны мен шығармаларының мән-маңызын ашып танытса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дүйсенбаев Ы. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы, 1967. – 114 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. Т.2. 2-кітап. – Алматы, 1965. -523 б.
3. Торайғыров С. Шығармалар. Екі томдық. – Алматы, Жазушы, 1967.–Т.1.-315 б. Т.2. 317 б.
4. ХХ ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары. – Алматы, 1963. – 467 б.

АБЫЛАЙ ХАЖЫ РАМАЗАНОВ – АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ

Мақалада Алашорданың қолдаушысы, Алаштың ардагер азаматы, Кеңес үкіметінің әкімшілік-әміршілік саясаты кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған Абылай хажы Рамазанұлының жолдастары туралы баяндалады. Абылай хажы Алашорданың жергілікті комитетінің мүшесі болып, халыққа Алаш идеясын насихаттаған. Ол Алаш қайраткерлері Міржақып Дулатов, Айдархан Тұрлыбаев, Салмақбай Күсемісов, Жұмағали Тілеулин, Мағжан Жұмабаев, Әбу Жұсыпов, Ахмет Жанталин, т.б. жақсы қарым-қатынаста болған.

...Соңғы деректерге қарағанда Ахмет Жантөліұлы Тегісов (Ол көбінесе Ахмет Жанталин деп жазылған) 1875 жылы Ақмола облысының Қызылжар уезіндегі Қарағай деген ауылда дүниеге келген. Руы – Керей ішінде Балта. Атасы Тегіс те, әкесі Жантелі де орташа шаруа адамдары болған. Жастайынан зерек болып өскен Ахмет 1902 жылы Челябині облысына қарасты Троицк қаласындағы Зейнолла ишанның «Расулия» аталатын медресесіне оқуға түседі. Оны ол 1906 жылы бітіріп, татарша және орысша орта білім алып шығады. 1907 жылы ол өзінің туған ауылында 3 жылдық орыс-қазақ мектебін ашып бала оқытады. Сол жылдары өзінің алғашқы мақалаларын жазып, бірқатар батыл ойларымен танылады. Содан бастап ол азамат, қайраткер болып қалыптаса бастайды.

Ол Троицкіде шығатын «Айқап» журналы мен Орынборда шығатын «Қазақ» газетіне мақалалар жазып тұрады. Алашорданың көсемі Әлихан Бөкейхановпен дос болып хат жазысып тұрған. Февраль революциясынан кейін Алашорда қызметкерлерінің бірі болып, «Жас азамат» газетіне мақалалар жазып тұрған.

Ахмет туралы сол кезде Қызылжар қаласында дәрігер болып істеген Алаштың белгілі азаматы Жұмағали Тілеулин «Қазақ» газетінде бірнеше мақала бастырып шығарған. Мысалы сол газеттің 1914 жылғы 99-шы санындағы «Қызылжар уезі» деген мақалада: «Қызылжар уезі Преснов болысының № 5-ші ауылына қараған Балта Керей ішінде Жантелин деген талапкер жігіт... Троицкіден оқу бітіріп қайтқан соң, басына сәлде салып, ...шариғат айтуға кіріскен жоқ еді..., қолынан келгенше аянбай жұртқа қызмет етемін деп бел байлап еді. Ахмет школ ашып, учитель алдырды. Есіл өлкесін қаптаған үлкен ауылдың (орыстарды айтады – Қ.М.) зорлығына қарсы тұрып, елін қорғады. Мұнан басқа Ахметтің елге қылған түк жазығы жоқ еді», – деп жазылған. Ол Ахметтің жазықсыз бір жыл бойы абақтыда қамалып жатқан ел жанашыры туралы, оның қамалу себебін әшкерелеуге арналған еді. Жер-суды қорғап, елдің сауатын ашуға жан салған Ахмет сол кездің орыс және қазақ атқамінерлеріне жақпаған көрінеді. Өйткені қазақтың жер қадірін онша білмейтінін байқаған орыс мұжықтары көзі түскен шурайлы жерлерді жаппай жыртып бастайды. Ал қазақтың шонжарлары азырақ ұн, шай үшін қазақ жерінен 1-2 десятина жерлерді оп-оңай сатып жіберетін болған. Осыған байбалам салып қарсы тұрған Ахметке бейсауат кетіп бара жатқанында қарсы оқ та атылған, ол жалған жаламен абақтыға да қамалған. Алайда аққа күйе жағылмай, ол ақталып шығады.

Қазан төңкерісінен кейін ол 1921-1923 жылдары бұрынғы Төңкөріс ауданының халық соты болып істеген. Сонымен бірге сол жылдардың газет-журналдарына жер-суды, ағаш-орманды дұрыс бөліп, елді қоныстандыру туралы өз жобаларын жазып тұрған. Алайда, 20-шы жылдардың екінші жартысында оның басына қара бұлт төніп, құдалауға түскен. Патша заманы мен Кеңес дәуірінің зорлық-зомбылығын бірдей татқан Ахмет екі заманның да абақтысында болған. Амалсыздан, бас сауғалап, бала-шағасын тастап елден кетуге мәжбүр болады. Кейін Түмен облысындағы Қазан ауданының Благодатное колхозына кіріп қарапайым еңбек етеді. 1950 жылы сол жерде қайтыс болады.

Ахмет алғашқы мақалаларын 1906 жылы жазған. Сол кезде Қазан қаласында татар тілінде шығып тұратын «Ульфат», «Вақт-Уақыт» газеттеріне қазақ сахарасының мұн-мұқтажы туралы келелі ойлар айтып, өз ұлтының жоқшысы бола білген. Мысалы, «Уақыт» газетіне шыққан «Госдума һәм қазақ», «Сібірия қырғыз-қазақтарынан» секілді мақалаларынан көп нәрсені аңғаруға болады. Ол мақалаларда тілге тиек етпеген мәселе жоқ екен. Қазақ мектебін ашу, қазақ тілінде газет шығару, жер-су, дін мәселесі, т.б. сол кездегі басқа қазақ зиялылары секілді Ахмет Жанталиннің де жанын ауыртып, оған үкімет назарын аударуға тырысып отырған.

Сол заманның зиялылары қалың ұйқы құшағында мүлгіп, ұйқысырап жатқан қазақты «маса болып шағып», «Оян, қазақ!» деп атойлап дүр сілкіндіруге күш салып жатқан кезде Ахмет Жантелин де солардың алғы шебінде көріне білген. Әр нәрсеге еркімен көніп, қарсылауға шамасы келмеген халықтың бір жағынан назаланса, екінші жағынан үкімет тарапынан жасалған зорлық-зомбылыққа батыл наразылық білдірді. Ол ел ішінде білім көзін ашып, бүкіл халықты сауаттандыру үшін 1908

жылы халықты ұйымдастырып, мектеп үйін салдырған екен. Қазақ даласында мектептер жүйесін дамыту туралы 1914 жылы «Қазақ» газетінің 66-шы санындағы «Қазақ мектебі» деген мақаласында жеке-жеке ауылда болмаса да, орам жақын бірнеше ауылға ортақ бастауыш мектебін ашу туралы мәселе көтереді және ол мектептің бұрынғыдай үш жылдық емес, 5-6 жылдық болу керектігін жазады.

Ахметтен Аида, Зүркен атты қыздар, Талғат, Киікбай есімді ұлдар қалған. Ал осы Ахмет туралы «Қазақ» газетіне мақалалар жазған Қызылжар қаласында дәрігер болып істеген Жұмағали Тілеулин де Абылай Рамазановтың жақын жолдастарының бірі болатын. Сұлтан Қызылжарда реальное училищеде оқып жүрген кезде сол Жұмағалидың үйінде тұрыпты. Абылай мен Жұмағали отбасымен араласып тұрған. Қармаш ақсақалдың айтуынша, Сұлтан да Қармаш та Жұмағалидың сұлу да жайдары жұбайы Райханды «тәту» деп атап еткен екен. Жазғы, қысқы демалыстарында Жұмағали Райханымен және балаларымен Абылайдың ауылдағы үйіне келіп аунап-қунап демалып қайтады екен. Кейін Абылай мен Жұмағали Алашорда үкіметінің жұмысы бойынша да бір-бірімен ақылдасып отырған. «Сарыарқа» газетінің (№22, 27.11.1917 ж.) мәліметіне сүйенсек, «Рамазанов Абылай – Қызылжар уездік қазақ комитетінің мүшесі» болғаны анық көрсетілген [2].

Сәбит Мұқанов «Өмір мектебінде» 1918 жылы Алаш азаматтарының Әлти ауылына келіп халықты жинатып жиналыс өткізгенін жазғанда сол азаматтардың ішінде Алаш-орданың Қызылжар уездік комитетінен келген Жұмағали Тілеулинді де атап кетеді ғой. Бұл кісі де соңынан «халық жауы» аталып 37-нің құрбаны болып кетті. Оның кенже ұлы Серік Тілеулин қазір Алматыда тұрып жатыр. Ол медицина ғылымдарының докторы.

Бектұрғанов Шаймерден Бейсенбайұлы (1896-1939) Мамлют ауданының Белое селосының маңындағы бір ауылда кедей шаруасында туған. Шаймерден 1919-1923 жылдары Мамлютка ауылының кеңес председателі болған. Сәбит Мұқановтың айтуынша «1924 жылдың жазында бұрынғы бірнеше болыстардан құралып, іріленген «Төңкеріс» атты болыс болған. Онда Аткару комитетінің (Волисполком) председателі – Қапез Мұстафин, партия комитетінің (Волком) секретары – Шаймерден Бектұрғанов. Волком «Уән» аталатын ауылда, ол ауыл Қаратомардың жағасында екен... Болыстық жер бөлімінің меңгерушісі Шұғайып Бәшіров».

Шаймерден аталған қызметінде 1925 жылдың күзіне дейін істейді. 1925-1926 жылдары Москвада уком секретарларын даярлайтын курста оқиды. 1926 жылы ол Петропавлда, 1927-1928 жылдары Ақмолада уком секретары, 1928-1929 жылдары Сырдария губкомында бөлім меңгерушісі, 1929-1930 Адай және Қарқаралы округкомының секретары, 1930-1933 жылдары Москвада Қызыл профессура институтында оқиды. 1933 жылы Шаймерден Бектұрғанов Жоғары коммунистік ауылшаруашылығы мектебінің ректоры, 1934 жылдан ҚАССР жоғары сотының мүшесі және председателі болып істеп жүрген кезінде 1937 жылы «халық жауы» деп айыпталып құғын-сүргінге ұшыраған. Соңынан ол ақталған. Қазір Мамлют қаласының бір көшесі оның атымен аталады.

Шұғайыптың Бәшір деген атасы башқұрт ұлтынан шыққан көрінеді. Біздің елге осыдан 150 жылдай бұрын сауда-саттық жағдайымен келіп, ақыры осы жерде тұрақтап қалыпты. Қазақ халқымен әбден қаны, тегі араласып кеткен. Сондықтан Бәшір әулеті түгелдей қазақ болып жазылып, керей руының көшебе тармағына, оның ішінде Алаш қайраткері Абылай Рамазановқа жақын болып сіңісіп кетіпті. Шұғайып Бәшіров адамгершілігі өте мол, сөзіне берік, ісіне тыңғылықты, орташа сауатына карамастан оқығанынан тоқығаны мол адам болған. Осындай жан-жақты қабілетінің арқасында жас шағынан бастап, әртүрлі комсомол, партия, кеңес қызметтерінде болған. Сәбит Мұқанов оның 1924 жылы Төңкеріс болысында жер бөлімінің меңгерушісі болып істеп жүрген кезін жазса, ғалым жерлесіміз Мұқаш Ғаббасұлы Елеусізov «Ұстаздық еткен жалықпас» атты кітабында Шұғайыппен 1947 жылы оның Совет (қазіргі Аққайың) аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істеп жүрген кезінде кездескенін жазады. Соңынан Шұғайып Бәшіровты Мұқаш Елеусізov оның заңды зейнеткерлікке шығып, дәрігер ұлы Мағжанның қолында Ақтөбе қаласында тұрған кезінде көріпті. Келесі жылы өзі де дүние салды», – дейді Мұқаш Елеусізov. Абылай Рамазановты тұтқындағанда [3] осы Бәшіров Шұғайып пен Аманжолов Қари (Досболов Есімнің туысы) облыстық сотқа Абылайды ақтап хат жазыпты [4]. Бірақ ол кезде сот орындары ондай хаттарға көңіл аудармаған [5].

Абылай хажының тағы бір кереметтігі сол: ол өзінің досы Ахмет Жантөлинді ертіп Омбы қаласына барып ондағы Уақытша үкіметтің өкіліне халық атынан өтініш жазып апарып, елде қазақ мектептерін ашуға және сол мектептерге дәріс беретін мұғалімдер дайындайтын екі жылдық оқу орнын ашуға бұйрық шығартады. Соның арқасында Омбыда 1918 жылы тамыз айында екі жылдық мұғалімдер дайындайтын курс ашылып, оған директорлыққа Абылай өзінің сол Қызылжар уезіне қарасты Сарыайғыр болысының әкімі болған досы Бекен Жұмабайұлының оқыған баласы (Омбыда мұғалімдер семинария бітірген) Мағжан ақынды ұсынып директор қойғызады. Сонымен қатар, Омбы уезіндегі досы, құрсары керейдің болыстарының бірі Шамел мырзаның аталас інісі Бекмұхамбет Серкебайұлын

оқу ісінің меңгерушісі етіп қойғызыпты. Басқа да оқыған үш-төрт жігітті Омбы төңірегінен тауып сол оқу орнына мұғалімдікке алғызады.

Абылай хажы Рамазанов, заңгер Ахмет Жантөлин, Жармұхаммед Жақыпұлы үшеуі өздеріне насихатшы, үгітші жігіттерді ертіп, Омбы, Қызылжар уездеріндегі байлардан қаражат жинап, жиналған ақшаны сол оқу орнында істейтін мұғалімдердің еңбек ақысына және қажетті оқу құрал-жабдықтарына деп Мағжанға табыс етіпті. Сонымен қатар аталған үшеуі оқуға ел ішінен талапты жігіттерді жинапты. Мысалы, осы курсқа олар Сәбит Мұқановты, Баймұрат Жақыповты, т.б. түсіріп, оларға көмектескен.

Мағжан аталған курста жұмыс атқарумен қатар сол Омбы қаласында құрылған Алаш орданың Ақмола облыстық комитетінің мүшесі болғаны белгілі. Бұл жағынан да Абылай мен Мағжан ақылдасып отырған. 1919 жылы көктемде Колчак үкіметі Омбыдағы екі жылдық қазақ мұғалімдерін дайындайтын оқу орнын жауып, қазақ оқығандарын қуғындай бастайды. Сол шақта Шамел мырза Тәшімұлы аталмыш оқу орнында мұғалім болған жігіттерді (ішінде Мағжан мен Бекмұхамбет те бар) кісілер аса көп бара қоймайтын қаланың шетіндегі бір елеусіз үйге жасырады, курстың құжаттарын бір подвалға тығып ұстайды. Осы жағдайды Шамел мырза Абылай, Ахмет, Жармұхаммед – үшеуіне хабарлайды. Ол кезде Абылай Қызылжардағы өзінің түсіп жүретін қонақ үйінде жатып, өз шаруашылығымен айналысып жүр екен.

Мағжандардың қиын жағдайға қалғанын естіген Абылай мен Ахмет Жантөлин Қызылжардағы ревкомға барып: «Омбыда бір білікті мұғалім қиын жағдайда жатыр, соны алғызуға көмектесіңіздер», – дейді. Ол кезде Қызылжарда білімді адамдар жетіспейтін еді. Дәл сол кезде қазіргі Қызылжар ауданындағы Вознесенка селосына таяу жердегі ормандардың бірінің арасына орналасқан хуторда қызыл әскерлердің штабы тұрған екен. Ревкомның нұсқаумен штаб бастығы Омбыдан Мағжанды алып келуге көлікпен бір офицер және төрт солдат жібереді, олардың ішінде Айымжан ауылының тумасы Нұрғожа Нұрмұхамбет (Тырқай) баласы болады. Олар алдымен Шамел мырзаға жолығады. Ол өзінің танысының үйінде жатқан Мағжанға апарды.

Содан 1919 жылы октябрь айында солдаттар екі арбамен Мағжанды хутордағы штабқа алып келеді. Абылай мен Ахмет Жантөлин Мағжанды қарсы алып ертеңіне ревкомның председателіне алып барып таныстырады. Ол Мағжанның білім деңгейін байқағаннан кейін, оған солдаттарға лекция оқуды тапсырады. Мағжан солдаттарға бірнеше лекция оқиды. Оның лекциясын сол кезде әскерлер қатарында жүрген Жұныс Нұрпейісов (Айымжаннан), Нұрғожа Нұрмұхамбетов (Тырқаев Айымжаннан), Баяхмет Құсайынов (Орталықтан), Сибан Байсақалов (Жаңа жолдан), Қожахмет Мусин, Рақым Жүнібаев, Құсайын Сатин, Құсайын Жантаев т.б. тыңдапты.

Мағжан сол кезде «Жауынгер бауырларым» деген ұзақ өлең шығарған екен. Бірақ ол өлең қазір ешқайда кездеспейді. Ал 1920 жылы Мағжан Омбыдағы курстан қалған құжаттарын алдырып Қызылжар қаласында мұғалімдер курсына басқарып ауылдан келген жастарға сабақ бергені, онда Баймағанбет Ізтөлин, Сәбит Мұқанов, т.б. ел азаматтарының оқығаны белгілі. Осының бәрінде де Абылайдың қатынасы болмай қойған жоқ.

Бұл екеуі соңынан да бір-бірімен жолдастық қатынасын үзбеген. Мағжанның туыстары да Абылаймен жақын қарым-қатынаста болған. Қармаш ақсақалдың айтуынша бір кезде Қайролла мен Майраның Қызылжардағы үйінде Мағжанның інісі Сабыржан отбасымен тұрыпты. «Сол үйде, – дейді Қармаш, – 1952 жылы Абылайдың, Сұлтанның кәртішкелерін көрдім. Сол үйдің чердағында бір жәшік кітаппен қолжазбалар жатты. Соның ішінен бір дәптер алып Сұлтанға апарып беріп едім, ол біраз оқып отырды да: «Шырағым, мынаны пешке тығып жағып жіберші, осының ылаңынан талай жыл қуғындалып қашып жүрдім ғой», – деді. – Амал жоқ жағып жібердім».

Сол үйдің чердағында Мағжанның көп кітаптарының шашылып жатқанын Қайролланың Ұрқия есімді қызының жолдасы Мусин Әміржан да көргенін айтып еді. Сөйтіп абзал ақынның бірсыпыра мұрасы шашылып құрып кеткен.

Пайдаланылған әдебиеттер, құжаттар:

1. Муканов Кайролла. Абылай Рамазанов – Алаш қайраткері: деректі ғұмырнама. Петропавл: «Северный Казахстан», 2018. 182 б.
2. <http://tilalemi.kz/article/1062-.html>
3. ЦГА РК, г. Алматы. Ф. 135. Оп.1. Связка 24. Дело по конфискации и выселении бая 4-го аула Тонкерейского района Петропавловского округа Рамазанова Аблая.
4. ГАСКО. Ф.195. Оп.4. Д.102. Протокол заседания исполкома Петропавловского Окружного комитета от 22 сентября 1928 г. «Об утверждении списка конфискуемых».
5. ГАСКО. Ф. 5. Оп.1. Связка 12. Д.156. Список конфискуемых баев.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Алаш» зиялыларының есімі мен мұрасын халықпен табыстырған еліміздің тәуелсіздігі. Тәуелсіздік арқасында «Алаш» зиялыларының қызметі әділ бағасын алып, шығармашылық мұрасы ғылыми айналымға енді. «Алаш» қозғалысы мен партиясының көшбасшылары Ә.Бөкейханның, А.Байтұрсынұлының, М.Дулатовтың, М.Жұмабаевтың, Х.Досмұхамедұлының шығармаларының бір томдығы мен таңдамалысы және соңғы жылдарда көп томдығы жарияланды. Осы жылдарда «Алаш» қозғалысының дүниеге келуі, «Алаш» партиясының құрылуы мен қызметі, Алаш Орда автономиясының құрылуы мен қызметі, Алаш зиялыларының өмірі мен мұрасы туралы талай еңбектер дүниеге келді. Бұл мәселеге тарихшылармен қатар әдебиет тарихын зерттеушілер, тіл мамандары, саясаттанушылар да қалам тартты. Мысалы, тарихшылар К.Нұрпейісұлының, М.Қойгелдиевтің, Д.Аманжолованың, Т.Хазіретәлінің, Ө.Озғанбайдың, С.Смағұлованың [1], әдебиет тарихшылары С.Қирабаевтың, Р.Нұрғалидың, Ш.Сәтбаеваның, Т.Жұртбайдың, Д.Қамзабекұлының [2], тіл мамандары Р.Сыздықованың, Ғ.Әнестің, Ш.Құрманбайұлының еңбектері жарық көрді [3]. Докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды. Осындай зор еңбектің нәтижесінде бүгінгі күні тарих ғылымындағы «Алаштану» бағыты қалыптасты. Алаш қайраткерлерінің мұрасы ұшан-теңіз, санқырлы. Зерттеушілер назарынан тыс қалып, көп айтыла бермейтін, мән берілмей жүрген тұстары да бар.

Жалпы қазақ қоғамындағы өзекжарды мәселелерді шешуде «Алаш» зиялыларының ағартушылықты басшылыққа алғаны айқын. Ағартушылық XVIII-XIX ғғ. дамыған идеялық ағым екені белгілі. Ағартушылыққа берілген анықтамаға сүйенсек бұл ағымның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеяларымен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның саясатын, тұрмысын өзгертуге ұмтылды. «Басты идеяларын қоғамның барлық топтары мен жіктеріне, билік өкілдеріне бағыштады. Қоғамдағы кертартпа көріністердің бәрі адамдардың надандығынан, олардың өздерін бағалай білмеуінен деп түсіндірді. Ағартушылар сол қоғамда әлеуметтік көзқарастардың қайта қалыптасуына ықпал жасады. Шығыс елдеріндегі ағартушылықтың өзіндік сипаты бар». XIX ғасырдағы қазақ ағартушылары ескі феодалдық тәртіп пен қоғамдық қатынастарға, ресейлік отарлық езгіден құтылуға шақырды. Сондай-ақ, заман талабына сай лайық білім алуға, ғылымды игеруге үндеді. Алаш зиялылары Шоқан, Ыбырай, Абай негізін салған ағартушылықты одан әрі жалғастырып, ұлттық өрлеуге жол салды.

Алаш зиялыларының ағартушылық қызметін келесі бағыттарда қарастыруымызға болады. Біріншіден, мерзімді басылымды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырды. «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде оқырманға арналған бас мақалада газетті «халықтың көзі, құлағы хәм тілі» деп анықтап, оның қажеттігін «...газета – халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші» [4] деп көрсеткен екен. Демек, газетте қазақ қоғамын алаңдатқан мәселелерді көтеріп, халыққа жеткізу арқылы өз халқын рухани кемелділік биігіне жетеледі. Екіншіден, «...білімнің бас құралы – кітап» деп білген Алаш зиялылары кітап басу ісін ұйымдастырумен айналысты. Осы жерде «Алаш» партиясының бағдарламасында кітап бастыруға еркіншілік негізгі құқтардың бірі ретінде қарастырылғанын да айта кеткеніміз жөн. Бұл мәселені қарастырғанда Алаш қайраткерлері жазған кітаптарды да, олардың бастамасымен жарық көрген кітаптарды да жатқызамыз. Мысалы, А.Байтұрсынұлының «Маса» (1911), «Қырық мысалы» (1909), М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» (1909), М.Жұмабаевтың «Шолпан» (1913) кітаптары айғақ. Сондай-ақ, осы кезеңде жарық көрген Абайдың өлеңдер жинағы, Ш.Құдайбердіұлының кітаптары дәлел. Олар мұндай кітаптарды шығарып қана қоймай, «Қазақ» газетінің әрбір нөмірінде жарық көрген кітаптар туралы хабарлама беру арқылы кітаптарды оқырманға жеткізу жолдарын да қарастырып, тиімді шешіп отырған. Осы жерде көңіл бөлетін тағы бір мәселе бар. Ол Ә.Бөкейханұлының, А.Байтұрсынұлының, М.Жұмабаевтың және т.б. жарық көрген кітаптарға қатысты өздерінің сын-пікірлерін білдіріп, оң-теріс жақтарын жан-жақты талдап отырғаны. Мысалы, 1913 жылы «Қазақ» газетінің 12 нөмірінде «Оқшау сөз» айдарымен Ә.Бөкейханұлы Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз хәм хандар шежіресі» атты кітабына пікірін білдірген. Онда «...Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шаһкәрімнің кітабын әбден білмей қадам баспасын» дей отыра, Ә.Бөкейханұлы кітаптың кемшін тұстарын көрсетуді де назардан тыс қалдырмаған. Үшіншіден, әлемдік әдебиет өкілдерінің шығармаларын аударып, оларды қазақ қоғамына етене

таныстырды. Тәуелсіздік тұсында «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары аясында әлемдік үздік авторлар кітаптарының, оқулықтарының қазақ тіліне аударылғаны белгілі, ал осы істің бастауында қазақ ағартушылары тұрғанын ұмытпауымыз керек. Төртіншіден, өз шығармаларында оқу-білім мәселелерін көтеріп, оның қажеттігін қоғамға түсіндіру жолында жан-тәндерімен қызмет етті. Осы мәселеге кеңірек тоқталайық.

«Алаш» зиялыларының білім, ғылымға қатысты ұстанымдары анық та қанық еді. Олардың әр жылдарда жазылған шығармаларында, әсіресе, оқу-білімді игеру мәселесі бірінші орында тұрды. Ал оқу-білім алу үшін мектепті ұйымдастыру мәселесі жалпылама түрде емес, нақты анықталып, негізделді. Сол мектепті ұйымдастыру үшін керектердің қатарында бірінші кезекте, «білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. Үшінші, мектепке керегі белгіленген программа» [5, 316]. Сонымен, мұғалімнің кәсібилігі, оқулық мәселесі, одан кейін оқу бағдарламасы қойылған. Осы күн тәртібіне қойылған мәселелерді жеке-жеке қарастырып көрелік.

Оқу-білім мен мектептің қажеттігінің негізделуі. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Оқу жайы» атты мақаласында оқу-білімнің қажеттігін: «Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» [5, 302] деп анықтаған. Осылайша, кез келген халықты үдемелі дамуға, өркениетке жетелейтін де, оларды теңестіретін де оқу екенін көрсеткен. Осы орайда, А.Байтұрсынұлының өзі «Қазақтың ұлы ақыны» деп ұлықтаған Абайдың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де ақымақшылық» дегені еске түседі. Бұдан біз ой сабақтастығын, жалғастығын көреміз. Осы ойын ол әрі қарай: «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік [5, 303], – деп тереңдете түседі. Яғни оқу-білімді игеру отарлықтан құтқаратын, тәуелсіздікке жеткізетін бірден-бір жол ретінде қарастырылып отыр. Патша өкіметінің қазақтарды оқыту мәселесіне қатысты саясатын «Хүкімет қазаққа қазақша мектеп салып бермейді, қазақтың қазақша оқуын тіпті де тілемейді. Сондықтан мектептерімізді тәртіпке қою, қазақша оқуды халыққа тарату – өз міндетіміз» деп дәл анықтаған [5, 304].

Мұғалімнің рөлі мен кәсібилігі жайында. Ұстаз – ең сыйлы, құрметті мамандық, кәсіп. Алаш зиялыларының да бұл мәселеге деген көзқарасы бір-бірімен үндесіп жатыр. А.Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы» [5, 315] деп баланың білімді болуы мұғалімнен тікелей тәуелді екенін көрсеткен. Ал мұғалім қандай болуы керек деген сұраққа да жауап іздеген, «Қазақша оқу жайында» мақаласында: «...бір нәрсені істегенде сол істі істей білетін адам істесе шапшаң да, жақсы да істейді. Бұл жалғыз қол ісі емес, ми ісінде де солай. ... Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек» [5, 308]. Бұдан оның кез келген істе кәсібилікке, демек адам өзінің қолынан келетін іспен айналысқанда нәтиже болатынына аса көңіл бөлгені байқалады. Яғни мұғалім өзі оқытатын пәнді игеріп қана қоймай, баланың жан-дүниесін түсіне алатын адам болуы керектігін айтқан. Осы А.Байтұрсынұлының ойын Ж.Аймауытов былай жалғастырады: «...Одан да зор шарт мұғалім басында. Мұғалім кез келген мәселеге бүгілмей суырып салғандай мағлұматты, комплекс тақырыбын табиғат таңдауға үйлестіруге, байластыруға, икемді, тапқыш, көпті көрген көне, жырынды тәжірибелі ойдан шығарғыш, зерек, іс бастағыш көсем, түбірлегіш, талантты болу керек.

Бұл айтылғандар қай мұғалімге болсын керек сипат. «Бірден мұндай шарттар табылмайды, әуре болмайық» деп қорқу керек емес. Ізденсе, талаптанса, қолдан жасалмайтын шарт жоқ» [6, 34-35]. Бұдан бір ғасырға жуық бұрын айтылса да, әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған ойлар дер едік. Себебі қазіргі уақытта елімізде қоғамдағы мұғалім мәртебесіне көңіл бөлініп, тіптен заң жобасы талқылану үстінде екенін жақсы білеміз. Әрине, қандай нәтиже болатыны уақыт еншісінде.

Оқулық, оқу құралдары мәселесі. Оқулық, оқу құралдарын мектеп керектерінің бірі ретінде қарастыра отырып, оларды жазуға барынша атсалысқан. А.Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдар аралығында 7 рет қайта басылып, ұлтты біліммен сусындатуға үздіксіз қызмет етті. 1914ж. М.Дулатовтың бастауыш мектептің екі жылдығына арналған «Есеп құралы» жарық көрді. Оқуда, білім беруде оқулықтың ауадай қажеттігін жақсы түсіне білген А.Байтұрсынұлы 1920-1921 жж. Халық ағарту комиссары болып тұрғанда оқулық жазу ісін жүйелендірді. Осы

ұйымдастырушылық жұмыстың арқасында Қ.Кемеңгерұлының – тарих, М.Дулатовтың, Ә.Ермековтың – математика, Ж.Аймауытұлының – психология, М.Жұмабайұлының – педагогика, Е.Омарұлының – физика, геометрия, Ж.Күдеріұлының – биология, Х.Досмұхамедұлының – анатомия, зоология, Т.Шонанұлының – тарих, тілге арналған оқу құралдары жарық көрді.

Сондай-ақ, осы жылдарда орыс тіліндегі оқулықтар, ғылыми еңбектер де қазақ тіліне аударылды. 1921 жылы 13 қаңтарда Халық ағарту комиссары А.Байтұрсынұлы өткізген оқу құралдарын даярлау туралы кеңес 19 тармақтан тұратын қаулы қабылдайды. Соның бірі аударма ісіне арналған болатын: «Бірінші һәм екінші буын мектептердің оқу жобасына жанастырып, төменгі кітаптар тәржімалансын: арифметика, геометрия, естествознание, алгебра, география, жалпы һәм қазақ-қырғыз тарихы, мектептегі гигиена» [7, 76].

Осылайша, А.Байтұрсынұлы Халық ағарту комиссары қызметін атқара жүріп, қазақ мектептеріне арналған оқулық оқу-құралдары мәселелерін шешуге басшылық жасады. Алайда, оның бұл істері коммунистік партия идеологтарына жақпай, ол партиялық жазалауға ұшырайды. 1921ж. партияны тазалау жөніндегі Губерниялық комиссияға жазған «Жазығым не?» деген өтінішінде ол «...Мен қазақтар арасында жүргізілетін мәдени істердің ішінде қазақ тілінде оқулықтар жазу жөніндегі жұмысымды өзімнің басты қызметім санай отырып, өзге жұмыстарға тек аса қажеттілік туғанда ғана белгілі мөлшерде уақыт бөліп отырдым» деп өзінің азаматтық ұстанымын бүкпесіз ашық айтқан. Бұл ол үшін оқулық жазу жұмысының қаншалықты маңызды болғанын дәлелдей түседі.

Оқу бағдарламасы. А.Байтұрсынұлы бағдарламаны «...Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбек үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепке үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі» деп анықтаған. Бұл мәселеге Жалпы қазақ құрылтайының (сиезінің) оқу мәселесіне қатысты қаулысында да көңіл бөлінген:

1. Ұлт мектептеріне программа жасау.
2. Мұғалімдер қалай оқыту тәртіптерін үйрететін жолбасшы кітаптар жазу.
3. Тәрбие жайынан кітаптар жазу.
4. Бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару.
5. «Қазақ» емлесін тексеріп, түзету.
6. Қазақ-қырғыз тіліне пайдалы кітаптарды тәржімә ету күн тәртібіне өткір қойылды. Өзіміз көріп отырғандай қаулыда Алаш зиялылары көтерген мәселелердің барлығы қамтылған.

Қорытындылар болсақ, Алаш зиялылары білімді болу отаршылық езгіден азат болудың бірден-бір жолы деп білген. Ұлтының азаттығын көздеген алаштықтар қолдан келген мүмкіндіктің бәрін кәдеге жаратты. Осы жолда еңбек етті. Білім беру жолында Алаш мұрасынан, Алаш тағылымынан, Алаш тұлғаларынан үйренсек Алаш аманатын соңына дейін жеткізеріміз сөзсіз. «Оян, қазақ!» – деп қазақ халқын оятқан Алаш зиялыларының өмірі мен мұрасынан алар тағылымыз әлі де мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісұлы К. Алаш ақиқаты. – Алматы, 2010; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. 1 кітап. – Алматы, 1995; Қойгелдиев М. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). – Алматы, 2014; Аманжолова Д. Алаш: исторический смысл демократического выбора. – Алматы, 2013.
2. Қирабаев С. Ахмет Байтұрсынұлы – тәуелсіздік жыршысы // Қазақ. – 2012. – №14-15; Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана, 2002; Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш!..», Түрме әфсанасы, Жегі, 1 том, - Алматы, 2007; Жұртбай Т. «Ұраным - алаш!..», Түрме әфсанасы, Талқы, 3 том, – Алматы, 2012 және т.б.
3. Сыздықова Р. А.Байтұрсынұлы. -Алматы, 1990; Кенжебаев Ғ., Әнес Ғ. Халел Досмұхамедұлы. – Алматы, 2018; Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы // Ана тілі. – 2013. – 21-27 ақпан.
4. Қазақ газеті. 1913 жыл /Құраст. С.О.Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева/ - Алматы, 2009.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Өліппелер мен мақалалар жинағы. – Алматы, 2013. Т.4.
6. Аймауытұлы Ж. Комплекспен оқыту жолдары, Қазақ баспасы, 1929 ж.
7. Мағжан Жұмабай өмірі мен шығармашылығының шежіресі. Ахметжанова Г.Б., Мәлікова С.З., Оспанов К.Қ., Тайшыбай З.С. – Петропавл, 2018. Т.1.
8. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар. – Алматы, 2013. Т.6.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ ПЕН ПАВЕЛ ФЛОРЕНСКИЙДІҢ САБАҚТАС ОЙЛАРЫ

1930 жылдары Міржақып Дулатовты Соловецк саяси лагеріне әкелді. Көп ұзамай осы лагерге орыстың атақты діни-ғылыми теологиясының маманы, философ, ақын, математика мен геометрия туралы еңбектердің авторы Павел Флоренскийді әкеледі.

П. Флоренский М.Дулатовпен тілдескеннен кейін, оған оның ойы, тілі, жалпы дүниетанымы, өмірге деген көзқарасы ұнауы мүмкін. Неге десеңіз, Павел Флоренский алғашқы білімді Мәскеу университетінің физика-математика факультетінен алған болса, ал Міржақып Дулатов математика пәні бойынша жақсы кітап шығарған.

Тағы еске алатын жәй, олар екеуі де ақын болды. Екеуі бір жылы, яғни 1885 жылы дүниеге келген, түйдей құрдас. 1914 жылы атақты тюрколог В.В. Гордлевский қазақ әдебиетінің шебер майталмандары ретінде Міржақып Дулатов пен Абай Құнанбаевтың әдеби шығармаларын белгілі шығыстанушы, академик А.И. Веселовскийдің 70-жылдық мерейтойына арналған «Шығыс топтамасы» атты жинақта жариялаған.

Жобалауымыз бойынша, Павел Флоренский алғашында Міржақып Дулатовты «Әдебиет энциклопедиясы» арқылы таныған және «Совет ықшам энциклопедиясы» арқылы да білген. Осы басылымдарда Міржақып Дулатов туралы деректер жарияланған. 1934 жылы Павел Флоренский Соловецк лагерінде ғылыми ізденістермен айналысқан. Бірақ оның саяси көзқарасы, ой өрісі Совет үкіметінің іс-әрекетіне қарама-қайшы еді. Әр түрлі жағдайларды Павел Флоренский мен сол саяси лагерде жазасын өтеп жатқан атақты театр майталманы Константин Станиславский екеуі Міржақып Дулатовтың білім деңгейін, саяси сауаттылығын, адамгершілігін көріп, өздеріне жақын тартады. Сол жылдары П.Флоренский М.Дулатовты «Медвежья гора» қаласындағы фельдшерлердің орталық курсына оқуға жіберіп мамандық алуға және фельдшер болып қызмет істеуіне себепкер болды. Флоренскийдің мұндағы ойы – қазақтың асыл азаматын түрме азабынан құтқару еді. Қазақтың атақты жанашыры, ғалым, ақын Міржақып Дулатов өмірінің соңына шейін Сосновецк поселкесіндегі Тунгуд бөлімшесінің 5-ші орталық лазаретінде фельдшер болып қызмет етті.

М.Дулатовтың еңбектері және қызметі баршаға белгілі болса да қысқаша деректерді айтайық.

Қазақтың атақты ақыны, жазушысы және Алашорданың бір жетекшісі Міржақып Дулатов болды. М.Дулатовты Қазақ Реформасының авторы және ұлт-азаттық қозғалысының бастаушысы ретінде танимыз. Бүкіл Қазақтардың бірінші және екінші съездерін Орынбор қаласындағы Ұйымдастырушылардың бірі. Ол кісі өзінің еңбектерін Мадияр, Азамат, Таймінер, Түрік баласы және Арғын баласы аттарымен жариялаған. Міржақып Дулатов Торғай облысында (уезінде) 1885 жылы туған. Жастайынан жетім қалып, туғандарының үйінде тұрып өсті. Өз өңірінде (ауылында) бастауыш мектепті бітірді. 1901 жылы Міржақып Дулатов 1 жылдық қазақ-орыс мемлекеттік педагогикалық сыныпты (училищені) бітіріп, 1902 жылы ауылдық мұғалім болады. Осы училищеде қазақ тілі мұғалімі болып Ахмет Байтұрсынов қызмет атқарады және Міржақып Дулатовтың алдағы өмір барысында әдеби және саяси өмір ағысына өзінің әсерін тигізді. 1904 жылы Міржақып Әлихан Бөкейхановпен танысады. М. Дулатов 1907 жылы Бүкілресейлік кадеттер съезіне Конституциялық демократтар партиясының атынан делегат болып қатысады. Петербургте ол «Серке» журналын ұйымдастырады және сол журнал бетінде «Жастарға» атты поэмасын және «Біздің мақсатымыз» атты мақаласын дайындады.

Міржақып Дулатовтың қазақ тарихында алатын орны өте зор. Әрине ең алдымен Қазақ елі үшін тек қана жанашыр жан болумен қатар, қазақ халқының көркеюіне нақты еңбек еткен қайраткер және өнер мен әдебиет иесі екені айдан ашық.

Соловецк лагеріне келгенде Міржақып Дулатовты орыстың дінтанушысы, философы, ғалымы Павел Флоренский көріп, өзіне жақындатып, Міржақыптың өмірін жеңілдеуге нақты көмегін тигізді. Флоренский Павел кім? Ол азамат 1885 жылы Азербайжан елінде дүниеге келді. Шыққан тегі дінтанушы және мәдениетті жанұядан. П.Флоренский 1899 жылы Тбилис қаласының гимназиясын жақсы бітіріп, Мәскеу университетінің физика-математика факультетіне оқуға түседі. Университет қабырғасында ақындар А.Белый, А.Блок және К.Бальмонтпен, жазушылар Д.Мережковский мен З.Гипиуспен өте жақын, тығыз мәдени және рухани байланыста болды. Осы кезде «Новый мир» және «Весы» журналдарында әдеби шығармалары, мақалалары шыға бастады. Студенттік кезінде діни

рухани бағдарлы Серапион (Машкин), епископ Антония (Флоренсов) ілімдермен айналысты. Ақыры университетті ойдағыдай аяқтаған соң Павел Флоренский Москваның рухани академиясына оқуға түседі. Осы кезде П.Флоренский «Столп и утверждение истин» және басқа рухани, дін теориясы туралы еңбектері жарық көріп, Макарьев сыйлығын алады. 1911 жылы діни жолына көшіп, діни лауазым атағын алады. 1912-1921 жылдар аралығында Сергиев Посад шіркеуінде қызмет жасайды. 1912 жылы «Богословский вестник» журналының редакторы болып сайланады. Сонымен қатар, көптеген математика, геометрия, философия, кеңістік пен уақыт проблемаларына арналған ғылыми еңбектерді жариялайды. 1916-1925 жылдағы П.Флоренский діни-философиялық бағыттағы «Очерки философии культа», «Иконостас» және «Обратная перспектива» атты еңбектерін жариялады.

Біздің ойымызша, Соловецк лагерінде осы екі азамат кездескенде, бір-біріне рухани жақындасуға біріншіден, екеуінің математикаға жақындығы мен ақындық өнері, сондай-ақ еліне деген жанашыр ойлары себеп болды деп тұжырымдауға болады.

Біз көбіне Міржақып Дулатовты Алаш ардагері ретіндегі саяси қызметі жағынан білеміз. Біздің ойымызша М. Дулатовты ғылыми тұрғыдан да, философиялық тұрғыдан да еңбектерін терең қарастырып, жан-жақты ілім-білімдерін оқып, жастарға, студенттерге жеткізудіміз керек. Неге десеніз, қазіргі таңда Міржақып Дулатовтың «ізгілік философиясы» көпке танымал және ол журналист, жазушы, публицист, тарихшы, лингвист, түріктанушы, филолог, географ, педагог, ақын, композитор, мемлекет қайраткері, ойшыл ғалым. Жоғарыда айтқандай, Міржақып Дулатов математика пәні бойынша ғылыми кітаптың авторы. Осының бәрі Міржақып Дулатов пен Павел Флоренскийдің көптеген ғылыми, философиялық және өз халқының жанашырлары ретінде олардың ойларының сабақтасуына себепші болды. Сонымен қатар Міржақып Дулатовтың дүниетаным, ғылыми өрісі Европалық деңгейде екенінің айғағы. Бәрімізге мәлім жағдай, Токио университетінің ғалымы Уямо Томихико М.Дулатов туралы ғылыми еңбек жазып диссертация қорғаған. Осы деректердің бәрі алдымызда. Ал енді, Міржақып Дулатовтың көптеген белгісіз ғылыми еңбектері бар. Соларды іздестіріп, толығырақ жариялап, елге танымал ету біздің міндетіміз деп білемін.

Ақмарал СМАҒҰЛОВА,

филология ғылымдарының кандидаты

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

АЛАШ МҰРАТЫ ЖӘНЕ СЕМЕЙ БАСПАСӨЗІ

XX ғасыр басы қазақ мәдениеті мен руханиятында ерекше орын алары сөзсіз. Қазақ елінің Мәңгілік болуын мұрат тұтқан Алаш идеясы, Алаш қайраткерлерінің ерен еңбегі ел тарихында алтын әріппен жазылары ақиқат.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды», – деуі баспасөздің әлеуметтік-қоғамдық өмір саласындағы алатын орнын, қызметін нақты бағалаудан туындаған.

Осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын Семей жері Алашқа астана болды. Семей жерінде қазақ ұлтының тәуелсіздігін аңсаған Алаш идеясы дүниеге келді. Ұлт мүддесін қорғаған алаш қайраткерлерінің идеясын жеткізуде, халықтың саяси ой-пікірін оятуда орасан зор күш атқарғаны, әрине, сол кездегі баспасөз екендігі сөзсіз. Семей шаһарында 1918 жылы дүниеге келген «Сарыарқа, «Абай» басылымдары Алаш мұратын халқына жеткізді, сүйінші сұрады, ой тастады, пікір алмасты. Сонымен қатар, Алашорда үкіметінің ресми құжаттарын, Алаш қайраткерлерінің бірлікке, білімге, ғылымға арналған мақалалары мен көркем туындыларын жариялап отырды. Кенес үкіметі тұсында қатаң түрде бақылауда ұсталғанына қарамастан, бұл басылымдар елдің саяси санасын оятып, өз дәуірінің жалынды жаршысы бола білді.

Ұлттық дербестікке қол жеткізу, оқу-білім, ғылым жетістіктеріне, өркениетті мәдениетке қол жеткізу, дін мен тілді сақтап қалу, өркениетті де мәдениетті елдер қатарына қосылуды мақсат тұтқан мәселелер Семей қаласында шығып тұрған басылымдардың басты тақырыптарының бірі болды. Басылым беттерінен Ә.Бөкейхан, Ш.Құдайбердіұлы, М.Әуезов, М.Дулатов, М.Тұрғанбаев, Ш.Токжігітов, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, Ж.Досмұхамедов, Х.Ғаббасов, Ғ.Қараш, Б.Майлин, С.Дөнентаев сынды ұлт қамын ойлаған зиялылардың мақалалары үздіксіз жарияланып тұрды.

1917–1918 жылдары Семей қаласында шығып тұрған «Сарыарқа» газетінде Алашорда өкіметін құру, Алашорданың Семей тобының саяси бағдарламасы, қазақ мемлекетін жасау сынды тағдыршешті ауқымды мәселелер жарық көріп отырды.

«Сарыарқа» газеті арқылы Әлімхан Ермеков: «Декабрьдің 12-күні, түс ауа, сағат 3-те дүниеге «Алаш» автономиясы келіп, азан шақырылып, ат қойылды. Алты Алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді... Жасасын Алаш автономиясы!», – деп сүйінші-хабар жеткізсе, Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салып, самарқау жатқан Қазақ елін оятуға тырысты.

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Сарыарқа» газетінің, 1917 жылғы 15 тамыздағы санында: «Біздің қазақ халқында сүйекке сіңген еріншек, салақтық мінез бар, ойлаңыздар, ойланыңыздар! Бізден басқа мемлекеттегі еншілестеріңіз күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмей жүр; елге еңбек қыламын деген ерлері қала басы қыдырып, халқын оятып, ұқтырып жүр. Біз баяғы әдетті тастамай, сен салар, мен саларға айланып, ерініп, тал түсте тұратын мінезден шықпасақ, аты бәйгеге ілінбеген атшыдай ерніміз кезеріп, салпыып қалып жүрерміз» [1], – деп баспасөз арқылы елінің намысын жанып, батыра айтса, Мадиярдың (Міржақып Дулатов) «Сарыарқа» газетінде жариялаған «Кім дос, кім қас?» мақаласындағы мына жолдар тарихтан біраз хабар береді: «Тағдырсыз іс болмас. Алланың басқа салғанын әлде болса да көрерміз. Алаштың азаматы зорлықшыл хукіметтен құтылып, теңелдік деп төбесі көкке жеткендей қуанып еді. Жыл он екі ай болмай, бұрынғы қорлық басымызға қайта туса, басымыз айдауға, малымыз байлауға душар болатын болса, бұл да тағдырдың ісі шығар, шыдадық. Бірақ жұрттым мұны өзгеден көрме, өзіннен көр. Жасыма, Алаш, жасқанба! Аз күнгі қуанышқа сүйінбе, уақытша қайғыға күйінбе. Ақыл-ойыңды алысқа жұмсап, жұрт болудың қамын қыл. Кім дос, кім қас – мұны да бірақ ұмытпа!» [2].

«Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан» ғасырдан астам уақыт бұрын Шәкәрім ақын айтқан даналық ой. Күллі қазақ жастарын Абай іліміне үндейді. Абай тәлімі Қазақ елін анық, түзу жолға бастайтұғынын алаштықтар да бек түсінді. Қазақтың бас ақынының ғибраты мәңгілік екендігін ұғынған алаш арыстары «Абай» журналын шығарды. Биылғы жыл жарық көргеніне жүз жыл толған «Абай» журналының дүниеге келуі – қазақ әдебиетіндегі ғана емес, мәдениетіндегі, тарихындағы ерекше құбылыс.

Журнал беттерінде басылған Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ә.Бөкейхан, Б.Майлин, М.Дулатов, М.Тұрғанбай, С.Торайғыров т.б. алаш қайраткерлерінің мақалалары алуан түрлі тақырыпты қамтыды.

Ж.Аймауытовтың: «Баланы бұзуға, түзеуге себеп болатын бір шарт – жас күнде көрген өнеге, ол өнеге – әке-шешенің тәрбиесі болуы керек. Ата-ананың берген тәрбиесі баланың мінезіне салған ірге. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны іледі» деген тауып айтқан мақал. Жасынан сіңген мінезді есейгенде жоғалтуға басқа бір күшпен болмаса, болмады. «Сүттен біткен мінез сүйекпен кетеді» деген сөз ата-ананың тәрбиесінің күштілігін көрсетеді» [3], – деген жолдары осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын айтылса да, бүгінгі қоғамның өзекті тақырыбы, тек педагог мамандар үшін ғана емес, отбасы құндылықтарын қадір тұтатын әрбір ата-ана үшін таптырмас тәрбиенің көзі. Тек бұл тәмсілді қажетімізге жаратып жатқанымыз шамалы-ау деген ой көңілге кірбің түсіреді. Себебі, бүгінгі таңда отбасы құндылықтары, ата-ана тәрбиесі сынды сауалдар өткір тақырыптар қатарында. Күні кеше ғана «Qazaqstan Ұлттық» телеарнасындағы «Қарекет» бағдарламасында он бес жасар жасөспірімнің анасын сотқа беріп, тәмам елдің алдында қаралауы да, дәл сондай сорақы халге жеткеніміз де, отбасы құндылығына көңіл қоймағандығымыздан шығар деген ой қынжылтады. Ал бұл мәселеге осыдан түп тура жүз жыл бұрын педагог Жүсіпбек Аймауытовтың назар аудартуы бекерден бекер емес болар.

Сондай-ақ «Абай» журналының алғашқы санында жариялаған «Жазушыларға» мақаласында Б.Майлин: «Жазушы дегеніміз екі түрлі: бірі – әрі оқулы, газета, журналдың мәнісін білетін адамдар; екіншісі – көзі ашық қана, жазу танытын ел кісілері. Әлгілерге біз жаз, жазба деп еш нәрсе айта алмаймыз. Өйткені, олар қолы тиіп, жазғысы келсе, біз айтпай-ақ жазар. Мысалы, доктор, фельдшерлерден саулық жайын; учитель, мұғалімдер тәрбие жайын, агрономдар шаруашылық жайын тағы сондай әркім өзінің жетелейтін нәрселері туралы жазып тұру өз борыштары, біз салғанда қолқаны елдегі жазу танытын ақсақалдар, жастарға саламыз. Олардың ішінде әдебиет, шежіре, шаруашылық жайынан көп қолғабыс тиетіндері бар. Мысалы, әр елдің атасын, хандардың ережесін, билердің мақал менен жорасын, ақындардың қайымын, батырлардың жорығын білетін кәрі құлақты ақсақалдар, неше түрлі ойын, қулық, жұмбақ, жаңылтпаш білетін жастар, мал бағу мен айналыс қылған байлар, аң аулау жайын білетін саятшы – құсбегілер, ат сынайтын сыншылар – қысқасы кімнің не білетіні бар. Хат білетіндері өзі жазып, білмейтіндерінен айтқызып отырып жазып алып, жіберіп отырушылар табылса, алғыс айтып құшақтай алар едік» [4], – деп елге қолқа сала сөйлейді, пікір алмасуға шақырады. Қазақта «түбін білмеген түгін білмейді» деген аталы сөз бар. Ұлтты ұлт қылып сақтайтын оның мәдениеті мен өткен тарихы екендігін баса көрсетеді қазақтың көрнекті жазушысы Б.Майлин.

Осыған үндес мақаланы Сәбит Дөнентаев та жариялады: «Сол көбіміз ынта салып құмарланбаса: салақтық, сарандық қылса, әркім «менен басқа да жетер демен» жата берсе, газет көптің мүлкі бола алмайды, көптің қышыған жерін таба алмайды.

Хат танығандарың хабар жазыңдар, газет оқыңдар! Хат білмейтіндерің хал жайларыңды хат танитынға айтыңдар: олардың оқыған газетін тыңдауға әуестеніндер! Езілген еңбекшіл ел қатарға кірем десе, оның газеті көпке тарасын!» [5]. Мақала Семей қаласында шығып тұрған «Қазақ тілі» газетінде жарық көрді. Аталған газет те ел мүддесін, саяси, әдеби мәселелерді көтерді.

Алаш зиялыларының «Қазақ тілі» газеті беттерінде жариялаған аштық, жұт мәселесі, оқу, ағарту істері, сыртқы саясат, қазақ ұлтының шығу тегі туралы материалдары қазақ тарихында айрықша орны бар мақалалар қатарынан.

Небәрі 4 саны ғана шығып үлгерген «Таң» журналы да руханиятқа астана болған Семей жерінің жемісі.

Шәкәрімнің «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы» деп аталатын өлеңіндегі:

Қаламды,
Табанды
Жастар, жатпай жақсы сөзді жаз,
Емделмей,
Жөнделмей,
Басын ашпай, сорлы еліңді қылма таз.

Тілменен,
Пұлменен
Көмектеп, қолда,
Әр бойға
Соны ойла,
Сараң болма.
Жәрдеміннен жасқа толар ол.
Адасқанға табар жол,

– деген сөз өрнектері де ақынның жаңа журналдан көп үміт күтетіндігін аңғартады.

Журнал беттерінде Ахмет Байтұрсыновтың, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Дөнентаевтың, Мәннан Тұрғанбайұлының т.б. денсаулық, білім, ел-жер тарихына арналған мақалалары, халық аузынан жазып алған шешендік сөздер, көркем шығармалары жарияланды.

Семей қаласында шығып тұрған баспасөз беттерінде ұлт зиялылары оқу, ағарту істері, сыртқы саясат, қазақ ұлтының шығу тегі туралы мәселелерге арналған маңызды әрі өзекті материалдар жариялады.

Алаштық сананың үні болған бұл басылымдар ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының шежіресі іспетті.

Әдебиеттер:

1. Құдайбердіұлы Ш. Жалпы қазақ съезі // «Сарыарқа», 1917, 15 тамыз
2. Мадияр. Кім дос, кім қас // «Сарыарқа», 1918, 3 наурыз
3. Аймауытов Ж. Тәрбие // «Абай», 1918, №1
4. Майлин Б. Жазушыларға // «Абай», 1918, №1
5. Дөнентаев С. Газет көпке тарасын // «Қазақ тілі», 1924, 30 мамыр

Нурболат АБУОВ,

кандидат исторических наук,
зав.кафедрой «История Казахстана и
социально-гуманитарные дисциплины»
СКГУ им. М.Козыбаева

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ДУХОВНОСТИ В СТЕПИ

В статье мы ставим вопросы, касающиеся отдельно взятых сегментов большого политического и общекультурного процесса первой трети ХХ в., интеллектуального поиска тактики и стратегии «Алаш». В начале ХХ века интеллигенция тюркоязычных народов России обратилась к поиску

инновационных путей совершенствования общественного устройства. Расширение информационного поля, вследствие открытия на окраинах империи русско-туземных школ, в связи с развитием периодической печати, облегчило возможности обмена концепциями и мнениями.

Как феноменальный факт, в контексте евразийского просветительского движения, была деятельность Исмаил бея Гаспринского. Гаспринский (1851–1914) родился в городке Гаспра, ныне - Ялтинского района автономной республики Крым на Украине. Общественный деятель, мыслитель, основоположник джадидизма, педагог, публицист. Выходец из обедневшей аристократической семьи. В 1881 г. Гаспринский публикует свой знаменитый труд «Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина», в которой подверг критике систему образования и внутренней политики царских властей в отношении инородцев. Пропагандирует внедрение в программу обучения в мусульманских школах, помимо духовных предметов, таких дисциплин, как математика, география, история, биология. Является автором учебных пособий для детей («Ховаджа субьян») и учителей («Рахбер муалими»), «Тюркской хрестоматии» («Краед турки»). С апреля 1883 г. он берется за издание газеты «Таржуман», под девизом: «Единство – в языке, мыслях, деяниях». Цель издания заключалась в выработке единого универсального литературного тюркского языка российских мусульман, в процессе освободительной борьбы. Активно участвовал в организации Первого съезда мусульман России. В 1910 г. Гаспринский выдвигался на получение Нобелевской премии мира.

Инициатива татарских просветителей, журналистов оказала благодатное воздействие в среде казахской читающей публики, вплоть до начала издания собственно казахских газет и журналов. Приложены были немалые усилия для привлечения подписчиков, авторов, людей неравнодушных к судьбам нации. Источники, в частности публицистика А.Букейханова, А.Байтурсынова, М.Дулатова, Б.Каратаева и др., явственно подчеркивают, насколько уважительно относились казахские интеллектуалы к идеям и деятельности ученого и педагога.

Статья посвящена актуальному выявлению в текстах лидеров «Алаш» способов пробуждения масс к духовному развитию и просвещению. Проблемы самоидентичности казахов волновали мыслителей, ученых, мастеров устного жанра. Ч.Ч.Валиханов ставил проблему об этногенезе казахов перед российскими востоковедами, немало потрудившись для обретения источников и более подробных сведений. Любопытным представляется тот факт, что в рукописях Абая сохранились наброски самостоятельного исследования этимологии этнонима «Алаш». Известны на эту тему исследования Шакарима. Тем не менее, к концу XIX века проблема оставалась открытой, ввиду преобладания старого метода обучения, далекого от открытия научных закономерностей. Начало XX века, революционные идеи, мощь потрясения от начала Первой мировой войны, социальное брожение и жажда свобод, – эти и другие причины в комплексе поставили во главу угла идейных исканий казахской интеллигенции вопрос идентичности.

В историографии вопросам формирования «Алаш» посвящены труды М.Козыбаева, М.Койгельдиева, Д.Аманжоловой и др. Вместе с тем, вопрос об исторической роли «Алаш» в общем потоке всемирной истории, как попытке самоопределения, все еще актуален. Наиболее ясно и последовательно видение проблемы идентичности, в начале XX в. среди основателей движения «Алаш», отражено в публицистике А.Н.Букейханова. На страницах газеты «Қазақ», журнала «Айқап» им были опубликованы многочисленные заметки по насущным вопросам политической практики российской действительности.

Сподвижник Букейханова, А.Байтурсынов также поддерживал на страницах национальной периодики необходимость обсуждения результатов первого в истории казахов участия в работе Государственной Думы России. Байтурсынов, в частности, писал в статье «Бас қосу турасында» (1913 г.): «Қазақта қазірінде бір журнал, бір газета бар. Сыйғанынша солар арқылы кеңеселік, сыймағанын хатпен сөйлесуге де болады. Сиезде сөйлесіп, кенескенменен, тубі барып істеушілерге тіреледі. Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе, ойлаған пікір, көздеген мақсат жан бітіп, тірілмекші».

Представляют интерес материалы анализа Букейхановым содержания заседаний Съезда мусульман России, в котором участвовали и делегаты от Степи. Съезд, по мнению Букейханова, отразил реальное состояние актуальных для российского общества, проблем национального самосознания и социальной структуры. Статьи А.Букейханова весьма эмоциональны и потому позволяют ощутить степень фрустрации вследствие промахов, а также уровень глубины и зрелости замыслов автора по вопросам идентичности. Он пишет, в частности: «Біздің қазақтан барған кісілерден сиезде сөйлеген Бахытжан, Сералы, Жиханшах хәм мен. Сиезде жиылған мұсылмандар біздің қазақ жайын білмейді, біз өзімізбен сиезді таныстырайық деп, біз қазақ рухани хәм оқу ісі не болып жатқанын сөйледік». То есть, уже тогда казахская делегация настаивала на рассмотрении вопросов развития просвещения и духовности в Степи!

Съезд показал, что в общероссийском масштабе казахи и их проблемы известны недостаточно, следовательно, резюмирует Букейханов А., проблема идентификации должна реализоваться на данный исторический момент не на национальной платформе, а гораздо шире. Согласившись с тем, что казахи являются частью тюркского мира, они должны выступить в Думе в блоке с другими тюркскими народами России, и такой выбор сыграет положительную роль для казахов, А.Н. Букейханов делится с читателями газеты своими дальнейшими размышлениями. Он анализирует другой немаловажный, а именно: конфессиональный, критерий идентификации (ислам), как возможный для выхода казахов на политическую арену.

Выводы его неутешительны: Букейханов отбрасывает религиозный критерий, как не имеющий решающего значения, т.к. казахи даже российской Думой не всегда признавались правоверными. В частности, им вменялось в вину нарушение ряда установок шариата; так, муссировался вопрос о калыме и покупке жен, как нарушении шариата. Следующий путь к полноценному самовыражению для казахов Букейханов ищет в российском гражданстве и принятии в качестве общих, насущных проблем народов России. На этом пути должно бороться за демократизацию российского правления в целом, т.е. путь видится в требовании созыва Учредительного собрания.

События лета – осени 1916 г., связанные с выходом царского Указа от 25 июня о мобилизации инородцев, выявляют принципы национальной идентичности, которых Букейханов придерживался на тот момент. Позиция Алаш известна: согласиться с Указом, разделив участь Отечества, находящегося в состоянии войны. Иными словами, в данном случае, приоритетными должны были быть такие критерии идентификации, как российское подданство. Однако, жизнь доказала несостоятельность такой рекомендации. После февральско-мартовской буржуазной революции в России, в марте 1917 г., Букейханов, Дулатов, Тюрякулов и др., находясь в Минске на пунктах работы с мобилизованными на фронт казахстанцами, приняв с большим воодушевлением это известие, направили телеграммы и призвали единомышленников возвестить соотечественникам об этом событии и его значении.

Таким образом, анализ последовательных (на протяжении 1905 - 1917 гг.) публикаций А.Н.Букейханова, одного из ведущих идеологов «Алаш», показал, что тема прорабатывалась им скрупулезно и со знанием дела. Букейханов не ограничивался теоретическими выкладками, а апробировал большинство идей в выступлениях на большой аудитории, вступал в полемику, либо воспринимал критические замечания со стороны татарских, азербайджанских депутатов. Ему пришлось всерьез полемизировать с таким признанным авторитетом, как Бахытжан Каратаев, занимавшим собственную позицию по ряду вопросов.

В результате, к весне 1917 г., у лидера будущей партии была серьезно продуманная концепция идентичности Казахстана, как суверенного государства. Только в союзе с народами России, только совместно решая вопросы демократизации общества, можно было двигаться дальше, считал он. При том, что четко и прямо ставились принципиальные вопросы национального самоопределения.

Стиль публикаций А.Н. Букейханова отличается откровенным изложением позиций оппонентов и его собственной, известной пафосностью, не выходящей за рамки интеллектуального спора. Автор честно признает поражение в тех случаях, когда делегаты от Казахской степи были не в силах убедить аудиторию. Работы Букейханова отличаются целеустремленностью, стремлением найти ответ на вопрос, составлявший принципиальное значение для выбора стратегии движения и последующей борьбы.

Глубокий аналитический разбор А.Н.Букейхановым методологических вопросов, ситуации, политического выбора, был услышан в его ближайшем окружении. Дискуссия в печатных СМИ если и имела место, то среди руководителей движения «Алаш». К примеру, Ахмет Байтурсынов вполне оправданно искал исторические корни самоопределения в богатом изустном творческом наследии казахского народа, что давало однозначную идентификацию тюркского происхождения, не более. Конфессиональной и другой приверженности в фольклоре обнаружить было проблематично. Тем более, было бы мало вероятно найти здесь истоки политической культуры.

Путь, избранный А.Байтурсыновым: формирование идентичности через «рухани» – развитие национальной культуры, на самом деле был единственно верный, однако казался длительным, что исключало ускоренную формулировку государственного статуса Казахстана в качестве самостоятельного государства. Позиция ученого, мыслителя, гуманиста А.Байтурсынова сформулирована была им еще в 1911 г., когда он в статье «Тағы да народный суд хақында» предупреждал о длительности процесса самопознания: «Көп еңбек, көп уақыт керек болар, бірақ сонан шыққан жеміс дәмді хәм жұғымды болар. Бойға сініп, ескіріп, үйреншікті болған ауру тез жазыла қоя ма? Қазақта білімді адам жоқ емес, көп, бірақ солардың көбі, құты, бәрі білімін халалға емес, харамға жұмсап гадеттенген».

Если остановиться на позиции Миржакыпа, то следует отметить эмоциональность его публицистики. Горячность, призыв к борьбе за права нации отчетливо слышны в его статье «Біздің мақсатымыз» (опубл. в № 84 газеты «Серке» в 1907 г.). Здесь автор сообщает читателям итоги работы Первой Думы. Он, в частности, пишет о ее роспуске в связи с радикализмом требований к правительству: «Бірінші Думада депутаттар халықтың талап-тілегін білдіре отырып, бүкіл байлар мен қазына жеріне аштық пен жоктыққа ұшыраған миллиондаған халықты қоныстандыру жөнінде заң шығарып, байлар мен қазына, шіркеу жерін көркейтуге күш салатын адамдарға беру жөнінде айтты. Осы сөзден қорыққан олар, Думаны құлып, таратып жіберді».

К сожалению, на сегодня мы имеем только фрагменты публицистического наследия М. Дулатова, что снижает степень достоверного уяснения его позиции в вопросах идентификации. Приведем лишь один стихотворный отрывок, отчетливо отражающий приверженность М. Дулатова к открытому обсуждению проблемы: «Алыстан Алаш десе, аттанамын, Қазақты қазақ десе, мақтанамын. Болғанда әкем - қазақ, шешем – қазақ, Мен неге қазақтықтан сақтанамын?» (опубл. в газете «Қазақ», март 1917 г.). Время публикации Миржакыпа совпадает с событиями, связанными со свержением царской династии в России и ощутимыми предвестниками долгожданной свободы в вопросах национального самоопределения. Следует учесть тот факт, что уровня А.Н. Букейханова аналитиков, выражаясь современным языком, в Казахской степи найти было непросто. С другой стороны, теория оказывалась далека от практики. Политическая экспертиза отсутствовала, как институт. Ускорение событий после Февральской революции и Октябрьский переворот вовсе не оставили шансов на неспешное изучение момента. Действовать надо было быстро и решительно. Остальное - известно.

Таким образом, изучение публицистики «Алаш», высказываний лидеров движения и партии приводит к однозначному выводу. Она была нацелена на просвещение, духовный подъем национального самосознания, в первую очередь. Книга, печать, журналы и газеты, учебники, – инструменты просвещения и духовного воспитания. Пресловутый «национальный» вопрос инкриминировался деятелям казахской политической партии и правительства «Алаш», под прикрытием надуманных обвинений в троцкизме и шпионаже. Страх сталинского кабинета перед ростом национального самосознания «туземцев», копирование царских методов подавления признаков сознательной борьбы за свободы, выдавливал национальную интеллигенцию за рамки политических ристалищ. «Алаш», самостоятельно переработав творчество Гаспринского, осуществили внедрение метода джадидизма на высоком интеллектуальном уровне, занимаясь распространением периодической печати на родном языке. Получив понимание у читающей публики, оно развивалось вширь и вглубь, участвуя в общероссийском политическом процессе и не замыкаясь в узких национальных рамках.

Заложенные «Алаш» традиции общенациональной печати прижились, явившись возможностью выражения творческого потенциала нации. Периодическая печать первой трети XX века служит историческим источником, при изучении социальной трансформации общества и продуктивности широкого обмена мнениями как внутри, так и вне национальных границ, по вопросам принципиального значения, и это доказала практика «Алаш».

Источники и литература:

1. Бөкейханов Ә.Н. Таңдамалы / бас ред.: Нұрғалиев Р. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.
2. Муканова Г.К., Муканов М.К. Идеи И. Гаспринского и Алаш // <https://e-history.kz/ru/contents/view/1483>
3. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. - 320 бет.

Гульнар МУКАНОВА,
кандидат исторических наук, доцент
Сакен СОЛТАНАЕВ,
магистрант 1-го курса факультета Журналистики
КазНУ им. аль-Фараби

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ ШКОЛА «АЛАШ» И ЗАДАЧИ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена актуальной проблеме истории первых шагов национального редактирования, книгоиздания, менеджмента в области учебной книги, под эгидой интеллигенции Алаш. Духовная модернизация, из проекта Президента РК, означает опору на лучшие достижения пройденных этапов.

Научно-методическая школа, опыт написания и издания первых учебников на казахском языке, актуальны для реконструкции национального опыта [1] и научно-теоретической мысли в методологии издательского дела, в сопоставлении с современным издательским процессом. Аналогичная работа над созданием первых национальных учебников проводилась параллельно в таких регионах, как: Кавказ, Средняя Азия, Северная Азия (Якутия) [2], Украина и т.д. Немаловажно актуализировать коммуникативные каналы, привлекая исследования ученых стран СНГ, дальнего зарубежья, оценить вклад в реконструкцию методологических процессов, складывания института научно-методической критики. Не секрет, что ряд учебников 20-30-х годов были переводами с европейских языков, дополненными и адаптированными к казахской ментальности. Писать для детей и подростков – задача сложная во все времена. Надо владеть психологическими приемами, иметь развитое воображение, – не случайно к написанию учебников был привлечен поэт Магжан Жумабаев /«Педагогика»/. В контент учебника поэт удачно вмонтировал казахские колыбельные, обычаи, взятые из жизни примеры. Учебники, созданные Магжаном, пользовались популярностью в народе, стихи и тексты его легко запоминались. За дело написания первых казахских учебников взялись «оқығандар» - казахи, в подавляющем большинстве выпускники джадидских мектебов и медресе, русско-киргизских школ и училищ, российских университетов. Их имена теперь известны [3].

Мы утверждаем, что, если бы не репрессии, то **научно-методическая и литературная школа «Алаш»**, зародившаяся в указанный исторический период, без малого сто лет назад, постановлениями первого нацправительства, состоялась как **глубокий социальный эксперимент**. Многие руководители КирЦИКа, наркоматов публиковали заметки на тему создания школьных учебников. Порой в тех заметках доставалось нерадивым учителям, критиковались методически слабые уроки /Магжан в газете «Кедей сөзі»/. Все это должно было настроить общественность на правильный выбор, в пользу новых учебников. Спрос должен быть окупиться, правительство должно изыскать средства на печатание необходимых тиражей. Такова логика менеджмента, управления издательским делом, в котором принимали участие «Алаш», члены ее входили в руководство Казавтономии и в состав наркоматов. В 1924 году в г. Оренбурге, лидеры «Алаш» провели исторический Первый научный съезд. Информации о нем мало. Научность форума подтверждается обнаруженными нами источниками: повестка дня съезда, стенограммы выступлений и дискуссий, постановления. В работе съезда участвовали: А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Н. Тюрякулов, Х. Досмухамедов и др. Рассмотрены и приняты решения: по работе Казгосиздата, алфавиту, этнографии, терминологии, учебникам. Материалами для статьи послужила стенограмма съезда 1924 года, отложившаяся в виде рукописи, в фондах Архива Президента РК, среди черновых редакторских материалов для СМИ [4]. Языки записей – русский и казахский, грамотность безымянных авторов /записи не подписаны или неразборчиво/ позволяет отнести их к числу заинтересованных участников Съезда, из числа руководящих работников Казкрая.

Методом компаративного анализа источников, мы сопоставили их содержание и стиль с единовременными документами, отложившимися в архивах Наркомпроса, Казобкома и др. Взяв за основу научные методы, мы изучили содержание стенограммы. Налицо факт активного участия интеллигенции в выработке научно обоснованной методологии и стратегии проведения системных исследований. Был заложен фундамент научно-методической школы «Алаш». Съезд 1924 года выразил мнение передовой общественности, педагогов. Национальная элита Казахстана к середине 20-х годов была готова к аналитической деятельности в области просвещения и формирования интеллектуального «лица нации».

Формат съезда вышел за рамки Казахстана. Любопытен сам факт участия в Съезде казахов из Узбекистана, кыргызов и других регионов. Делегаты из Поволжья были приглашены, однако добраться вовремя не сумели. Делегаты поднимали вопросы обеспечения школьников диаспоры, учебниками на родном языке. Сам факт участия Алихана и Миржакыпа в Съезде говорит о многом. В тот период алашевцы еще могли свободно дискутировать, печататься.

Найденные нами в Архиве Президента РК, редкие рукописные материалы: стенограмма казахского Научного съезда 1924 г., должны войти в письменную историю Центральной Азии и Казахстана, как предтече Академии наук республики. Съезд, на наш взгляд, должен стать регулярным по выработке научной базы на пути к национальному самоопределению. Отсюда, можно говорить о сложившейся к середине 20-х годов прошлого столетия, методологии научной школы «Алаш», «своего» почерка по созданию учебников. Речь шла о своде устных народных знаний, традиций, аккумуляции записей в единый реестр. Иными словами, без малого столетием ранее, «Алаш» поставила проблему актуализации историко-культурной памяти. Здесь преемственность с реализуемой ныне программой «Рухани жаңғыру».

Оренбургский Съезд казахских просветителей «Алаш» 1924 г. можно рассматривать как предтечу современной модели представительства диаспоры, Всемирной Ассоциации казахов (ВАК). Съезд не был стихийным мероприятием: мы нашли архивные источники о подготовительной работе и итогах съезда. А. Байтурсынов докладывал на Коллегиях Наркомпроса. Как опытный руководитель, он добился официального соглашения, и Съезд имел легитимный статус. Идея Съезда по сути принадлежала алашевцам, хотя формально исходила от Научно-литературного совета (НЛС) Акцентра при Наркомате просвещения Казахстана. Официальным мотивом съезда была необходимость подвести итоги работы НЛС. Об этом нарком просвещения Нугман Залиев доложил на совещании в обкоме: «30 апреля 1924 г. Выписка из Протокола заседания Коллегии АПО № 40 [5]

Присутствуют: ЗавАПО – т. Леонинок, Дунаев, Валиев, от ГлавЛИТО – т. Никитин, Наркомпроса – т. Залиев, Панин, Киселев, от Облженотдела – т. Успенская, от Губкома – т. Коротков, от Казбюро ВЦСПС – т. Паниев, от КВК – т. Озерников, и Представитель ПП ГПУ. Слушали: постановили: 2. О созыве Съезда Научных работников. 2. Созвать Съезд Наркомпроса. Докл. т. Залиев. Повестку дня на 5 июня утвердить.

/Залиев/: «Одним из главных факторов поднятия культурного уровня среди казнаселения: это издание казлитературы. Для подобной цели был организован Совет научных казахских работников. Последний успел составить целый ряд учебников, рассмотреть рукописи, выработать термины. Подготовительная работа Научного совета уже окончена, и Наркомпрос решил созвать Съезд. Этот вопрос в положительном смысле уже разрешен соответствующим «парторганом». Тов. Залиев зачитывает составленный проект плана проведения Съезда, количество представителей и повестку съезда».

На апрель 1924 г., Наркомпросом были собраны и изданы рукописи первых учебников на казахском языке, налажены связи с казахами в сопредельных республиках, с Казпредставительством в Москве, где при участии А. Букейханова, С. Садвокасова и Н. Тюрякулова издавались журнал «Темір казык», переводы казахских писателей и альманахи. Источник: «В Управление делами Казобкома. № 2535 от 2 июля 1923 г. Просьба выписать журнал «Темир-Казык» в 3-х экземплярах из Центрального Восточного Издательства (Москва, Трубниковский пер., 19). Цена 1 экземпляра на месяц – 50 копеек золотом. Зав. подотделом печати АПО /подпись/ Долотов» [6].

12-17 июня 1924 г. в Оренбурге открылся съезд казахских работников просвещения. Насыщенные пять дней делегаты дискутировали важнейшие вопросы национальной самоидентификации и издания учебников. Приглашены были на съезд представители партийных и советских ведомств, наркоматов. Часть их представляли работавшие в советских ведомствах алашевцы (например, Аспандияр Кенжин).

Состав участников достоин отдельного рассмотрения. На пленарном заседании, которое открыл Н. Залиев, М. Жолдыбаев зачитал список приглашенных: от Московского Восточного Центрального издательства – Н. Тюрякулов, А. Букейханов; от Бухарских казахов – Мирза Наурызбаев; от Туркестана – Ишангали Арабаев (кыргыз. – Авт.), Халел Досмухамедов; от Казобкома – Аспандияр Кенжин; от Казсекции ВЦСПС – Мухтар Саматов; от Казинститута – Мухтар Мурзин; от КЦИК Комитета – Елдес Омаров, Нуртаза Ираш (?); от Наркомпроса – Ахмет Байтурсынов, Нугман Залиев, Молдагул Жолдыбаев; от Общества изучения Казахстана – Дулатов [7].

Доклад Х. Досмухамедова вызвал бурное обсуждение: речь шла об актуализации работы по сбору на местах этноисторических материалов и их последующего издания, систематизировать записи устного народного творчества, песен, айтысов. В поддержку Халела выступил Байтурсынов: «...сбор литературы должен производиться не денежными силами, а силами человечества, соблазнять на деньги нельзя. Надо много раз просмотреть Комиссиям Туркестана или Казахстана, кому-нибудь из этой комиссии этот съезд работников просвещения должен поручить вынести /выработать. – Авт./ форму о сборе литературы» [5,132]. Председательствующий на съезде А. Букейханов отреагировал: «Когда собирают знания о быте казахов, нужно взять примеры от Европы, не всякие лошади бывают беговыми и иноходцами» [7,132]. По предложению А. Букейханова, Съезд принял, среди прочих, решение в поддержку Акцентра (рук. Байтурсынов А.) и целевого перераспределения бюджета Наркомпроса КАССР, для поощрения полевых экспедиций «сборщиков» и последующего издания текстов (эпос, шежере и др.) [7, 133].

Из доклада М. Мурзина «Об увеличении объема учебников и научных изданий»: «до сего времени, в Казахстане не принималось достаточно мер об увеличении книг по литературе; если выпускались, то единичные книги. В скором времени необходимо пополнить, увеличить и поставить на определенный путь» [5,134]. Т.е., поднималась методологическая проблема, и ее инициатором были активисты «Алаш». Казангапов доложил о деятельности Казгосиздата [5,135]. Мир-Жакып Дулатов сделал доклад «О просвещении народностей, оставшихся вне Казреспублики и Туркестана», заострив внимание

съезда на вопросе о дополнительном выпуске книг и учебников на казахском языке. Внимательно выслушав докладчика, Байтурсынов внес предложение «просить обком и Наркомпрос: 1) послать казахских учителей-советников к казахам Бухары и Хивы»; 2) «из школ, открывшихся в Казреспублике, и их ученикам открыть стипендии». То есть, обеспечить возможность казахам вне республики учить родной язык, а школьникам-казахам Бухары и Хивы назначить стипендии. В поддержку М. Дулатова и А. Байтурсынова выступили Нарубаев и Досмухамедов. Арабаев и Турганбаев обратили внимание на то, что без внимания остаются казахи в Астраханской, Алтайской, Омской и Томской областях. Предлагалось организовать методработу на территории Монголии и Китая [7,137]. Дулатов разъяснил отсутствие у съезда полномочий на работу с дальним зарубежьем (Монголия, Китай) [7, 138].

На съезде обсуждались вопросы о Правилах письма. Доклад об орфографии сделал Ельдес Омаров (в источнике «Ильдес». – Г.М.), содокладчиком выступил Мухтар Мурзин. Сообщение о переходе на латиницу было наиболее эмоциональным и сопровождалось голосованием: за вариант Назира – 9, за позицию Ахмета – 8 голосов. Был принят проект Тюрякулова [7, 118-130].

Принято было Постановление съезда «О программе начальной школы» [5, 113-117]. Решения съезда Х.Досмухамедов предложил отдать в печать, издать в виде отдельной книги. Делегат от кыргызов Арабаев отметил, что это первый казахский съезд республиканского уровня, на котором говорится о науке [7, 139].

С высоты современной науки, вклад организаторов Съезда научных работников 1924 г. неизмерим. Они смогли актуализировать национальные ценности, связи с диаспорой, самосознание нации, озвучить прогнозные оценки. В истории других народов Центральной Азии, одновременно достигших автономии, такие форумы не проводились. Первый научный съезд казахских просветителей 1924 г. может считаться предвестником будущей Академии наук Казахстана. /По некоторым данным, в работе съезда участвовал Мухтар Ауэзов/. Съезд был созван вопреки классовым, политическим, иным предпочтениям, в контексте двухпартийного кворума, для единения нации. Коммунисты и экс-алашевцы нашли компромисс. Общей платформой съезда были: этничность (казахи), светскость, такт, здравый смысл, география и представительство регионов, заинтересованность в решении судеб диаспоры. Делегаты ощущали единство в выработке решений, на основе представительства. По форме, съезд близок к деятельности Советов, сказывалось влияние эпохи. По содержанию, он мало чем отличается от Совета пэров в Англии или Конгресса США. Демократизм работы «степного» форума явился предвестником парламентаризма. Материалы съезда 1924 года служат расширению источниковой базы изучения наследия «Алаш».

Основной исторический урок съезда: наука, образование и государственное издательское дело должны идти рука об руку. Внешняя политика, судьбы диаспоры должна быть привилегией нацправительства [8]. Еще много «белых пятен» в истории национальной печати: мало публикаций, посвященных деятельности органов печати, в которых публиковались казахские авторы («журнал «Акмулла» в Троицке и др.). Нужны межкультурные проекты [9].

Налицо наукоемкость съезда 1924 года: на нем обсуждались вопросы научной терминологии, издания учебной литературы и т.д. Основным докладчиком был Халел Досмухамедов, известный своими системными исследованиями в естественных и гуманитарных науках. Присутствовали на Съезде руководители Наркомпроса, Общества по изучению края, авторы учебников и методик. Можно смело утверждать, что, выношенная Ахметом, поддержанная Алиханом и единомышленниками «Алаш», идея была прогрессивной. То была стратегия, которая начала реализоваться с написания учебных пособий. Тактика реализации научно-методического проекта поучительна: были привлечены лучшие умы, авторы учебников, владевшие методикой и несколькими языками.

Источники и литература:

1. Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. – Алматы: Жеты жаргы, 1988.
2. В музее СВФУ им. Аммосова (Якутск) выставлены первые буквари для якутов 1920-1930-х годов. Полевые материалы. – Авт.
3. См. Аскарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Араб графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы, Алматы 2006. Аналогичный каталог составлен и для изданий на арбской графике.
4. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК), Алматы. – Ф. 139. – Оп. 1. – Д. 727. Материалы для газет. 1923-1924 гг.
5. АП РК. – Ф. 139. – Оп. 1. – Д. 700. Казобком. АПО. Протоколы Аигтпропколлегии, 1923-1924 гг. – Л. 69.
6. АП РК. – Ф. 139. – Оп. 1. – Д. 716. Казобком. АПО. Переписка, 1923гг. – Л. 72.
7. АП РК. – Ф. 139. – Оп. 1. – Д. 727. Материалы для газет. 1923-1924 гг. – Л. 96-112.
8. Подробнее см.: Муканова Г.К. Вехи идентичности: диаспора и Первый научный казахский съезд, 1924 г. /Архивные находки// <http://e-history.kz/ru/books/journal/view/844>

Нұржан ҚУАНТАЕВ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қарлығаш МЕРГЕНБАЕВА,
аға оқытушы
Жазира БАТЫРХАНОВА,
аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТҰЛЫНЫҢ БЕЛГІСІЗ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ *(Жазушының Шымкент шығармашылық кезеңі негізінде)*

1926 жылдың июнінде Жүсіпбек Аймауытұлы Шымкент қаласына ауысып, ондағы Сырдария губерниялық Қазақ педтехникумы мен ауыл шаруашылық техникумына оқытушы болып қызметке тұрады [1]. Негізгі жұмыс орны педтехникум болған. Үйткені, архив құжаттарының көрсетуінше, қаламгер Шымкенттегі Қазпедтехникумнің 1926 жылғы 2-июніндегі №2442 арнайы шақыртуы бойынша келіп, №74 бұйрықпен қызметке кіріскен [2].

Сол жылдары педтехникум директоры С.Садықбеков, ауыл шаруашылық техникумының директоры Ә.Ерімбетов болыпты [3]. Жүсіпбек Аймауытұлы техникумдермен қатар аймақтық курстерге де дәріс оқыған көрінеді [4].

Ресми түрде 1920 жылдың 20-сентябрінде ашылған Сырдария педагогикалық техникумын 1925/26 оқу жылында 9 адам бітірген екен [5]. Сол кездегі директоры Е.Садықбеков пен оқу бөлімінің меңгерушісі А.Шемелевтің 1925/26 оқу жылына арнап губсрниялық оқу бөліміне берген ұзақ есебінде техникумның материалдық жағдайы тәуір еместігі, 10-12 мың сомға жөндеу жұмысы жүргізілуі керектігі, оқытушылардың еңбекақысы төмен екендігі, сол себепті қосымша жұмыс іздеуге мәжбүр болатыны, курсанттарға азық-түлік, киім-кешек жетіспейтіні айтылады [6].

Осы есептен мынадай жолдарды оқуға болады: «2) Драма үйірмесі жетісіне бір рет, бейсембі сайын кешкі 7-ден жұмыс істейді. Үйірме жұмысы: мәнерлеп оқу, ән салу, декламация, әңгіме айту, инсценировка. Орталық жұмысшылар клубында 2 рет тегін спектакль, концерт қойылды. Оның бірі Қазан оқиғасын мерекелеуге орай қолға алынған. «Рәбиға» пьесасы қойылды және үлкен табыспен өтті. Қойылым пьесаның авторы Аймауытовтың өзінің (техникум оқытушысы) тікелей жетекшілігімен болды».

Міне, осы сөйлемдерді оқи отырып, Жүсекеңнің қайда жүрсе де, әдебиеттен, баспасөзден, өнерден қол үзбейтін қажырлы, қуатты жан болғанын тағы бір рет аңдауға болады. Сондай-ақ оның осындай пьесаларының жер-жерде қойылып жүргенін де еске алған жөн. Мәселен, 1927 жылы Қызылордадағы «мемлекет театрында бүгін, пейбралдың 17-і, бейсембі күні Жүсіпбектің «Шерниязы» қойылады. Белет күндізгі сағат 4-тен кейін сатыла бастайды. Ойын дәл кешкі сағат 8-де басталады. Тياتр басқармасы» деп жазады 12500 данамен тараған «Еңбекші қазақ» газеті.

Техникумде үш үйірме болса, драма үйірмесін Жүсіпбек жүргізгенін байқадық, ал үрлемелі музыка оркестрін құруға мұрындық болған музыка үйірмесіне А.Посейпал жетекшілік етсе керек. Оны «Бардың жоғы болмайық» деген мақаласында Аймауытұлының өзі былай деп жазады: «Ондай аспапты тарта білетін, үйренген қазақ жастары жоқ па? Қайда?! Шымкентте, қазақ техникумінде. Мұнда үш-төрт жылдан бері соңына түсіп, үйреніп шыққан қақтың балалары бар... Бұларды үйретуші кім десеңіз, Антон Антоныш Посейпал деген шеқаслабақ жұртының азаматы. Оның тартпайтын аспабы жоқ, жазбайтын ән-күйі жоқ... Затаевичтің жазған ән-күйлерін әркестрге тартқызып жүр. Өзі музыкаға берілген, жаны да музыка, адамшылығы да зор жігіт. Затаевичтен соңғы бір мақтаулы еңбектің ері – осы».

Әріптесі жөнінде көсемсөзші ағынан жарылып, мақтаулы пікір айтып қана қоймайды, «Посейпалды да қазақ театрына алдырып ап, күй мектебі, ең болмаса үйірмесі (кружоги) ашылатын болса, соған үйретуші, басшы қылу керек деймін» деп ұтымды ұсыныс жасайды. Бұл арада қазақ мәдениетін жоғары сатыға көтеруге жастайынан ұмтылған Жүсіпбектің театр үшін үрлемелі оркестрдің де керек екендігін айтып, құлаққағыс қылуды ұмытпағанына сүйсінуге болады.

Бұл жылдары (1927–1929) оның сонымен қатар «Оқытушылар мен кәсіпшілер қозғалысы», «Жаңа әліпті тез үйрету жолы», «Жаңа әліпби қозғалысы», «Қазақстан ағарту қызметкерлерінің III съезіне», «Құтты болсын», «Тілшілер не жазу керек» және т.с.с. бірқатар мақалалары жарық көрген.

Шымкенттегі педтехникумда сабақ берген он жеті оқытушының үшеуі ғана қазақ екенін, соның бірі Жүсіпбек Аймауытұлы болғанын айта кеткен артық болмас. Июнь айында қызметке алынған ол Сырдария губерниялық оқу бөлімінің 1926 жылғы 16-сентябрьдегі №96 бұйрығы бойынша жаңа оқу жылында жұмысқа кіріседі. Білікті педагог өз бойындағы білім мен тәжірибені шәкірттерімен бөлісіп, техникумдегі қызметіне де жауапты қараған. Мәселен, 1927/28 оқу жылында қазақ тілі мен әдебиетінен және Мемлекеттік оқу кеңесінің (ГУС) бағдарламасы бойынша қазақ тілі әдісінен дәріс оқыған Аймауытұлының жылдық оқу сағаты 316 болыпты. Оның 33-ін сырқаты бойынша өткізе алмағаны болмаса, сабағына еш кешікпеген. 1928-29 оқу жылында 648 сағаты болған екен.

1927-28 оқу жылында Жоспарлау комиссиясының қаулысы негізінде педтехникумның директоры болып Ж.Нұрбеков тағайындалады [7]. Бұл жігіт – 1927 жылы Ташкенттегі Қазақ институтын бітірген, мұғалімдік стажы үш жыл ғана болған, ВКП(б) мүшелігіне өткен, Жүсіпбектің өзінің шәкірті екен/8/. Мұны мысалға келтіріп отырған себебіміз – совет өкіметінің қырағы басшылары мен арнаулы мекемелерінің бір кезде Алаш Орда баспасөзінде қызмет еткен қазақ зиялыларына жоғары лауазымды қызмет бермегеніне оқырманның көзін тағы бір мәртс жеткізу.

Бірқатар зерттеулерде Аймауытұлының Сырдария педтехникуміне директор болған деген жаңсақ мәлімет бар [9], архив құжаттары оны теріске шығарып отыр.

Жүсекең 1926 – 1928 жылдары Шымкентте тұрып жатқанда сол шаһарда оқып жүрген көкөрім қазақ балалары оның қасынан табылады екен. «Ол жас қауым үшін өте сүйкімді жан болды» деп еске алады кейін, 1987 жылы қарт ақын Әбділда Тәжібаев. Бауыржан Момышұлы екеуі бозбала күндерінде Мұратбаев атындағы интернатта қатар тәрбиеленген екен, сол жылдары Жүсіпбектің көзін көрген жастардың бірі – осы кісілер. «Техникумнан босаған кезінде Аймауытов біздің оқушыларға да соғып, кездесіп, істеп жатқан істерін айтып тұратын. Жүсіпбек – әңгіме, очерк жазуда да оқшау көзге түскендердің бірі. Он саусағынан өнері тамған, домбыраның неше түрлі шешендерін жасаған, көк салылап саптамалы етік тігетін, күміспен, жезбен әшекейлеп ер-тұрман жасайтын Жүсіпбек жастарға бұл өнерлерін де көрсетіп отыратын» деп жазады Ә.Тәжібаев «Есімдегілер» деген кітабында (*Алматы, «Жазушы» баспасы, 1993 жыл*).

1928 жылдың 21-апрелінде педтехникум оқытушысы Жүсіпбек Аймауытұлы Оқу комиссариатының Ғылыми-әдістемелік кеңесіне өзі жасап, жүйелеген, «Ана тілі әдістемесінің қысқаша конспектісін» жолдайды. Конспектінің басындағы қысқа ғана түсініктемеде ол өз қолымен орыс тілінде былай деп жазған: «Сіздердің 11.04.28 ж. жазылған №2274 ұсыныстарыңызға орай (ГубОНО арқылы 14.04.28 ж. қолыма тиді) бір жеті уақыт ішінде маған тапсырылған «Ана тілінің оқыту әдісі» тақырыбында қысқаша конспектіні асыға жолдап отырмын. Баспасөзге лайық қолжазбамды биылғы 15-майға дейін жіберуге тырысамын. Бұл конспектіні бағыт-бағдар ретінде тануларыңызды сұраймын» [10].

Осы үзіндіден қаламгердің өзіне сеніп тапсырылған іске аса жауапты қарайтынына тағы куә боламыз. Оның ана тілі әдістемесіне арналып орысша жазылған осы конспектісіне Оқу комиссары О.Жандосов мен оның ғылыми қызметкері Т.Шонанов бірқыдыру ескертпелер келтіріп, бағдарламаға сай жазылса деген тілектерін білдіріпті [11]. Жүсекеңнің осы тақырыпқа кейін тоқталып, ерекше пікірлер келтіріп жазған «Ана тілінің оқыту әдісі» деген ғылыми-зерттеу еңбегі бұдан кейін біраз уақыт өткен соң «Жаңа мектеп» журналында жарық көреді [12].

Шымкентте де ол өзінің шығармашылық күш-қуатын толық байқатты. Мұнда оның әйгілі «Ақбілек» романы жазылды [13], [14]. Жалпы, осы 1927-28 жылдары қаламгер бұдан басқа да әлденеше көркем шығарма жазыпты.

Осы орайда біз еліміздің Орталық мемлекеттік архивінде сақталған, 81-қордың 1-тізіміндегі 1394-істен алынған құнды мәліметтерді келтірмекпіз, үйткен себебіміз, мұнда Жүсіпбек Аймауытұлының осы күнге шейін белгісіз болып келген көркем шығармалары аталады. Құжаттардан рет-ретімен үзінділер алған жөн шығар. Әуелгісі: «14.04.1928 ж. №2319 қатынас қағаз. Сейфуллин жолдасқа. Сізге Аймауытовтың «Қол дорба» және «Оянған Асан» атты қолжазбаларын жолдай отырып, Ғылыми-әдістемелік кеңес (НМС) олардың балаларға жарайтындығы, қай жасқа лайық екені жөнінде жазбаша пікір беруіңізді сұрайды... Оқу комиссариатындағы НМС ғылыми қызметкері Шонанов» [15]. Сол күні дәл осындай мәтіндегі, осы мекеменің Т.Шонанұлының қолы қойылған қатынас қағазы «Ауыл тілі» газетінде істейтін Б.Майлинге де жолданыпты. Онда да Ж.Аймауытұлының балаларға арналған «Түлкі, қасқыр, түйе» және «Екі еріншек» атты қолжазбаларына жазбаша пікір білдіру сұралған [16]. Міне, осы аталған қолжазбалар жеке жинақ болып шықпаған, баспасөз бетінде жарық көрмеген және

олардың кейінгі тағдыры да жұмбақ күйде, белгісіз болып отыр. Жүсекеңнің сондай шығармаларының тағы бірі «Мәскеу мен Қырымға жолаушылық» деп аталады екен.

Оны бізге көрсеткен құжаттың мазмұнын сол күйінде, түпнұсқадағы орыс тілінде оқыған дұрыс деп тауып оқушы назарына ұсынамыз: «5.05.1928г. №2119. Чимкент. Педтехникум. Тов. Аймаутову. Научно-методический совет (НМС) протоколом №9 от 4.04.28г. решил издать по плану 1928г. Вашу рукопись «Путешествие в Москву и Крым» с тем, чтобы Вы дополнили часть, описывающую Москву и по возможности сократили часть о Крыме в интересах пропорциональности части и дачи более полного представления о революционно-культурном центре – Москве. В частности у Вас отсутствует описание Музея революции в Москве, современной техники и жизни в крупных организациях и учреждениях. НМС просит переработать в указанном направлении рукопись и срочно выслать НМС для отпечатания. Председатель НМС Сайдалин, научный сотрудник Шонанов» [17].

Осы құжаттан біз жазушының тағдыры белгісіз тағы бір шығармасын білдік және оны оқи отырып, сол кезеңдегі совет цензурасының бас бұрғызбайтын қатал екенін де аңғаруға болады. Әрбір шығармаға большевиктік идеология тарапынан қарап, қатаң сүзгіге алған өкіметтің тар құрсауында отырып, бауырын жазып бір көсіліп шаба алмаған, алаңсыз отырып бір жаза алмаған қайран қаламгер...

Алаш Ордаға қатысы бар-ау деген азаматтарды көгендеп әкткен 29-дың қызыл репрессиясына ілікпей тұрып-ақ соңғы жылдарда жазған шығармалары жоғалып кеткен Жүсіпбек Аймауытұлының ұлт руханиятына бергенінен берері көп болған қалам иесі болғанын жан-дүниенің сезесіз.

Жазушының балаларға арналған «Көк өгіз» деген кітапшасы сақталған [18]. Мұнымен бірге бір баспа табақ көлемінде «Кемпір мен шал» ертегісі 1928 жылы баспаға берілгенін, басуға рұқсат етілгенін анықтадым [19], ал енді оның кітап болып шыққан-шықпағаны белгісіз. Смағұл Садуақасовқа берген анкеталық жауабында қаламгер жоғарыда айтылған «Мәскеу мен Қырымға жолаушылық», «Көк өгіз», «Шал мен кемпір» кітаптарымен қатар «Ақбілек» романын, «Үш қыз» ертегісін, «Дәмелі» романын (аударма), «Өрбике» жинағын (К.Берковичтің 6 әңгімесі), «Бақылаушы» (Гогольдің «Ревизорынан» тәржіма) пьесасын баспаға бергенін айтады. Өкінішке қарай, бұлардың бәрі өз заманында кітап болып шықпағанын тағы бір ескерте кеткім келеді.

1928 жылдың октябрь айында Аймауытұлы педтехникумдегі оқытушылық қызметінен өз еркімен босап, сол кездегі ел астанасы Қызылордаға ауысады. Оны дәлелдейтін құжатты толық келтірген жөн деп білеміз: «Қазақ Оқу комиссариатына. Сырдария педтехникумінде қазақ тілі, қазақ әдебиеті және ГУС бағдарламасының (қазақ тілінде) оқытушысы болып соңғы уақытқа шейін Аймауытов істеп еді. Оның Қызылордаға кетуімен педтехникум оқытушысыз қалды. Ауыстыратын адам жоқ. Жағдай өте қиын. Бұл пән бойынша оқытушының жоқтығы қызыл педагогтерді даярлауда кесірін тигізбей қоймайды. Сондықтан жоғарыдағы пәндерді өзіне ала алатын қазақ мұғалімін іс-сапармен жіберулеріңізді өтініп сұраймыз. Партияға мүше болса, дұрыс болар еді. Аймақтық Оқу бөлімінің меңгерушісі Құлжанов. 31-октябрь, 1928 жыл [20]. Педтехникумнен Жүсекеңнің не себепті кеткені белгісіз, десе де, осы құжаттан-ақ оның педагогика саласындағы зәру маманның бірі болғанына тағы бір көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ОҚОМА. 147-қ, 1-т, 1-іс, 154-п.
2. ОҚОМА 147-қ, 1-т, 35-іс, 35-п.
3. ОҚОМА 147-қ, 1-т, 35-іс, 36-п.
4. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1406-іс, 32-п.
5. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 54, 55-пп.
6. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 53-п.
7. ОҚОМА 147-қ, 1-т, 35-іс, 35-п.
8. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1406-іс, 32-п.
9. Досжанов Д. Абақты. - Алматы.: Қазақстан, 1992, Б. 52.
10. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 54, 55-пп.
11. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 53-п.
12. Ана тілінің оқыту әдісі // Жаңа мектеп, 1929, № 2, Б. 11–36; 1929, №3, Б. 7-32.
13. Жанак. Ақбілек // Әйел тендігі, 1928, № 4, Б. 85-90; № 9, Б. 39-45; № Ю, Б. 52~59.
14. Жүсіпбек. Мәліһур Жүсіпке хат // Социалистік Қазақстан, 1990, 1-мамыр.
15. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 139-іс, 21-п.
16. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 30-п.
17. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 25-п.
18. Аймауытұлы Ж. Көк өгіз. - Қызылорда: Қазбас, 1929, 12 б.
19. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 1394-іс, 31-п.
20. ОҚОМА. 734-қ, 2-т, 77-іс, 244-п.

Бекжан ӘШРБАЕВ,
Журналистика факультетінің PhD докторанты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Гүлмира ӘШРБАЕВА,
«Компьютерлік технологиялар» кафедрасының оқытушысы
Темірбек Жүргенов атындағы Өнер академиясы

АЛАШ БАСПАСӨЗІНДЕГІ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ КӨРІНІСІ

XX ғасыр басында саяси сахнаға көтеріліп, қазақ халқының мемлекет құру ісінде ерекше белсенділік танытқан, ұлт-азаттық идеясын ту еткен Алаш қайраткерлерінің еңбегі ерекше. Патшалы Ресейдің отарлау саясатын әшкерелеуде баспасөзді ел мінбері, ашық пікір алаңы ретінде ұтымды қолдана білген ұлт оқымыстыларының шығармашылығы арнайы талдауды, олар көтерген түйткілді мәселелер ғылыми тұрғыдан жан-жақты саралауды қажет етеді. Бұл тұрғыда Кеңес Нұрпейісов, Мәмбет Қойгелиев, Тұрсын Жұртбай, Қайрат Сақ секілді Алштану саласы мамандарының жаңаша ой-пікір, тұжырымдары біз үшін құнды.

«Алаш» партиясын құрып, Алашорда үкіметін жасақтап, Алаш автономиясын жариялауға талпынған ұлт зиялылары бүгінгі тәуелсіздігіміздің идеялық қазығын қағып кеткені анық. Әлихан Бөкейханов бастаған көксерек топ азаттық үшін күресте қара халықты ағарту жұмыстары жүйелі жүргізіліп, «төртінші билік» деп аталатын баспасөз арқылы қоғамдық пікірді дұрыс бағытта қалыптастыра білу маңызды екенін түсінді. Сана сілкінбесе, айналаны қараңғылық басарын ұғынды. Бұл зерттеу жұмысымызда тәуелсіздік жылдары есімдері қайта жаңғырып, еңбектері қайта басылып, коммунистік билік пен оның ғылымы әділетсіз тұмшалап, бүкемелеп келген ұлт зиялыларының идеялық ұстанымына бүгінгі күн тұрғысынан баға береміз. Алаш баспасөзіндегі сөз бостандығы көрінісінен мысалдар келтіріп, уыстай ғана ұлтымыз үшін ұлтарактай жердің қадірі қандай болғанын сөз етеміз.

Бір анығы, жалған тарих жоқ, тек жалған тарихшылар ғана бар. Бұл қағиданың растығын қазіргі біздің рухани ояну дәуіріміз дәлелдеп беріп отыр. Басқаша айтқанда, ұлт-азаттық күрес идеясын өмірлік кредоларына айналдырған XX ғасыр басындағы зиялы азаматтарымыздың саяси аренада атқарған қызметтерінің кеңестік дәуірде тарихи санамыздан аластатылуы – соның бір ғана мысалы. Біз – жаңа тұрпаттағы мемлекет құру процесін бастан кешіріп жатқан елміз. Кремль төбеттері қалыптастырған қортық санадан, семіз малай болу психологиясынан арылып келеміз. Тәуелсіздік идеясын, ұлттық мақтаныш сезімін ұрпақтар жадында жаңғырту күн тәртібіндегі келелі мәселеге айналды. «Жаңа заманда қандай этникалық ерекшеліктерімізді, рухани құндылықтарымызды жаңғыртып, қандай жат мінез, солақай сенім-нанымдардан бойымызды аулақ ұстауымыз керек?» деген сан сауалдар жауап күтіп тұр. Яғни қазіргі кезең – таңдау, саралау және қорытынды шығару кезеңі.

Жалпы, ғылымда ғасыр мен ғасыр тоғысында үлкен қоғамдық-саяси мәнге ие оқиға-құбылыстар, іс-әрекеттер аясы белгілі бір дәрежеде қайталанып отырады деген ұғым бар. Ендеше, қазақ елінің кешегі мен бүгінгі ағымдағы мәселелерінен тарихи сабақтастық іздеу, ұлт зиялыларының қос кезеңдегі көшбасшылық қызметін және әлеуметтік кеселдерді жоюдағы баспасөздегі белсенділіктерін талдап-таразылау – бұл да заман лебі әкелген сұраныс. Ол, біріншіден, тәуелсіздік идеясы жолындағы күрестартыста алғашқы емес екендігімізді, оның теориялық және басқа да негіздерін қалап кеткен кісілер барлығын мойындау болса, екіншіден, тарихтың озық тәжірибелерін үйрену, саяси күрестің әдіс-тәсілдерін меңгеру, сондай-ақ, ондағы қателіктерді қайталамау үшін қажет.

Баршаға мәлім ғылыми әдіс: зерттеп отырған мәселенің бүгінгі шындығын, тура мазмұнын объективті ұғыну оның тарихына, себеп-салдарына үңілуде жатады. Бұл ретте, энциклопедист ғалым Әбу Әли Ибн Синаның: «Кез келген нәрсені, пайда болған құбылысты танып-білу оның себептерін анықтаудан басталады, сонда ғана таным толық болмақ, сондықтан да емшілікте денсаулық пен сырқаттанудың себебін білу қажет», – деген пікірі – әділетті пікір [1]. Демек, біздің тақырыпқа қойылар негізгі сұрақ: XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында қалыптасқан саяси-әлеуметтік хал-ахуал қандай еді және оның қазіргі болмысымызбен үндестігі бар ма?

Өткен ғасырдың басында патшалы Ресей Қазақстан тәрізді өзінің отарлық тәуелді аймағында үстемдік орнатуда жоспарлы қадамдарға барып, оған мақсаттық сипат дарытты. Нәтижесінде, қазақ қоғамында онсыз да әлсіз буын саналатын мемлекеттік құрылым біржола жойылып, сол арқылы ұлттық мәмілегершілік пен саяси тәуелсіздікке қол жеткізілді. Басқа сөзбен айтқанда, «XX ғасыр қазақ даласы табалдырығын ауыр жағдайда, түнере аттады. Ғасыр басында қазақ халқының тарихи тағдыры қыл көпірдің үстінде тұрды. Бір жағынан, Ресей империясының отарлау саясаты, екінші жағынан,

ортағасырлық мешеуліктен арыла қоймаған, ескі, күні өткен феодалдық қатынас қатар қыспағына алған ұлтымыздың болашағына үлкен қауіп төнді» [2]. Сөйтіп, тоқсан тоғыз тосқауылға тап болған ноқталы қоғам ұлт тағдырына араша түсер, жойқын апатқа қарсы тұрар «рухани әкенің» келуін күтті. Бұл құтқарушылық миссиясын сол дәуірдің саяси-әлеуметтік репертуарындағы тың сарын, жаңа мақам – ұлттық интеллигенция өз мойнына алды. Таратып айтар болсақ, тамыры мықты, рухы өжет, таң жүзді көсем тұлғалар – Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұхаммеджан Тынышпайұлы, Жаханшаһ пен Халел Домұхамедұлы, Мұстафа Шоқайлардың саяси күрес сахнасына шығуы кездейсоқ құбылыс емес-тұғын. Осы аралықта алтын құрсақты Табиғат-Ана да қазаққа ерекше мырзалық танытты.

Отарлау сясатының ресейлік үлгісі қол астындағы бодан елдерге деген арақатынасында «гострономдық» көзқарасты ғана ұстанғанымен ерекшеленеді. Ол – оның қазба байлықтарын шикізат түрінде, халқын арзан жұмыс күші ретінде, жерін өз ішінде орын алған аграрлық тапшылықтарды жою үшін пайдалану, т.с.с. Ал, қазақ қоғамындағы азғана топтың метрополия оқу орындарында білім алуының негізгі екі себебі болды: біріншісі – отаршыл мемлекеттік басқару аппаратында ұлттық кадрларға деген сұраныстың артуы, екіншісі – қазақ арасына орыс өркениетін таратушылар қажеттігінің сезіле бастауы [3]. Бірақ, азатшыл, дала рухында тәрбиеленген тәуекелшіл азаматтар оны айналып өтіп, жалпы ұлттық мақсат-мүдделермен қаруланды. Қорытындысында, ұлы қажеттіліктер тудырған ғасыр басындағы ұлттық өрлеу жаңа сападағы күрескерлік мектепті қалыптастырып, дербес мемлекет идеясы мен батыстық өркениетпен даму жолы оның басты темірқазығына айналды. Пікіріміздің қате еместігін алаштану саласындағы белгілі маман Кеңес Нұрпейісұлының төмендегі тұжырымы да растай түседі: «XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ интеллигенттерінің басым көпшілігі тек қана кәсіби мамандықтың тізгінін ұстаумен шектелмей, әмбебап мамандар ретінде қызмет етті: олар оқу-ағарту ісімен де, алғашқы қағаздар шығару қам-қарекетімен де, жан-жақты шығармашылық жұмыспен де қатар айналысты. Олардың барлығына тән ортақ қасиет, ортақ ерекшелік қазақ қауымының қоғамдық-саяси өміріне белсене араласуы болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда, олар ғасыр басындағы қазақ қауымының рухани және саяси сұраныстарына мүмкіндігінше толық жауап беруге атсалысты» [4].

Баспасөз – рухани қару, әлеуметтік мінбер. Бейнелеп айтар болсақ, оның қоғамдық пікір қалыптастырар алып қуатын жердің тартылыс күшімен салыстырса болғандай. Бұл қағидаға адалдық «Аврора» атқан оқтан бастау алған большеиктік идеология орнап тұрған тұста да, «Құран» мен «Капитал» басты оқулыққа айналған қазіргі заманда да сақталуда. Сондықтан да болар, біз сөз етіп отырған зиялы топ та «... 1913 жылдың басына қарай қазақ қоғамы үшін саяси күрестің мүлдем жаңа құралы – жалпыұлттық саяси басылым шығару идеясын жүзеге асырды» [5]. Сөйтіп, оны энциклопедиялық басылым деңгейіне көтеріп, сол арқылы әлеуметтік ой-сананың оянуына ықпал жасаса, бұл баспасөздің бүгінгі болмысына да тән құбылыс. Енді осы айтқан пікірімізді параллельді бағытта дамыта түсейік.

Журналистика профессоры Қ.Сақтың: «Қазақты» ғасырдың басындағы қазақ өмірінің шежіресі, дәлірек айтқанда, 1913-1918 жылдар аралығындағы халқымыз бастан кешкен аласапыран заманның айнасы, қазақ баспасөзінің негізін қаласқан энциклопедиялық басылым деп бағалауымызға да болады... Әлекең мен Ахаң, Жақандар басшылық еткен басылымға сол кездегі қазақ зиялыларының, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарының үн қатпай қалғаны некен-саяқ. Осыдан-ақ газеттің көтерген жүгінің қаншалықты ауыр әрі қаншалықты жауапты болғандығы аңғарылады», – деген ғылыми қорытындысынан біраз сұрақтарға жауап табарымыз анық [6]. Және мұндағы ескеретін бір мәселе, сол тарихи кеңістікте үлкен полемика тудырған мемлекет қалпы, ұлт бағдары, тіл тағдыры, жерге деген меншік формасы, т.б. с.с. мәселелер бүгінгі таңда да өзекті. Ол кездегі ұлт зиялыларының жетекшілік функциясы қандай керек болса, қазірде солай.

Иә, дәл солай... Жер мәселесіне байланысты XX ғасыр басы: «...кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сытырылып, жалаңаш шыға келеді», – деп өзінің негізгі көзқарасын айқындаса [7]; XXI ғасыр басы: «Сіз (Сүлейменов Олжасты айтып отыр. – Б.Ә.) «жердің бірден-бір қожасы – Қазақстан халқы» деген қағиданы Конституцияға енгізіп, оған «жер және оның қойнауы қазақстандықтар меншігінде болады» деп жазу керектігін айтасыз. Сөйтіп, атамекендегі қазақтар құқығын айтпағанда, шетелдерге қуылған ұлттың үштен бір бөлігін құқықтан жұрдай етесіз... Қазақ жерінің иелігіне тарихи құқық тек қана бір ғана халыққа – қазақ халқына ғана тиісті екеніннеге айтпайсыз?» – деп дабыл қағады [8].

Иә, дәл солай... ұлт қауіпсіздігіне байланысты XX ғасыр басы: «Төңірекке қарасақ, түнерген-түнерген бұлттар көрінеді. Түбі қандай белгісіз. Нұр болып жауып, жерімізді көгертіп, несібемізді

молайтар ма? Болмаса, дауыл боп соғып, үйімізді жығып, общинамызды шашып тастар ма? Көзіміз бұған жетпейді», – деп ел болашағына аса қамқор үнмен алаңдаушылық білдірсе [9]; ХХІ ғасыр басы: «Қытайдағы тарих оқулықтарының және соңғы жылдары қытай тарихшыларының қазақ тарихына қатысты еңбектерінің пайымдауынша, біздің ата-бабаларымыз ешқашан тәуелсіз ел болуды армандап көрмепті... Елімізде қоныстанған қытай диаспорасының мөлшері белгілі бір шекке жеткенде, ұлы көршіміз өзінің халықаралық беделі арқылы елімізде тұратын қытай диаспораларының құқықтық жағдайы жөнінде әлемдік деңгейде дабыл қаға бастайды», – деп этностық болмысқа қарсы жасалған мысықтілеу әрекеттерді батыл әшкерелейді [10].

Иә, дәл солай... Заманның негізгі идеологиясы туралы ХХ ғасыр басы: «Қазақ» газетінің басына үй суретін орнатуда мынадай мағыналар бар еді: Киіз үй – киіз туырлықты халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: түндік жарық беретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жол есігі еркін болмасын делінген еді», – деп рухани азғындамау мен ұлттық тазалықтың сара жолын көрсетіп берсе [11]; ХХІ ғасыр басы: «Үстіміздегі жылдың қыркыншы жылдары «Америкаға қандай идеология қажет?» деген тақырыпта пікірталас айтысы болғаны тарихтан мәлім. Он шақты жылдарға созылған осы шараға американдықтар қаржыны аямай-ақ төкті... Бүгінгі дәулеті тасып, сәулеті асып отырған елді мұратына жеткізіп, халықтың түр-түсіне, нәсіліне қарамай айрандай ұйытып отырған сол идеология демегенде не?.. Бір ғасырға жуық коммунизм елесінде өмір сүрген халықты ешқандай идеясыз қалдыру – теріс пиғылдарға бос кеңістік сыйлаумен бірдей екенін өмір көрсетіп отыр. Сонда бізде идеал деген болмай ма?» – деп, батыстың, басқаның қазақ ұлтына қарсы бағытталған басқыншылық экспанациясына, рухани диверсиясына шыдас берер қауқарлы қуат табуға шақырады [12].

Иә, дәл солай...

Міне, көріп отырсыздар, бұл мысалды әрі қарай жалғастырып кете беруге болады. Екі кезең мәселесінен рухани тұтастық пен мазмұндық сарындастық, тарихи сабақтастық табу аса қиын емес. Ал, оның шеберлік мектебі мен көркемдік құндылықтарын талдап-таразылау, сондай-ақ, қос кезең зиялыларының білім-беделін, белсенділік дәрежесін салыстыру – басқа тақырыптың аясы. Не нәрсенің болсын ақиқат құбылысына салыстыру арқылы көз жеткізеріміз рас болса, онда қоғамдық өмірдің шежіресі баспасөздің де өткені мен бүгінгіне тереңірек үңіліп, оны жарыққа шығарушы топтың озық іс-тәжірибесінен мол сабақ алғанымыз ләзім.

Жаңғырығы мен тәуекелі басым жаңа мыңжылдыққа көшін ұзатқан Қазақстан халқы бүгінде дербес мемлекет ретінде өзінің алғашқы қадамдарын жасауда. Азаттықтың рауандап атқан ақ таңына ол сан ғасырлық отарлық тәуелділікті артқа тастап, ұлттың алтын тамыры мен бекзаттық болмысын сақтап қалу жолында болған күрескерлік рухтың арқасында қол жеткізгені анық. Әйтсе де, «төл топырағымызда ұлт-азаттық идеясының тарихы болмаған, Қазақстанның тәуеліздік алуы – КСРО-ның құлауының нәтижесінде ғана келген тағдыр сыйы» деген пікір айтатындар бар. Біздіңше, бұл – әкесі қалдырған аманатты да «редакциялап барып» орындайтын келте ойдан басқа ештеңе де емес. Және мұндай қасаң көзқарас ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамына тән ұлттық сана-сезімнің оянуына түрткі болған, ел бостандығы үшін бақилық сапарға да сертінен таймай аттанған рухани ақсүйектеріміздің қадір-қасиетін кетіретін қадам. Демек, аталмыш «бәстесерлік» мәселеде Біз бен Олар баррикаданың екі жағында тұрамыз хақ.

ХХ ғасыр басындағы патшалы Ресейдің аграрлы саясаты мен әскери-әкімшілік басқаруы бодандық бұғауына түскен Алаш елінің райы мен реңіне көптеген көлеңкелі жағдайлар алып келді. Монархиялы диктатураның саяси-экономикалық және рухани-моральдық отарлауы параллель жүріп жатты. Бұл ретте белгілі алаштану саласының маманы, профессор М.Қойгелдиевтің мына пікірі назар аударарлық: «Міне, осындай жағдайда қоғамдық күреске қазақ елі үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық интеллигенция араласа бастады. Негізінен метрополия оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасында орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастады» [13]. Біздіңше, дәл осы пікір – қоғамтану ғылымына қатысты академиялық кері көзқарастарға батыл қарсы жауап қата білген пікірлердің бірі болып, тарихи әділеттің орнауына жол салғаны шындық.

Баспасөз – әлуметтік мінбер, ол қоғамдық пікір тудыру арқылы елдік мәселелерді күн тәртібіне қояды. Қазіргі таңда ақпараттар ағыны әлемді бір-біріне барынша жақындастырып, мейлінше түсінікті етіп және адамдар қолы тұрғызған джунглиде – зәулім үйлер мен әсем ғимараттарда жасалатын тағдырлардың реттеушісі, компасы болып отырғаны тағы да шындық. Ендеше, мың аттық күші бар әлеумет көлігін адамаралық қатынастарды ынтымақты етуге де, ысырапты етуге де қатар пайдалануға әбден болады. Және бұл – саяси өмір тәжірибесінде сынақтан өткен пәрменді әдіс.

Кешегі Әлихан бастаған әуеден тамған әулие нұрындай реформаторлық бағыттағы оқымысты топтың да саяси күресте қолына ұстаған ең ұлы қаруы – баспасөз еді. «Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ интеллектуалдық күштерінің ұлттық баспасөз төңірегіне тоғысу қоғамдық қажеттіліктен туған еді. Олардың жұмылып жұдырық болуына, қосылып күш біріктіріп іс-әрекет жасауына итермелеген қазақ елін жайлған әділетсіздік пен адам төзгісіз саяси-әлеуметтік ауыр хал болатын» [14]. Және соның ішінде алфавиттік тәртіппен оқуға бағынбайтын ең басты тақырып – жер мәселесі-тұғын. Міне, біздің ендігі әңгімеміз осы төңіректе өрбімек.

Кенестік кеудемсоқ идеологияға «қолбала» болған ғылыми әдебиеттерде аталмыш проблемаға байланысты ұлт лидерлерінің саяси ұстанымдары бұрмаланып көрсетіліп, біздің санамызға қазақ үшін жер мәселесі шешуші факторға ие болмаған деген жалған ұғым сіңірілді. Сөзіміздің айғағы ретінде шетелдік ғалым М.Б.Олкоттың: «...қазақтар үшін жер негізгі құндылық саналмаған. Түлік өсіруді шаруашылықтағы басты кәсібіне айналдырып, ортақ жайылымдарда баққан. Және де олар жерге деген жекеменшік құқығына емес, пайдалану құқығына ғана ие болған» [15] – деген қисынсыз топшылауын келтірсек те жеткілікті. Мұндай адасулардың белгілі бір саяси мақсатқа ғана қызмет істегені мәлім. Әйтпесе, бүгінгі өлшем, көзқарас басқаша.

Егер жоғарыдағы ғалым пікірі рас болатын болса, онда ғасыр басында ағартушылық-демократиялық бағытта шығып тұрған «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарындағы тақырыпқа қатысты полемикалық мақалалар топтамасымен қайда қоямыз?! Мысалы, мамандығы агроном-экономист Әлихан Бөкейханның осынау жанды мәселедегі шешімтал көқарастарының мәні мен мазмұны әлі күнге дейін актуальды деп білеміз. Ол: «Қазақ жұртына жері туралы шыққан Закон степное положениесі 1891 жылы 25 мартта шыққан. Мұнда қазақ көшпелі. Осы степное положениенің 120-сыншы статьясының қосымшасында қазақтар артылған жерді қазына пайдасына алады деген сөзге сүйеп, переселен мұжыққа, хохолға қазақ жерінен жер алмақ болып, қанша жер көшпелі қазақ шаруасына керек, осыны білеміз деп Щербина есебі деген қазақтан есеп алған. Осы есеппен қазақты көшпелі шаруа деп, қазаққа енді жер қалдырып, қалған артық жерден мұжыққа, хохолға учаске көрсетеді» [16] – деп патшалы Ресей ұсынған аграрлы саясаттың солқылдақ тұстарын ашып көрсетіп, соңынан ерген әлеуметті әділ шешім қабылдауға шақырады.

Сол кездегі саяси-рухани көсемдеріміздің ішінде аталмыш тақырыпқа ат басын бұрмағандары кемде кем. Атап айтар болсақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Смағұл Садуақасов, Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Домұхамедов, Сұлтанбек Қожанов, Мұтсафа Шоқай, Жиһанша Сейдалдин, т.б. Тізімді осылай жалғастырып кете беруге болады. Біріншіден, жоғарыда есімі аталған қайраткер-қаламгерлердің проблемаға қатысты дүниелерін толықтай қамтуға жұмыстың көлемі көтермесе, екіншіден, «Теңіздің дәмі – тамшыдан» демекші, жілікті-жілікті деген екі-үш кісінің ой-пікірін беріп-ақ қоғамдық ой-сананың қай бағытта дамығанын айқындауға болады. Сондықтан да, саяси-ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан «үштік одақ» деген атауды толықтырып тұратын Ахмет Байтұрсынұлы пен Міржақып Дулатұлының жерге байланысты мақалаларынан дәлел-дәйектер келтіріп, ойымызды біршама қорытсақ дейміз.

Аталған авторлардың алғашқысы: «Қазаққа қала болсаңдар мәдени жұрт боласыңдар деп ақыл берушілер, әуелі, қала адамына кәсіпті үйреніп алып яки ғылым-өнер үйреніп, жаман жерді жақсы жер орнына, аз жерді көп жер орнына тұтынарлық дәрежеге жетіп алып, қала бол десе, оған біз де қол қояр едік. Оны айтпай переселен чиновниктері 15-тен жер кесіп беріп, қала-қала отырғызса мәдени жұрт болып дүрілдеп кетесіңдер деген сөз – қазақ қазір Европаша киініп ала қойса, Европа адамдарының істегенін істеп кетер еді деген сияқты сөз. Ешнәрсені үйретпей, Европаша киіндіріп, Лондон я Парижге қазақты апарып қоя берсе, тапса малай болар, таппаса аштан өліп қалар», – деп, өзінің жанайқайын жеткізіп, әділетсіздік жайлаған қоғамның ащы шындығын жайып салады [17].

Енді келесі автордың токетер пікіріне құлақ түрсек, ол: «...бұрынғыдай кең даланы қазақ жалғыз меншіктеп отырған жоқ, басқалар да келіп тығылды. Басқалармен араласу енді көбейді. Нәм жылдан-жылға көбейіп барады... өзгелерден кем болмай, тең боламын деген жұрт қатарынан қалмасқа тырысады. Тең болғанда адам болсын, жұрт болсын білімі, өнерімен тең болады», – деп, ел басына төнген «ережесіз күрестерден» шығарар жалғыз жол интеллектуалдық қуатты игеруде жатқандығын меңзейді [18]. Мінекей, ғасыр басындағы саяси аренада басты тақырыпқа айналған жер мәселесі ұлт-азаттық күрес идеясының аттаныс нүктесі еді. Ендеше, жоғарыда біз сөз еткен шетелдік ғалымның қазақ лидерлері үшін жер тағыдыры екінші мәндегі қызмет атқарды деуі – ағат айытқан пікір.

«Тарих қайталауды сүйеді», – дейді халық даналығы. Жер мәселесі бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның да күн тәртібіндегі қабырғалы мәселелердің біріне айналып отыр. «Қазақ» газетінің «бас жазушысы» Ахмет Байтұрсынұлы: «Жер мәселесі – қазақтың тірі я өлі болу мәселесі», – деп орынды ескерту жасаған. Рас, кешегі 1937-38 ж.ж. ұлтқа қарсы жасалған қанды террор алаш лидерлерін арман-

мұратына жеткізбей кетті. Бірақ, олар азат мазмұндағы мемлекеттік институттарды қалпына келтіру жолында, баспасөздегі сөз бостандығының рөлін арттыруды өз дәуіріндегі барлық мүмкіндіктерді сарқа пайдаланып, қазіргі егемендігіміздің ғылыми-теориялық іргетасын қалап үлгерді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбу Әли Ибн Сина. Канон врачебной науки. – Ташкент, 1996. 1-том.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.– 368-б.
3. Нұрпейісов К. Алаш Һәм Алашорда.–Алматы:Ататек,1995.– 256-б.
4. Нұрпейісов К. Алаш Һәм Алашорда.–Алматы:Ататек,1995.– 194-б.
5. Сақ Қ. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси мәселелердің жазылуы. Кандидаттық диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1998.– 14-б.
6. Сақ Қ. Ұлттық сана ұйтқысы // ҚазМУ Хабаршысы. Журналистика сериясы, 1997. №1.– 66-б.
7. Бөкейхан Ә. Мен кадет партиясынан неге шықтым? // Қазақ, 1917. №256.
8. Ақдаулетұлы М. Жер кімдікі? // Қазақ әдебиеті, 1999. 24-қыркүйек.
9. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушылар! // Қазақ, 1913. №1.
10. Ысқақ Ә. Қытаймен қатынас ұлттық қауіпсіздігімізге қауіп төндірмеуі шарт // Заман-Қазақстан, 1998. 16-қаңтар.
11. Дулатұлы М. Орда гербі (танбасы) // Қазақ, 1918. №258.
12. Омашұлы Н. Бізде идеал бола ма? // ҚазМУ хабаршысы. Журналистика сериясы, 1999. №5, 5-6 бб.
13. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 3-б.
14. Нұрпейісов К. Алаш қозғалысы Һәм алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 33-б.
15. Мектеп А. Халел Досмұхамбетұлының публицистикасы. Кандидаттық диссертацияның авторефераты. Алматы, 1999. 14-15 б.
16. Бөкейханов Ә. Шығармалары. Ашық хат. Алматы: Қазақстан, 1994. 139-140 бб.
17. Байтұрсынұлы А. Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау // Қазақ, 1913.
18. Дулатов М. Қазақ жайы // Қазақ, 1913.

Қайрат ЖАНАБАЕВ,

кандидат филологических наук, доцент
КазНУ им. аль-Фараби

СТРУКТУРА И ФУНКЦИЯ АСТРАЛЬНОГО ТЮРКСКОГО МИФА В РАССКАЗЕ М.ЖУМАБАЕВА «ГРЕХОПАДЕНИЕ ШОЛПАН»

I

В условиях политической несвободы и советского идеологического диктата казахская национальная художественная культура всегда находила способы и средства, активно искала и создавала различные формы для реализации своего огромного и могучего потенциала, который мы именуем вслед за А.Кодаром Степным знанием, или *духовным опытом* тысячелетий. Все имеет свою историю, и у литературы нашей наблюдались выдающиеся взлеты.

Как не парадоксально, история национального возрождения тюркской культуры началась не сегодня, не с получения нами государственной независимости. Национальное возрождение начиналось всегда там, где и когда создавалось сильное, интеллектуальное поле «противодействия и выживаемости» – генератор независимой исторической и социальной идеи в самые кризисные времена, грозящие тотальному истреблению народа.

Думается, историческое возрождение испытывали, вполне осмысливая себя в мире, исседоны, аримаспы, аланы, саки, массагеты, скифы, хунну.

Совершенно очевидно и не требует лишних доказательств, то, что «көк-тюрки», вышедшие из хуннского лона и создавшие Великую степную империю, появились в истории в самое кризисное время. Благодаря высокой силе духа, богатейшему духовному потенциалу, они скинули колониальное бремя аваров и создали величайшую цивилизацию. Их возрождение и вечное бессмертие воплощено в древнетюркских поэмах – в вечном камне – Бенгу таш, символизируя нестигаемость тюркского духа и подлинное величие всегда свободного кочевника.

Астральные и солярные, лунарные мотивы, а особенно – тема Неба, с особой силой звучат в рунических памятниках. Со временем древнетюркские образы, мифологические персонажи подверглись трансформированию, модифицированию, нивелировке. Место других заняли арабские и иранские названия, но все же непокорная степь вплоть до XX века жила лишь неизменным сознанием своей неповторимой самоценности. Она органично воздействовала на культуру городов и разных государств. Она способствовала их динамическому росту и быстрому развитию их цивилизации.

Примером высокой духовности, обретающей истоки в могучей тюркской мифологии могут послужить памятники «Кудатку билик» и «Огуз-наме». В этих произведениях мирового значения также воплощена астральная тематика. Но если в «Кудатку билик» Юсуф Баласагуни обращает внимание правителя на звезды, гармоничное их устройство, то во второй поэме, автором которого является сам огузский народ, ярко представлена вся совокупность древнейших этиологических, космогонических, астральных, тотемических, генеалогических, эсхатологических мифов и мифологических сюжетов тюркских народов.

И в последующих национальных тюркских литературах эта золотая нить – астральные мифы и легенды – никогда не прерывалась. Она ярко проявляет себя в произведениях Шакарима, М.О. Ауэзова, С. Сейфуллина, Б. Майлина, А. Кекильбаева, О. Бокеева и других талантливых казахских писателей.

Удивительно емкими, богатыми, красочными предстают астральные сюжеты, мотивы и образы в потрясающей по своей художественной и интеллектуальной силе поэзии жырау XV-XVIII веков: Шалкииза, Доспамбета, Жиембета, Бухара.

Анализируя исторический путь, который прошла вся тюркская астральная мифология: роды, виды и жанры искусств, в которых был задействован астральный материал, отмечая его ключевую роль в устной и письменной художественной словесности, мы говорим о тюркских истоках философии вечности, ухода и возврата, о тюркском бессмертии. Мы говорим о эпико-героическом духовном фундаменте народа, его надеждах, светлых устремлениях, о его представлениях о смысле жизни и красоте быстролетящей жизни.

Астральный мотив проливает благодатный свет на историю эпического жанра, начиная с возникновения, с эпохи шумер, заявляя о себе на каждом этапе своего развития: во всех древних поэмах и до «Земли, поклонись человеку» и «Глиняной книги» О. Сулейменова. В зависимости от культурно-исторической эпохи он проявляет и особенности своего бытования, выступает в той или иной художественной форме, свидетельствует об эволюции и трансформации в эпоху глобализации. Даже сравнение астральных мотивов в «Сказании об огузах» и древнетюркских памятниках классического периода заняло бы не мало места в настоящей статье.

Но можно проследить, какое значение имеет астральный символ Шолпан (планета Венера) в героической поэзии Доспамбета (XVI век), в любовной лирике «Исповедь Шакарима (XIX век), и каково, совершенно отличное, трагическое, космически-символическое значение имеет этот астральный образ в рассказе М. Жумабаева «Грехопадение Шолпан» (1923 г.). Здесь мы можем проследить эволюцию астрального символа, закономерность его функционирования в тесной связи с природой жанра. У Магжана этот астральный мотив развит до небывалого мастерства в связи с новым историческим витком развития и в непосредственной связи с политическим, социальным статусом поэта, задачами, выдвигаемыми перед гением временем и историей.

II

Впервые настоящая статья, целью которой было выявление структуры и функции астрального мифа в рассказе М. Жумабаева «Грехопадение Шолпан», была опубликована в журнале «Евразия» (№2, 2004 г.). Тогда она имела заглавие «Сказ об Умершем Солнечном Быке и Прекрасной Небесной Грешнице».

В сочетании *Умерший Солнечный Бык* была метафорически воплощена трагическая пора, разложение и гибель некогда могучей кочевнической цивилизации, которая для многих народов древности и средневековья была образцом высокой культуры и нравственности.

Свидетелем этой страшной трагедии начала XX века оказался поэт, замечательный сын казахского народа Магжан Жумабаев. Солнечный Бык, Сарсенбай, – по мнению автора статьи, должен был воплощать здоровые силы казахской нации, но эти изначальные функции берет на себя Шолпан, выступающая в двух ипостасях: как женщина и как астральный символ материнства.

	Күш кеміді, айбынды ту құлады, Кеше батыр, бүгін қорқақ бұғалды... ²
	М. Жұмабаев, «Қазақ тілі», 1916 ж.

«Мы – солнечные! Мы из солнечных недр родились!» – воскликнул в одном из своих стихотворений незабвенный И. Джансугуров, исходя не только из бессмертного пафоса вечноторжествующей восточной метафоризации, но и разумея под этим, несомненно, истоки духовного опыта тюркских народов, ведущих свои древние многочисленные колена от богов и героев, от волков, оленей, соколов, медведей, так или иначе связанных с древним небесным божеством – Солнцем.

Такова звездно-солнечная основа мифологической истории тюрков. Поразительным свидетельством тому являются знаменитые тамгаинские Солнечные Быки и Солнечные Олени, известные нам по астральным легендам тюрко-монгольских народов. Весь духовный арсенал казахского народа – фольклор и литература – буквально пронизан этой светоносной традицией. Творчество М. Жумабаева так же наполнено солнечными и звездными мотивами, тесно связано с изначальными истоками казахского национального духа.

«Неповторимый лирик», «дерзновенный, ослепительный талант», «удивительный властитель слова», «тонкий созерцатель жизни и природы», – так теперь говорят о нем наши литературоведы, тонкие знатоки его творчества.

Магжан – негасимая звезда казахской нации на рубеже XIX-XX веков, выражение независимого духа старой вольнолюбивой казахской интеллигенции, ее совести и свободы. После Абая в истории казахской художественной словесности не было более трагической, духовно богатой, яркой и оригинальной личности. Казахская лирическая поэзия не знала такого отчаянного национального индивидуального самоутверждения, такой невероятной, поистине космической, степени драматизма!

Художественный мир Магжана Жумабаева еще ждет своих открытий. При равноценном поэтическом переводе небесно-звездная поэзия его зазвучала бы в полную силу на всех языках, а мир признал бы в нем фигуру непреходящего культурно-эстетического значения, какими предстал в мировой поэзии, например, Рабиндранат Тагор – величайший поэт Индии. Нужно только учесть, что творчество казахского гения, его антиколониальные мотивы, его «свободолюбивый Восток с раскосыми очами», – все это было много ранее, может быть, прежде всех известных нам поэтов антиколониальной направленности XX века. В этом смысле казахский поэт М. Жумабаев является не только одним из первых, но и самым первым поэтом «пробуждающейся Азии».

Впрочем, азиатская часть России конца XIX-начала XX века – писатели, поэты, общественные деятели: С. Кудаш, И. Галымжанов, А. Букейханов, М. Чокай и другие, – еще до революции хорошо знали это блистательное имя, ценили поэта за его смелые гражданские взгляды. Поэт-символист жил и творил в то трагическое время, когда ломался привычный хозяйственный уклад вчерашних кочевников, менялись быт и традиционная культура, освященные мудростью и героической историей предков, когда подвергались угрозе самые основы национального мировоззрения. Это актуально и сегодня, в эпоху глобализации. Быстрая трансформация духа некогда гордого и вольного, «могучего, подобного солнцу, и извергающего гром, народа» (М. Жумабаев, «Қазақ тілі»), породила в казахском кочевом обществе страх и растерянность, неуверенность и смуту, предчувствие катастрофы. Национальную драму усугубил всеобщий вселенский разлад: мировая война, революции, мятежи, смуты в казахском крае. Эпохальные события всемирной, русской и национальной истории воспринимались в традиционном казахском сознании кочевника как ақыр заман, конец мира и человечества.

Сказ об умершем Солнечном Быке и прекрасной Небесной Грешнице
--

	Ерлік, елдік, жас, қайрат, бақ, ардын, – Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
	М. Жумабаев, «Қазақ тілі», 1916 ж.

Эти великий перекоп национальной истории, тревожное состояние казахского духа гений воплотил в своих многочисленных стихотворениях и поэмах. Очень сильны эсхатологические мотивы в стихотворениях «Восток», «Зимняя дорога», «Гони же клячу, Сарсенбай», «Люблю», «Темная, ураганная ночь» и в поэмах – «Коркыт», «Жусипхан». Сквозь огненно-ветровой космос его дерзновенной лирической стихии мы подчас обнаруживаем невероятную глубину трагических переживаний простой казахской души, живущей на изломе века. Космическая лирическая стихия и глубинный трагизм создают особый, неповторимый мир поэта. Все его яркое наследие: интимная, гражданская, философская, пейзажная лирика, даже переводы лучших произведений мировой поэзии: Гейне, Гете, Байрона, Горького, Фета, – все это исполнено одним неповторимым дыханием гения. Шедевром казахской художественной прозы стало и его произведение «Грехопадение Шолпан».

Не зная интеллектуально-духовной основы и смыслодержущих структур этого рассказа, читатель может предположить, что произведение такого жанра и стиля типично для казахской прозы начала XX века. Оно состоит из натуралистических описаний быта казахской семьи. Оно поднимает и характерные для этого периода темы, например, судьба казахской женщины. Оно свидетельствует о первых зачатках предпринимательства (образ скотопромышленника Сарсенбая). Оно критикует нравы молодежи того

времени в духе патриархальных Шортанбая и Мурата, певцов «эпохи Скорби» и т.д. Все это верно. Кроме одного.

Мы не учли особенности художественного мира великого поэта, звездно-солнечную тематику его лирических и лиро-эпических произведений, той многослойности духовного космоса поэта: небесную твердь этого грандиозного мифопоэтического строения составляют именно астральная и солярная темы, излюбленные поэтом. Разумеется, это касается и его художественной прозы.

Впервые в истории казахского рассказа астральный и солярный мифы обрели свое воплощение именно в произведении М. Жумабаева «Грехопадение Шолпан». Основная проблема рассказа – болезнь Солнечного быка, метафорически объясняющая отсутствие мужского начала. Семья, род, общество теряют опору, испытывая страшную деформацию, ущерб. На всех уровнях взаимоотношений мужского и женского наблюдаем несостоятельность мужского начала (Солнечного Быка). «Где он?» – спрашивает, умирая Небесная Грешница, Звезда и женщина. Но нет его: сына, брата, мужа, отца. Нет опоры, нет сильной мужской части.

Не случайно имя центральной героини – Шолпан: Утренняя звезда. В древности этой звезде молились ранние пастухи и охотники, как символу любви и плодородия, богине-прародительнице всего живого, как покровительнице детей и семьи. В процессе демифологизации эта звезда стала просто символом любви, весны, молодости и красоты. Не случайна и оппозиция: Шолпан – Светило, мужское и женское. Движение солнца в произведении – движение всей его композиции. Не случаен и финал этой высокой трагедии: героиня рассказа «пав в борьбе со Светилом, покинула этот мир навсегда». Вот где мы обрели золотой ключ к открытию удивительного художественного мира рассказа «Грехопадение Шолпан». Не случайно в судьбе героини все самое лучшее, самое светлое и счастливое (например, минуты радости и любви, зачатия и сладость материнства) выпадает на благодатное время – весну и лето, а в минуты тревоги, разлада, позора и трагической смерти – наступает время осени или зимы. Но и само зачатие, самый этот грех, вынашивание дитя – сродни акту космогоническому, восходящему в своих процессах к священным первоисточкам образования мира, космоса, первого бога и первого человека – происходит в мае. Цветущей весной. Это неизбежное возвращение к ежевечной свежести древнего ритуала, к памяти эпохи первотворения, – вовсе не случайно. Ибо Шолпан – Утренняя звезда, самый символ этой цветущей жизни. Не случайно писателем выписан и образ злобной, бесплодной, дряхлой старухи-Осени, так часто появляющейся на страницах рассказа. Если следовать логике казахского мифа – это образ Тул Катын, Бесплодной бабы, той, которой неизбежно могла бы стать в финале произведения и сама молодая, красивая Шолпан (Венера).

Теперь о грехопадении, то есть о самой теме произведения М. Жумабаева, о сокровенном смысле художественного повествования. Известно, что грехопадение – столь распространенный мотив в мировой литературе и мировом фольклоре – есть нарушение каких-либо моральных предписаний, священных заветов, а также – самый процесс нравственного падения, или «вхождение в грех». Во всех случаях – это утрата нравственности. Тут все ясно. Но когда речь идет о «Грехопадении Шолпан» – случай иной, особый. Тут задумаешься: чей же все-таки грех? Не грех ли это ее «неземного, небесного Сарсенбая», который уже никогда не сможет стать солнцем. Так, в тюркском мифе Шолпан (планета Венера) всегда находится под могучей ослепительной сенью солнца-богатыря, идущего с восточной стороны.

Подобно восточной женщине, она, накормившая домашний очаг, предвещает и появление своего сиятельного мужа. Но солнце ли Сарсенбай? Случайно ли Шолпан, центральная героиня рассказа, называет его «неземной», «небесный, любимый мой Сарсенбай»? Но напрасно ожидание звезды – нет Солнца: умер Солнечный Бык. Когда Сарсенбай – не солнце, зачем он пробудил первородные, безумные, дерзновенные, прежде мирно спавшие, природные силы уже не женщины, но богини, звезды? Бессилие Сарсенбая уже не волнует пробудившуюся молодую женщину, которая ранее даже и не помышляла иметь дитя, развлекаясь, «как юная, шаловливая особа», примеряя наряды, довольная своей молодостью, красотой и самое главное-то: любовью к «неземному», «небесному своему Сарсенбаю». Болезнь Солнечного Быка (а Сарсенбай болен), – если и далее следовать языку и логике мифа, то его болезнь – есть расстройство общества, утратившего свою волю, своего лидера. Стоит только обратить внимание на авторскую позицию по отношению к любимой героине – тут все станет на свои места! В тяжелое для народа время автор, подмечая губительный процесс, происходящий в традиционном казахском обществе с невиданной доселе скоростью размывающий корни плодотворной культуры, констатирует не какую-то типичную семейную трагедию, как это обычно отмечают литературоведы, но гибель самых жизнотворных основ, какой и является Шолпан!

Поразительная метаморфоза: не Шолпан-звезда, а Сарсенбай-солнце в финале рассказа уподобляется Тул Катын (Бесплодной Бабе) – врагу всего живого. Читатель должен обратить свое внимание на сцену расправы Сарсенбая со своей женой, на тот абсолютно темный (несмотря на раннее утро) фонхолодного ноября. Здесь, в этой сцене, Сарсенбай выступает тоже, как враг всему живому, едва ли не забивая насмерть некогда любимую им жену, уже таящую в себе новую жизнь.

И теперь, когда в семье нет этого сильного (мужского) начала, а в обществе – лидера, когда парализована воля, тогда, согласно древним правилам, женщина, заменяя мужчину, дабы спасти семью, род, племя взваливает на себя эту высокую ответственность и достигает греха. Женщин, бравших в рукикопье, в древней тюркской истории немало. Здесь Шолпан выступает как бессмертная спасительная традиция.

Звезда Шолпан – свидетельница тысячелетнего опыта кочевников. Звезда Шолпан – символ духовности, традиций, языка, надежды народа. « От золотых, прекрасных дней мне лишь один знак остался: *Сияющая* блеском звезда, язык моих предков, – ты одиностался!» – говорит в одном из своих стихотворений Магжан, лучший из казахских поэтов:

Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп, Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!	
М.Жұмабаев, «Қазақ тілі», 1916 ж.	

Прав был А. Кодар, когда говорил о Махамбете, что «это именно тот самый случай», когда на первый план спасения и сохранения жизнеспособных начал нации выступает *сама традиция*. Здесь стоит глубоко подумать.

Теперь об Азимбае. Не грех ли это Азимбая, молодого повесы, бездельника и пройдохи? Случайно ли, что он родной брат (младший брат!) Сарсенбая? Будет ли и он Солнцем, в лучах которого пробуждается Утренняя звезда, поднимаясь с Востока? Трагическое переживание автора передается и нам. Младший брат, согласно древнему обычаю, должен заменить старшего, если тот умер. А Сарсенбай – умер, умер как мужчина, погас, как солнце. Но разве Шолпан – не древнейший культ плодородия, а левират – не древний закон степей? Шолпан, ставшая распорядительницей своей судьбы, теперь сама делает выбор: «кто же может, кто достоин стать *ее* Солнцем? И выбирает-то Азимбая, брата мужа своего. Посмотри, читатель, *как она выбирает!* Не раба, «от которого родится только раб», не какого-нибудь заурядного одноаульца, а человека, как она думает, *достойного*, родного брата (кровь-то одна, есть ли тут грех!). С другой стороны, читатель обратит внимание на то обстоятельство, что источником греха является праздно шатающийся Азимбай. Он символизирует негативное, разрушительное начало этого мира. Шолпан лишь только хранительница плодоносящей энергии. Не он ли, Азимбай, подобно змею-искусителю, вертится вокруг молодой, сгорающей от своих внутренних сил, замужней особы. Не он ли томит, соблазняет ее, говорит ей головокружительные речи. И он, и она – представители двух разных стихий одного мира (и двух противоположных структур одной космологической схемы: верх, звезда Шолпан – низ, змий-искуситель, демон). Здесь, лишённое огненной стихии, Светило (Сарсенбай) теперь отходит на второй план, и его место занимает псевдосолнце, его греховодный брат. Если исходить из древнего принципа левирата, то разве не спасает она, звезда, честь Сарсенбая от позора? Известные персонажи эпоса, как нам известно, в том случае разрезали сабы с кумысом (например, Карабай и Сарыбай в эпосе «Козы Корпеш и Баян Слук»), когда в гостях им указывали на место, подобающее юнцам и неженатым. Но Азимбай – не герой, не солнце, хотя имя его означает знатность, величие, избранность. Он также не выдерживает авторского эксперимента. Не может быть солнцем этот Азимбай: глуп, ветрен, слишком груб и самонадеян – ничтожная личность. Отчего, читатель, так истово плачет Шолпан, находясь в постели с этим самцом, носителем иной (хтонической – не небесной!) – силы. Что хочет сказать тебе Звезда, проникнись сердцем, услышь плач, глупый Азимбай! Разве не любит она брата твоего, «неземного Сарсенбая»? Нет, тут совершенно нет, читатель, никакого греха молодой женщины? Но здесь насмерть переплелись две стихии: небесная, светлая (Шолпан) и темная, демоническая, хтоническая (Азимбай).

Читатель, вероятно, обратит внимание и на то важное обстоятельство, что похотливый Азимбай застает Шолпан за *шитьем*. Шолпан *шьет* рубашку Сарсенбая и шьет ее *в полдень*, когда, согласно мифу, солнце уже теряет силы, болеет и умирает. Если и человека, и вещи, ему принадлежащие, рассматривать как троичную структуру мифа, то здесь рубашка Сарсенбая – лишь жалкое напоминание о некогда могучем Солнечном Быке. Голова человека, грудь (вместилище сердца) – верхний мир; вся средняя часть живота до пупа, где происходят активные процессы жизнедеятельности организма, соответствуют среднему миру земли; все остальное – нижний мир. Это также имеет серьезное значение

для понимания «небесности», избранности Сарсенбая. Ведь в плане духовном, особенно с первых страниц рассказа, мы видим только гармонию двух любящих людей, и Шолпан – как традиция! – лишь только соответствует настроению своего мужа, полагая, что он – Солнце. Вот почему и рубашка!

Теперь о самом шитье.

В казахском классическом героическом эпосе есть примечательный сюжет: к герою Алпамысу, восседающему на коне, выходит старуха, под присмотром которой занимаются белой вышивкой сорок девиц, сидящие в сорока белых юртах на краю земли. Подобный сюжет встречается и в архаических казахских сказках и мифах, где героя-солнце также встречает старуха-мыстан, шивающая щель Земли на западе. Запад – страна греха, несчастий, болезней, смерти. Там, согласно мифу, находится вход в подземный мир, та самая щель, о которой мы упомянули выше.⁴ Погасшее светило, опускаясь в щель земли, опалает демонов своим последним нещадным огнем и оставляет в мрачном подземелье свое ветхое тело.⁵ Праздно шатающийся Азимбай – носитель темной, неумной стихии – обрел возможность обмануть око большого брата своего, чтобы заставить в эту заветную щель. Но и шьет-то Шолпан без особой охоты, ибо вся она переполнена страстью, своей стихией. Щель Земли на западе (восток – начало и верх мира, место, где рождается солнце; запад – низ мира и завершение пути Солнечного Быка, т.е. страна, куда закатывается умирающее солнце – обессиленное мужское начало) имеет совершенно ясное соответствие с женским телом. Старуха-мыстан, шивающая щель земли, – хранительница девственности, непорочности, по всей видимости, древнейшая из многих тюркских архаических матерей.

Но вернемся к рассказу. Шолпан, шьющая рубашку, молода. И сильно настойчиво псевдосолнце, когда настоящее солнце угасло. Молодая, шаловливая богиня Утренней зари символизирует крепкие, здоровые, изначальные, древние, как хмельной кумыс, силы нации, ведет себя так, как и должна вести языческая богиня плодородия и любви. В пространстве рассказа никто ей не равен. Сам же Сарсенбай и подвел ее к трагедии. И она стала сильнее их, стала выше их, чище и нравственней уже только потому, что – она их спасение: и Сарсенбая, и Азимбая, и всего этого дряхлого мира. Она – вечная традиция, которой так восхищается поэт. И разве не мог Сарсенбай договориться с улепетывающим на задворки рассказа и истории своим младшим братом Азимбаем о спасении чести семьи, рода? И разве не мог он, как в древние времена, собрать тихий домашний совет? Разве и Азимбай не мог бы держать ответа перед Сарсенбаем, старшим братом своим? Разве он не мужчина? Разве забыли они, как в древности двенадцатилетние мальчишки, сев на коней, взяв в руки копье, летели на врага. Да, забыли они о священной колыбели тюркского духа, о чести рода! И все – в прошлом, лишь одна Шолпан – настоящее! Все забыто: язык, дух, единство, сила слов и поступков, священные обычаи, благородные души, замечательные традиции, – где все это:

Аскар Алтай, Алтын Ана есте жоқ – Батыр, хандар, асқан жандар ұмтылды!	
М.Жұмабаев, «Қазақ тілі», 1916 ж.	

Шолпан-звезда на протяжении тысячелетий светит людям. С гибельным падением этой звезды разрушается последнее представление о ценности кочевого мира. Звезду эту сорвали, смешали с грязью, с прахом земным. Преступная логика обыденного сознания не заметила в ней природной красоты и торжествующей силы, которые отмечены в лирических отступлениях автора, несомненно, любящего свою героиню. Не грех ли это самого преступного общества, во главе которого стоят «люди знающие, цвет науки», например, мулла, так изящно и метко выписанный безжалостной кистью поэта? Мулла, который не может вылечить даже свой собственный чирей на носу, вдруг берется за такое дело, как зачатие и деторождение! Торжество низовой культуры над звездой, закатанной в пыли, очевидно. Залитие Шолпан-звезды водой – апофеоз этой бесовщины и неизмеримо высшего вселенского греха. Общество, в котором теперь совсем не осталось света (Сарсенбай – не солнце, Азимбай – тем более!), идет к своему крушению, к концу, к апокалипсису. Солнце – лживый Бог, в борьбе с которым погибает Шолпан. Неизбежен процесс деградации культуры, языка, духовности, национальных основ, нравственности. Не грех, не вина, а беда Шолпан лишь в том, что она, женщина, сделала попытку спасти положение. Но в самой ее трагедии заложен глубинный смысл, подобно тому, как величайшие сыны человечества – Иисус Христос, Мухаммад – взяли на себя грех всех прошлых и будущих земных поколений. Вся проблема в Солнечном Быке, погасшем Солнечном Быке.. Спасительной силы прекрасной Небесной Грешницы оказалось недостаточно: звезду обратили в пыль.

Таково, на наш взгляд, значение астрального мифа в рассказе М. Жумабаева «Грехопадение Шолпан».

Ауезхан ШАШАЕВ,

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Айман СЕЛКЕБАЕВА,

Алматы университеті «Қазақстан тарихы» кафедрасының
аға оқытушысы, профессор м.а., т.ғ.к.

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ НЕГІЗДЕГІ ҰЙЫМДАР АРҚЫЛЫ ЖҮРГІЗГЕН АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРІ

XX ғасырдың бастапқы кезін қоғамдық санада ұлт-азаттық идеяларының күшейіп, ұлттық рухтың оянуына түрткі болған кезең деп айтуға болады. Бұған ұйытқы болған ұлттық мәдениеттің жанашырлары – қазақ зиялылары еді. Ұлттың жаршысы болған қазақ баспасөзін ашудан бастаған олар, азаттық идеяларын жалпыұлттық санаға айналдыру жолында қызмет етті. Кейін кеңес өкіметі орнаған соң, ұлттық интеллигенцияның мәдениет саласындағы қызметін азаттық жолындағы күрестің ерекше түрі деп түсінген дұрыс. Мұндағы айтпақ ойымыз, қоғамда объективтік-тарихи жағдай қалыптасқан кезеңде ұлттың зиялы қауымының қоғамдық сананы қалыптастыруы арқылы өмірді белгілі бір арнаға бағыттауға мүмкіндігі болатындығы, қазақ елінде қалыптасқан мұндай жағдайды Ресей империясында жүзеге асырылған қазан революциясы басқа арнаға бұрып, өз ықпалына бағындырып алды.

Мұрағат мәліметтеріне жүгінер болсақ, Қазақстанды зерттеу қоғамының тарих және этнография бөлімі алдарына зор міндеттер қойып, сол кездегі ғылыми зерттеулерге деген зәруліктің орнын толтыруға ұмтылғандығын, ағарту саласында айтарлықтай мәселелер көтеріп, тіпті ұсақ-түйек шаруашылық істерді атқарудан да бас тартпағанын көреміз.

Осы жылдардағы баспа ісіне келер болсақ, қоғамның «Еңбектерінің» бесінші томының 1-ші шығарылымы басылып, ол барлық ғылыми қоғамдар айырбас жасалатын мекемелерге жіберілді.

Әрине, қоғамның басқармасы «Еңбектерді басып шығу үшін тынымсыз қаражат көзін іздестірумен болды. Қоғамның құрылуының бастапқы кезені ашаршылықпен қатар келгенін басында айтқан едік. Халық ағарту Комиссариатының бюджеті қысқарған болатын, штаттар қысқартылды, көптеген мектептер мен мәдени-ағарту мекемелер онсыз да мардымсыз жергілікті бюджетке көшірілді. Ағарту саласы мен ғалымдардың жағдайы өте төмен болды. Оны мына мысалдан көруге болады: «Орталық Өлкелік мұражайда жылы бөлмелердің болмауы себепті суық түсуімен оның жұмысын тоқтатып, басқа орынға көшіруге мәжбүр болдық», – делінсе келесі бірінде «ақпанда (1922 жылы) штаттың қысқаруымен, ғылыми жұмыс азайды, ал екінші қайтара қысқарту мен жұмыстан шығартудан кейін, мұражай жұмысы тіптен төмендеп кетті, бірақ толығымен тоқтаған жоқ» – делінген [1]. «Кітапхана (Қазақстанды зерттеу қоғамының) жұмыс істеп тұр, бірақ өте әлсіз... кітаптарды жинақтап, сұрыптау аяқталмай қалды... Бір жағынан қаржы тапшылығы, екінші жағынан бөлмеге мүлдем от жағылмауы себеп болды» [2]. Міне, дәл осындай мәліметтерді сол кездегі Халық ағарту комиссариатының, Академиялық орталықтың, ғылыми қоғамдардың барлық есептемелік баяндамаларынан кездестіре аламыз. Осы жолдарды оқи отырып, еріксіз сол кездегі мәдениет пен ғылыми қызмет саласындағы адамдардың қарапайымдылығына, өз ісіне шынайы берілгендігіне, ерлігі мен шыдамдылығына таң қалмауға болмайды. Олар аш-жалаңаш, жалақысыз және суық бөлмелерде төзімділікпен өздерінің ғылыми жұмысын жалғастырып, Қазақстан ғылымының қалыптасуына өздерінің үлестерін қосты.

Қоғамның 1924 жылға арналған есебінде арнайы зерттеу ұйымдастыруға қаржысы болмағандығы бірақта қоғамның мүшелері мемлекеттік мекемелердің қаржысымен немесе өздерінің жеке белсенділігімен төмендегідей зерттеу жүргізгендігі баяндалған [2,301].

Атап айтқанда, онда төмендегі мәліметтер келтірілген:

1. Тіл білімінің маманы, ғалым Ахмет Байтұрсынов қырғыз (қазақ) тілі жөнінде бірнеше оқулық пен оқу құралын, әдебиет және мәдениет тарихы бойынша кітаптар жазды. Зерттеу жұмысы творчестволық сипатта және Қазақ халқының қазынасы ретінде аса жоғары құндылыққа ие сонымен қатар, Халық ағарту Комиссариатының Ғылыми Кеңесінде жұмыс істейді...

3. П.А.Воронцовский – этнолог. Бірнеше мақалалары «Кеңестік Қырғызстан» журналында жарияланды, атап айтсақ: «КСРО-дағы өлкетану мен орталық мұражай», «КСРО-дің егістіктерінің

зиянкестері және олармен күрес», «Ауыл шаруашылығы зиянкестерімен күресудің механикалық және химиялық тәсілдері», «Егін шығымының және қара шегірткенің өсіп өнуіне күн бетіндегі дақтардың әсері», «Қара шегіртке тұқымдастарды зерттеу мәселесі»...

5. М.Дулатов – публицист, энциклопедист. Қазақ тілінде үш бөлімнен тұратын есеп кітабын құрастырып, «Қырғыз (қазақ) тарихын» жазып шықты. Сонымен қатар Халық ағарту Комиссариатының Ғылыми Кеңесінде жұмыс істейді.

6. М.Д.Жолдыбаев – публицист, қоғамтанушы. Қазақ тіліне Коваленконың «Политграмотасын», К.Маркстің «Коммунистік манифесін», Л.Троцкийдің «Октябрьская революция» және Бухариннің «Теория исторического материализма» еңбектерін аударды. Халық ағарту Комиссариатының ғылыми Кеңесінің төрағалық қызметін атқарды.

7. А.Л.Мелков – этнограф бір жылдың ішінде оқушы қазақ жастары арасынан жинастырып, 52 қазақ ертегілерін жазып алды. 1924 жылдың қысына таман қазақтардың ішкі (Ақтөбе және Қостанай губернияларына) бөлігіне сапарға шығып, Парижде өтетін Әлемдік көркемөнер өндірісі мен қолөнер туындыларының көрмесіне қазақтардың көркемөнер туындыларын жинастырып, сатып алуға барды...

11. Тарихшы – А.Ф. Рязанов мұрағат материалдары негізінде Қазақстандағы халықтық қозғалыстар тарихын зерттеді. Тарихи-этнографиялық бөлімінің отырысында өз зерттеулерін баяндап, оларды қоғамның «Еңбектерінде» очерктер ретінде жариялады...

14. Т.Шонанов – энциклопедист. Қырғыз (қазақ) тілінде бірнеше кітаптар жазды, соның ішіндегі ерекше көңіл аудартары «Қырғыздардағы (қазақ) жер мәселесінің тарихы очеркі». Сонымен қатар, ол жазған аса маңызды еңбектерінің бірі орыстарға арналған қазақ тілін өз бетінше оқып үйрену құралы болды [2, 303].

Жоғарыдағы мәліметтерге зер сала үнілсек, оған мүше болғандар өздерінің мемлекеттік қызметтерімен қатар (А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Д. Жолдыбаев, И.Омаров, Т.Шонанов) қоғамның жұмысына қаржы тапшылығына қарамастан белсенді араласқанын көреміз.

Қазақстанды зерттеу қоғамының жұмысына белсенді атсалысқандардың бірі, Кеңестік Қазақстандағы мәдениет пен тарих ғылымында өзіндік орыны бар Санжар Жафарұлы Асфендияров (1889-1937). С.Ж. Асфендияров Петербург әскери-медициналық академиясын аяқтаған соң, полк дәрігері болды, 1914-1916 жылдары әрекет етуші армия қатарында болды. 1917 жылы қолына қару алып Түркістанда Кеңес өкіметін орнатуға қатысты. Ал 1917 жылы большевиктер партиясының құрамына енді. Жауапты партиялық және мемлекеттік қызметтерде жүріп, С.Ж.Асфендияров ғылыми ізденістерін тоқтатқан жоқ. Ол Қазақстан тарихын дайындауға зор еңбек сіңірді [3]. Қазақстан тарихы бойынша профессор С.Ж.Асфендияров көптеген ғылыми мақалалар, құжаттар жинаған, монография, оқулықтар, брошюралар, жазбалар мен сын пікірлер жазды. 1928-30 жылдары Москвадан оралғаннан кейін Қазақстанды зерттеу қоғамымен белсенді байланыс орнатып, өлкетанушылар съезінде және жиылыстарында баяндама жасады [4]. С.Ж.Асфендияров Қазақстанды зерттеу қоғамының төрағалық, кейіннен Қазақстанның Орталық өлкетану Бюросының төрағасы қызметін атқарды [5].

1920 жылы Түркістан Автономиялық Республикасының ОАК жанынан Қазақ (қырғыз) бөлімі ашылып, оның мүшелігіне Нәзір Төреқұлов, Георгий Сафаров, Сұлтанбек Қожанов, Санжар Асфендияров, хатшылары Халел Досмұхамедов пен Махмуд Бұдайов сайланады. Тамыз айының 21-де Халық Ағарту Комиссариатының кеңейтілген мәжілісінде өлкенің рухани мәдениетін өркендету мақсатымен Білім Комиссиясы құрылып, оның Қазақ-қырғыз бөлімінің төрағалығына Иса Токтыбайұлы, мүшелері Х.Досмұхамедов, Ходжиков, Көшербайұлы құрамында іске кіріскен еді.

1921 жылдың қазан айынан бастап Қазақ-қырғыз Білім Комиссиясының төрағалығына Халел Досмұхамедов тағайындалды. Білім Комиссиясының басшысы ретінде Х.Досмұхамедов бірден қазақ-қырғыз мектептері мен жоғары оқу орындарында оқылатын пәндердің бағдарламасын жасауға, түрлі саладағы оқулық кітаптар жазуға, ғылыми терминологияны қалыптастыру, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, жүйелеу, бастыру жұмыстарына белсенді түрде ат салысты. Оның ғылыми-шығармашылық қыры мен ұйымдастырушылық қабілетінің жан-жақты ашылып, көрінген тұсы да осы кезең.

1921 жылдың өзінде Білім Комиссиясы А.Байтұрсыновтың «Әліппе», «Баяншы», «Тіл –құралы» (1 және 2 бөлімдерін), Міржақып Дулатұлының «Оқу құралы», «Есеп құралы», Иса Токтыбайұлының «Жалпы жағырапия», «Түркістан жағырапиясы», Халел Досмұхамедұлының «Табиғат тану», «Жануарлар» (1 бөлім) кітаптарын Орта Азия мемлекеттік баспасына тапсырады [6].

1921 жылдары Білім Комиссиясы баспаға дайындалған Әбубәкір Диваевтың «Бекет батыр», «Мырза Едіге», «Алпамыс», «Нәрікұлы Шора», «Шора батыр», «Қобыланды», «Тарту» жинағы, Сұлтанбек Қожанұлының «Арифметика» (1 бөлім), К.Жәленұлының «Арифметика» (2 бөлім), Х.Досмұхамедұлының «Жануарлар» (2 бөлім), «Адамның тән тірлігі», Табынбайұлының

«Педагогика», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», «Қыз Жібек», «Кенесары-Наурызбай», Ә.Бөкейхановтың «Сұлтан Кенесары тарихына қосымша материал» (орыс тілінде), «Абай өлеңдерінің таңдамалы жинағын» (Алғы сөз, түсініктемелерімен) жеке-жеке кітап қылып шығарды. Оның сыртында қазақтың халық әндерін нотаға түсіру, мектепте өтілетін пәндердің бағдарламасын, қазақ тіліндегі тұңғыш жағырапиялық карталар, күнтізбелер шығару, қазақша-орысша, орысша-қазақша екі тілдік сөздіктің түзілуі, ғылыми конференцияларда баяндама жасау, қысқасы, мәдени-рухани өмірдегі жаңалық біткеннің бәрінен Білім Комиссиясы мен Қазақстанды зерттеу қоғамы шет қалмайтын.

XX ғасырдың 20-жылдарында ел басқарған Алаш азаматтарының көпшілігіне тән басты қасиет – әмбебаптық. Олар қоғамдық қызметімен қатар, қазақ халқының өткен тарихының сан алуан саласына үңіліп, зерттеп шығармашылық қызметін де қатар ұстанды. Солардың қатарында Мұхаметжан Тынышбаев та болды.

XX ғасырдың басындағы үш революция тудырған аласапыран кезеңнің ауыртпалықтарына қарамастан, М.Тынышбаев 20-шы жылдары жүйелі түрде тарихи-зерттеушілік жұмыстар жүргізді. Ол 1920 жылы Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамын құрушылардың бірі болып, «Сана» журналының шығуына ат салысты. Осы журнал бетінде қазақ халқының қамын жеген, мүддесін көздеген зиялы қауымның шығармашылық еңбектері жарық көре бастайды. Солардың қатарында 1923 жылы М.Тынышбаевтың «Түрік-Монғол тарихы» деген еңбегі жарық көреді. Онда XII ғасырдағы Монғол шапқыншылығына дейінгі қазақ тайпаларының географиялық орналасуы, құрылымы, өзіне тән қоғамдық-діни мәдени дамуы туралы терең мәлімет береді.

М.Тынышбаев 1925 жылдан бастап Ташкент қаласындағы Орыс Географиялық қоғамы бөліміне мүше болып жүрген кезінде өлкетанушылық, этнографиялық зерттеулермен шұғылданды. Соның нәтижесінде ғалымның қаламынан «Қазақ-қырғыз тарихына материалдар», «Көксу үйіндісі және Қойлық қаласы», «Қызылөзен үйіндісі және Баласағұн қаласы» атты еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектерде Қазақстанның Жетісу өлкесінде орта ғасырларда мәдениеттің ошағы болып, Жүсіп Баласағұн сияқты ойшылдар еңбек еткен, монғол, жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде үйіндіге айналған Қойлық, Қызылөзен, Баласағұн, Ілебалық сияқты қалалардың тарихтағы орны баяндалды.

М.Тынышбаев Орыс Географиялық қоғамының Жетісу бөлімшесінің мүшесі, Орыс Географиялық қоғамының Түркістан бөлімшесінің мүшесі және 1920 жылы Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының мүшесі болады [8].

XX ғасырдың бас кезіндегі қоғамның дамуында ұлт бірлігін нығайтып, ұлттық сезімді оятып, ұлттық психологияны нығайту ісінде тарихи мәселелер маңызды орын ала бастайды. Мұны жекелеген замандастарынан кеңірек те тереңірек түсінген М.Тынышбаев инженерлік қызметпен қоса ғалым-тарихшылықты қатар атқарды. Нәтижесінде инженерлік қам-қаракетті тарихшылықпен қатар алып жүрген М.Тынышбаев ғылыми-танымдық және қолданбалық маңызын осы кезге дейін жоймаған тарихи зерттеулер тізбегін қалдырды [9].

Енді, осы жерде Т.Рысқұловтың тұлғалық бейнесін бере отырып, оның Қазақстанды зерттеу қоғамына деген зор қамқорлығын айта кетейік.

Академик Манаш Қозыбаев аз ғана уақыт аралығында зиялы қауым ішінен бірбеткей өрлігімен көзге түскен Тұрар Рысқұлов турасында: «Егер ғасыр басында (XX ғасыр) реформаторлық ұрпақтың бірден-бір танылған көсемі Әлихан Бөкейханов болса, ал кеңестік кезеңде дәстүр жалғастығын Т.Рысқұлов ұстады. Тұрар Ресейдің екі төңкерісін, қазақ халқының өзіндік төңкерісі 1916 жылды басынан өткізіп, күрес жолының ауыр тауқыметін бастан кешірді. Ресей империясының отаршылдық жүйенің барлық жауыздығын, озбырлығын, қазақ сахарасындағы экономикалық, рухани мешеуліктің, аштықтың, қуғын-сүргіннің, босқындықтың, этноцид пен геноцидті ол қағаз жүзінде емес өзі көрді, жан дүниесінен өткізді. Отаршылдықтан жиренді, демократиялық Россиядан үйренді. Сүйтіп, ол жиырманың ортасына жетпей біртұтас көзқарасы бар тұлға болып сомдалды», – деп көрсеткен еді [10].

Т.Рысқұловтың 1920-1937 жылдар аралығында өте маңызды, ірі кітаптары мен қатар 200-дей мақаласы, баяндамалары мен 100-ге тарта хаттары және тезистері жарық көрді. «Тұрар Рысқұловты Кеңестік Орта Азиядағы бірінші тарихшылар қатарына жатқызуға болады» – деп атап көрсеткен еді өзбек ғалымдары Ш.З.Зиямов пен Р.А.Нуруллин [11].

Сонымен, Қазақстанды зерттеу қоғамының республикадағы негізінен қоғамдық бастамамен жұмыс істеген алғашқы ғылыми мекеме екендігін айта келе мынадай қорытынды жасауға болады.

Қазақстанды зерттеу қоғамы сонымен қатар, мәдениеттің таралу ошағының бірі болды. Қазақ халқының салт-дәстүрін және этнографиясын, мәдениеті мен тарихын зерттей отыра, қоғам мүшелері жергілікті жерлерде бұқаралық мәдени шаралар өткізді, дәрістер оқыды, баяндамалар жасады, кітапханалар, экспонаттар жинастырып мұражайлар ашты, көне ескерткіштер мен өнер туындыларын қалпына келтіріп, сақтауды жолға қойды.

Қазақстанды зерттеу қоғамы аясында қазақ зиялыларының топтасуы мен қалыптасуы орын алды. Ғылыми және мәдени-ағарту саласындағы маман кадрлардың қалыптасуына, оқулықтар мен оқу құралдарының дайындалуына әсер етті. Оның қызметі Қазақстан республикасының қалыптасу кезеңіндегі қиыншылықтармен қатар жүрсе де, сол кез үшін зор маңызы бар істерді қоғам мүшелері мойымастан атқара білді.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. Қырғыз (қазақ) АКСР Халық ағарту комиссариатының 81-ші қоры, 1-т., 61-іс, 38-47 пп.
2. Труды Общества изучения Киргизского края. - Оренбург, 1925, -Т.VI. - С.302.
3. Асфендияров С.Д. История национально-революционного движения на Востоке. - Кызыл-Орда, 1932; Прошлое Казахстана в источниках и материалах. -Алма-Ата, Москва, 1935.
4. Асфендияров С.Д. О некоторых основных вопросах истории казахов // Большевик Казахстана. -1933. - № 10.
5. Советское краеведение. -1934. -№ 9. -С.67.
6. К.Нұрпейісов, М.Құлқенов т.б. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. - Алматы: Санат, 1996.
7. Қазақ әдебиеті. 1991, 22-29 наурыз.
8. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. Қаз АКСР Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстанды зерттеу қоғамы (1920-1936 жж.) 693-қ., 1-т., 47-іс, 123 п.
9. Тулбасиева С.Қ. Мұхаметжан Тынышбаевтың ғылымға келген жолы және шығармашылық мұрасы. Тарих ғыл. канд. дәреж... Автореферат. -Алматы, 2004. 29 б.
10. Қозыбаев М. Тарих зердесі. -Алматы: Ғылым, 1998. -2 том. -275 б.
11. Аширбекова Ж.Б. Тұрар Рысқұловтың қоғамдық – саяси қызметі және тарихи зерттеу еңбектері. Тарих ғыл. канд. дәреж... Автореферат. -Алматы, 2004. 28 б.

Ақмөлдiр ТiЛЕПБЕРГЕН,
Журналистика факультетiнiң PhD докторанты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ БАТЫРБЕК ӘЛЖАНОВТЫҢ РЕДАКТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ баспасөзі – ұлтымыздың ұлы тұлғаларының арманы, өзге озған жұрттармен қазақ баласының терезесін теңестіруге ұмтылысы болатын. Алаш ғұламалары халықтың рухани бостандығын, сана сілкінісін баспасөз ғана оятатынына сенді. Алаш қозғалысы қазақ баласының саясат, өркениет сатысына көтерілгендігін айғақтай отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына әлеуметті сендіре алған жаңашыл қозғалыс еді. Өз жаңашылдығы мен қарқынды дамуымен ерекшеленген қозғалыс – қазақ қоғамы үшін қиынқыстау сол бір дүбірлі шақта азаттық ұранын салып мемлекет құруға бел шешіп кірісуінде еді. Қиынқыстау кезеңде шешім тауып, халқының басын қосып, ертеңіне сендірген осындай ұлы топ сол уақытқа дейін болмағаны тарихтан белгілі. Олар сол тұста кездескен қиындықтардың барлығын жеңе білді, түпкі мақсатқа жету үшін, қандай да болмасын, замана сауалының оңтайлы шешімдерін таба білді. Алаш қозғалысы совет өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы.

XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қауымдасумен де, қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш баласының есінен еш кеткен емес. XX ғасырдың бірінші жартысында жаңа серпіліс алған қазақ қоғамының айнасы жергілікті газет беттерінде жариялана бастады. Әр өңірдің баспасөзінде жүрегі «қазақ» деп соққан сауатты редакторларымыз бен журналистеріміз қызмет атқарды. Солардың бірі Жайық өңірінің баспасөз ұйымдастырушыларының бірі, Алаш қайраткері – Әлжанов Батырбек.

Жайық өңірінде баспасөз ұйымдастырушылардың бірі Әлжанов Батырбектің Орал губерниясында, округінде атқарған қызметі зор. Зерттеуші Мақсат Тәж-Мұраттың жазуына қарағанда, ол 1892 жылы Орал облысы, Орал уезі, Қароба болысы, Бұлақсай ауылында туған. Батырбек Әлжанов Азамат соғысына қатысушы. Тегі – төлеңгіт. Ауыл молдасынан хат таныған. Ақпан төңкерісінен соң болыстық кооператив ұйымдастыру ісімен шұғылданып, болыстық земство управасы жанындағы азық-түлік бөлімінде жұмыс істеген. Ә.Әйтиев, С.Арғыншиев, М.Ипмағамбетовтың ықпалында болып, ақ казактар мен большевиктер текетіресінің соңын баққан алмағайып кезеңде астыртын мәлімет жинау

жұмысына қатысқан. Азамат соғысынан кейін Орал губерниялық «Қызыл ту» газетін алғаш шығарушылардың бірі. 1920-23 жылдары осы газеттің жауапты хатшысы болып істеген. 1923-25 жылдары республикалық «Жас қайрат» («Лениншіл жас») журналында жауапты қызметтер атқарды. 1925 жылы Ембі-Доссор ауданы кәсіподақ комитетінің хатшысы болды. 30-жылдары Орал губерниясында, округінде аудандық деңгейдегі әр түрлі қызметтер атқарған.

Батырбек Әлжанов туралы «Орал өңірі» газетінің 1968 жылғы 17 қараша күнгі мерейтойлық нөмірінде Ғатау Махамбетовтың жарияланған «Сол бір кезде» деген мақаласында:

«...1921 жылдың февраль айының бас кезі. Үйректі

болысының №9 ауылындағы бастауыш мектепте (қазіргі Чапаев ауданы, «Восход» совхозының территориясы) сабақ беріп жатқанымда, бұрын көрмеген бір адам кіріп келді де есік жақтағы бір бос партаға отыра кетті. Кідіріп қалғанымды сезді білем, «Сабағыңызды өткізе беріңіз» деді. Бұл соңғы сағат еді. Сабақтан кейін класта екеуміз қалдық. «Бұрын көрмеген боларсыз, мен губерниялық партия комитетінен келдім. Фамилиям Әлжанов, есімім Батырбек, «Қызыл тудың» редакторымын» – деп өзін таныстырды. Сонан кейін ол портфелін ашып, онан жұқа сары қағазға басылған «Қызыл ту» газетін маған ұсынды да сөзін қайта жалғастырды.

– Мен Орал губерниялық партия комитетінен осы Үйректікөл болысына газет тарату жөнінде келдім. Газеттің қандай екенін, аты-жөнін өзің көріп отырсың. Полиграфиялық база да, кадрлар да кем. Оның үстіне газеттің таралуы нашар, тілшілері жоқтың қасы. Міне, сондықтан губерниялық партия комитеті бізді орындарға жіберіп, бәрімізден күрделі жұмыс нәтижесін күтіп отыр. Біздің ауылдағы арқа сүйеріміз мектептер, ондағы мұғалімдер ғой. Сіздердің жәрдеміңіз керек. Газет тарату, оны оқушыларға жеткізу, газетке мақала жазу жөнінде сіздерді үгіттей келдім. Мұндай игілікті іске тартынбай кірісетініңізге сенемін, – деді...»

Батырбек Әлжановтың «Қызыл ту» газетіне сіңірген еңбегін елемей өтуге болмас. Сол жылдары газеттің редакторы Рахым Сүгірұлы «Батырбектің атын білмейтін біздің газет оқушыларымыз жоқ. Батырбектің еңбегі газет оқушыларымыздың көз алдында елестеп тұрса керек. Батырбек – «Қызыл тудың» баласы, «Қызыл тудың» басшысы. Батырбек «Қызыл тудың» маңайында 1920 жылдан бері болып келді. 1923 жылдары Батырбек «Қызыл тудан» қол үзіп, Орынборға оқығалы бір қыс кетіп қалғанда, «Қызыл ту» едәуір жетімсіреп қалды. Газет сиқын бұзып ала жаздады. Ол «Қызыл туды» жанындай жақсы көретін. Оның басқармада жалғыз отырып істеген күндері де болды. 1920 жыл мен 1925 жылдың арасы қазақ азаматтарының қазақ газетіне мойын бұрмайтын кезі еді. Әсіресе, Орал азаматтары «Қызыл туды» газет деп есептемей, оған қол ұшын бермей жүрген. Міне, сол уақыттарда жалғыз Батырбек бар еңбегін, жанына батқан ауруына қарамастан, ортаға тартып жүрді. Ол «Қызыл тудың» өзегі еді...». Батырбек Әлжанов туралы айтылған естеліктерге қарап, өз қызметіне адал, тиянақты әрі жауапты болғанын байқаймыз. Батыс өңіріндегі ауылдарды аралап, мектептерге барып газетке оқырман жинаған Батырбек Әлжановтың «Қызыл ту» газетіне сіңген еңбегі зор.

Батырбек Әлжановтың қашан қайтыс болғаны белгісіз. Қолыма түскен кез келген деректе оның туған күні ғана берілген. Дегенмен, соңғы жылдары жарияланған мақалада Батырбек Әлжановтың қашан дүниеден өткені анықталған. 18.05.2017 жылы «Егемен Қазақстанда» жарияланған Қазбек Құттымұратұлының «Біз таныған төртеу» атты мақаласында, «1895 жылы Орал облысы, Теректі ауданы, Қабылтөбе ауылдық округінде туған Әлжанов Батырбек Хайроллаұлы 1938 жылғы 27 қаңтарда алынған алғашқы тәптіште-ақ өзінің «ҚКП БҚО комитетінің бұрынғы хатшысы Құрамысовтың үгітімен контрреволюциялық ұлтшыл ұйымға мүше болып кіргендігін «мойындаған». Оған РСФСР Қылмыстық кодексінің әйгілі 58-бабы, 2, 7, 8, 11-тармақтары бойынша айып тағылып, сол жылдың 13 қарашасында 10 жылға бас бостандығынан айыруға, 5 жыл саяси құқығын шектеуге және жеке мүлкін тәркілеуге үкім кесілген. Батырбек Әлжанов 1940 жылдың 9 желтоқсаны күні Севостлагта қаза тапқан» деп нақтылап көрсеткен.

Батырбек Әлжановтың алғашқы әйелінен Роза және Лаура атты екі қызы, екінші әйелінен Карл атты ұлы қалған екен. Ауыр хәл үстінде жатқан жұбайы дүниеден өтер кезде өзінің немере сіңлісі Мәруаға: «Батырбектің етегінен ұста, қыздарыма бас-көз бол» деп аманат айтқан көрінеді. Ағай тұтқындалған кезде Мәруа апайдың аяғы ауыр екен. Батырбек ағай түрмеден «Ұл тапсаң, есімін Карл деп қой, қыз болса, өздерің біліңдер» деп хат жазыпты. Сол Карл 1938 жылы 23 шілдеде дүниеге келген. Анасы қауіп-қатерден аман болсын деп, фамилиясын өз атына «Мұстафин» деп жаздырған.

Алаш зиялыларының Қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасымыздың «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы жене осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым

калыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» – деп көрсеткен болатын. Тәуелсіздік жолында талай көтерілістер мен қақтығыстар болғаны бәрімізге аян. Солардың ішінде Алаш қайраткерлерінің бас қосып, қазақ санасының оянуына түрткі болған бірден бір қозғалыс – Алаш қозғалысы екенін ұмытпағанымыз жөн.

«Ер есімі, ел есінде» демекші, ұлтымыздың көкірегіне ертеңіне деген сенімін ұялатқан қайраткерлеріміздің есімі мен ерлігін ұмытпайық, ұлықтайық!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия», Арыс, 2010 ж.
2. Құттымұратұлы Қ. 100 жылдан соң оралған "Қазақстан" Орал өңірі. - 2013. - 14 желтоқсан.
3. Құттымұратұлы Қ. Біз таныған төртеу. Егемен Қазақстан 18.05.2017
4. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында», Атамұра, 2003 ж.

Алтын АҚЫНБЕКОВА,
Журналистика факультетінің PhD докторанты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«ТЕМІРҚАЗЫҚ» ЖУРНАЛЫ ЖӘНЕ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

1923 жылдың ақпанында Мәскеудегі «Күншығыс баспасөзі» басқармасынан «Темірқазық» атты саясат, шаруашылық, білім, әдебиет журналы айына бір рет шыға бастады. Журналдың мұқабасында «Шығарушысы: Нәзір Төрөкұлұлы, Бастырушы: Ұлттар комиссариаты жанындағы Күншығыс баспасөзі» деп жазылған. Алғашқы санының безендірілуі де ерекше. Жерге қадалған қазық және сол қазықтың жоғарғы жағында нұрын шашып тұрған «Темірқазық» жұлдызы бейнеленген. Журналдың 1-саны 40 беттен тұрады. ГлавЛит №4884 деген номермен белгіленген. Таралымы – 2000. Ал біріктіріліп шыққан журналдың 2-3 сандарының мұқабасында «Темірқазық» деп араб қаріптерімен жазылған және жақша ішіне «Путеводная звезда» деп аудармасы берілген. 2-3 саны 226-беттен тұрады. Таралымы 1-санына қарағанда 500-ге өсіп 2500-ге жеткен. Главлит №4895 деп нөмерленген. Журналдың екі санының мұқабасындағы тағы бір ерекшелікке тоқталар болсақ, араб қарпімен жазылған «Жер жүзінің еңбекшілері, бірігіндер!» деген жазу 1-санында жеке өзі қазақ тілінде басылған болса, 2-3 сандарында «Пролетарий всех стран, соединяйтесь!» деп журнал мұқабасына қазақ және орыс тілдерінде жазылған. Назар аударатын тағы бір жайт, ол 2-3 санының мазмұны екі тілде берілген. Журналдың соңғы бетінде «Содержание» деп журнал бөлімдерінің аты, онда шыққан мақалалар мен авторлар туралы орыс тілінде басылған. «Темірқазық» журналының алғашқы 1-санын түгелдей араб қарпімен қазақ тілінде басылып шыққан болса, 2-3 сандарындағы мұқабасындағы журналдың аты мен ұран сөзі, мазмұнының орыс тілінде берілуінің өзіндік себептері бар деп тұжырымдаймыз. Баспасөз қашанда бақылауда болған. Ал араб қарпінде басылып, қазақ тілінде шығатын журнал қалай аталады, оның ұстанған бағыты қандай және де онда қандай мәселелер жарияланып отыр, авторлары кім? – деген дүниелер оқуға қиындық тудырмай, анық көрініп тұруы талап етілген болуы керек. Ал журнал үш ай ғана өмір сүріп, февраль айында шығып, март-апрель, 1923 жыл, №2-3 саны біріктіріліп шыққан соң, ары қарай шығуын тоқтатқан. Журналдың жабылып қалу себептерін түсіндіретін ғалымдардың тұжырымдары мынандай: «Темірқазық» журналы ең алдымен Октябрь революциясының жеңісін дұрыс көрсетпеді. Ол ескінің жаршысы, өткендегілердің жоқшысы болды. Журнал Қазақстанның Россияға қосылуының прогрестік мәнін де жоққа шығарды. Көп материалдарында ұлт мәселесін теріс түсіндіріп, ұлтшылдық ұранын көтерді. Міне, сондықтан да тиісті орындар «Темірқазық» журналын 3 нөмірінен кейін жауып тастады» деп жазады [1, 109]. Ендігі бір ғылыми пікірлерде: «Қазақ Россия қолтығына кірген соң-ақ, шетпұшпақтап жерінен айырыла бастады. Қазақ жерін дойбының тақтасындай етіп кескілеп қорған, дуан салды. Қазақтың өз жерін басқаны үшін қазақтан тұяқ басын алды», – деп ұлт достығына зиянды пікірлер айтты. Көп материалдарында ұлт мәселесін теріс түсіндіріп, ұлтшылдық ұранын көтерді. Міне, сондықтан да тиісті орындар «Темірқазық» журналын 3-нөмірінен кейін жауып тастады» деген [2, 34]. Журналист, ғалым Амантай Шәріп «Қазақтың кемдікте өскен айнасы бұл» деген мақаласында: «1923 жылы ақпан айында Мәскеу қаласында КСРО халықтарының кіндік баспасынан «Темірқазық» атты журнал жарыққа шықты. Оның ғұмыры ұзақ болған жоқ. Бар болғаны үш саны ғана нәшрият жүзін көрді. Бірақ қазақ руханиятының тарихынан өзінің орнын ойып алды. Неге? Өйткені оның бастауында сол баяғы Алаштың маңдайалды газеті – «Қазақты» дүниеге әкелген ұлт көшбасшыларының бірі Әлихан Бөкейхан тұрды», – деп жазады [3].

Расында да бұл журналда «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен Әлихан Бөкейхановтың жазғандары басылып тұрды.

Алашорда қайраткерлері үшін Мәскеудің қаншалықты ықпалы болды дегенге келетін болсақ, Әлихан Бөкейхановтың Мәскеуге келуі де жайдан-жай емес екенін білеміз. Әлиханның Мәскеудегі өмірін «Московская клетка» для лидера «Алашорды» деп жазады [4].

Ал тарихшы А.Зубов Әлихан Бөкейханның И.Сталинмен кездескен сәтінен былайша үзінді келтіреді: «Беседа была долгой. Сам Алихан рассказывал с улыбкой о том, как он старался избегать прямолинейности в своих суждениях. Он просто не знал, как поведет себя наркомнац. И вот задается каверзный вопрос: «Каково положение коммунистов в ваших местах?». Букейханов немного подумал и ответил: «Вы же знаете, что на Востоке принято рассказывать притчами. Позвольте и мне рассказать одну. Конечно же, вы знаете о Ходже Насреддине. Однажды он приезжает на одно сборище и держит в руках подкову. Его стали спрашивать: «Что это у тебя в руках?». Насреддин отвечает: «Это же подкова к моему ишаку. Теперь для осуществления мечты мне не хватает только еще трех подков и одного ишака». Вот так бы и я охарактеризовал положение коммунистов в Казахстане». Сталин оценил восточный юмор и немного погодя сказал: «Побудьте пока в Москве. Я дал поручение товарищу Торекулову, чтобы он подыскал для вас квартиру и работу. У меня к вам одно требование: не возвращайтесь на родину и не выезжайте в степь» [5]. 1922–1928 жылдары Н.Төрөқұлов КСРО халықтары орталық баспасы басқармасының төрағасы қызметін атқарады. Әрине, ол Сталиннің тапсырмасы бойынша Ә.Бөкейхановты жұмысқа алады. Ә.Бөкейхановтың жұмысқа қабылдану мен босатылуы жөніндегі нақты мәліметтер былайша көрсетілген: «Гр. А.Н. Букейханов служил с 14 декабря 1922 г. по 1 октября 1927 г. литературным сотрудником Казакской секции Центрального Издательства Народов С.С.С.Р. в Москве» [6]. Осы жылдары Әлихан Бөкейхановтың шығармашылық зор қуатын байқаймыз. «Ол көптеген көркем аудармаларды 1922–1927 жылдары КСРО Халықтарының Орталық баспасындағы Қазақ секциясының әдеби қызметкері болып жүргенде аударған. Мысалы: 1925 жылы орыстың классик жазушылары Л.Н. Толстойдың «Қажымұрат», «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы», «Жұмыртқадай бидай»; «Жетпіс жеті мысал» және «Сурат кафеханасы» («Дін таласы»), «Серуен жасап зерттеу әдісі», «Бір адамға қанша жер керек?» атты әңгімелерін; 1926 жылы В.Г. Короленконың «Баймақан», «Өзі» әңгімелерін; 1927 жылы А.П. Чеховтың «Хамелеон»; В.Г. Короленконың «От»; Д.М. Мамин-Сибиряктың «Қара ханым»; К. Фламарионның «Қанды жауын»; Г. Маркестің «Қырым сөздері» сияқты шағын әңгімелерінің аудармаларын аударып мерзімді басылым беттерінде жариялап тұрған» [7, 7] Осылайша, Ә. Бөкейханов елден жырақта жүрсе де қазақ басылымдарына мақала жариялап, ұлтқа қызмет істейді.

Ә. Бөкейхановтың Дінше Әділұлына 1923 жылы жазған мына хатына назар аударсақ: *«Бауырым Дінше! Хатыңды алдым. Қуанып қалдым. «Шолпанға», «Темірқазыққа» неге мақала жазбайсың? Сендей білімі бар жазбаса, кім жазады? Не балаларға сабақ беріп, не жорналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой. Сүйдім Ғалихан»* деген [8, 254]. Бұл хаттың әрбір сөйлемінде үлкен мән жатыр. Біріншіден, Әлихан елден келген хабарға қатты қуанғанын жасырмайды, өйткені ол Мәскеуде туған елін, жерін сағынып жүрген кезі. Екіншіден, 1922–1923 жылдары жарыққа шыққан «Шолпан», «Темірқазық» журналдарына елдің жағдайын, ұлт мәселесін көтеріп халыққа қызмет етуге шақырады. Үшіншіден, Алаш зиялылары үшін тығырықтан шығар басқа жолдың жоқ екендігін жеткізеді.

Қазақ халық әдебиеті үлгілерінің жиналуына ерекше ден қойған Әлихан белгілі фольклоршы Әубәкір Диваевтың 1922 жылы Ташкент қаласында Түркістан Республикасының баспасөз шығарушы мекемесінде басылған «Бекет батыр» [9, 34], «Мырза Едіге» [10, 35] атты кітаптарына рецензия жазып, оны «Темірқазық» журналына басады. «Кешегі өткен уақыттағы Арыстан ханның заманында Орынбор – Петербор деген жер бар екен. Алшын – Жаппас деген ел бар екен» деп, Бекет батырдың жыры басталады» деген мақала авторы тарихқа көз жіберіп, жырдың шыққан уақытын былайша болжайды: «Арыстан ханы осы күнгі Бөкей, Орал, Торғай, Ақтөбе, Адай губернеріндегі кіші жүзді билеген Әбулхайыр ханның әулеті Арыстан төре болса керек. Әбулхайыр хан орысқа 1732 жылы қараған. Бекеттің замандасы Арыстан 19 ншы ғасырда болса керек. Бекет батыр орыс қазақты нокталап мінген уақытта шыққан болады» [11, 34-35]. «Арыстандай айбатты, Рүстем – Дастандай қайратты, арыстан жүректі, жолбарыстай білекті», – деп жырдың үзінділері арқылы Бекет батырды оқушылармен таныстырады. Бекет батыр тағы, ақылды. Орысқа өзге жұрт қарағанда Бекет батыр қарамайды» деп оқырманға Бекет батырды ерекше тұлға ретінде сипаттайды. Батыр қолға түскен соң, Сібірге айдалған.

Бекет батырдың айдалып бара жатып айтқан сөздерінен үзінді келтірсек:

Түменнен шығып Ор барып,
Аруақ, ұран қолға алып,

Әлдімін Бекет дегенге,
Жоғарымын төменге,
Алшын, Жаппас, Шөменге,
Жасынан шықты дабысым,
Мен қазақпын дегенге.
Хандар менен қас болып,
Барлық жұртқа бас болып,
Жұрттан астым деп едім
Хан ақысын жегенге,
Екі кісі бас қосып,
Бітім қылса кәпір мен,
Бекет жан білсін дегенге.
Елге барсаң сәлем де!
Есет ағам беренге,
Бекназар ұлым Зеренге,
Бекет қапыда қалды деп
Сұрай қалса Есекем;
Бекетің түсті дегейсің
Шықпайтұғын тереңге.
Есет еді жолдасым,
Жолдас болған жолбарысым,
Ауылы кәпір келгенде
Арыстан ханды өлтіріп,
Астынан міндім жорғасын,
Мен мұсылман дегенге
Үйлестірдім олжасын.

Жырда Есет батыр Бекеттің әкесі Сіргебайға әні болады. «Есет еді жолдасым, жолдас болған жолбарысым» дегенге қарағанда бұл Есет тарихтағы белгілі Есет батыр болады, кіші жүзде Есет батыр қазақ орысқа қараған соң төрелермен көп алысқан.

Талтаңдаған төрені
Сақалынан ұстап алып;
Қонаққа сойған қозыдай
Қолымнан өлім бергенмін.
Өлтірген неше төрені
Салмойын Бекет дегенмін! [12, 34-35]

Бекет батырдың қатыны артынан айдалған батырды қуып барып, қашуға көмек қылады. Жырдың дәл осы тұсына жазған пікірінде Ә.Бөкейханов қазақ әйелдеріне деген көзқарасын білдіреді: «Орыс жұртында айдалған байына ерген қатын көп болады. Біздің әйеліміз жақсы деп, орыс жұрты мақтан қылады. Екі декабристардың ханымдары Княгиня Волконскаяға һәм Княгиня Трубецкаяға орыстың ақыны – Некрасов шығарған өлең бар: Русские женщины деген. Бұлар Каторжная роботқа айдалған ерлерін қуып барған. Бекеттің жырына қарағанда біздің қазақ әйелі де мақтануға жарайтын», – деп қазақ әйелінің мәртебесін өсіріп, мерейін үстем етеді. «Бекет батыр» жыры мектеп балалар жатқа алатын кітап» деп өзінің пікірін аяқтаған. [13] Қарап отырсақ, «Бекет батыр» жырына жазған пікірі арқылы оқырман қазақ елінің тарихын, ұлтының басынан кешкен тағдырын, қазақ әйелдерінің жанкешті өмірін ашып көрсете білген. «Бекет батыр» жыры арқылы болашақ ұрпақты елін сүйуге, батыл, ержүрек, намысшыл болуға үндегенін байқаймыз.

«Мырза Едіге» жырына байланысты пікірінде: «Шоқан жазған Едігенің жырында арабша, парсыша бір ауыз сөз жоқ. Қазақтың тілі өзге тілге араласпай тұрған уақытта Едіге жыры шыққан болса керек» [14] деп оқыған дүниесінің түбіне терең бойлап барып, қорытынды жасайды, қазақ тілінің тазалығына, оның болашығына алаңдаушылық білдіреді. «Мырза Едіге» мектепте балалар оқитын кітаптың бірі деген пікір қалдырып, болашақ жастарға аманат етеді.

Түркі әлемінің тұтастығын көксеген Әлихан танымал археолог, орыс генералы Никандр Александрович Маркстың 1913 жылы Мәскеуде жарияланып, қолдан-қолға жылдам тарап кеткен «Қырым аңыздары» атты жинағынан «Герейдің ажалы» [15, 23], «Пайғамбарға хат» [16,104] атты хикаяттарды қазақшаға аударып басып, бауырлас халықтардың бірі туралы «Хакас» [17] атты сипаттама жариялады.

Заманауи жаңалықтарға құштар, ел ағарту мәселесін ұдайы назарда ұстаған Әлихан Бөкейхановтың «Білім күші» [18, 87], «Луи Пастер» [19, 74] атты танымдық мақалалары журналдың «Ғылым» бөлімінде басылып, оқырмандармен қауышқан.

«Басқармадан» деп басылған мына хабарламаға назар аударсақ: «Біздің жазба адабиятымыздың негізі халық адабияты – ескі өлең, жыр, жұмбақ, ертегі тағы сол сықылдылар. Әлі күнге дейін басылмаған ескі өлең, сөздер қазақта көп. Біздің төмендегі басып отырған «Ақ бала», «Жоқтау», «Жұмбақ», «Қазақтың жерімен қоштасқаны» сықылды өлеңдер де бұл күнге дейін жарыққа шықпаған – еш қайда басылмаған ескі өлеңдердің бірі. Қазақ адабиятын тексерушілерге бұлардың тарихи мағынасы зор. Сондықтан, қазақ адабиятының тарихына пайдасы тиер деп басып отырмыз» [20, 109] деп осы уақытқа дейін еш жерде жарық көрмеген халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жариялайды. Әр жарияланымның соңына «Мұны В. В. Радловқа Семей облысының қазағы айтқан. Айтқанынан 60 жылдан артық», «Бұл жұмбақты В. В. Радлов Семей облысындағы қазақтан естіген» деп түсіндірме бере отырып, «Қыр баласы» деген бүркеншік есіммен оқырманға ұсынып отырған [21, 115]. «Ақ бала» қыз бен жігіттің айтысы түрінде беріліп, сол заманның келбетін өлеңмен өрген шығарма. Сүйген адамына қосыла алмаған, қыз баланың тағдыры бейнеленген. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басындағы ақын-жыраулардың шығармаларында әр түрлі жоқтау үлгілері кездесіп отырады. Осындай жоқтаудың бірі журнал бетінде басылған екен. Оған «Қыр баласы» мынандай түсініктеме береді. «Боғас Зайсаң уезіндегі бір өзен. Шешектен өлген Әбіжанның жері Боғас қой. Жоқтаған қыз Бопы төренің қарындасы. Бұл Бопы төре Әбілпейіздің ұлы «Бопы-Жошының» бопысы болады. Нұралы хан үйі Бөкейдің апасынан туған жиені. Бұл жоқтауға жүз жыл толған. Жоқтауды шығарған қыздың ұлы Еңрекей елінде, Семей уезінде» [22, 119] Осындай қазақтың ауыз-әдебиетінің озық үлгілерін журнал беттеріне жариялап, бүгінгі ұрпаққа зор мұра қалдырған ұлт жанашырларының еңбегі, журнал мазмұнын түрлендірудегі тәсілдері сол замандағы саясатқа «сай келмеген» де болуы керек. Зерттеуші ғалымдардың еңбегіне сүйенер болсақ, «Темірқазық» қазақ тіліндегі басқа да журналдардан ескіні жақтауды, би-бектерді дәріптеуді талап етті. Журнал «Халық ескіні өте жақсы көреді, қызыға оқиды. Себебі ескі әңгіме, өлеңдерді оқығанда ел қазағының көз алдына бір кездегі төрт түлігі түгел, сол заманы еске түседі [23, 34]», – деп жазып, журнал Қазақстанның Россияға қосылуын жақтамады деген пікірде болған. Міне, басылымға қатысты осындай пікірлер «Темірқазықтың» жабылу себептері ретінде көрсетіледі. «Темірқазық» ең алдымен Октябрь революциясының жеңісін дұрыс түсіндірмеді. Октябрь революциясы жеңген соң халық жолдан адасып, тұманда қалды, жылан-шаянның қамауында қалды. Ел шаруасы күннен күнге күйзелуде. Ел қамына, ел жайына негізделіп істелген іс жоқ. Қазақстанда оқу ісі де түзелген жоқ», – деп революцияның барлық жемісін жоққа шығарды» [24, 34], – деген пікірлерді де байқаймыз. Баспасөз тарихын зерттеуші Х.Бекқожин «Москвада Ұлттар ісі жөніндегі Халық Комиссариятына қызметке орналасып алған Шығыс елдерінің байшыл оқығандары татар, түрік тілдерінде «Қызыл шырақ», қазақ тілінде «Темірқазық» журналдарын шығарды» [25, 109], – деп жазады. Осы орайда Темірқазық журналын шығарушы Нәзір Төрехұлов туралы мәлімет бере кетсек. Н.Төрехұлов – Түркістан маңындағы Қандоз деген жерде туылған. 1900-1903 ж. Қоқандағы медреседе, 1903-1905 ж.осындағы орыс-түзем школында, 1905-1913 ж. Қоқан коммерция училищесінде, 1913-1916 ж. Мәскеу комерция институтының экономика факультетінде оқыған. 1916 ж. Минскіде Батыс майданындағы «Земсоюзде» нұсқаушы болған. Сол ж. «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрған. 1917 ж. Орынборда өткен I Жалпықазақ сиезіне қатысқан. Сол жылы бүкілресейлік «Земсоюздың» Торғай облысындағы нұсқаушысы, 1918 жылы «Қазақ мұңы» газетінің редакторы(Орынбор), Қоқан совдепі ревкомының хатшысы, «Халық сөзі» газетінің редакторы (Қоқан), 1918-1919 жылдары Ферғана облыстық ревкомының төраға орынбасары, халық ағарту комиссары, осы жылы Түркістанның халық ағарту комиссары, «Вестник просвещение и коммунистической культуры» журналының редакторы, 1920-1922 жылдары Түркістан ОАК төрағасы, сол шақтағы барша сиездерге қатысушы, 1922 жылы КСРО халықтары орталық баспасы басқарамасының төрағасы (Мәскеу), 1923 жылы Мәскеуде «Темірқазық» журналының редакторы қызметін атқарады. Қайраткер 1937 жылы 15 шілдеде ұсталып, 3-қарашада атылады [26, 397]. Нәзір Төрехұловтың өміріндегі маңызды кезеңдері жазылған деректерде оның «Темірқазық» журналының редакторы болғаны келтірілген.

«Основные даты жизни Назира Торекулова (1892-1937)

1923, февраль – редактирует журнал «Темірқазық» («Полярная звезда») деп, «Темірқазық» журналына редактор болғандығы жазылса, 1937, 15 июля – взят под стражу. 1937, 3 ноября – приговорен к расстрелу, расстрелян в тот же день. 1958, 23 января – реабилитирован по решению № 4н-0743257 Военной Коллегии Верховного Суда СССР» [27, 327], – деп оның қамауға алынып, атылғаны жөнінде және кейіннен ақталған жылдары анық жазылған.

Мемлекет және қоғам қайраткері, публицист, алғашқы қазақ елшілерінің бірі, дипломат Н. Төрешұлы 1922-1928 жылы Мәскеуде КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы қызметін атқарып жүрген жылдары В.И. Лениннің қабылдауында болып, автономия алған халықтардың тілін мемлекеттік тілге айналдыру мәселесін көтерді. Түркі тілдес халықтардың ортақ әліпбиін жасау жөніндегі комиссияға төрағалық етіп, араб әліпбиінен латын әліпбиіне көшуді жақтады. Орталық баспа басқармасының төрағасы ретінде қазақ тілінде “Темірқазық” атты журнал шығаруды ұйымдастырып, оған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев секілді қазақ зиялыларын тартты.

«Күншығыс» баспасынан шыққан «Темірқазық» журналы елден жырақ шықса да қалық қазақ елінің оқырмандарына кеңінен таралған. Оның:

1. Саясат бөлімі;
2. Оқу бөлімі;
3. Әдебиет бөлімі;
4. Жаңа кітап-журналдар;
5. Басқармадан, деген бөлімдері болған.

Осы бөлімдер арқылы журналда:

1. Ұлт мәселесі көтерілген;
2. Қазақтың саяси-тарихы тұрмысынан мәселелер қозғаған;
3. Қазақ оқушыларының жай-күйін, білім күшін бағамдаған;
4. Ауыз әдебиетінің үлгілерін басып, жаңа шыққан басылымдар мен әдеби шығармалар таныстырылған;

Осылайша, Мәскеудің төрінен елге тараған «Темірқазық» журналы қазақ баспасөзінің тарихында ғана емес, оның қоғамдық сана соқпағының дамуында да өзгеше із қалдырды. Осы жолда ұлт көшбасшысы болған Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүддесін бағамдаймыз.

Әдебиеттер:

1. Беккожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі, Алматы, «Мектеп»1981, Б-239,109
2. Кенжебаев Б., Қожакеев Т., Қазақ совет баспасөзі тарихынан, Алматы: 1962,-Б-34
3. Шәріп А., «Қазақтың кемдікте өскен айнасы бұл», <http://www.astana-akshamy.kz>, «Астана ақшамы», 2013,12 ақпан
4. Султан-Хан Аккулы «Московская клетка» для лидера «Алаш-Орды» <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=925>
5. *Зубов А.* Несгибаемый Алихан, «Страна и Мир», газ., 12.12.2009. Алматы.
6. Султан-Хан Аккулы «Московская клетка» для лидера «Алаш-Орды» <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=925>
7. Қалижанов У., Алаш қозғалысының 100 жылдығы және «Сарыарқа» газетінің 100 жылдығына арналған «Алаш көсемсөзі- рухани жаңғыру парадигмасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы, Алматы: «Қазақ университеті» 2017,24 қараша, -Б.205, 7
8. Қамзабек Д. Алаштың рухани тұғыры. Алматы «Ел шежіре» 2008,-Б.360, 254
9. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 34 б.
10. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 35 б.
11. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 34-35 б.
12. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 34-35 б.
13. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 34-35 б.
14. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 35-36 б.
15. «Темірқазық» журналы, 1923, №1, 23 б.
16. «Темірқазық» журналы, 1923, №2-3, 104 б.
17. «Темірқазық» журналы, 1923, №2-3, 104 б.
18. «Темірқазық» журналы, 1923, №2-3, 87 б.
19. «Темірқазық» журналы, 1923, №2-3, 74 б.
20. «Темірқазық» журналы, 1923, №2-3, 109б.
21. «Темірқазық» журналы, Темірқазық, 1923, №2-3, 115 б.
22. Темірқазық, 1923, №2-3, 119 б.
23. Кенжебаев Б., Қожакеев Т., Қазақ совет баспасөзі тарихынан, Алматы: 1962,-Б-34
24. Кенжебаев Б., Қожакеев Т., Қазақ совет баспасөзі тарихынан, Алматы: 1962,-Б-34
25. Беккожин Х., Қазақ баспасөзі тарихының очеркі, Алматы, «Мектеп»1981, Б-239, 109
26. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Алаш қозғалысы, Энциклопедиялық анықтамалық, Алматы: 2014, «Сардар» баспа үйі, Б.- 528, 397
27. Төрешұлы Н. Шығармалар-Сочинения: Дипломат/Құраст.: «Нәзір қорының» шығ. тобының мүшелері Ы.Ысмайылұлы, С. Әшірбек, Қ. Бердияр ж.б.- Алматы: Қазақстан. 1997.-336бет,-327 бет («Тарихи тұлғалар» сериясы)

ЦЕНЗУРА ЖӘНЕ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

(Жүсіпбек Аймауытұлы аудармалары негізінде)

Руханият шырақшысына айналған алаш арыстарының ғұмыры мен шығармашылығы қазақ халқының қилы тағдырымен қоса өрілген күрделі өрім. Әр шығармасында ұлт мүддесі мен алаш идеясын насихат қылған арыстардың ұлтқа деген сүйіспеншілігі кейде ашық, кейде емеурін арқылы жарық көріп отырды. Бұған дәлел арыстардың шығармашылығы. Ұлы мақсат жолында уәдесінен таймаған арыстардың бірі, жазушы, психолог, педагог, ағартушы, ғалым, публицист, қайраткер, аудармашы Жүсіпбек Аймауытұлы еді. Әлем әдебиеті классикасының үздік туындыларын қазақ тіліне тәржімалаған Жүсіпбек Аймауытұлының шеберлігі қазіргі таңның өзінде таңдай қақтырар ерекше туындылар.

Әр аудармасы қазақ қасіреті мен ұлт мүддесін көздеген жазушы аударманы екі түрлі мақсатта қолданған сынайлы. Біріншісі, аударма арқылы жазушылық шеберлігін дамыту, қазақ әдебиетінің көкжиегін кеңейту болса, екіншісі, аударма арқылы цензура тийім салған тақырыптарды жасырын тәсілмен халыққа жеткізу, жан-жарасын айту, ұлт қайғысын жария қылу.

Ғылыми айналымға белгілі 21 аударманың авторы Ж.Аймауытұлы Джеқ Лондоннан «Күштілердің күші», Рабиндранат Тагордан «Балжан», Ги де Мопассаннан «Су жүзінде», Конрад Берковичтен «Мұрда», «Мұрданың өлімі», Ф.Дюшеннен «Дәмелі» сынды көркем туындылардың егесі. Осынау туындылардың ішінде алаш идеясымен өрнектелген ерекше шығарма «Молда Ирамыдың кітап жазуға қалай кіріскені» атты тәржіма.

«Молда Ирамыдың кітап жазуға қалай кіріскені» аудармасы 1928 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 9 санында жарық көрген. Мұндағы молда Ирамы деп отырғаны әйгілі Руми. Мұны орыс тіліндегі аударма мәтінінің кіріспе сөзі мен Ж.Аймауытұлының аударма мәтініне берген қосымшасынан анықтап отырмыз [1].

Мәулана Жалал ад-Дин Мухаммад Руми – 1207-1273 жылдар аралығында ғұмыр кешкен парсы ақыны, сопылық бағытты насихаттаған ұстаз. «Мәснәуи» – «Барлық тіршіліктің мән-мағынасы туралы поэма» атты еңбегінде құраннан 760 үзінді алған [2]. Бұл туындыны әлем классикасының алтын әріппен жазылған шығармалары қатарында бағалаған батыс зерттеушілері ерекше назарда ұстаған. 1806 жылдан бастап Хаммер, Толук, Рюккерт, Ойсли, Вильсон, Арберри, Шиммель т.б. ғалымдар әр алуан тілге аударса, қазіргі таңда бүкіл әлемге танылған ағылшын тіліндегі негізгі нұсқасы – Ричард Никольсонның «Мәснәуи және ғазалдар» атты түсіндірмесімен қатар берілген аудармасы. Батыс зерттеушілері «румиология» деген терминді де енгізіп, Руми шығармашылығының философиялық көзқарастарын тануға ерекше ықылас танытқаны мәлім [3, 9]. П. Дудоров «П. Орловец» деген псевдониммен «Сказки Муллы Ирамы» деп беріп, 1910 жылы Румидың «Мәснәуи» еңбегінің қысқарған нұсқасын орыс тіліне аударып, баспаға шығарған екен. Ж.Аймауытұлы аударған орыс тіліндегі нұсқасы П. Дудоровтың 1926 жылғы «Мир приключений» журналының 8 санында жарияланған тәржімасы [4, 3]. Осы орайда орыс тіліндегі аударма авторы туралы мәлімет бере кетейік. Себебі П.Дудоров орыс әдебиетіне елеулі үлес қосқан беллетрист-жазушы, аудармашы болғанымен, әлі күнге дейін көп зерттелмеген қаламгер. 2011 жылы шыққан «Шерлок Холмстың хикаялары» атты П.Дудоровтың шығармалар жинағында жазылған А.Шерманның кіріспе сөзінен басқа бір жерде аудармашының атын кезіктірмедік. Мұның басты себебін А.Шерман былай түсіндіреді: «Дудоровтың «Қайта тірілген Каин. Шерлок Холмстың Алтын Қаламға қарсы шеруі» атты кітабына 1909 жылы баспа комитетімен тыйым салынып, 1911 жылы «жойылуға тиіс құжат» ретінде Мәскеу аймақтық соты шешім шығарған болатын [5, 8]. Сондықтан болар, П.Дудоров туралы мәлімет табу қиынның қиыны.

Әулие Шәмстің батасын алған атақты Румидың «Мәснәуи» атты бұл еңбегі әлемді мойындатқан сопылық мұра санатында. Құран мен хадиске негізделіп жазылған Руми рубаяттары, әпсана-жырлары Ясаудың хикметтері арқылы қазақ даласына да тараған. Руханият жауһары Руми «Мәснәуи» еңбегін жазуға кіріспес бұрын ұстазы Шәмстің берген тәлімі жөнінде жазған қысқаша кіріспесін Ж.Аймауытұлы аударып, қосымша ретінде Руми туралы қысқаша мәлімет береді. Аудармаға кіріспес бұрын түпнұсқа еңбек тарихын зерделеп, идея астарына ерекше мән беретін.

Ж.Аймауытұлы осы жолы да, Руми туралы біршама мәліметті қарастырғанын аңғарамыз. «Оның құдайы – мекенсіз, денесіз, мәлімсіз, бұлдыр құдай емес, ақтық, сәуле, шындық. Шындықты танытам деп, жаншылған жарлы жұртқа жар салған», – деген Жүсіпбек заманындағы соқыр сенім мен

дүмшелікке, қоғамдағы әділетсіздікке Румидың оң көзқарасынан шындық пен ақиқатқа негізделген ой сәулесін қарсы қояды. Тек қана Ж.Аймауытұлы емес, бүкіл алаш арыстары ұлт теңдігі, ұлт азаттығы идеясымен өмір сүрді, осы идеяны өмірлік мақсат тұтты. Олардың кез келген шығармасының, мейлі төл, мейлі аударма болсын, астарында алаш ұғымы жататыны көрер көзге тайға таңба басқандай еді.

Румидың молда екендігі жұртқа мәлім бола тұра, ұстазы оны жұрт көзінше шарапқа жұмсайды. Жұрттың қауесетінен именген молданың шарапты қойнына тығып әкеле жатқандағы алғашқы сезімі мен шындықтың жолында өзге жұрттың сөзінен қорықпай, шарапты төбесіне қойып, рахаттана келе жатқан жанның арасындағы нәзік психологиялық сезім иірімдерін танытқан бұл аударма Алаш идеясы жолында адамдықты ту еткен қайраткерлердің болмысымен үндес келетіндей.

Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлының:

«Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жалықпаймын,

Ел бүгіншіл, менікі ертең үшін», – деген өлең жолдары еріксіз ойға оралады. Қара бастың қамы үшін емес, елдің ертеңі үшін қызмет еткен Руми мен Жүсіпбектің арасында бір байланыс бар. Ол – адамға деген сүйіспеншілік, әділеттілік пен шындық атты ұғымдарға деген құрмет, руханиятқа деген махаббат, өмірге деген құлшыныс һәм қалай болса да, ел игілігі үшін атқарар адал қызмет. ХІІІ ғасырда ғұмыр кешкен Румидың аңсары – ақиқат, Құдайдың жамалы десек те, істеген ісі мен жазып қалдырған әр өсиеті – адамды адамшылыққа тәрбиелейтін гуманистік идеяға негізделген ой. Шайырдың әдеп, ұстазға деген құрмет, адалдық, әділдік, ізет, адамгершілік туралы ойлары қазаққа деген сүйіспеншілігі мен әділдік жолында қаза болған Жүсіпбек Аймауытұлының өмірлік ұстанымымен сай келді. Мұны жазушының шығармаларынан анық көріп отырмыз. Сөзіміз дәлелді болуы үшін шығармадан мысал келтірейік:

Әңгіменің біссімілләсі былай басталады:

«Сүйемін сені, жаншылған, нашар жұртым! Сенің қайғы-жапанды көріп жүрегім пара-пара болды. Саған мен тура сөз айтқым келеді, көр көзінді ашқым, үйреткім келеді. Мейірімді, жылы, әділ сөзбен сенің азабыңды азайтқым келеді» [1]. Бұл сөзді оқып отырып, таң қалмасқа шара жоқ. Себебі, ұлтына деген махаббатын осыншалық тебіреніспен, осыншалықты сынықтықпен тек қана махаббатқа толы нәзік жүрек иесі ғана айта алады. Румидың өз жұртына қарата айтылған сөзі Аймауытұлының аудармасында қазаққа қарата айтылған сөздей әсер қалдырады. Ж. Аймауытұлының «Сүйемін сені, жаншылған, нашар жұртым!» деп аударма жасауы, аударма мәтіндерінің астарында жазушы жандүниесінің нақ сыры, ұлтына деген пәк сезімі жатқандығын айғақтайды.

Бұл сөздер орыс тіліндегі нұсқасында сәл өзгеше айтылады:

«Я люблю тебя, о мой, бедный народ! Я люблю тебя всем сердцем, о нищий, о труженик, о страдающий брат мой, тебя голодного обездоленного, прикрывающего свое тело жалкими лохмотьями, ходящего во тьме, гнущего спину перед сильными, не знающего своих прав!» [4, 10].

Екі мәтіннің арасындағы үлкен айырмашылықты дұрыстап сараптайтын болсақ, Жүсіпбектің қазаққа қарата айтқан өз ойы екендігі айқын көрінеді. Себебі орыс тіліндегі нұсқасы қараңғылықта жүріп, өз хақысын білмей отырған, жұлым-жұлым киіммен жарлы денесін жапқан бейшара адам туралы айтылып тұр. Руми бұл жерде дүниеге байланған, киімге алданған адамның бейшаралығын да айтуы мүмкін. Алайда, Жүсіпбек басқа контекстік мағынада аударма жасайды. Ресей билігінің езгісінен қор болған өз қазағына деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Жалпы аударма еркін аударма тәсілі арқылы жасалған. Себебі, ой өрімдерінің алшақтығынан басқа, стильдік тұрғыда да біршама өзгерістер мен қысқартулар кездеседі. Мысалы, орыс тіліндегі тәржімада мынадай сөйлемдер қазақ тіліндегі аударма мәтнінде мүлдем жоқ.

«Вам, о братья мои, хотел бы я вложить в сердце слово истины, соединить ваши руки и в громком вопле прославить Аллаха, создавшего небо и землю, свет и тьму и тебя, о бедный брат мой – человек!» [4, 10].

Румидың айтып отырғаны адам баласының дүниеге алданып, дүниеге құл болып қалған адамзаттық қайғы болса, Жүсіпбектің айтып отырғаны Ресей билігінің құрығына түсіп қалып, азаттыққа шыға алмай, белі бүгіліп, қабырғасы қайысқан қазақ халқының қайғысы. Бір сөзбен айтқанда параллель алмастыру десе де болады.

«Бірақ шаһар біткенді, ауыл біткенді кезуге аяғымның әлі жоқ, зұлымдық ұялаған барлық өзек-өлкеге, жапан түзге, қиыр шетке мені жеткізерлік аяғымда мұрша жоқ, естірлік адамдарға естіруге дауысым әлсіз. Сондықтан мен, кітап жазуға, шындықты жасырмай айтатын, әділ, таза, жақсы кітап жазуға бел байладым, қорғансыз, күйсіз сорлыларға пайда бергендей, жәбіршілердің жәбірін бетіне басқандай, жарлыларға білім, алданыш болғандай, не істерін үйреткендей кітап жазуға бел будым» [1]. Бұл – аудармадағы жазушының сөзі. Шынымен жай ғана аударма ма? Әрине, жоқ. Аударма – цензураның қылкөпірінен өткізетін құрал ғана ғой. Бұл – Ж.Аймауытұлының өз жан-дүниесінің сыры,

казакқа айтып отырған жайы. «Ашық айта алмайтын шындығымды кітабым айтып берер», – дегендегі жазушының мақсаты не? Ақиқатты халыққа жеткізу. Ол қандай ақиқат деген сұрақтың туындауы заңды. Ол ақиқаттың аты – махаббат. Махаббат Румидың тәпсірінде Құдайға арналуы мүмкін, бірақ, Аймауытұлының танымында ұлтқа деген махаббат. «Менің әлсіз аяғым, нәзік дауысым жетпес жерге кітабым жетер. Таулардан, теңіздерден, өзімнен де кітабым тез өтер, қайдағы қиыр елге, қиядағы жарлылардың құжырасына дейін кітабым кетер, ол кітабымнан жұрт білім алып, жабыққан көңіліне жұбаныш етер», – дейді жазушы [1]. Расымен де, Жүсіпбектің дауысы жетпеген жерге шығармалары жетті. Бүгінгі ұрпағы жазушының төл туындылары мен аудармаларын оқу арқылы елі үшін қылған еңбегінің куәгері болып отыр. Әр аудармасының астары ұлтқа деген сүйіспеншілікке тұнып тұрған жазушының негізгі мақсаты да осы емес пе еді? Сөзін келер ұрпаққа жеткізіп, халқына адамдық жолын насихат қылу арқылы Ж.Аймауытұлы ұрпақ алдындағы өз парызын абыроймен атқарды.

Түйіндей келе айтағымыз, «Жүсіпбек Аймауытұлының аудармаларындағы негізгі идея не?» – деген сауал туындаса, еш күмәнсіз, Алаш идеясы немесе азаттық мәселесі деп бір ауыз сөзбен жауап қайтаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әубәкірова Қ. Жарияланбаған аударма. Ж.Аймауытұлының «Молда Ирамидың кітап жазуға қалай кіріскені» атты аудармасы // <http://adebiportal.kz/news/zh-s-pbek-aymauyt-lyny-zhariyalanba-an-audarmasy-tablydy/> 11.07.2015.
2. Кемелбаева А. Жәлаладдин Руми - Мәжнүн жүрек // <http://old.abai.kz/node/10268>. 31.10.2015.
3. Махмаджонова М.Т. Религиозно-философское учение Джаладдина Руми: дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 2007. - С. 9.
4. Дудоров П. Сказки Муллы Ирамэ. – М.: Новая Москва, 1923. – 79 с.
5. Орловец П. Приключения Шерлока Холмса против Ната Пинкертона в России / под ред. А. Шермана. – М.: Вильде, 2011. - С. 8.

Абай МЫРЗАҒАЛИ,

Тарих, архелология және этнология факультетінің

1-курс магистранты

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«КҮНШЫҒЫС» БАСПАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ

Қазақтың ұлттық автономиясы Алашорда үкіметі таратылған соң алаш оқығындары халық ағарту ісі мен білімге баса мән бере бастады. Алашорда төрағасы мен көсемі бастаған бір топ Алаш зиялылары Мәскеудегі «Күншығыс баспасы» айналасында топталған еді. Баспа туралы ХХ ғасырдың 20 жылдары баспасөзде аты жиі айтылатын. Қазақша ресми аты «КСРО халықтары кіндік баспасының қазақ-қырғыз бөлімі». Оның тарихы 1922 жылдан басталады. Осы жылы автономиялық республикалар мен облыстар үшін кітаптар және мерзімді басылымдар шығаратын КСРО ОАК Шығыс баспасы негізінде ашылды.

Халық арасында «Күншығыс баспасы» деп аталып кеткен бұл мекемеге 1922-1928 жылдары Нәзір Төреқұлов басшылық жасаған болса, баспада 1922-1927 жылдары Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан да жұмыс жасаған. 1923 жылы Мәскеуге келген Мағжан да аталған баспаға жұмысқа тұрады.

Мәскеудегі қазақ оқығандары және Қазақстандағы қазақ оқығандары өз кезегінде аударма мен өз қаламынан туған шығармаларын аталған баспа арқылы шығарып тұрған-ды.

«Күншығыс баспасында» жарық көрген қазақ кітаптарын төмендегі салалар бойынша бөліп қарауға болады:

1. Оқулықтар;
2. Әдеби аудармалар;
3. Педагогикалық басылымдар;
4. Коммунистік партия жарғылары мен қаулылары;
5. Шаруашылық тұрмысқа қатысты кітаптар;
6. Тарихи кітаптар.

Баспадан авторлық кітаптары мен аудармалары жарық көрген қаламгерлер арасында: басқарама төрағасы Нәзір Төреқұлов, Абайдың Тұрағылы, Жұмағали Тілеулин, Әлихан Бөкейхан – Қыр баласы, Мамытұлы Ахмет, Мағжан Жұмабаев, Кеменгерұлы Қошке, Малдыбайұлы Біләл, Кемелұлы Әлі, Бектасов, Ыбыраш, Әбділда, Ақбердіұлы Қ.Мескейұлы, Әкім, Міржақып, Байтасұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мырзағазыұлы Есбол, Аббас Нұрымұлы, Игенұлы Ибат, Ғабас Тоғжанов, Даниял Ысқақұлы, Кенжебайұлы Бейсембай, Сұлтан Лепесұлы, Хамит, Даку, Жебеш, Баржақсыұлы Ахмет,

Қапаұлы, Мырзағазыұлы Ғ., Ахметұлы Ел, Қапаш, Майлыұлы Бейімбет, Басықараұлы Жүсіпбек т.б авторлардың түрлі саладағы еңбектері кездеседі.

«Күншығыс баспасында» жарық көрген қазақ кітаптары

Кеңес одағы халықтарының Күншығыс баспасөзінің жанындағы қазақ басқармасы мектептерге керек кітаптар, саяси брошюра (ұсақ кітаптар) бастыруды 1923 жылдардан-ақ жоспарлап жүзеге асырып отырған. Мысал ретінде 1923 жылдың алғашқы жартысында төмендегі аталған бағыттағы кітаптарды шығару ісін жоспарлаған екен:

- 1) Мектеп балаларына лайық оқу кітабы.
- 2) Қазақтың елмен таныстыру кітабы.
- 3) Мектеп библиотекасы (қазақ тұрмысынан жазылған әңгіме, өлең, песса, роман һәм орыс иа басқа халықтардың әдебиетінен көшірген кітаптар).
- 4) Социология (халықтың өніп-өсуін таныстыратын кітап).
- 5) Шаруа жағарапиясы (экономическая География).
- 6) «Бұрынғы һәм қазіргі Россия» жәйімен таныстыратын кітап. (Справочник «Новая и Старая Россия»).
- 7) Қазақ пен орыс тілінде жазылған сөз тізімі. (Словарь).
- 8) Саясаттану кітабы (Книга Полит грамоты).
- 9) Күншығыс халықтары мен таныстыратын түрлі брошюра, кітаптар.
- 10) Жаратылыс, табиғат, адам жайынан жазылған түрлі ұсақ брошюралар.

Бұл жобалап отырған кітаптарымыздың қолымызда бары да бар, жоғы да бар. Планымызға кіргізіп отырғандағы ойымыз орындардағы азаматтардың жазғандары бар шығар деп отырмыз. Не әлі жазбаса; бұдан былай жазар деп отырмыз. Бұл күнге дейін қазақ азаматтарының кітап жазбай жүруінің бір зор себебі «бүгін таңда баса қоятын типография жоқ, құр босқа жазып қайтем» дейтін.

Біз, жоғарыда санап өткен кітаптарды үш айдың ішінде басамыз деп отырмыз, қолымызға жарарлықтай кітап тисе типографияда бөгелмейді. Тез басылып шығады. Сондықтан, жергілікті қазақ азаматтарынан сұрайтынымыз, жоғарғы көрсеткен кітаптардан жазылған кітаптар болса, не жазатын ойлары болса басқармамызға хат арқылы сөйлессін, даяр жазылғандары болса тура басқармаға жіберсін. Жазу ақысы кітап иесіне толық беріледі. («Темірқазық» журналы. № 1, 1923 жыл) деп арнаулы хабарлама да басылған еді. Қазақша кітап жазу мен оқулықтар аударуға белсене араласқан азаматтар өте көп болды. Бұлардың арасында атап айтсақ:

Нәзір Төрәқұлов

1922-1928 жылдар аралығында Нәзір Төрәқұлұлы Мәскеудегі өзі басқарып отырған «Күншығыс» баспасынан 1924 жылы «Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліпби», «Жаңа әліпби неге керек» атты кітаптарын, 1926 жылы «Ұлт мәселесі мен мектеп», «Жат сөздер туралы» еңбегін шығарады.

Нәзір Төрәқұлұлының «Жат сөздер туралы» еңбегін 2005 жылы, филология ғылымдарының докторы, профессор Шерубай Құрманбайұлы мен филология ғылымдарының кандидаты Орынай Жұбаева араб графикасынан кириллицаға көшіріп, Алматыдағы «Өнер» баспасынан шығарған еді.

Онда аталған еңбек туралы: осыдан жетпіс жылдан астам уақыт бұрын жарық көрген бұл еңбек 1926 жылы 2000 дана таралыммен Кеңес одағы елдерінің кіндік баспасынан жарық көрген. Сөздік қазірде өте сирек кездесетін, таптыра бермейтін кітаптар қатарында.

Қазақ халқының көрнекті қайраткері Н.Төрәқұлұлының «Жас сөздер туралы» деп аталатын бұл шағын еңбегі терминология тарихын зерттеудің, терминтанушылар мен терминографтардың тіл мәселесі қызықтыратын көпшілік қауымның қажетіне жарайды деп білеміз» ,– дейді.

Нәзір Төрәқұлұлы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан 1924жылы «Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліпби» атты еңбегін басып шығарғанын жоғарыда айттық.

Бұл еңбек жоба ретінде ұсынылған нұсқа еді. Бас бетінде: «Атаң баласы болма – адам баласы бол. Тез үйреніп ал!» – деген үндеу жазылған кітапша 2000 данамен Мәскеуде басылып қазақ даласына таралған еді.

Аталған еңбектің бетінде қазақтың бас ақыны Абайдың, ұлт ұстазы Ахметтің сөздерінен де мысал келтірілген екен.

Абайдың Тұрағұлы

Тұрағұл Абайұлы өзін солай атаған екен. Тұрағұл – Абайдың екінші әйелі Айгерімнен туған ұлы. Алашорда қозғалысына белсене ат салысқан азаматтардың бірі. Ақын, аудармашы. Әжесі Абайдың мұраларын жинақтау мен зерделеуге көмегін тигізіп, жұмыс тобына қатысқан.

Төмендегі 3 кітап 1927 жылы Мәскеуде басылып шыққан Тұрағұлдың аудармалары екен. Мұның ішінде «Баланың ерлігі» (Эскимос елінің тұрмысынан алынып жазылған әңгіме) деген әңгіме атақты Американ жазушыларының бірі Джек Лондонның шығармасы. Джек Лондонның шығармасын алғаш қазақшаға аударғандардың бірі Жүсіпбек Аймауытов. 1926 жылдары аударып журналдарда жариялаған. Жалпы, Кеңес кезінде шығармасы ең көп аударылып таратылған Американ жазушысының кейбір шығармаларын Мұхтар Әуезов мырзалар да кейіннен тәржімалаған.

«Баланың ерлігі» деген әңгіме туралы Тұрағұл «Бет ашарында» бұй дейді: Бұл кітапшаны оқушы Алаш баласы, жалпы Алаш баласына Эскимос деген елдің жәйі мәлім емес шығар?! Қысқаша сезім бергенім артық болмас деп мына төмендегі сөзді жаздым...

Жер шарының жаратылысы мен күн қозғалысы туралы қысқаша тоқтала кетіп, Солтүстік полюсте мекендейтін халық туралы былай айтады: «Эскимос – бұрынғы заманда аңшылық пен барып қалған сары тұқымнан тараған ел. Бүгін сол Темірқазықтың астында әмсе қыс болып қар басып жататын жерде, үйі қардан болады. Терезесі мұздан, дәулеті аңдардың еті, қайғысы қарны болып жүрген ел» - деп беташарын тәмәмдайды.

Таралымы 5 мың данамен басылған әңгіменің аударма тілі жеңіл, оқиғасы түсінікті.

Бұдан өзге тағы екі аудармасы денсаулық сақтау турасында. «Жұқпалы ауруды ұсақ жануарлар таратады» (1927), «Балалы әйел не білу керек» (1927) аудармалары 4000 тиражбен жарық көрген.

Әлихан Бөкейхан – Қыр баласы

«Денсаулық сақта». Жазушы: Қыр баласы. Мәскеу. 1926 жыл. Алақандай 15 беттік кітапша. Бағасы 2 тиын. «Кеңес Одағындағы елдердің «Кіндік» баспасы кейінгі кезде түрлі мәселелер туралы кішкене-кішкене кітапшалар шығара бастады. Мұндағы мақсат – жеңіл тіл мен арзан бағалы, қалтаға салып жүріп, қалт еткенде оқып шыға қоюға қолайлы кітапшалар шығарып, елдің кітап оқуға ықыласын арттыру, әртүрлі керекті мәселелер туралы қысқаша түсінік беру болса керек. Бұл жақсы пікір. Өйткені осы күнгі қазақ кітаптарының өтбей, тарамай жатқанының себебі – бағасының қымбаттығы. Мына біз сынап отырған кітапша әлгі кішкене кітапшалардың бірі. Мұнда елдегі түрлі жұқпалы аурулар неден болатыны оларды жоюдың жеңіл, оңай жолдары көрсетілген...». («Ауыл тілі» газеті. № 10, 1927 жыл.)

Шестаков. Қыр баласы. «1916-1926 жыл». Мәскеу. 1926 жыл.

«Жазушылар кітапшада 1916-іншы жылғы қырғыз бен қазақтың патша үкіметіне қарсы көтерілісі неден туған, көтеріліс қандай болғанын, көтеріліске қарсы патша үкіметі қандай шаралар қолданғанын, ел қандай қырғынға ұшырағанын көрсеткен. Кітапшада көтеріліс себебі патша үкіметінің отаршыл саясаты, әкімдердің елге істеген қиянат пен зорлығы. Қазақтың өз ішінен жуандардың отаршыл үкіметке жардемші болып қазақ жерін тілімге салуы. Отаршылдық арқасында орыс пен қазақ арасында шыққан араздық, жиһангерлік соғысынан ел шаруасы күйзелуі болып көрсетілген...». («Еңбекші қазақ» газеті. № 255, 1926 жыл.)

Тағы да бір география туралы аудармасы туралы «Еңбекші қазақ» газетінде былайша сын беріледі: Т.Тутковский. «Жердің қысқаша тарихы». Аударушы: Қыр баласы. Мәскеу. 1926 жыл. 102 бет. «...Қыр баласы аударған бұл кітапта жер тарихы сөйленген: жер басынан өткізгенін, жанды-жансыз нәрсе жерден қашан тап болып, қалай өзгергенін сөйлеген. Қазақшасының тілі өте жеңіл. Аударманың көзге түсетін бір қасиеті – кітапты біреуден аударды дейтін емес, қазақ жерінің тарихы арналып жазылған дейтін. Тутковскийдің мысалдары орнына Қыр баласы қазақ жерін мысалға алып отырған. Қазақтың әр ауданы қашан жаратылғанын көрсетіп отырған...». («Еңбекші қазақ» газеті. № 272, 1926 жыл)

«Жамандат – топалаң». Жазушы: Қыр баласы. Мәскеу. 1926 жыл. Алақандай 15 беттік кітапша.

Д.Кребе. «Дүниенің құрылысы». Аударушы: Қыр баласы. Мәскеу. 1926 жыл. 101 бет. Бағасы 50 тин.

Астрономия әліпбиі. Фламарион К.; ауд. Қыр баласы – Мәскеу : Кеңестер одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1924. – 225 б.

Халықты ағарту туралы Лениннің өсиеті / Крупская; ауд. Қыр баласы (Бөкейханов) - М. : Кеңестер одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1925 . – 56 б. 10 000 дана.

Макардың түсі / Короленко; ауд. Қыр баласы – Мәскеу : СССР халықтарының кіндікбас, 1923 . – 41 б. 3 000 дана.

Ахмет Мамытұлы

1938 жылы атылған Алаш азаматтарының бірі Ахмет Мамытұлы. Адма мен табиғат, денсаулық сақтау саласында оқулықтар жазған. «Егін өсіру жолдары» деген кітабының алғы сөзін басқарма атынан **Қыр баласы** алғы сөз жазыпты.

Егін өсіру жолдары: жерге су сақтап жию / Бессер, - Мәскеу : Кеңестер одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1924 . - 80 б. 5000 дана.

Бессер кітабы оңтүстік, сескелік Россия егіншісіне бір есе керек болса, біздің қазақ егіншісіне он есе керек. Бұл кітаптың сілтеген беті егіншіні адастырмайтын қасқа жол. Өмір заңы, өмір салты талас, әдіс тартыс. Шаруа сақтауға, келе жатқан шөл жойқынға қарсы амал, әдіс қылу керек. Осы амал, әдіс жолы Бессер кітабында көрсетілген. Қыр баласы. 18-І-24. [Егін өсіру жолдары кітабының алғы сөзі]

«Адам тегі» (1925), «Өсімдіктер һәм олардың өмірлері» (1924) кітаптары да 4000-5000 тиражбен жарық көрген.

Мағжан Жұмабаев

Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, шебер аудармашы, қазақ әдебиетінің жарық жұлдыздарының бірі – Мағжан Бекенұлы Жұмабаевтың биыл туғанына 125 жыл толды. Мағжанның Мәскеуде жазылып, аударылып, басылып таратылған 20-дан астам еңбектері бізге белгілі. Ең азы 4000 данамен ең көбі 36 000 тиражбен басылып, Алтайдан Астраханға дейінгі қазақ даласына 100 мыңнан астам таралыммен таралған.

Мағжан Жұмабаевтың жаратылыстану ғылымдар бойынша жазған оқулықтарының бірі «Күркіреу, найзағай, электр» деген кітапшасының алғысөзін басқарма арқылы жазған Қыр баласы (Әлихан Бөкейхан) кітаптың жазылу тәсілі мен мазмұнына тоқталады. Басқармадан: «Біз бұдан бұрын орыс кітабын қазақшалап аударып келдік. Енді осы кітапша мен білім беті мен қазақша кітаптің өзін жазатын жолға түстік. Халелдің «Жануарлары», Елдестің «Физикасы» болмаса, білім бетінде бұдан бұрын қазақтың өз кітабы жоқ та шығар» – деп, аталған кітаптың қазақ оқулықтарының алғашқылары екенін атап өтеді.

Аударма кітаптың мәнін қазақи түсінікпен оқырман қауымға жеткізе білген аудармашының шеберлігі туралы былай дейді: «Орыс кітабын қазақ тіліне аударғанда еріксіз соған еріп кетіп, қазаққа түсініксіз дәлелдерді қолданып кітапты қиындатып келеміз. Енді біздің білімге, қаламға жүйрік жігіттер осы Мағжан жолына түссе, ел ағарту ісі сәтті болар еді».

Кітаптың мазмұны мен мақсаты туралы: «Бұл кітапта білім беті Талдықөлдегі ауылдарда жиылған ақсақалдар, мұғалімдер, оқудағы балаларға сабақ есебінде айтылған болып жазылған. Бұл сабақты берген жігіт өзіне сұрағанға жауап та беріп отырған. Ел алдында тәжірибемен айтқанын дәлелдеген. Сабақ кей кезде айтысқа айналған» деп түйіндейді.

Мағжанның осы нұсқасы да білім бетінен қазақ тілінде кітап жазатын жігіттердің қолданатын жолы.

Соңында электр тақырыбы туралы, физика туралы терең білгісі келетін оқырман қауымға былай деп кеңес береді: «Бұл кітапта электр қысқаша жазылған. Кітаптың іздегені электр туралы әліппеден сабақ берген. Электрмен терең бойлап танысам деген оқудағы інілер, мектептегі мұғалімдер Елдестің «Физикасын» алып оқыған оң» - деп сөзін қорытындылай келіп, соңында «Қыр баласы» деген қолтаңбасымен алғы сөзді аяқтайды.

«Жаңбыр дегеніміз не?» деп аталатын тағы бір шағын кітапшасында жаңбырдың пайда болуының физикалық заңдылықтары, ауа қозғалысы мен бұлттардың түрлеріне тоқталған. Бағасы небәрі 2 тиын тұратын алақандай кітаптардың «Күншығыс баспасынан» шығып таратылуы туралы «Ауыл тілі» газеті былай деп жазады: «Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасы кейінгі кезде түрлі мәселелер туралы кішкене-кішкене кітапшалар шығара бастады. Мұндағы мақсат – жеңіл тіл мен арзан бағалы, қалтаға салып жүріп, қалт еткенде оқып шыға қоюға қолайлы кітапшалар шығарып, елдің кітап оқуға ықыласын арттыру, әртүрлі керекті мәселелер туралы қысқаша түсінік беру болса керек. Бұл жақсы пікір. Үйткені осы күнгі қазақ кітаптарының өтпей, тарамай жатқанының бір себебі – бағасының қымбаттығы. Міне біз сынап отырған кітапша әлгі кішкене кітапшалардың бірі, деген түсініктеме бере кетуді жөн көріпті. («Ауыл тілі» газеті. № 10, 1927 жыл). Аталған кітаптар Мағжанның жаратылыстану бағытында жазған оқулықтары еді. Бүгінде мектептерде оқытылатын география сабағы мен физика оқулықтарындағы кейбір физикалық құбылыстардың атаулары дәл осы Мағжанның аудармасынан бастау алады деп айтуға болады. Әлихан Бөкейхан: егерде физикалық құбылыстарды толығырақ түсінем деген оқырман болса, Елдестің «Физика» оқулығын қарауына болады деп жөн сілтейді.

Ересектердің сауатты болуына қолғабыс қылатын Мағжанның «Сауатты бол» оқулығы да 4-5 рет қайталай түзетіліп, жаңғыртылып қайта басылған екен. 4-басылуы тіптен 36 000 данамен таралған. Кітаптың ерекшелігі ересектерге арналған себепті кітап соңында қосымша тұрмысқа керекті іс қағаздарының ана-тілінде жазу үлгілері де берілген.

Мағжан Жұмабаевтың басқарма тарапынан аударған кейбір аудармалары партия съездері мен қаулылары туралы еді. 1925 жылы Мәскеуден Мағжанның тағы бір аудармасы «Кеңес республикалары одағындағы мұғалімдердің I тобының қаулылары» кітапшасы 1000 данамен басылып шығады. Бұл қаулылар арасында «Күншығыс» баспасы басқарма төрағасы Нәзір Төрехұловтың баяндамасы да бар болатын. Кейіннен Нәзір Төрехұловтың сөйлеген сөзі жеке кітапша болып «Ұлт мәселесі мен мектеп» атауымен 5000 данамен басылып шыққан еді. Бұл кітапшаның да аударған Мағжан деп жазылған. Ұлттық мектептің жағдайы мен оны ұйымдастыру үшін қажетті шарттар жазылған еңбектің маңызы оқытушылар қауымына таптырмас құрал ретінде пайдалануға және бағыт алуға жол сілтеп, көмектесті. Бұл еңбектің де қазақ білім саласын дамытуға тигізген өзіндік әсері бар.

Біз жоғарыда, «Күншығыс» баспасының жарық көрген қазақ кітаптарының бір бөлігіне ғана тоқталдық. Ересектерге арналған «Сауат ашу» оқулықтарынан бастап, жаратылыстану бағытында арнаулы жазылған оқулықтар, денсаулық сақтау мен шаруашылық жүргізу хақында, партияның заң-жарлықтары да Мәскеуде жазылып, аударылып, басылып таратылған қазақша еңбектерге қысқаша шолу жасадық. Ең азы 2000 данамен, ең көбі 36 000 тиражбен басылып, Алтайдан Астраханға дейінгі қазақ даласына мыңдаған таралыммен таралған 4-5 автордың еңбектеріне тоқталдық. Аталған еңбектердің көбі бүгінде Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар қорында сақтаулы.

1. Тілі. Қазақ тілді оқулықтардың алғашқы легі ретінде қалыптасты. Көптеген кітаптарға баспа атынан басқарма төрағасы – Нәзір Төрехұлов пен Қыр баласы «Қазақ оқулықтарын алғышқылары» деп алғысөз жазып, қысқаша сипаттама мен түсіндірме беріліп отырған. Аударма шеберлігі мен тіл тазалығын мән берілгенін айта келіп, ұлттық тілдегі кітаптардың қазақ қоғамына ауадай қажет екенін атап өткен.

2. Жазу стилі. Әдеби аудармалары арқылы қазақ қоғамының тұрмысына бейімдеп аударып жазды. Әсіресе, жанды мысалдар келтіруде қазақтың дәстүрлі тұрмысынан мысалдар ала отырып, қазақ қоғамының көрінісін сипаттап берді. Әсіресе, география мен шаруашылық жүргізу туралы кітаптардың мәні мен маңыздылығы туралы ерекше тоқталып, денсаулық сақтау саласында еңбектер жазуға мән берген. Еңбектердің қазақ қоғамына маңыздылығы туралы «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» т.б газеттер арқылы сын беріп отырған.

3. Пайдалану аудиториясы. Балаларға арналған әдебиеттен бастап, ересектерге сауат ашу оқулықтарына дейін жазып шықты. Денсаулық сақтау мен шаруашылық жүргізудің тиімді шетелдік озық тәсілдерін қазақ ұлтына таныстыруды көздеді. Қарыз серіктігі мен коммуналдық артельдер туралы кітаптарын шаруаларға қосымша көмек ретінде ұсынылды.

4. Таралымы мен бағасы. Ең аз таралымы 2000 данадан басталып, 36 мыңға дейінгі тиражбен басылған. Жер-жердегі кітапханалар мен кітап дүкендерінен қалай алуға болатыны кітаптарда қосымша көрсетілген. Бағасы қол жетімді. Ең төменгі бағасы 2 тиыннан бастап, қымбаты 1 сом 20 тиын болған.

Біз бұл баяндамамыз арқылы Мәскеудегі қазақ оқығандарының «Күншығыс» баспасы тарапынан жарық көрген кітаптарына ғана тоқталдық. Ұлт істері үшін бір бағытта – білім-мен ғылым істеріне өздерін арнаған, мақсаттары бір арнада тоғыса алған Алаш азаматтары Алашорда үкіметі таратылып, Кеңес үкіметі орнаған кезеңдерде де өз ұстанымдарынан ауытқымай, қазақ халқы үшін аянбай еңбек ете білді. Еліміз тәуелсіздік алып, егемендікке қол жеткен күннен бастап Алаш мұрасын зерттеп-зерделеу жүйелі түрде жүргізілді. Президентіміздің «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы спеттес «Ұлы даланың 7 қыры» атты мақаласында атап өткен «Архив-2025» бағдарламасыда ата-баба мұрасын жинақтау мен зерттеу жұмыстары жалпы ұлттық деңгейге көтеруді мақсат тұтқан бірегей жобалардың бірі болмақ. Аталған іс-шараға азаматтық үн қосы мақсатымен Мәскеудегі баспадан жарық көрген қазақтың алғашқы кітаптары туралы осы баяндаманы жазып отырмыз. Ұрпаққа үлгі берер Алаш мұрасы әрқашанда ұрпақ санасынан өшпесін деп тілейік!

Сөзімізді қорыта келе түйінін осы жылы 125 жылдығы тойланып отырған Жұмабаев Мағжанның өлеңімен аяқтағымыз келеді:

Не көрсем де, Алаш үшін көргенім,
Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім.
Мен өлсем де, Алаш өлмес, көркейер,
Істай берсін қолдарынан келгенін...

Кешегі Алаш аманаты, бүгінгі – тәуелсіз Қазақстан. Тәуелсіздігіміз тұғырлы, егемендігіміз ғұмырлы, Алаш туы биіктей берсін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Шығармалар: 3 томдық Жұмабаев Мағжан ; Ред.алқасы: М.Базарбаев (жауапты ред.) т.б. .- Алматы : Білім, 1995 жыл.
2. Көп томдық шығармалар жинағы Жұмабаев Мағжан ;ред. Е. Дүйсенбайұлы ; алғы сөзін жазғ.: Ш. Елеуқенов ; ред. алқасы: Ә. Асқаров, С. Қасқабасов, Е. Раушанов. Алматы : Жазушы, 2002 жыл.
3. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық/ Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы. Алматы: Сардар, 2014 жыл.
4. Нәзір Төрөқұл ұлы «Жат сөздер туары» еңбегін. Құрманбайұлы, Орынай Жұбаева. Алматы. «Өнер» баспасы. 2005ж.
5. Нәзір Төрөқұл ұлы «Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліпби». Мәскеу. Күншығыс баспасы. 1924 ж.
6. «Темірқазық» журналы. № 1, 1923 жыл.
7. «Ауыл тілі» газеті. № 10, 1927 жыл.
8. «Жаңа мектеп» журналы. № 3-4, 1927 жыл.
9. Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші: Қазақстан мемлекет баспасы, мұның Ташкенттегі бөлімі, Мәскеудегі орталық баспа шығарған кітаптардың бәрі де осы "Көрсеткіштен" табылады / - Қызылорда : Қазақстан мемлекет баспасы, 1926 жыл.
10. Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш : мұнда 1926-жыл мен 1927-нші жылдың әуелгі жарты жылында шыққан кітаптар көрсетілген - Қызылорда : Қазақстан мемлекет баспасы, 1927 жыл. 2-бөлім
11. «Денсаулық сақта». Жазушы: Қыр баласы. Мәскеу. 1926 жыл.
12. Шестаков. Қыр баласы. «1916-1926 жыл». Мәскеу. 1926 жыл.
13. Джек Лондон. "Баланың ерлігі" (Эскимос елінің тұрмысынан алынып жазылған әңгіме). Аударған: Абайдың Тұрағұлы. Мәскеу. 1927 ж.
14. Егін өсіру жолдары: жерге су сақтап жию / Бессер, - Мәскеу : Кеңестер одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1924 . - 80 б.

Аяулым КӨЛЖІГІТ,
Журналистика факультетінің 2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ БАСПА ІСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

*«Алаш – халқымызды бесігінде тербетіп, есейіп
ат жалын тартып мінгенде бойына күш-қуат
және сенім берген ұлттық идея.»
М. Қойгелдиев*

Құшағында қараңғының жатқан еді қазағым,
Жарық берді қолға алып шам-шырағын – қағазын.
Құрбандыққа қиған жанын алашымның ұлдары,
Есімдері жүректерде лаулап жансын, жасасын!

Қазақ кітап басылымының қалыптасуы мен дамуы тарихының үшінші кезеңі ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде (1900-1917) Алаш қозғалысымен тұспа-тұс келген ауыр да сынағы көп заман еді. Сол уақыттарда ұлтының теңдігі үшін орыс үкіметімен соңғы демі шыққанша қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің ұлы еңбегі Алаш баласының есінен еш кетпек емес. Уақыт өткен сайын қазақ елі өзінің бұрынғы жігерлі рухы мен салт-дәстүрлерін қайта жаңғыртуға бет бұрып келе жатқан секілді. Қазіргі қазақ қоғамында «Алашшылдық сана» тереңдей түсетін болса, халқымыздың ұлттық өресі де биіктей берері анық.

Қазақ даласында Алаш зиялыларының ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «ХХ ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», – деп көрсеткен болатын [1] Расында, қазағының қамын жеп, Алаш Орданың шаңырақ астына енген зиялылардың барлығы дерлік әртүрлі қоғамнан шыққан, қазақ даласының әр бұрышында дүниеге келген, әртүрлі мамандық иелері мен ақсүйектердің ұрпағы болғандығын ерекше атап өткен жөн.

Орыс үкіметінің отарынан қалайда босауды армандаған қазақ зиялылары ашық түрде қарсы саясат жүргізу қауіпті екендігін түсіне отырып, ең алдымен халыққа ағартушылық жұмыстарын жүргізуді, санасын оятуды мақсат етеді. Қазақ даласының әрбір бұрышынан көздері ашық, көкірегі ояу азаматтар

бір-бірлерімен тығыз қарым-қатынас орнатып, халыққа үгіт-насихат жүргізу үшін арнайы үкімет құруды жоспарлайды. Осы мақсатта 1917 жылы 5 желтоқсанда Екінші жалпықазақ сиезі ашылып, 13 желтоқсанда Орынборда Алашорда автономиялы үкіметі құрылып, төрағасы болып Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан сайланды [2].

Қазақ елінің оянуы, көзі ашық, көкірегі ояу халық болуы үшін бір сілкіндіру қажеттігі тұрды және оған себепші болған – қазақ баспасөзі еді. Әлихан Бөкейхан «Алаш» қозғалысы платформасын насихаттап, партияның саясатын халыққа жеткізіп, ағартушылық жүргізу үшін «Қазақ» газетін дүниеге әкелуде және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне зор еңбек сіңірген. Қазақ баспа тарихы тұрғысынан «Қазақ» газетінің алатын орыны өте бөлек. Әлихан Бөкейхан – ғұлама ғалым, ормантанушы, экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған ұлы тұлға. [3] Алғашқы еңбектерінің бірі ретінде «Туркестанские ведомости» газетінің бірнеше санында жарияланған «Қобыланды» жырындағы әйел бейнесі» атты мақаласы сарапталған. Баспа саласының қоржынында көптеген еңбектерін атап өтуге болады: «Ресей. Жалпы географиялық сипаттама» атты көп томдық еңбектің қазақ даласына арналған 18 томына автор ретінде қатынасқан кітабы, 1911-14 жылдары «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» 4-21 томдарына автор ретінде қатысқан еңбегі, т.б. 1889 жылдары «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Қ. оязындағы моллаларының баяны», «Баспаханаға хат» мақалаларынан сол кездегі қазақ халқының надан тұстары мен жағымсыз жақтарын, сауатсыз молдалар мен арсыз болыстар, старшындарды, тіпті оқыған қазақтарды да сынға алып жазғанын анық байқауға болады. 1907 жылдары «Голос степи» газетінің авторы және редакторы болып қызмет атқарған. Әлихан Бөкейханов жас кезінен-ақ мерзімді басылымдар бетіне қазақ егіншілігі мен мал шаруашылығы, соның ішінде қазақтың сиыр, қой және жылқы шаруашылығы туралы іргелі зерттеулерін жариялап тұрды. Қазақ халқының тарихы мен этнографиясы, әдебиеті мен фольклоры туралы көптеген мақалалар жазып, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» секілді халық ауыз әдебиетінің бірнеше үлгілерін жинақтап, қайта жаңғырту мақсатында баспа бетіне шығарған. Бөкейханов 1906-1907 жылдары «Иртышъ» және «Омичъ» атты газеттерді де дүниеге әкелген. Қазақ қоғамындағы баспа ісінің дамуында қиын тағдырын ұлы істерімен ұштастыра отырып өз үлесін қосқан алаш зиялысы Әлихан Нұрмұхамедұлының есімі тарих беттерінде алтын әріптермен жазыла бермек [4].

Алаш ұлдарының көтерген ағартушылық идеясы ұлт-азаттық идеясына ұласа берді. Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, Ә.Бөкейхан мен М. Дулатұлының ең жақын, сенімді досы – А. Байтұрсынов көреген саяси басшы болумен қатар, артына баға жетпес творчестволық мұра қалдырған әдебиетші, ақын, жазушы, оқымысты адам ретінде тарихта қалды. Қараңғы қазақ халқына ағартушылық жүргізу мақсатында жазылған көп еңбектері – баспа ісіндегі құнды асыл мұралары. 1913 жылы Орынборда қазақ баспасының бастамасы «Қазақ» газетін ұйымдастырып, 1917 жылдың аяғына дейін оның редакторы қызметін атқарған. Оның атақты «Маса» атты шығармасы 1911 жылы Орынборда «Дин уә мағишат» баспасынан 2000 дана тиражбен жарық көрді. А. Байтұрсыновтың халық ағарту ісіндегі маңызды еңбектерінің бірі – араб графикасын қазақтарға ыңғайлап жетілдірді. Оқилуы, жазылуы қиын әліппеге қазақ тілінің ерекшеліктеріне қарай өзгерістер енгізді. Осылайша жазылған оқулықтар халық арасында үлкен сұранысқа ие болды. 1912-1916 жылдар ішінде Орынборда осы қазақ тілі жөніндегі оқулық бес рет басылып шықты. А.Байтұрсыновтың революцияға дейінгі «Қырық мысал» кітабы 1911 жылы басылып шықты. 1914 және 1916 жылдары тіл жөніндегі оқулық «Оқу құралын» жазды. Ахмет Байтұрсынов туралы бір естеліктерінде Сәкен Сейфуллин «...Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды... халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» деп еске алады [5]. Шынымен де, қазақ елі – мөлдір тұңғыш мұхит болса, Алаш зиялысы, қазақ қоғамының жарық сәулесі Ахмет Байтұрсынұлы – мұхит түбіндегі асыл тас іспеттес.

Орыстың қармауында болған қазақ елінің қиын тағдырын сөз етіп, баспа ісінің дамуында ерекше із қалдырған, ағартушылық жолында көп еңбек еткен алаш зиялысы, бес арыстың бірі – Міржақып Дулатов жайлы сөз етпеу мүмкін емес. Еңбек жолында 1917 жылға дейін жеті басылымды төрт аталым кітап шығарды. Солардың ішінде «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы мен «Бақытсыз Жамал» романы 1910 жылы жарық көрді. Ақын Абай дәстүрін берік ұстанып, жастарды өнер білімге, орыс-қазақ тілін бірдей меңгеруге шақырады. «Оян, қазақ!» 1911 жылы Орынборда қайта басылады. 1914 жылы «Бақытсыз Жамал», сонымен бірге «Азамат» атты өлеңдер жинағы да екінші рет басылып, жарық көреді.

Міржакып өзі ақын бола тұра, арифметикадан қазақ тілінде тұңғыш «Есеп құралын» жазады. (Орынбор,1914.80 бет.3000 дана). Ол шығарған тағы бір кітап – «Оқу құралы. Қираат кітабы» (Орынбор,1914,1917) деп аталады. Оқу кітабына А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ғ.Қарашев, А.Ғалимовтардың өлең, әңгімелері және орысшадан аударма шығармалары енгізіледі [6]. Сол қиын кезеңдерде басылып шыққан бұл кітаптар қазақ қоғамының оқуға құштарлығын оятып, олардың қара халықтан білімді, зиялы қауым болып қалыптасуына дем бергендей болды. Аталып өткен басылымдардың барлығы дерлік қазақ баспа тарихында тесіп орын алатын алып еңбектер болып саналады. «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!» деп ұрандатқан Міржакып, езіліп жатқан еліне ес болуға өз-өзіне серт берген және сол сертін орындады. А.Байтұрсынов, М.Дулатов жасөспірім ұрпақ үшін оқу құралы, оқулық жазуды өздерінің азаматтық борышы санаған.

Қазақ баспа ісінің көркемдеуіндегі біріншілерінің қатарында «Қазақ» газеті болса, «Қазақтан» кейінгі алаштық идеяны Х.Ғаббасов пен Р.Марсеков шығарушылары болған «Сарыарқа» газеті және М.Шоқай шығарған «Бірлік туы» газеті өрістетіп отырды. Бұл газеттер қазақ халқының көзін ашқан, ағартушылық миссиясын сәтті орындаған басылымдар болды.

Баспа ісінің дамуына, қазақ ғылымының тууына Алаш зиялыларының тікелей ықпалы тиді. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімі мен әдебиеттану бойынша кітаптар жазса, медицина, биология, табиғаттану салаларынан – Х. Досмұхамедұлы еңбектерін жариялаған. Математика саласы бойынша – М. Дулатов пен Ә. Ермеков, психологиядан – Ж. Аймауытов, педагогикадан – М. Жұмабаев, ауыл шаруашылығынан – Т. Шонанұлы, Қ. Кемеңгерұлы арнайы еңбектер жазып, басып шығарған [2]. Қазақ баспа ісінің дамуына осылай үлесін қосқан Алаш қайраткерлері отаршылардың арбауындағы ұйқыда жатқан қалың қазақты бір сілкінтіп оятты, білім сыйлады, ауызбіршілікке шақырып, тәуелсіздік таңына сендіре білді. Бұл – жаңа қазақ қоғамының жаңғыруына себепші болған Алты алаш ұлдарының халқының бас көтеруінен көрініс тапқан ұлы істері еді. Келешек ұрпақ алаш айбындары ұсынған «алаш идеясын» ұстанып, әрі қарай дамыта түссе, Алаш ардақтыларының асыл армандары орындалары сөзсіз, жастарымыз өз елінің нағыз патриоты, жанашыры болып, болашағымыз жарқын әрі шынайы тәуелсіз ел бола алатынымызға сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Тарих толқынында». «Алаш мұрасы және осы заман» тарауы.–Н.Назарбаев.
2. «Алаш» қозғалысы. – Алматы, 2008 ж. ISBN 9965-32-715-7.
3. «Тарихи тұлғалар». Танымдық-көпшілік басылым. Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы. «Алматы кітап баспасы», 2009 ж. ISBN 978-601-01-0268-2.
4. «Алаш» қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейханның туғанына 145 жыл толды. Азаттық радиосы. – azattyq.org., 4-наурыз, 2011 ж.
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы, Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл. 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 ж. ISBN 9965-26-096-6.

Айдана КУЗЕНБАЙ,

магистрантка 1-го курса факультета Журналистики
КазНУ им. аль-Фараби

ГЕРОИ АЛАША: КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И КНИГА

Образование в Казахстане берет свое начало с XX века. Огромный вклад в культуру книги, и грамотности населения внесли народные деятели, публицисты, ученые А.Байтұрсынов, М.Дулатов, К.Сатпаев, С.Сейфуллин, М.Жумабаев, М.Сералин, А.Букейханов, Х.Досмухамедов, Мустафа Шоқай. Они занимались педагогической, литературной и переводческой деятельностью, создавали учебники.

Начало XX века – особый период в истории казахской литературы. Складывается современный литературный казахский язык, появляются новые стилистические формы, казахские писатели осваивают новые жанры. Значительный след в казахской литературе оставил видный казахский поэт, журналист и общественный деятель Мухамеджан Сералин. Им были опубликованы поэмы «Топжарган», «Гулькашима». В 1914 году М.Сералин перевел поэму «Рустем-Зораб» из «Шахнаме» Фирдоуси. Однако главной была его не литературная, а журналистская деятельность. Журнал «Айқап», главным редактором которого он был, стал значительным явлением в культурной жизни Казахстана этого периода.

Одним из широко известных и выдающихся деятелей литературы начала XX века являлся Ахмет Байтурсынов – поэт, ученый-тюрколог, переводчик, педагог, публицист, общественный деятель. Стремясь выволить народ из оков колониализма, А.Байтурсынов глубоко понимал, что подъем культуры можно осуществить через всеобщее просвещение и усвоение достижений общечеловеческой цивилизации. С 1911 по 1914 годы в Оренбурге А.Байтурсынов издает сборник стихов «Маса». В 1913-1917 годы Байтурсынов был редактором газеты «Қазақ», единственной тогда на казахском языке, выпускавшейся в Оренбурге. Здесь он публикует немало своих статей по вопросам просвещения, литературы и языкознания, знакомя читателей с богатым культурным наследием народа, призывая к свету знаний, духовному совершенству.

Общественный и государственный деятель Алихан Бокейханов сыграл важную роль в развитии культуры казахского народа. Деятельность его была многогранна. Им написан ряд научных статей по лесоводству, экономике, истории, животноводству, этнографии, фольклористике.

Крупным явлением казахской литературы начала XX в. считается Миржакып Дулатов. М.Дулатов учился в аульном мектебе, русской школе, затем продолжил образование самостоятельно. Благодаря упорному труду, он в совершенстве овладел русским языком, изучил творчество русских и зарубежных писателей. М.Дулатов известен как поэт и прозаик, автор сборника стихов «Оян, қазақ!» и первого казахского романа «Бақытсыз Жамал» (Несчастливая Жамал).

В начале XX в. начинается творческий путь талантливого казахского прозаика и драматурга Жусипбека Аймаутова. Окончив аульный мектеп, он продолжил образование в русско-казахской школе, а в 1914 г. поступил в Семипалатинскую учительскую семинарию. Основные произведения созданы им в советское время, хотя в 1917 г. он уже сотрудничал в журнале "Абай".

Особое место в казахской поэзии занимает творчество Магжана Жумабаева. М.Жумабаев являлся одним из наиболее активных и ярких идеологов казахской просветительской мысли. В 1912г. в Казани вышел первый сборник его стихов «Шолпан». М.Жумабаев – поэт, достигший высот европейской культуры, свои поэтические университеты он проходил легко и непринужденно. Он перевёл на казахский язык Гёте, Гейне. С его именем связано внедрение новых поэтических форм в казахское стихосложение.

Первый учебник алгебры на казахском языке составил К.Сатпаев. Первый учебник географии разработал А.Букейханов. У истоков казахской советской литературы стоял продолжатель традиций Абая – С.Сейфуллин, он сумел дать поэзии новое дыхание. С.Сейфуллин написал «Марсельезу казахской молодежи» и первый историко-революционный роман, отразивший положение народа в период революций и гражданской войны – «Трудный путь, опасный переход».

Шакарим Кудайбердиев, племянник Абая, написал философские и исторические труды, наиболее известные из них: «Родословия тюрков, киргизов, казахов и ханских династий», «Енлик-Кебек», «Условия мусульманства». С начала XX века в среде казахского населения стали появляться книги как духовного, так и светского содержания. С 1900 по 1917 годы было издано около 400 книг на казахском языке, общим тиражом до 60 тысяч экземпляров. Они печатались арабской графикой типографским способом в городах Санкт-Петербурге, Оренбурге, Уфе, Троицке, Уральске, Астрахани, Верном и Ташкенте.

Типографический способ печати – это способ получения оттисков, в котором используются печатные формы с выпуклыми печатными элементами и углубленными пробельными. Краску наносят на выступающие части клише, а затем она переходит на лист бумаги при определенном давлении, в результате чего образуются слегка вдавленные, фактурные изображения и тексты с четкими, выпуклыми границами.

В прежние времена, до появления офсетной печати, этот способ применялся при создании брошюр и книг и при изготовлении газет и любой другой полиграфической продукции большими тиражами. В XIX в. литеры, изготовленные из типографского сплава на основе свинца, гарта, выкладывали в форму вручную, затем, в XX в., набор начал производиться при помощи строкоотливных машин. Набор делали в типографии, а в издательство передавали гранки для корректуры – отпечатанные полотна текста, представляющие собой полосы, сформированные по ширине, но не разделенные по высоте.

Если говорить о дизайне книг того времени, то нужно отметить, что они не отличались большими размерами, – наоборот, представляли собой малообъемные брошюры в бумажной обложке. Журнал «Айқап» печатался на арабском языке и черно-белым шрифтом. Несмотря на этот контраст, все же стилизацию, двухкрасочную печать, игру со шрифтами применяли в изданиях, а к середине 30-х годов наборно-шрифтовое оформление обложек становится более однообразным и безликим. Наблюдается стремление к единой форме печатной продукции.

Оформление книги также зависело от автора и содержания его публикации, к примеру: научные труды, собрания сочинений классиков, юбилейные издания, а также важнейшие общественно-политические книги выпускались на высшем художественно-полиграфическом уровне. Для таких книг характерны были большой формат, хорошая бумага, богатое оформление. Часто применялись тканевые, а затем ледериновые, коленкоровые, дерматиновые переплеты со слепым или красочным тиснением. Такие роскошные издания особенно типичны для второй половины 30-х годов, когда в советском искусстве утвердился так называемый «большой стиль», «сталинский ампи́р», призванный отразить пафос социалистического строительства, продемонстрировать неизбежность советского строя.

Издание учебно-педагогической литературы было сосредоточено в Учпедгизе, который стал крупнейшим издательством этого профиля не только в СССР, но и в мире. Он выпускал учебники на русском языке для всех общеобразовательных школ. Издание учебников на языках народов СССР было поручено республиканским, краевыми и областным издательствам системы ОГИЗа.

Крупнейшим специализированным издательством было Государственное издательство художественной литературы, которое возникло в системе ОГИЗа, на базе литературного сектора Госиздата и издательства «Земля и фабрика». Книги и сборники представителей партии «Алаш» также публиковались в Госиздате, А.Байтурсынов был членом редакционной коллегии при Госиздате КазССР.

Казахских изданий на тот период было мало, даже если и были, то через пару лет закрывались. После закрытия журнала «Айқап» в 1915 году, в период с 1914 по 1918 годы, в Омске работала казахская культурно-просветительская организация «Бірлік», в деятельности которой участвовал поэт, писатель, просветитель и драматург Кошке Кеменгеров. Печатным органом этой организации был рукописный журнал «Балапан». Кошке Кеменгеров был главным редактором этого издания.

В Уфе издавался рукописный журнал «Садак» (1915-1918), который выпускали Б.Майлин и Ж.Тилепбергенов.

Казахский общественный и политический деятель, публицист, идеолог борьбы за свободу и независимость Единого Туркестана Мустафа Чокай, опубликовал книгу «Туркестан под властью Советов» (к характеристике диктатуры пролетариата) в издании «Яш Туркестан» в 1935 году. Дизайн журнальной обложки белого цвета, оформлена мягким переплетом, шрифт жирный, буквы красного и черного цвета.

В редакторской колонке первого номера журнала М.Чокай указывает, что «Яш Туркестан» – голос народа, борющегося за восстановление своей государственности: «Мы, сторонники независимости Туркестана, боремся за освобождение Туркестана от колониального гнета, за свободу народа Туркестана. Нет иного пути для туркестанцев ни сейчас, ни позже. Мы – лишь малая часть исчисляемого миллионами народа Туркестана, и наш голос – лишь слабый отголосок наших земляков, борющихся против колониального гнета Советов, против диктатуры Москвы. Москва объявила об установлении на нашей Родине власти никому неведомого «туркестанского пролетариата». На вопрос о том, что это за пролетарская диктатура, о которой никто никогда не слышал в Туркестане, нам ответили, что речь идет о «диктатуре русского пролетариата».

В издании «Яш Туркестан» наряду с политическими статьями выходила и другая пропагандистская литература: карта Туркестана на французском и турецком языках, статьи зарубежных авторов.

Выпуск казахских газет, журналов и книг сыграл значительную роль в просвещении и пробуждении национального самосознания народа и объединении передовой казахской интеллигенции. В то же время, жители степи активно читали литературу на татарском и русском языках.

О героях казахского народа хочется говорить, слушать, и писать. Именно они являются основоположниками независимого Казахстана. Несмотря на угрозу собственной жизни, Алаш-Ординцы боролись за свободу своего народа. И их старания не были потрачены впустую. Я благодарна этим людям за наш флаг, суверенитет, и мне одновременно очень жаль, что они ушли из жизни, не как герои, а как враги народа.

В моей статье не указаны все имена Алашевцев, ведь их очень много. Благодаря сплоченности и трудолюбию они достигли поставленной цели – показать и доказать, что казахи – народ грамотный и мы вполне достойны быть суверенным образованным государством.

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БАСПАГЕРЛІК-РЕДАКТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдың алғашқы жылдары кітап шығару, газет-журнал басу ісі қауырт жолға қойылып, оған ерекше мән берілген-ді. Баспасөз бен кітап сол уақытта қуатты идеологиялық құрал болғаны ақиқат. Жаңа үкімет орнаған соң халық түгел сауаттанбайынша, білімге ұмтылмайынша төңкеріс жеңісін баянды ету мүмкін емес болатын. Сондықтан да, елді жаппай сауаттандыру қызметі алдыңғы кезекке шықты.

Ұлттық баспа ісі жиырмасыншы жылдары негізгі мәселе ретінде қаралып, оған басшылық тарапынан үлкен көңіл бөлінді. Ташкент, Түркістан, Пішпек, Алматы, Шымкент, Қызылорда, Әлиеата, Ашхабат, Самарқан, Душанбе, Қоқан, Хорезм, Бұқара сынды қалаларда көптеген оқу орындары, мектептер, колледждер мен институттар бой көтеріп, газет-журнал редакциялары құрылып, жаңа баспаханалар ашыла бастады. Солардың бірі өз кезегінде түрлі саладағы оқулықтар, жинақтар, методикалық құралдар басып шығарған «Күншығыс» баспасы болды. Бұл алаш зиялыларының топталған орны еді. Ол туралы XX ғасырдың 20 жылдары баспасөзінде жиі айтылады. Қазақша ресми аты – «КСРО халықтары кіндік баспасының қазақ-қырғыз бөлімі». Оның тарихы 1922 жылдан басталды. Осы жылы автономиялық республикалар мен облыстар үшін кітаптар және мерзімді басылымдар шығаратын КСРО ОАК Шығыс баспасы негізінде ашылған. 50 тілде кітап, аударма, саяси әдебиет, 12 тілде газет-журнал шығарған.

1922-1928 жылдары Нәзір Төреқұлұлы «Күншығыста» баспа басқармасының төрағасы және қазақ секциясының басшысы қызметін атқарды.

Нәзір Төреқұлов өзінің тынымсыз іскерлігі, ізденімпаздығы, жасампаздығы мен өмірде жиған мол тәжірибесінің арқасында, жасындай ғұмырын туған халқы мен отанына паш еткен азаматтарымыздың бірі. Нәзір – XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әртүрлі саяси-идеологиялық айтыс-тартыстардың бел ортасында жүріп, қайсыбір саяси, мәдени, әдеби жиындарда еркін сөйлеп, өз ойын ашық айтып отырған, әр ұлттың өзіндік бет-бейнесін сақтап қана қоймай, соны дұрыс насихаттауға жанашыр болған білімдар. Әсіресе ұлттық баспа ісінің қаз тұруына редактор әрі баспагер ретінде жасаған еңбегі аз емес. Жақсы кітап жазу бар да, соны қалың оқырманға жеткізетін баспагерлік жұмыс бар. Екеуін де қатар алып жүре алған Нәзір Төреқұлұлы өз кезінде талантты редактор бола білді. Ж.Арыстанов: «Нәзір Төреқұлов неше алуан саяси, ғылыми мақалаларымен қатар очерктер, памфлеттер, әдеби сын мен фелетондар, әртүрлі маңызы бар хабарлар оның дарынды қаламынан тынымсыз туындап жатты», – деп сегіз қырлы, бір сырлылығын дәлелдей түскендей.

1916 жылы Нәзір Минск қаласынан келген кезден бастап-ақ, «Қазақ» газетіне ат салысты. Алаш зиялыларының адуынды тобына жас Нәзірдің қосылуының өзі тегін дүние еместі. Нәзір бастапқыдан-ақ өзінің көп тіл білетіндігімен, терең ойлылығымен, саяси танымы мен белсенділігінің арқасында ерекшелене бастады. Н.Төреқұлұлының осындай қасиеттеріне қызығып, Әлихан Бөкейханов пен Әліби Жангелдин сенім білдірді. Оны «Қазақтан» кейін ізін суытпай шыққан «Қазақ мұңы» газетінің алғашқы ұйымдастырушысы, редакторы етіп тағайындады.

«Қазақ мұңы» – өз бағыты, өз үні, өз тілі бар газет ретінде халықтың жүрегінен орын таба білді. Алайда, үнпарақтың ғұмыры ұзақ болмады. Ол 1918 жылдың сәуірінен бастап, шілдеге дейін ғана өмір сүрді.

Газеттің алғашқы санында басылған «Торғай съезі» публицистикалық очеркі автордың әрбір тарихи оқиғаларға байланысты жеке көзқарасын білдіріп, қазақ халқының ұлттық мүддесін әр қырынан алып, оны ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге атсалысқанын байқаймыз. Автор әлеуметтік-саяси құбылыстарға, түйіні шешілмеген мәселелерге байланысты ой қозғау, пікір айтуын қарапайым халықпен сыр шетісіп отырғандай жазып шыққан. Өзі өмір сүрген қоғамның қасіретін, тынысын қаймықпай жаза білген, ел мен жердің тағдырына алаңдаған Нәзірдің бұл туындысы тілінің мазмұндылығымен ерекшеленеді.

«Екі өзгеріс» деп аталатын публицистикалық очеркінде Нәзір Төреқұлов, уақытша үкімет, оның қол қойып отырған талаптары, Ресейдегі саяси күштер мен Қазақстандағы саяси ағымдардың құрамы, мақсат-мүддесіне кең тоқталады. Бұл туындысы арқылы Нәзірдің әр тарихи оқиғаға немқұрайлы қарай алмайтын отансүйгіштігі мен өжеттігін байқайсың. Ол нақты өмір шындығын көркем публицистикалық тұрғыда талдау жасай отырып, оқырманға жеткізген. Тұрмыс пен мораль мәселелсі жөніндегі ой толғанысын ортаға салған десек артық айтқандық емес. Нәзір публицистикалық очерктің

компоненттерін молынан пайдаланып, фактілерді іріктеп, шығармашылық електен өткізіп, әлеуметтік мәні бар мәселелерді қозғай білген.

«Халық газетінде» жүргенде де редколлегия мүшесі Нәзір Төрекұлұлының атағы орталық Түркістанға да жақсы редактор, білікті, білімді, парасатты маман ретінде жетіп жатты. 1919 жылы шыға бастаған Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің органы – «Инхилаб» журналының редколлегия мүшесі болып, әр санының шығуына ат салысуының өзі Нәзірдің асқан көрегенділігі мен биік парасаттылығының дәлелі. Ол сол кезден-ақ әлем әдебиетінің белді өкілдерімен танысып, етене жақын болды.

1919 жылдың орта шенінде Нәзір мұсылман ұйымдары Түркістан өлкелік бюросының баспа-редакторлық бөлімінің меңгерушісі болып бекітілді. Сол уақытта шыққан мерзімдік басылымдарда жарияланған материалдардың тілі, стилі, сапасы мейлінше жоғары дәрежеде болды.

1920-1922 жылдар шенінде Нәзір әдебиетші ретінде Түркістанда шыққан барлық газет-журналға араласып тұрды десек артық айтқандық емес. «Туркестанская правда», «Ақ жол», «Қызыл батрақ», «Новый Восток» сынды көптеген басылымдарда Нәзір Төрекұлұлының қолтаңбасы тайға таңба басқандай қалды.

Мәселен, 1922 жылы 24-маусымда шыққан «Қызыл батрақ» газетіндегі «Өжет» атты Абдулла Қадыридің «Инкилоб» журналына жазылған мақаласына жауап ретінде жазылады. «Бұл біріне бірі байланбаған сөздер, қиыспайтын пікірлер, арзан теңеулер, ағаш аяқ әзіл мен әжуа – түптің түбінде түкке татымайтын құр күшеніс болса керек» деп ашына жазған. Басылым бетінің қаншалықты қадірлі екенін айта келіп, бұндай қисынсыз сын айту ұят нәрсе екенін атап өтеді. Ащы үнмен сынасаң шын мінін тап деп нүкте қойған.

Адамдардың шынайы болмысын халыққа жеткізіп, екі жүзділікті әшкере ететін тағы бір мақалаларының бірі «Новый Восток» журналында басылған «Нариман Нариманов» атты мақаласы. Нәзір Төрекұлұлы «Ғұмыр бойы осы бір қолы қанды массауиттер мен дашнақтарға қарсы күресіп өткен революционерлердің қабірі ұлы көсеміміз Ленин Мавзолейінің жанына қойылған Нариманов жолдасқа көрсетілген жоғары құрмет болса керек», – дейді.

Нәзірдің сыншылдығына филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Қожакеев «...Нәзір негізінен сыни материалдар жазған. Оларды ерекше екпінмен, адуынды арынмен, сын объектісін ықтыра, бұқтыра жазған. Нысанаға алып, діндеген адамдарын сілкілеп, шаңын қаға, есін кетіре, сауырлап-сауырлап тастайтын болған», – деп баға береді.

1923 жылдан бастап «Күншығыс» баспасының жанынан шыға бастаған «Темірқазық» журналы да публицистің еңбегінің айқын көрінісі. Журналда қоғамдық-саяси мақалалардан бастап, әдеби-мәдени дүниелер де көптеп жарияланды. «Темірқазық» журналы ақын-жазушылардың, зиялы қауымның бас қосатын орталығына айналды. Өйткені басылым әсіресе ауыз әдебиетіне, ұлт әдебиетінің классиктеріне көп орын беруге тырысты. Әйткенмен, бұл Нәзірдің олардың шығармашылығына сыни көбен қарамады деген сөз емес. Ол сыншыл, турашыл редактор, сауатты сыншы болды. Қаламгерлердің ішінде Сәкен Сейфуллин шығармашылығын мұқият оқып, сыни көбен қараған тұстары да болды. Оған дәлел «Асау тұлпар» мақаласы. «...Сыншы еш нәрсеге қарамай, өз міндетін атқаруға тиіс» деген қағиданы ұстанып Сәкеннің туындысын ешқандай білім бермейді деп мін тақты. Оның философиясы шалақ деп пікірін білдірді. Жаңа сөздері бір-біріне жанаспай қалған, жанасуға шамасы келмегендігін айтады. Оған қоса, Нәзір Төрекұлұлының Сәкен Сейфуллин шығармашылығы хақында «Бақыт жолында» атты мақаласы да жарық көрген.

«Күншығыс» баспасында жүріп Нәзір Төрекұлұлы «Ер Тарғынның» Мырзабай жазып алған нұсқасын, Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған «Ер Сайын» жырын, «Кенесары-Наурызбай» жырының Нысанбай жырлаған нұсқасын, Ахмет Баржақсыұлы жинастырған «Мың бір мақал», Әлихан Бөкейханұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы құрастырған «Жиырма үш жоқтау», «Эзоп пен Толстой 77 мысал» сынды туындыларды кітап қылып басып шығарды. Оған қоса, Мағжан Жұмабаевтың «Сұңқар жыры», «Жұртын сүйген жүрек», «Ана», «Темірді жұмсартқан Ана», «Хан мен ұлы» сынды аудармаларының да басылуы Нәзірдің арқасы еді. Ол өз баспасы арқылы мүмкіндігінше дұрыс кітап шығаруға көңіл аударған. Бұндай кітаптар сол уақытта қазақ жұртшылығына ауадай қажет болатын. Нәзір Төрекұлұлы алғашқы қазақ баспагерінің бірі хәм бірегейі еді.

Н.Төрекұлов публицист ретінде өз кезегіндегі өмірдің өзекті мәселелеріне үн қосып, өте жігерлі, білмекке құштар, еңбекқор, аса дарынды тұлға ретінде тарих парақтарын толтырды. Отанына деген адал сүйіспеншілігі оны болашақ ұрпаққа үлгі етті. Өмірдегі сан қилы оқиғаларды, заманның рухани көркін қаламына арқау етіп, жазылған материалдардың сауатты әрі терең мағыналы болуына мұрындық болды. Кітап шығару ісінің алдыға басуына, рухани қазыналарымыздың жинақталып, халыққа жетуіне, қазақ баспасөзі мен баспа ісінің бағытталуына мұрындық болған Төрекұлұлының нар тұлғасы баршамызға үлгі болары ақиқат.

2-СЕКЦИЯ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕН АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ҰЛТ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ОРНЫ

Елена ДУДИНОВА,
кандидат филологических наук,
КазНУ им. аль-Фараби

АЛАШ КАК ДУХОВНЫЙ КОНЦЕПТ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА: СОВРЕМЕННЫЙ МЕДИАДИСКУРС

Статус Казахстана, как опытного мультиэтнического государства, сумевшего сохранить мир и благополучие на своей земле, должен перманентно поддерживаться, наполняться новыми формами и качественно разрабатываться СМИ. На фоне мирового этнополитического кризиса необходимо рассматривать идею единства народа Казахстана как стратегическую цель и составную часть государственной безопасности.

Ввиду реализации государственного Плана модернизации сознания социума на основе духовного возрождения и роста этнополитической стабильности, необходимо интеграционная модернизация духовного базиса социума в сфере национального согласия и межнационального диалога. В этой связи целесообразно изучить систему и специфику функционирования лингвокультурных концептов в СМИ Казахстана.

В рамках данной темы предлагается рассмотреть следующие блоки: анализ базовых форматов духовных ценностей казахстанцев; дифференциация отечественного медиа-рынка по корреляции с темой «нации и национальное единство»; изучение контента современных медиа по данной тематике; таргетировать аудиторные пристрастия и запросы.

В качестве духовного фундамента авторы также предлагают рассматривать идеи движения Алаш, в которых сфокусированы все главные линии духовного возрождения нации. Как утверждают исследователи, казахи ведут свою родословную от легендарного Алаш-хана. В статье «Киргизское родословие» Ч. Валиханов рассказывает об этой истории-предании [1]. Упоминается об этой легенде происхождения казахов и в трудах Г.Потанина, А.Чулошниковой, М.Тынышпаева, М.Ж.Копеева и др. Ж.Артыкбаев отмечает, что «в период образования Казахского ханства культ Алаша-хана оживает и начинает служить новому государству степных племен как национальная идея» [2]. В дальнейшем лидеры Алаш-Орды выбрали эту идею как символ национального единства народа.

По словам профессора университета Хоккайдо Уяма Тамахики, посвятившего много времени изучению идеи автономии Алаш, корни правительства Алаш оставили неизгладимый след в истории Казахстана несмотря на короткий период существования [3]

В процессе исследования использовались методы: контент-анализ, дискурс-наблюдение, семантический, сравнительный и лингвостилистический анализ.

Казахстанские СМИ накопили определённый опыт освещения темы национального единства, но методики, используемые в данном процессе, нуждаются в системном обновлении. Представленность темы можно увидеть в государственных СМИ, культурологических и литературных программах. Коммерческие СМИ или ограничиваются короткими заметками по поводу, или просто игнорируют тему. Наблюдается также невысокий уровень представленности темы национального единства в социальных СМИ, более того, фиксируются негативные факторы использования языка вражды.

Сегодня практически не представлены материалы аналитического и концептуального характера, нет авторов, способных организовать качественный и результативный диалог с молодежью. О конфликтах в этой сфере стараются вообще не писать, закрывая глаза на сложные моменты психологического и этнического характера темы.

Тем временем, ввиду включенности этнического вопроса в сферу национальной безопасности и внутренней стабильности государства – необходимо выходить на новый уровень репрезентации темы национального единства, включая в него, в качестве базовой составляющей, духовный каркас культурного и мировоззренческого характера.

Интересна в рамках данного исследования социальная теория ученого П. Бурдьё, согласно которой использование языка синонимично использованию концепций: «Среда, ассоциируемая с определенным классом условий существования, производит *habitus*, то есть систему прочных, приобретенных предрасположенностей, структурированных структур, предназначенных для функционирования в качестве структурированных структур, то есть в качестве принципов, которые порождают и организуют практику и предоставления» [4]. Языковые модели интерпретируют действительность и формируют подобный уровень осознания. Исследователь ван Дейк подтверждает, что мы понимаем текст только тогда, когда знаем ситуацию, о которой идет речь. Отсюда следует то, что «модели ситуаций» необходимы нам в качестве основы интерпретации текста: «Важнейшим компонентом процессов построения и восприятия текстов является осмысление стоящих за ними социальных ситуаций и их когнитивная репрезентация» [5].

Таким образом, идеологические константы более успешно воспринимаются аудиторией в совокупности с социальной ситуацией. Такие ситуации могут быть инициированы государством или другими структурами, а затем уже становятся инфоповодами для журналистов.

В Казахстане, как утверждают политологи и социологи: «внутри самого государства пока не создано единого культурного и даже ментального пространства, которое могло бы сформировать общие для всех национальные ценности» [6]. По мнению западного исследователя Х. Гюнтера, «медиа – это не только нейтральные средства передачи информации, своей способностью к трансформации, своими перформативными, экспрессивными и символическими возможностями, своими конкретными формами проявления они сами участвуют в процессе выявления смысла. Более того, современные масс-медиа особенно интенсивно апеллируют к эмоциональной, аффективной стороне человека, участвуют, таким образом, в перестройке структуры восприятия и познания» [7].

Как показывает анализ казахстанского медиадискурса, жизнеспособна следующая когнитивная модель – антропоцентризм истолкования, некое упрощение смыслов [8]. «Я-схемы» (в терминологии Л.Хьюелла и Д.Зиглера [9]) во многом обеспечивают быстроту принятия решения, воспоминания и реконструкции, оценку и отрицание того, что не очень подходит под «я-схемы». Обозначенное можно определить и предложенным казахстанскими социологами несколько размытым термином «мещанство» как объединяющей социокультурной общности современного Казахстана [10].

Общество, особенно лидеры мнений, авторитетные ученые, журналисты и политологи разрабатывают доктрины, модели развития полиэтничного государства, изучают проблему национального единства, поднимают вопросы, жизненно-важные для развития казахстанского социума. Концепт «национальное единство» воспринимается как стратегически важный компонент государственной политики.

Таким образом, базовыми в рамках современного медиадискурса являются концепты «национальная идея», «национальное единство», «национальная идентичность», «идея консолидации». Актуализация метаэтнического концепта «национальное единство» в медиадискурсе обусловлена поиском новой философии, нового мировоззрения для суверенного государства; интересом к великому героическому прошлому и духовным ценностям народа. Содержание концепта постоянно изменяется в зависимости от состояния общества, национального самосознания, уровня открытости и разрешения конфликтных ситуаций. Специфика, способы подачи информации находятся в постоянном развитии, связанным с техническими возможностями.

Литература:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти т. Т. 2. Алма-Ата. 1984. с. 158-159
2. Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. Алматы, 2001 – 204 с. с.21
3. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/yaoponskie-uchenyie-zainteresovanyi-izuchenii-istorii-329196/
4. Бурдьё, П. (2001) Практический смысл / пер. с франц. СПб. : Алетейя. 562 с. Бурдьё, П. (1995) Структуры, *habitus*, практики // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та. 120 с. С. 16–17
5. Дейк Т. А. ван Язык. Познание. Коммуникация. - Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с. Электронная книга. Лингвистика. Теория коммуникации
6. Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. Алматы, 2014.
7. Гюнтер Х. Введение // Советская власть и медиа.. СПб., 2006. С.5-16.
8. Гиздатов Г.Г. Медиадискурс Казахстана: социальные концепты и когнитивные стратегии // Медиаобразование. Media Education. 2015. № 4
9. Хьюелл Л., Зиглер Д. Теория личности (основные положения, исследование и применение). СПб., 1997.
10. Илеуова Г. Современное мещанство: социальный конформизм или адаптация к жизненной среде? <http://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/socialresearch/item/396-sovremennoe-meshchanstvo-sotsialnyj-konformizm-ili-adaptatsiya-k-zhiznennoj-srede>

«АЙҚАП» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ САЯСИ-ИДЕЯЛЫҚ КӨРНІСТЕР

Қазақ баспасөзінің қарлығаштары дегенде, ең алдымен, ойға оралатыны – «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан», «Серке» газет-журналдары мен оған өмірін арнаған Алаш зиялылары. Бұл ретте жарық көргеніне ғасыр толып отырған Қазақ руханиятының алтын дәуірін тудырған, ел мен жердің тұтастығын ту етіп, қазақ халқының көзін ашып дем берген «Айқап» журналын ерекше атап өту ләзім. «Айқап» – Қазақстандағы тұңғыш қоғамдық-саяси, әдеби-көркем журнал. Ақын, публицист, қоғам қайраткері М.Сералин 1911 жылы 10 қаңтарда Троицк қаласында «Айқап» атты журналды алғашшығаруды қолға алады. «Айқаптың» жарық көруі саяси-идеялық бағдары ХХ ғасыр басындағы қайшылықты қым-қуат кезеңмен тұспа-тұс келді. Отарлық езгінің емеуріннен тасыр шағында дүниеген келген «Айқап» қазақ интеллигенциясының демократиялық қозғалыс идеясын ту етіп, өз халқын қараңғылықтан шығаруды мақсат ете білген бірден-бір басылым болды. Қаламгер қайраткер Мұхаметжан Сералин Орыс революциясынан туған демократиялық толқынның жаңа буынынан шыққан көзі ашық, көкірегі ояу тұлға еді. 1905 жылдан газет шығаруды мақсат еткен демократ 1911 жылға дейін түрлі кедергілерді бастан кешсе де өзінің ұлттық идеяларын «бір қазанға қайнатып» елдік мүддені уысынан шығармады.

«Журналға «Айқап» деген есім бердік. Біздің қазақтың «Әй, қап!» демейтін қай ісі бар?!» деп журналдың шымылдығын ашқан ұлы қайраткер М.Сералин империяның отаршыл саясатынашық бейнелеп, халықты қараңғылықтан шығаруды көздеп осы бағыттағы ұлы қадамын қадап айтқан еді.

Сералин журналдың 12-санында басылымның жұрттың біразын оқуға бейімдеп, сауатын ашуға сеп болғанын айтып, журналдың шығуына жәрдемдескен бір топ азаматтарға, яғни, Сосновский, Тәңірберген Тұрысбеков, Сәдуақас Шорманов, Ғабдулрахман Жүсіптерге және оқырмандарына алғысын айтады [1].

4 жыл ішінде Троицк шаһарындағы «Энергия» баспаханасында қазақ тілінде араб әріпімен теріліп, алғашында айына бір рет, кейін екі рет шығып тұрды. Қоғамның түрлі салаларын қамтыған мақалалар шоғыры, қазақтың қоғамдық ой-санасына серпіліс әкелді. Онда жер мәселесі, саясат, әлеуметтік мәселелер, өнер руханият т.б. тақырыптар кеңінен көрініс тапты.

«Қазақ даласына кеңінен тараған басылым саны жайында Ғабдолғазиз Мұсағалиев бұл басылымды 1000 оқушы алып тұратындығын жазды. Мұның өзі журналдың таралымы бір ізге түсіп, өрісін ұлғайтып, қанатын кеңге жая бастағанын көрсетумен бірге төңкеріске дейінгі қазақ халқының сауаттылық деңгейінен де хабардар етеді», – дейді зерттеуші Нұрлан Асқаров [2].

«Айқап» өз кезеңіндегі үздік журнал болды. Оның әр санын қазақ халқы асыға күтті. Оған Қазақстанның барлық облысынан және Астрахань губерниясына қосылған Бөкей Ордалары мен Кавказ округына қарайтын Маңғыстау, Атырау, Оралдан үзбей хаттар келіп тұрды. Әсіресе, Ақтөбеден, Қостанайдан, Қызылжардан, Торғайдан, Көкшетаудан, Қарқаралыдан, Семейден, Аягөзден, Қапалдан, Шиеліден, Қызылордадан, Жамбылдан, Шымкенттен, Зайсаннан мақала жиі жарияланды.

Журнал жекелеген азаматтардың демеушілігі мен оқушылардың жазылым ақысына сүйенген. Журнал орташа форматты, 24 бет болып жарық көрген. Тұрақты айдарлардың ішінде «Өлең-жыр», «Фельетон», «Басқарушыдан», «Одан-бұдан», «Хабаршыларымыздан», «Мұсылмандар тіршілігіне тиісті мәселелер» үзбей жазылып, тарихи-қоғамдық өзгерістерге байланысты «Соғыс жайы», «Оқиғалар» деген айдарлар да қосылып отырған. Сонымен бірге, журналдың бағыт-бағдары, көтеретін негізгі мәселелері редактор тарапынан бас мақалада айтылып, онда көбінесе саяси-әлеуметтік тақырыптар сөз етілген [3].

«Айқап» журналының оқырмандарына арнап үзбей шығармаларын арнап, қоғамдық өмірге бейжай қарай алмаған, өз пікірін оқырманмен бөлісуге асыққан ұлы тұлғаларымыз Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Жұмағали Тілеулин, Қошке Кемеңгеров және т.б. зиялы азаматтар сүбелі үлес қосты. Бұл алыптардың ұлттық мүдде жолындағы бір алаңда тоқайласуы болашақ Алашорда үкіметінің құрылымдық бағытын айқындаудың сара жолы осы «Айқап» журналы және «Қазақ» газеттері арқылы көрініс тапты.

Бес жыл бойы жарық көрген басылым мазмұнында рухани әлемімізде тың серпіліс туғызған Алаш ардақтыларының тың идеялары жатқан еді. Ол идеялар осы журнал арқылы біршама айқындалып, бірталай қаламгерлердің тәжірибе алаңына айналды.

Журнал санында орын алған Шығыс әдебиеттері мен қазақ ағартушыларының, тарихшы-ғалымдарының көлемді мақалалары да басылып отырды. Мысалы, Фирдоусидің «Шахнамасы», С.Ғаббасовтың «Тарих қазақ жайынан» атты ғылыми мақалалары журнал оқырмандарын тарта білді. Оқырман үдесінен шығу қаншалықты қиын болса, оның жүктелер жауапкершілігі одан да тым батпан. М.Сералин қандай қиындық болса да журналдың тоқтаусыз жарық көруіне аянбай тер төкті. Жан-жақтан шәкірттерін жіберіп, оқырман жинау, демократтармен байланысты үзбей, олардың ой-пікірлерін журнал бетіне басу – рухани өркендеуге айрықша ыждаһат танытып, ұлы мақсат көздеген шын жанашыр азаматтың ісі еді.

М.Сералин патшалы Ресейдің отарлау саясатының түпкі мақсатын дөп басып тани біліп, оны халыққа дұрыс түсіндіруде білгірлік танытты. «Отырықшы болған қазақтар туралы» деген мақаласында жаңа болыстық соттардың қазақы дау-жанжалды шешуге икемсіз болып отырғанын мысалдармен дәлелдеп, «болыстық сот құны 300 сомнан артық мал дауын тексере алмайды. Қазақ арасындағы жесір дауының құны көбіне 300 сомнан асып кететіндіктен дау-дамай қалай шешілді», – деп орыстың заң жүйесінің қазақ ісін шешуге сәйкес келмейтін дәрменсіздігін ашып көрсетіп, ол үшін «Қазақ әрекеттері» деген кітап шығару қажет дегенді айтады [4].

Отаршылықты айқын сынаған редактор М.Сералин «Соңғы он жыл ішінде үкімет қырғыз-қазақтарды отырықшы қылып өнер үйретейін, өнеге алғызайын, көшіп азап шеккенше, отырықшы болып 12-15 десятина жер алып отырсын деген жоқ, жер ала алмағандардың жерін айламен кесіп алмақ» [5] – деп отарлаудың түп мақсатын ашып жазады. Және аңқау елге арамза болғандарды әшкерелеп жұртына жол сілтейді. «Егінге жайлы жерді алып қаламын дегендер қала салу керек. Жақсы жерге жиылып қала салсақ «сен неге салып жатырсың» дейтұғын ешкім жоқ. Қазақ қалаған жеріне қала болып отырса, мешіт, медресе салса, қаланың маңайындағы егіндік жерлерді өлшетіп планға түсірсе, өлшеген жер артылмастай көп болып жиылып отырса, қаланды бұзып мешітінді қиратып, жерінді ала қоймас, аламын десе, сонда ізден», – дейді.

Басылым бетіндегі жарияланған жер мәселесіне қатысты материалдардың біршамасы Мұсағалиевтің еншісінде. Білікті ғалым аймақтардағы шаруаларға берілген жер көлемін есептеп, артық-кемін шығарып отырған. «Жарлы болдық дейміз. Енді біз жарлы болмай кім жарлы болсын. Біз бұлай отыра берсек, мұнан да жарлы болармыз» [6] – деп халықтың намысын жаниды.

1912 жылғы Айқаптың алғашқы санында Сералин болашақта оқу-ағарту саласына айрықша көңіл бөлетінін айтады. Әр өңірлердегі оқыту жүйелеріне тоқталып, білім беру деңгейлерін анықтап отырған. Өлкедегі мәдени-ағарту туралы мәліметтер сол тұстағы мерзімді баспасөз беттерінде көптеп жарияланды. «Айқап» журналы мәдениет пен ағарту мәселесіне байланысты 88 санының 66-сында 163 мақала жарияланған [7]. Бұл басылымның қаншалықты ағарту мәселесіне мән бергендігін аңғартса керек.

Басылым қазақ жастары арасында оқудың қажеттілігін насихаттаумен бірге баланы қай тілде оқыту қажеттігіне де үнемі назар аударып отырды. Ресей империясының қазақ балаларын сауаттандырамыз деген желеумен бірте-бірте орыстандыруды көздеген құйтырқы саясатын айтып, одан сақтандырды.

«Айқап» бес жыл бойы халықтың көзі һәм құлағы болды. Алайда бірінші дүниежүзілік соғыс салдарынан туған қымбатшылық, әлеуметтік, қаржылық дағдарыс журналдың ұзақ өмір сүруіне тосқауыл болды.

Аумалы-төкпелі кезеңде саяси-әлеуметтік маңызды мәселелерге терең бара білген, жер мәселесі, жесір дауын әділ шешуде дұрыс бағыт-бағдар көрсете алған Айқаптың жалпы отырықшылықты қазақтың ел болуының өркениеттің тірегі ретінде тани білуін сол замандағы қазақ баспасөзінің шын мәніндегі прогрестік табысы деп бағалауға болады.

Жер мәселесімен қатар онда дін, мектеп, медресе ашу, халық сотын өзгерту туралы ұсынысқа толы мақалалар да шығып жатты. Қазақ зиялыларының кей мәселелерде көп жағдайда пікірі бір жерден шыға қоймаса да түпкі мақсат – «қазақ елінің көсегесін қайтсек көгертеміз» деген ұлы ұранның төңірегінде әрекет етті.

Осы орайда қазақ зиялыларының «ауыз бірліктері күшті болып, қоғамның жоқ-жігін, кем-кетігін бірлесе, қосыла іздесе олардың тарихтағы істері бұдан да қомақты зор болатын еді. Әр қилы әлеуметтік мәселеде, әсіресе отырықшылыққа көшу, съезд шақырып, бас қосу, ел ісіне араласу, ұлт-азаттық күресіне бағыт сілтеу жайындағы сүбелі мәселелерде әрқилы пікірде болмай, ауызбірлік танытқан шақта қазақ қауымының жалпы ұжымы бір бағыттан табылып 1917 жылдың төңкерістерін өз басына ыңғайлай пайдаланар ма еді» [8].

Қалай дегенмен де, қазақ халқының мүддесін көздеген Алаш арыстары өзіндік болмыс бітімін сақтап, ұлты үшін руханият, ағарту ісіне төккен еңбегі орасан зор. Ұлттық бірлікті нығайту, мәдениетті дамыту идеяларын алға тартқан зерделі оқығандар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз

мойнына ала білді. Олардың идеялары тарихи дамудың сан-мыңдық кезеңдерінде қазақ алдынан шыға берер күрмеулі проблемаларды шешуге негізделгендей.

Тарих толқынындатолымды табыстарға қол жеткізген, мәңгі ұрпақтар игілігіне жарар рухани азығымыз – «Айқап» журналы биыл 100 ге толып отыр. Тура бір ғасыр. Елдігімізді асқақтатар шақ. Осы орайда Серікқали Байменше мақаласында [9] қазақтың тұңғыш журналына арнап Троицк қаласындағы (Троицк – қазіргі Ресейдің Челябині облысындағы қала) «Энергия» баспаханасының ғимаратына ескерткіш тақта қоюды ұсынса, деректанушы Қамбар Атабаев Ұлттық баспасөз күнін ұлттық баспасөз тарихынан шыға отырып тойлау қажеттігін айтады және мерзімді басылымдарымыздың 100 жылдық мерейтойларын ұлттық деңгейде атап өтуді ұсынады [10]. Шынында да бұл ұсыныстар тәуелсіздігіміздің 20 жылдық мерекесіне орай өткізілген сәтті іс болар еді. Олай болса Айқаптың жүз жылдық мерейтойының «әй, қаптың» айтылмасындай өз деңгейінде өтуіне сеніммен қарайық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Айқап». – 1911. – №12
2. Асқаров Нұрлан. «Айқап» журналындағы саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени мәселелерінің көрінісі. – Алматы. – 1999ж.
3. Сонда
4. Сонда
5. «Айқап». – 1911. – №11
6. «Айқап». – 1911. – №4
7. Асқаров Нұрлан. «Айқап» журналындағы саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени мәселелерінің көрінісі. – Алматы. – 1999 ж.
8. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, – 1994. – 448б.
9. <http://www.egemen.kz/300538.html>
10. http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=5129&Itemid=64

Зылыяха БИМАКАНОВА,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЖАСТАРҒА АРНАП ШЫҒАРҒАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

XX ғасырдыңбасындағырухани өрлеудің өзекті сипаты – прогреске ұмтылу болды. Қазақ зиялылары әр салада қаламымен, өзіндікөй-санасымен халыққа қызмет етуге тырысты. Кітапты көбірек жазып, өмірін ағарту ісіне, әдебиетке, жастарды өнер-білімге баулыды.

Ұлтының мәңгілігін ойлаған Алаш зиялыларының тарихи аз уақытта қазақ халқына сіңірген еңбектерін бағалау – қазіргі және келешек ұрпақтың жадынан шықпайтын қастерлі борышы деп білеміз. 1912 жылы «Айқап» журналында (№ 4-5) А.Байтұрсынов «Жазу тәртібі» атты мақаласында оқу құралын дайындау қажеттігін ескертіп, мынадай пікір айтады: «Оқу құралының ең ұлылығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт...» – дейді [1, 380]. Демек, А.Байтұрсынов қазақ балаларының ана тілінде сауаттандыруда әліпби мәселесін көтеріп, ғылыми пайымдаулар жасап, тығырықтан шығатын жолды көрсетеді. Қазақ халқының «рухани көсемі» А.Байтұрсынов қазақ балаларына арналған алғашқы «Әліппе» мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы. Сонымен қатар, А.Байтұрсынов – өз халқының саяси, мәдени рухани және әлеуметтік өмірінің сан саласына көз тігіп, тікелей араласқан ірі публицист, қоғам қайраткері. Сонымен қатар, А.Байтұрсыновтың қалдырған мұрасы: өлең жинақтары «Маса», «Қырық мысал». Әдебиеттану саласынан жазылған ғылыми еңбек «Әдебиет танытқыш» қазақша сауат аштыру мен қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың иесі. Кезінде А.Байтұрсынов «Ғылыми және практикалық білімнің жиынтығын бойына сіңірген халық қана айбарлы да бай болады» деп санаған.

Алаш зиялылары қазақ халқына жасаған ұланғайыр ұлағатты ісі – ұлттық мәдениетті дамыту барысындағы еңбектері әдебиетті, жазба және ауызша тілді, ұлттық педагогиканы, психологияны, тарихты, этнографияны, публицистиканы, баспасөзді, аударма ісін, медицинаны, биологияны, табиғаттануды, ауыл шаруашылығын, математиканы, өркениетті даму жолдарын қамтыды. Мемлекетті ана тілінде оқыту жөнінде «Алаш» париясы бағдарламасының «Ғылым-білім үйрету» атты бабында: «Қазақ тіліндеорта мектептер, университеттер ашылады, бастауыш мектептерде сабақ ана тілінде жүреді. Оқу ісі өз алдына автономия түрінде жүргізіледі, үкімет оқу ісіне араласпайды.

Мұғалімдер мен профессорлар өзара сыйласу арқылы тағайындалады» – деп жазылды [2, 119]. «Алаш» партиясының жергілікті комитеттер «окумен баспасөз» мәселесін көтеріп, 1917 жылдың сәуірінде Жетісуда, маусымында Семейде, тамызда Ташкентте, желтоқсанда Орынборда өткен облыстық съездері мектеп ана тілінде болу керек деген шешім шығарады. Ташкентте өткен Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жиналысы мектептің ана тілінде оқытуын міндеттей отырып, орыс-тузем мектептерінің орнына ұлт мектептерін ашу деп шешеді. Ал, Орынборда өткен жалпықазақ-қырғыз съездерінде оқу мәселесі жөнінде М.Дулатов өз баяндамасында ұлт мектебін көркейтуге оқу-құралының тапшылық көрсетіп отырғанын көрсетеді. Съезд делегаттары М.Дулатов пікірін қолдап, оқу-құралдарын дайындайтын комиссиясы құрамын бекітеді: А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Е.Омаров, Б.Сәрсенов, Т.Шонанов. Оқу комиссиясына съездің жүктеген міндеттері: ұлт мектептеріне бағдарлама жасау; мұғалімдерге қалай оқыту тәртіптерін үйрететін жолбасшы кітаптар жазу, тәрбие жайынан кітаптар жазу; бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару; «Қазақ емілесін» тексеріп, түзету; қазақ тіліне пайдалы кітаптарды аудару негізгі бағыттар болып белгіленеді. XX ғасыр басында Алаш қайраткерлері көтерген тіл мәселесі бүгінгі ХХІ ғасырдың өзекжарды мәселесі болып отыр. «Туған жерді сүю – парыз, сүю үшін білу парыз» десе, ана тілімізді бәріміз де сүюге, қастерлеуге тиіспіз. Ә.Бөкейханов «Үшінші дума һәм қазақ», А.Байтұрсыновтың 1912 жылы Орынборда «Оқу құралы» деген атпен тұңғыш шығарылып, 1925 жылы Орынборда 7 рет қайта басылады. Ал 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазып суреттермен шығарады. «Тіл тағлымы», «Әдебиет танытқыш», Ж.Аймауытовтың «Тәрбиеге жетекші», «психология», М.Тынышбаевтың «Қазақ халқының тарихы», М.Жұмабаевтың «Бастауыш мектептегі ана тілі», «Педагогика» т.б. [3, 65]. А.Байтұрсынов ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық мәселені «бастауыш мектептен үйренген білім әрі оқимын дегендерге негіз боларлық жағынкөздеу керек» деп қазақ халқының оқуға деген ынтасын көрсетсе, білім беру саласында Ж.Аймауытов «білім мен тәрбие бірімен- бірі байланысып, өмірге, тіршілікке пайдасы бар білімнің мәнін» ашып көрсетеді [4,6]. Өзінің ғылыми-педагогикалық толғамды ойларымен қазақ зиялысы Ғұмар Қарашұлы. «Менің ойларым», «Өрнек» атты шығармалырында ұстаз, мұғалім мамандығы, оған қажетті мінез-құлық қасиеттері туралы, тәлім-тәрбиелік түйіндерін қанатты сөздер арқылы нұсқаеп берген. Мәселен, «Тіл – ойдың кілті», «Ой қараңғылығы – жан ауырлығы», «Үлкендердің үлгісі – тәрбие құралы», т.б. М.Дулатовтың бастауыш мектепке арналған «Қирағат» атты оқу-құралы Орынборда тұңғыш басылып шығады. Кітаптың мұғалімдерге арнап жазған алғы сөзінде бала тәрбиесінің маңызына ерекше тоқталады. «Оқудағы мақсат – жалғыз құрғақ білім беру емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру», – дейді [5,15]. М.Дулатовтың ағартушылық қызметінің кредосы – біліммен бірге тәрбие беру. Осы ұстанымынан «Есеп құралын» жазу барысында: «шапшаң санау және шәкірттерге өздігінен шығару үшін мысалдар келтіру, ұсынып отырған есеп, амал шарттарының өзі тәрбиелік сипатқа ие, еңбекке баулуды көздейді.

М.Жұмабаев педагогика, дидактика, әдістеме саласында алғаш қалам тартқан ғұлама. Оның «Педагогика» (1922) атты қолтума еңбегі алғашқы оқу құралы ретінде, «Бастауыш мектепте ана тілі» (1923), «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жайында» (1925), «Обучение грамоте» (1926), «Букварь для взрослых» (1929), т.б. туындылары түркітілдес халықтар тарихында жарық көрген. Қазақ әйелдірі арасынан тәлім-тәрбие мәселесіне қалам тартқан тұңғыш Нәзипа Құлжанованың педагогикалық публицистикалық еңбектері: «Мектепке дейінгі тәрбие» (1923), «Ана мен бала» (1927). Бұларда көшпелі қазақ елінің тұрмыс-салты, халқымыздың өзіндік бала тәрбиелеу тәжірбиесі, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы бала-бақшаларының жұмыс тәжірбиелерін медициналық түсініктемелермен сабақтастыра баяндайды. Оның еңбектері қазіргі кездегі қазақ әулетінің жүрегіне жылы тиіп, қолдан түспес кітабы болмақ.

Алаш қаламгерлерінің зерттелмеген сан-қырлы еңбектерін кәсіби тұрғыда саралап, зерделеп, білім саласындағы бағдарламаға енгізіп, қоғамның рухани өресін жаңғырту болып табылады. 1934 жылы, сұрапыл ашаршылықтың беті қайта бастаған шақта С.Асфендиаров Қазақ АКСР-і Халық ағарту халық комиссариатының орынбасары болып тағайындалады. Енді халық ортасында сауат ашу, бастауыш және орта білім беру ошақтарын қалыптастыру, бұрынғы ашылған жоғары оқу орындарының жұмысын жақсарту, білім беру мекемелерін арнайы әдебиетпен және оқу-құралдарымен қамтамасыз етеді. С.Асфендиаров қазақ тарихын ғылыми негізінде зерттеуді әрі бастаушы, әрі жазушы болған ғалым. 1935 жылы жазған Қазақстан тарихының бірінші томы және мектептерге арналған «Қазақстан тарихының очерктері» деп аталатын оқулығы қазақ тілінде жарық көрді. 1935-36 жылдары С.Асфендиаров пен профессор П.А.Кунте екеуі бірігіп әзірлеген «Қазақстанның өткендері» атты екі томдық документтер жинағы басылып шықты. «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» деген монографиясы жарияланды. С.Асфендиаров өзінің ғылыми еңбектерінде Қазақстан тарихын ғылыми дәуірлерге бөлу ісін бастады, қазақ халқының шығу тегі жөнінде ғылыми пікір тұжырымдады,

өлке еңбекшілерінің ұлт-азаттық қозғалысының және басқа да мәселелердің дұрыс жолдарын көрсетті, қазақ тарихын бұрмалаушылықтарды сынға алды.

Қ.И. Сәтбаев қазақтың біртуар перзенті ұлтымыздың мәртебесін, көшпелі елдің биік рухын дүние жүзіне мойындата білген. Көп қырлы ғылыми және қоғамдық еңбегінің маңызды бөлімі педагогикалық іс-әрекеті, мұғалімдер семинариясында жаратылыстану пәнінен дәріс оқып, 1919-1920 жылдары Ақкелін болысында 4 ауылда мектеп мұғалімі болып қызмет атқарғанын көптеген құжаттар мен материалдар дәлелдейді. Қ.И.Сәтбаев – әдіскер математик ретінде, тұңғыш «Алгебра» оқулығының қолжазбасын 1923 ж. 10 қазанда Халық ағарту комиссариатына, ол 1927ж. мамырда Мәскеуге баспадан шығаруға жіберіледі. Өкінішке орай жарыққа шықпайды. Бұл сол кезең үшін өмір талабынан туындаған еңбек болатын. Қ.Сәтбаевтың тарихи еңбектері: Жезқазған – Ұлытау аймағына қатысты археологиялық зерттеулері; Алтыншоқыдағы Темірдің тас тақтасын табуы; «Ер Едіге» жырына жазған алғы сөзі; Қазақ халқының этнографиясын терең зерттеуі; Жезқазған өңіріндегі ортағасырлық архитектура ескерткіштері жайлы жазбалары. Өзінің барлық саналы өмірін қазақ халқының экономикасы мен мәдениетінің, ғылымының өркендеуіне арнап, сол жолда тарихи мәні бар істерді дүниеге келтіреді. Қ.И.Сәтбаевтың бізге қалған мол мұрасы ғылымның иглігіне айналып отыр, әлі де болса тарихи-танымдық түрде зерттеу, танып білу қажет.

М.Тынышпаевтың тарихи зерттеулері, тарихшы ретінде қазақ елініңкөне дәуірден бүгінге дейінгі шынайы тарихын жасаудың бағыттарын іс жүзінде анықтап береді. Х.Досмұхамедовтың медицина, биология, тілтану саласындағы ғылыми еңбектері, Т.Шонанұлының тілтану, әдістемеге арналған оқу құралдары мен зерттеулері, Ә.Ермековтың, М.Тұрғанбаевтың, Е.Омарұлының, Қ.Кемеңгерұлының, Н.Төрөкұлұлының, С.Сәдуақасовтың ғылыми еңбектері ғылым тілінің, қазақтың ғылыми терминологиясының қалыптасуында айрықша белес болды. Қазақ тілінің әліпбиін, емлесін жасаумен, ішкі заңдылықтарын ғылыми дәйектеумен бірге Алаш зиялылары тіліміздің тазалығы, мәдениеті үшін күресті.

XX ғасырдың басында қазақша шыққан тақырып жағынан 400 атаулы жарияланған кітаптарды топқа бөлсек: Бірінші – қазақ халқының өткендегі тарихи тағдырын, болашақтағы дамужолын, саяси жағдайын суреттейтін Абайдың «Өлендер жинағы» (1909), Н.И.Веселовскийдің редакциясымен шыққан Шоқанның шығармасы, Мақыш Қалтаевтың «Қазақ айнасы», «Тура жол» сияқты кітаптары.

Екінші – оқуға, өнерге, білімге шақырған, сол білімді қалай игеру, қайдан іздеу жолдарын нұсқайтын Ғ.Мәжитовтың «Қазақ шәкірттеріне ақыл» (1910), Закрия Ерғалиұлының «Қазақ әліппесі» (1910), С.Көбеевтың «Үлгілі бала» (1912) кітаптары.

Үшінші – кәсіпшілік, отырықшылық, сауда-саттық, еігіншілік, бау-бақша, өндіріс қолөнері істеріне арналған «Торғай шаруашылық қоғамы» (1903), «Май алатын машина» (1912) сияқты еңбектер.

Төртінші - кедейдің ауыр халін суреттейтін, олардың патша үкіметінің әкімдері мен және солармен сыбайлас бай, болыс, старшиндерден шеккен әділетсіздігін баяндайтын Мәшһүр Көпеевтың «Сарыарқа кімдікі?» (1907), А.Сабаловтың «Сұм заман» (1911), Х.Сәдуақасовтың «Халық мұңы» (1915) шығармалары.

Халқымыздың рухани жаңғыруы – жан дүниеміздің жаңғыруы, тарих бетіндегі көмескі тартқан шындықтардыбүгінгі ұрпақ санасына қайта тоқылуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) - Алматы: «Ана тілі», 1992.448 б.
2. Қойгелдинв М.Қ. «Ұлттық саясиэлита».- Алматы, 2004. 440 б.
3. «Қазақ» газеті. - Алматы.,«Қазақ энциклопедиясы» 1998. 444 б.
4. Аймауытов Ж. Алты томдықшығармалар жинағы. //Психология, жан жүйесі менөнер таңдау. - Алматы: «Ел - шежіре», - 2013. Т.4, 384 б.
5. Дулатов М. «Ағартушылық бағыттағы еңбектерімен оқуқұралдары, алты томдық шығармалар жинағы». – Алматы: Мектеп. – 2003.Т.4. 400 б.

Жазира БАТЫРХАНОВА,
ст.преподаватель
Гульнар МУКАНОВА,
кандидат исторических наук, доцент
Бейсен СЕРИКБАЙ,
ст.преподаватель
КазНУ им. аль-Фараби

ИЛЛЮСТРАЦИЯ УЧЕБНИКОВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ

Первые учебные пособия по основам арифметики, в том числе и те, что создали представители интеллигенции Алаш, на заре казахской государственной автономии, по сути являются решебниками, от слова «решать». Автор разъясняет основы счета, распространённые математические /алгебраические/ знаки (арабские цифры, общепринятые в мире условные обозначения, меры длины и веса, таблицу умножения и т.п.) и для закрепления материала урока, обязательно приводит примеры.

Почему мы выбрали именно учебники по математике / «есеп құралы»/ для своего исследования? Дело в том, что задолго до Казавтономии, принципы счета проходили на уроках в медресе, джадидских или иными словами, светского типа, заведениях при мечетях. Казахские подростки обучались в медресе гг. Казань, Уфа, Троицк, а также в аульных «кочевых» мектебах. Казахи стремились выучить детей счёту и письму, для практических целей. Основы счета нужно было знать ребенку, обучающемуся, чтобы в будущем вести дела, вести учет расходов и прибыли, то есть прагматично использовать полученные знания в жизни и облегчить родственникам и всему сообществу товарно-обменные операции на ярмарках, при обменах с заезжими торговцами-сартами. Математические знания пригодились и в зодчестве, при расчете мастерам юрт, возведении мазаров и т.д.

Занятия арифметикой /геометрией, как известно, развивают пространственное мышление и воображение детей. Учащиеся приучаются к абстрактному мышлению, вариативному планированию и т.п. Это хорошо понимали авторы первых учебников по математике на казахском языке, к сожалению, информация об этом редко встречается в литературе и до сих пор нет специального исследования о процессе создания и печатания первых учебников. Ныне редкие экземпляры тех изданий, на арабской и латинской графике, хранятся в редких фондах национальных библиотек, музеях, частных коллекциях. Они не доступны рядовому школьнику, потому о них надо регулярно писать в СМИ, выявлять принципы создания и особенности редактирования в далекие 1920-1930-е годы.

Надо сказать, что первые казахские учебники по математике на казахском языке отличались от современных. Внешне они, быть может, и проигрывали, в объеме были гораздо тоньше, исполнены на низкосортной /другой просто не было!/ тонкой серого цвета бумаге, газетного типа, без твердой обложки. Шрифт первых учебников возможно был не самый отточенный, порой буквы расплывались и смотрятся нечетко. Цветных выделений не практиковали из-за несовершенства типографского оборудования, поскольку в Оренбурге – первой столице Казахской автономии, даже не хватало машинок с клавиатурой на арабской вязи. Известен по архивным источникам факт, что наркому просвещения Ахмету Байтурсынову пришлось оформить командировку в гг. Казань и Уфа, с целью приобрести несколько таких пишущих машинок для нового национального правительства [1].

Ахмет Байтурсынов, возглавляя Академический центр при Наркомпросе /сокращенно - Акцентр/, будучи смещен с должности комиссара просвещения из-за принадлежности в прошлом к партии «Алаш», тем не менее осуществлял общее методическое руководство за приглашением авторов (а среди них были его единомышленники Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, Беимбет Майлин, Жусипбек Аймауытов, Каныш Сатпаев, Кошке Кеменгеров, др. Сам Байтурсынов написал и переиздал цикл учебников для школьников и взрослых, подавая личный пример трудолюбия и заинтересованности в просвещении масс. Об этом достаточно много библиографии, чтобы на ней специально останавливаться.

В целом, дизайн будущего казахского учебника полностью зависел от компетенции автора и его настойчивости. Однако, ведь учебник по математике должен быть снабжен картинками и изображениями геометрических фигур, таблиц и т.д. Все это рисовалось вручную, часто самим автором, по памяти из опыта обучения в медресе, либо за основу рисунка брался образец из переводных учебников (на русском и татарском языках). Были художники, которых привлекали для

иллюстрирования детских книг и журналов, учебников, имя одного /Н.Рейх?/ встречается в раритетных изданиях; имена других еще предстоит восстановить.

Учебник в Степи – явление редкое. История его создания возрождается благодаря каталогизации в стенах национальных библиотек. К примеру, ценным можно считать издание последних лет, где нанизаны в хронологическом порядке чудом сохранившиеся наименования первых учебников на казахском языке и переводных книг, их авторы, что окажет методическое подспорье для будущих исследователей [2].

Латинизация алфавита в Степи сопровождалась диспутами, на которых Байтурсынов и Торекулов каждый защищал публично свой вариант, было демократическое голосование, до тех пор, пока партийные органы не решили в свою пользу этот принципиальный вопрос. Казахская делегация участвовала в 1926 году в съезде тюркологов-реформаторов алфавита, в Баку. Факт, что, даже когда была арестована верхушка «Алаш», в частности, в застенках находился Магжан Жумабаев, написанные его рукой учебники были переизданы и продолжали поступать в регионы. Распространяемые почтовой службой, выпущенные в Москве, уже на латинице, они еще долго служили учащимся для расширения знаний [3]. Старшее поколение, хотя изымали его книги, помнит наизусть стихи из книг и учебников Магжана.

Если внимательно изучить содержание первых учебников по математике на казахском языке, автором которых был Миржакып Дулатов, то можно прийти к выводу о том, что он и его коллеги придерживались тех же научно-методических установок, что и авторы учебников в XXI веке: учебник должен быть написан доступным слогом, не быть перегружен заданиями и обязательно проиллюстрирован. Примеры задач должны быть из жизни, понятны ученику, с элементами воображения и учетом возраста обучающихся. Безусловно, авторы казахской арифметики двадцатых-тридцатых годов опирались на методику преподавания в джадидских медресе Казани и Уфы, Троицка и применяли соответственный терминологический аппарат.

К сожалению, эти и другие яркие страницы истории были вычеркнуты и забыты на долгие десятилетия, до полной реабилитации лидеров «Алаш», которая состоялась в Независимом Казахстане.

Если остановиться на преемственности в подготовке и иллюстрации казахстанских учебников, то современные методические подходы не сильно отличаются от тех, что применяли на этапе Алаш. Улучшилась качественно материально-техническая база, цифровые технологии значительно ускорили печатание книг и учебников.

Из современных книгоиздательств в республике, специализируются на издании школьных учебников ряд из них: «Мектеп», «Атамұра», «Келешек». Именно эти три предприятия выполняют заказы на печатание учебников для общеобразовательных школ, разработанных совместно с сотрудниками АО НЦПК «Өрлеу» и авторами учебников.

Следует отметить, что акционерное общество «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» создан в 2012 году, путем слияния РИПК СО и 16-ти институтов повышения квалификации учителей (сокращенно - ИПК) областей и городов Астана, Алматы. В соответствии с Государственной программой развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы АО НЦПК «Өрлеу» осуществляет ежегодное повышение квалификации более 73,3 тысяч педагогических работников всех уровней образования [4].

То есть, производство учебников в республике носит системный характер, проектные учебники проходят многоэтапную экспертизу на базе ведущих школ страны. Авторами учебников являются опытные педагоги с большим опытом методической работы, авторские права которых защищены законодательно. К примеру, учебники по математике под авторством В.Е.Корчевского пользуются заслуженным спросом. Так, прошел экспертизу и апробацию учебник нового поколения для казахских школ: «Алгебра, 7-сынып, А.Е.Әбілқасымова, Т.П.Кучер, В.Е.Корчевский, З.Ә.Жұмағұлова, 2017 ж». Электронная версия данного учебника теперь украшает сайты региональных подразделений АО «Өрлеу» [5].

Авторы учебников не останавливаются на достигнутом и постоянно совершенствуют свои наработки, увидели свет и другие учебные пособия, полезные для учителей:

- Корчевский В.Е., Костенко Г.А., Альмухамбетова М.А. Сборник логических задач по математике. 2013.

В аннотации к нему говорится: «Методическое пособие посвящено разделу школьной математики – задачам логического и занимательного характера, предназначенным для организации познавательной деятельности учащихся, как на уроках, так и во внеклассной работе. Сборник содержит логические задачи на инварианты, принцип Дирихле, метод крайнего, раскраску, графы. Значительная часть задач в пособии имеют решения и указания к их решению. Это поможет учащимся лучше усвоить метод

решения и подготовиться к выпускным экзаменам. Материалы сборника также могут быть использованы учителями для подготовки учащихся к итоговой аттестации – ЕНТ» [6].

Активно разрабатывают новые учебники и пособия другие опытные методисты, много лет работающие по методике преподавания естественных дисциплин [7].

В беседе с автором этих строк, в ноябре 2018 года, Корчевский В.Е. отметил роль иллюстраций для учебников, говоря, что они должны быть понятными, соответствовать и возрасту учащегося, и региональным особенностям, таблицы и графики должны быть четкими, для быстрого схватывания смысла задания или закономерности. Иллюстрации играют большую роль в визуальном закреплении теоретического материала. На вопрос, где брать иллюстрации, опытный методист ответил, что лучше рисовать наброски рисунков самим авторам, нередко берут из Интернета, но в этом случае важно соблюдать авторские права предшественников и делать ссылки. Что касается общепринятых схем и формул: например, таблица умножения, то ее изображение есть в свободном доступе [8].

В текущем году увидел свет еще один обновленный учебник для казахских учащихся, автором которого является наш респондент. - Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Жұмағұлова З., Корчевский В.Е. Алгебра. Оқулық, 8 сынып, 2018 ж. [9].

Процесс создания и запуска учебника в тираж, он проходит длительный путь обсуждения и апробации. К примеру, книга: А.Е.Абылкасымова и др. Алгебра: пробный учебник для 9 класса 12-летней школы. Алматы: Мектеп, 2011. – 312 с., илл. Обсуждался наряду с альтернативными учебниками другого коллектива авторов, оказавшись победителем в данной номинации [10].

Современные возможности государства инвестировать в производство учебников, поддержать и стимулировать их авторов, организовать экспертизу гораздо выше, по сравнению с полуразрушенным хозяйством автономии/республики, после гражданской войны. Иллюстративные возможности с приходом Интернет-коммуникаций, улучшились многократно. Дизайн учебников все же должен обновляться, с учетом национальной специфики и наработками национальной школы графического/книжного дизайна.

Безусловно, значение авторства и контента учебников, остается актуальным. Важно искоренить коррупционные составляющие и обеспечить независимый характер выбора качественного учебника, дать возможность участвовать в конкурсе новым талантливым авторам. Не секрет, что немало критики от родителей учащихся слышат в свой адрес ведомство и издательства, авторские коллективы, что говорит о необходимости мониторинга и ужесточения контроля за столь ответственной отраслью.

В целом, преемственность между дизайном, контентом и методикой редактирования отрицать было бы ошибкой; первенцы национальной полиграфии и национальной («Алаш») школы издания учебников занимают свое почетное место в иерархии ценностей и национально-культурного наследия.

Литература:

1. По материалам Архива Президента (АП РК) и Центрального государственного архива (ЦГА РК). – Г.М.
2. См. Асқарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Араб графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы, Алматы 2006. Аналогичный каталог составлен и для изданий на арбской графике.
3. Госархив Северо-Казахстанской области (ГАСКО). Квитанция о доставке 30 экз. учебника: Жұмабаев М. Сауатты бол! Қазақстанның сауатсыздық жоюшы төтенше комиссиясы басқаруымен ең соңғы баспасынан латыншаға аударылып басылды/. М.: Кенес одағындағы елдерінің кіндік баспасы, 1930. – 96 б.
4. <http://orleu-edu.kz/>
5. Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. А.Е.Әбілқасымова, Т.П. Кучер, В.Е. Корчевский, З.Ә. Жұмағұлова. Алматы: Мектеп. 2017 ж. 272 бет. <http://zkoipk.kz/math-textbook-project/7-class/4015-algebra-7.html>
6. См: <http://www.ipksko.kz/index.php/kz/basty-bet/50-materialy-na-vsekh-yazykakh/deyatelnost-instituta/izdatelskaya-deyatelnost/matematika/108-korchevskij-v-e-sbornik-logicheskikh-zadach-po-matematike>
7. Кучер Т.П. Изучение элементов логики и стохастики на уровне начального образования в средней школе: учебное пособие для учителей начальных классов. 2014.
8. Полевые материалы. – Г.М.
9. <https://tenderplus.kz/zakupki/17108518>
10. <http://kz1.fatwords.org/safia/uchebnik-dlya-9-klassa-12-letnej-shk-almati-mektep-2011-312-s/main.html>

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ИДЕЯЛАР

Еліміз егемен болып, атымыз шартарапқа танылып жатқан кезімізде еліміздің өткенін жаңғырту – әр азаматтың қасиетті борышы. Қазақ тарихында ХХ ғасырдың бас кезі – түрлі оқиғаларға, саяси өзгерістерге толы кезең. ХХ ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселелерінің бірі – Алаш партиясының құрылуы, оның тарихи негіздері, саяси әлеуметтік сипаты және тарихта алатын орны. Қазақ зиялылары саяси партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы жылдарында-ақ қолға алған болатын. ХХ ғасырдың басындағы елдегі аласапыран қиын кезеңде халықтың қамын ойлаған саяси күш – Алаш қозғалысы болатын. Осы қозғалыстың басында – саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, оқыған, сауатты, кәсіби даярлығы заманына сай адамгершілік-имандылық қасиеттері ата-бабамыздың сан ғасырлық қастерлі құндылықтарымен сусындаған. Алаш қозғалысы қайраткерлерінің 1917 жылғы ақпан төңкерісіне дейінгі ұсынған демократиялық идеялары партия бағдарламасының жобасында көрініс тапты. Жобада атап көрсетілгендей, партияның басты мақсаты Ресей федерациялық демократиялық республикасының құрамында қазақ автономиясын құру болды.

Бағдарламаның бірінші бөлімі «мемлекет қалпы» деп аталады. Бөлімнің мазмұнына қарай оның мемлекеттің басқару нысаны туралы екендігін байқау қиын емес. Партия бағдарламасында Ресей демократиялық, федеративті республика болуы тиіс деп атап көрсетіледі және демократия мен федерация ұғымдарына түсінік беріледі. «Демократия мағынасы мемлекетті жұрт билеуі», яғни халық билігі, ал «Федерация мағынасы құрдас мемлекеттерге бірлесу, әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді». Мұндағы негізгі айтылмақ идея өзін-өзі басқаратын тең құқылы мемлекеттер одағы.

«Алаш» партиясы ұсынған бұл идеяны Кеңес үкіметі де Ресейдің федерациялық құрылысында пайдаланды. Алаш қайраткерлерінің ұлттық автономия түріндегі мемлекеттілікке қол жеткізуге ұмтылуының өзіндік себептері де бар еді. Оның ең бастысы сол кездегі саяси жағдай дербес тәуелсіз Қазақстан мемлекетін құруға мүмкіндік берген жоқ. Сондықтан да партия бағдарламасына іргесі бөлек, ынтымағы бір дербес басқарылатын автономиялардан тұратын федеративтік, демократиялық Ресей туралы қағида енгізілді.

Мемлекеттік құрылыс мәселесінде үкімет басында құрылтай жиналысы, оның аралығында құрылтай жиналысы мен мемлекеттік дума белгілі бір мерзімге сайлаған Президент тұрды. Құрылтай жиналысы тұрақты орган емес, ол мезгіл-мезгіл сессия түрінде ғана жұмыс істейді. Оның сессиялары арасында билік тұрақты орган Президенттің қолында болады. Ол халықты құрылтай жиналысы мен мемлекеттік дума алдында жауапты министрлер кеңесі арқылы басқарды.

Жоғары өкілді органның екі палаталы құрылымы – парламенттік республиканың ұсынылуы сол кездегі жағдай үшін бірден-бір дұрыс қағида болатын. Екі палатаның бірлескен отырысында сайланған Президент жоғары өкілді орган алдында жауапты болмады. Егер Парламент алдында Президент те жауапты болса, онда бұл органның билігі абсолютті болар еді. Сондықтан да партия бағдарламасында мемлекеттік құрылыс үшін билікті бөлісу идеясы енгізілді. Партия бағдарламасы бойынша заң шығару мемлекеттік дума құзырында болды және атқарушы орган қызметіне бақылау жасау мүмкіндігі берілетін сауал салу құқығы да берілді.

Партия бағдарламасының бірінші бөлімінде демократияның ең жарқын көрінісі – сайлау туралы да айтылады. «Депутаттар тегіс, тең, төте һәм құпия сайлаумен болады». Яғни азаматтардың саяси құқығы, шыққан тегі, діні, сенімі, қызметі, мүлкі және жыныс айырмашылығына қарамай, барлығын сайлау құқығын жүзеге асыру арқылы бекітіледі.

Ғасырлар бойы халыққа ауыртпалық болып келген салықтың халықтың өздері сайлаған өкілді орган – мемлекеттік думаның келісімінсіз салынбауы да Алаш қайраткерлерінің заңсыздық пен озбырлыққа жол бермеуге ұмтылысынан туған. Өйткені, мемлекеттік қазына мен халықтың тұрмыс деңгейі де көп жағдайда салық саясатына тікелей байланысты еді. «Салық байлық деңгейі мен жалпы дүние-мүлік жағдайына сәйкес алынуы шарт, бай-көбірек, кедей-аздау төлесін». Салық салудың мұндай тәртібі әділеттілік талаптарына және қазіргі заманға да толық сай келеді.

Бағдарлама жобасының «Жергілікті бостандық» деп аталатын бөлімінде қазақтар мекендейтін облыстарда тұратын барлық ұлттар үшін автономия құру туралы мәселе ең бірінші кезекке қойылады.

Онда былай деп аталады: «Қазақ жүрген облыстардың бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Ресей республикасының федерациясының бір ағзасы болуы. Реті келсе, қазақ автономиясы достас халықтар мен әзірге бірлесе болуы, реті келмесе бірден-ақ өз алдына жеке болуы. Қайткенде де осы күнгі земствалықты қабыл алуы».

Бағдарлама жобасында «Алаш» партиясының қазақтың би, болыс, ауылнайлары сияқты орындарда қызмет ететін адамдарының халыққа пайдалы да, адал қызмет ететін механизмін жасау жөнінде ұсыныс жасайтыны және оны өмірге енгізу үшін күресетіндігі туралы да сөз болады. Ал земство басқармалары мен милицияларында адал адамдардың қызмет етуі үшін оларды халық қалауына ұсыну туралы идея жергілікті басқарудың таза демократиялық түрін білдіреді. «Алаш» партиясы әділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады. Күш-қуатын игілік жолына жұмсап, жұртын тарықпау жағына бастайды.

Заңсыздық пен озбырлыққа жол бермеуді басты мақсаттың бірі ретінде көрсеткен бағдарлама жобасынан әділдік пен адамгершілік желінің қалай есетінін де байқау қиын емес. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзатындарға аяусыз күрес жүргізуді мақсат тұтқан «Алаш» партиясы әлеуметтік-әділеттілік саясатын жүргізуге ұмтылды.

Бағдарлама жобасының үшінші бөлімі нағыз таза демократиялық және адамгершілік принциптеріне құрылып жасалған. «Дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей барлық адам тең құқылы болады. Жиылыс жасауға, қауым жасауға, жария сөйлеуге, газет шығаруға, кітап бастыруға – еркіншілік».

Адамның аса маңызды құқықтары болып табылатын бұл принциптер тіпті алғашқы кеңестік заңдарда да кездеспейді. «Алаш» партиясы қайраткерлері көрсеткен, тарихи тұрғыдан алғанда өз уақытынан идеялық жағынан озып кеткен бұл принциптер 78 жылдан кейін ғана 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында өз орнын тапты. Тұрғын үйге қол сұғылмаушылық принципі де бағдарлама жобасынан қалыс қалмаған.

Бағдарламаның «Билік һәм сот» деп аталатын бөлімінде сот билігі және оның ішінде билер соты туралы айтылады. Билік пен соттың әр халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрып ерекшеліктеріне қарай жүргізілуіне басты назар аударған бағдарлама авторлары халыққа таныс емес құқықтық нормаларды енгізуге қарсылық білдіреді. Олардың айтуынша құқықтық нормалар мен билік халықтың тұрмыс-тіршілігі мен даму деңгейіне сәйкес болуы керек, яғни соттар істі әрбір халықтың тұрмыс жағдайларына қарай қарауға тиіс. Қала мен ауыл арасындағы айырмашылықты ескерген Алаш қайраткерлері «қырдағы ауыл, болыс ішінде билігінен сот жұрт ұйғарған ереже жолымен атқарылғаны жөн» деп табады. Мұндағы «жұрт ұйғарған ережелер» деп қазақ билерінің түрлі жиындарды сот істерін шешу кезінде басшылыққа алған ережелері айтылып отыр.

Аталған бөлімде билік ету және сот жүйесінің басқа да қағидалары көрініс тапқан. Олар: би мен судьяның жергілікті халықтың тілін білуі, аралас халық тұратын жерлерде соттың тергеу-тексеруі мен шешімі сол жердегі көпшілік болып табылатын халық тілінде жүргізілуі, билер мен судьяның тергеусіз орнынан түспеуі, заң мен сот алдында барлық адамдардың тең болуы, Құдайдан кейінгі ең күшті би мен судья болып танылып, барлық адамның солардың үкіміне мойынсұнуы, сот шешімінің тез орындалуы, қазақ көп жерде сот тілінің қазақ тілінде болуы және т.б.

«Алаш» партиясының бағдарламасын жасаушылар мемлекеттің зайырлық негізін бекітудің қажеттігін де атап көрсетті. «Дін ісінің мемлекет ісінен бөлінуі» бағдарлама жобасында прогресшіл маңызды көрсеткіштердің бірінен саналады. Мұндағы ең басты нәрсе діннің мемлекет ісіне, мемлекеттің дін ісіне араласпауы. «Дін біткенге тең құқық. Дін жаюға ерік. Кіру-шығу жағына бостандық». Яғни әркім діни сенімі бойынша тең және еркін. Діни сенімі бойынша артықшылық немесе кемсітушілікке жол берілмейді.

Ислам дінінің Қазақстанға сырттан енгенін және оны таратуда Орта Азия мен татар діни орталықтарының белсенді рөл атқарғанын ескерген қазақ зиялылары қазақтардың өз алдына мүфтиі немесе діни орталығы болуы қажет деп есептеді. Неке қию мен ажырасу, балаға ат қою мәселелерінің молдаларға берілуі, мұсылмандық неке құқығының прогресшіл жақтарын ескергендіктен енгізілген болса керек.

Күйеуге шығу құқығы әйелдердің өздеріне байланысты болды. Қалың мал жойылды, молдалар он алты жасқа толмаған қыздар мен он сегіз жасқа толмаған ер балалардың некесін қиюына тыйым салынды және неке қию кезінде молдалар екі жақтың: қалыңдық жағының да, күйеу жағының да келісімін алуға тиісті болды. Жесір дауының сотта қаралуы да әйелдер құқығын қамтамасыз ету шараларының бірі еді.

Бағдарлама жобасында ел қорғау мәселесіне де басты көңіл бөлінген. Әскер жасына жеткендерді жергілікті жерлерде әскер ісіне үйрету және қызмет еткізу ұсынылды. Алаш көсемдерінің бірі

М.Дулатов мемлекет қауіпсіздігі мен ел қойғаны туралы былай деп жазады: «Кімнің білегі жуан болса, сол жұрт болады. Кім күшті болса, сол дегеніне жетеді». Ол өз алдына дербес мемлекет болу үшін алдымен әскер жасақтау қажеттігін, күшті әскердің болуы басқа елдерді санасуға мәжбүр ететінін айтады. «Бұл заманда әскері жоқ жұрт-жұрт емес, құл. Біз қазір екі жолдың тарауында тұрмыз. Қайсысына түссек те, ерік өзімізде. Бір жол – құлдық жолы. Екінші жол – жұрттық жолы. Осы бастан автономия алудың қамына кіріссек, милициямызды жасап алып, қарамызды көрсетсек, Алашорданы үкіметіміз деп тіресіп қорғасақ, бізді ешкім басынбайды. Үкіметі бар, әскері бар жұрт деп бізбен әркім есептеседі».

Бағдарлама жобасындағы жер мәселесінде бұрынғы жылдары қазақтардан жердің жаппай тартып алынғаны ескеріліп, жерді ең алдымен тұрғылықты халыққа қайтарып беруде әділ шешу міндеті қойылған және жерді сатуға үзілді-кесілді тыйым салынған жердің бүкіл байлығы; кені, қазынасы, өзендер мен көлдері және ағаштары мемлекет меншігінде болуы тиіс екендігі айрықша атап көрсетілген.

Заңсыздық пен озбырлыққа жол бермеуді басты мақсаттың бірі ретінде көрсеткен бағдарлама жобасынан әділдік пен адамгершілік желінің қалай есетінін де байқау қиын емес. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзатындарға аяусыз күрес жүргізуді мақсат тұтқан «Алаш» партиясы әлеуметтік-әділеттілік саястын жүргізуге ұмтылды.

Бағдарлама жобасының үшінші бөлімі нағыз таза демократиялық және адамгершілік принциптеріне құрылып жасалған. «Дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей барлық адам тең құқылы болады. Жиылыс жасауға, қауым жасауға, жария сөйлеуге, газет шығаруға, кітап бастыруға – еркіншілік».

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев XX ғасырдың басында қазақтың ұлттық идеясы мен ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан саяси қайраткерлердің жанкешті қызметін жоғары бағалап, былай деп жазды: «Алаш» партиясының бағдарламасын жүзеге асыру барысында дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыру арқылы бұрынғы қазақ қоғамындағы белгілі қайшылықтардан арылуға мүмкіндік туды. Онда тұжырымдалған өтпелі кезең қағидалары жаңғырту қаракетін біршама жүйелі атқаруға жағдай жасады. Олардың ұлттық бағдарламасы сол тұстаөлкеде тұрған барша ұлттың бас біріктіруіне жағдай туғызды. Бір сөзбен айтқанда, олар елді өркендетудің демократиялық баламасын ұсынды, бірақ ол авторитарлық үрдістер салдарынан жүзеге аспай қалды. Келешек ұрпақ өз кезегінде, жаңа басталған тарихымыздың ең бір күрделі кезеңінде тәуелсіз мемлекетіміздің қалыптасуына қазақ зиялыларының көзге түсе бермейтін, бірақ мейлінше игі үлес қосқанын дұрыс бағалауы тиіс».

Әдебиеттер:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы.-Алматы, 1995.-228 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.-Алматы, 1995.-19 б.
3. Омарбеков Т. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы// Ақиқат.-1994.-№9-Пб.
4. Субханбердина Ч. Қазақ. Алаш.-Сарыарқа. Алматы, 1993.- 36 б.б
5. Ахметов Ф. Алаш алаш болғанда.-Алматы, 1998.-42 б.
6. Мухаметов М, Сатершинов Б, Сырымбетұлы Б. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы.-Алматы, 2002.-53 б.
7. Құл-МұхаммедМ.Алашқайраткерлері:саясиқұқықтық көзқарастарының қалыптасуы.- Алматы, 1998.-64 б.
8. Пірманов Ә, Қопаева А. Қазақ интеллигенциясы.-Алматы, 1997.-119 б.
9. Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың.-Қазақстан-2030, Алматы, 1998.-259 б.
10. Сұлтанов Қ. Алаш өкіметіне -90 жыл//Оңтүстік таңы, 2007. 7 б.

Неля РУШАНОВА,

философия және саясаттану факультетінің PhD докторанты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Зиялылардың ел, ұрпақ алдындағы міндеті қоғамға адал, елдің рухани дүниелеріне қамқор болуында. Ұлттың рухани дүниелері ұрпақтан ел азаматы болуды, адалдық пен білімді талап етеді. Осы екі нәрсені қадірлей білген адам ғана ұлт руханиятының өрісіне еніп, қасиетін иелене алады. Ой өрісі кең, діни сауаты мол, санасы биік, түсінігі терең адамның қадір-қасиеті жөнінде әл-Фараби: «Білім, яғни ғылыми мұра қалдырған адам өлгеннен кейін өз қамы үшін ғана қарекет еткен

адамнан қадірлі, білгіш, көреген болады. Өйткені, көп мал, мүлік күйттеу ғылымға кесірін тигізеді. Сондықтан, мұра қалдыру дүниеауи қам-қарекетке қарағанда абзал да қадірлі, ол ғылымға кесірін тигізбейді», – деп жазған еді. Мәдениетті елдерде рухани мүдде, тарих, дін, философия, ғылым кез келген адам жақындай бермейтін, жауапкершілігі зор дүние. Әл-Фараби айтқандай, халыққа пайдасы мол ғылыми мұра қалдыру ғылыми атақ алып, атақты болу емес. Ұлттық санасы биік, қабілетін ерте шыңдаған тарихтың тағылымын білу арқылы жан-жақты білім мен ақыл-парасатқа ие кез-келген адамның іс-ізденісі, жазған дүниелері ғылыми мұра болып саналады. Қай уақытта болса да елдің зиялылардан талап ететіні халыққа жөн сілтеп, басын біріктіретін идея мен ортақ тұжырым [1].

Фарабидің философиясы өзінің өміршеңдігін, дұрыстығын нақтылы ғылыми зерттеулерден тауып, принциптері, қағидалары одан әрі кемелденіп отырды. Оның ғылыми ойлау жөніндегі тапқан әдісі жеке, дербес заттарды, құбылыстарды нақтылы қарастыру, бақылау жасау арқылы дедуктивті-аксиоматикалық теория жасаумен ұштастырылады. «Бақытқа жол сілтеу» трактатында әл-Фараби Аристотельдің әрекеттену мен қайырымды істердегі орта шама туралы пікірін дамытады.

Фараби өзінің дүниеге көзқарасын әлеуметтану, этика және эстетика мәселелерін қамти отырып, жүйелендіре, нақтылай түседі. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету туралы» трактаттарында ол адам қоғамының шығуы, өмір сүру формалары, адамның мінез-құлқы, әділетті әкімнің бейнесі туралы ой толғайды. Сондай-ақ, Фараби «Бақыт жолына сілтеу» еңбегінде көркемдік адамның денесі мен рухани жан дүниесінің, адамгершілік қасиетінің сұлулығын көрсететін белгі деп санайды. Ол бақытқа жетуге бастайтын жолға айрықша назар аударады. Оған жету үшін адам рухани құндылықтарды бойына сіңіре отырып, өзін-өзі үнемі жетілдіріп жүруі керек дейді. Жетілдірудің өзі ақиқатты, айналадағы дүниені танып-білу арқылы жетіледі деген түйін жасайды. Ол, ең әуелі өзі өмір сүріп отырған қоғамның құрылымын талдайды. Адамдар қауымының өмір сүрі ортасы ретінде қала халқын алады. Қалаларды жік-жікке бөле келіп, ол кемел де үлгілі құрылым ретінде «Ізгі қаланы» таңдайды, оған жақын келетін және тұрмыстық байланыстағы құрылым – еңбекшілер тұратын «қажеттілік қаласы» деп қарайды. Фараби әрі қарай «алыс-беріс қаласы» (саудагерлер мен алыпсатарлар мекені), «бақытсыздық пен бұзылғандық қаласын» (ұры-қарылар, арамтамақтар мекені) бөліп ажыратады [2]. Осыдан түйетініміз, сонау түркі ойшылдарын толғандырған тарих беттеріндегі елдік, рухани тәрбие мәселелері алаш зиялыларының да санасында болған. Сол тарих жөнінде алаш зиялылары: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өңге жұрттар қатарында кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс» [3].

Қазақ халқы – жауынгер халық. Алғашқыда қолына қару алып, жауға шапса, уақыт өте келе рухани санаға бет бұрды. XX ғасырдың басында ұлттық интеллигенцияның рөлі артып, халық санасының оянуы шарықтау шегіне жеткен. «Интеллигенция» латын сөзі, қазақ тілінде маманданған, ой еңбегімен шұғылданатын, әлеумет мүддесіне қызмет ететін, шығармашылыққа ие адамдар тобы, яғни зиялы қауым өкілдері деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар латынның *intelligens* сөзі қазақ тілінде түсінетін, ойлай білетін, парасатты деген түсінікке ие. Демек, интеллигенция ұғымының мәні тарихи тұрғыда, рухани негізде халық даналығымен ұштастырылып, кеңінен қарастырылуы тиіс. Ұлттың өмірлік тәжірибесі арқылы жүйеленген зиялылардың ұлттық мүдде мен халықтық рух деңгейіндегі озық идеялары, қазақ қоғамының мәңгілік даму жолын жоспарлап кеткен. Мәселен, М.Дулатовтың 1918 жылы «Абай» журналында жарық көрген «Алашқа» деген мақаласы – соның айғағы. Бұл мақаладағы қазақ зиялысының елге айтқан сөздері бүгінгі күні де талапты, ерікті, саналы адам үшін өшпес рух, салмақты ой [2].

Алаш зиялыларының жүйелі ізденістері, ортақ көзқарастары ұлттық білімді, ұлттық сананы күшейтіп, өткен ғасыр басында халықты қауіп-қатерден сақтауға қызмет етті. Алаш зиялылары 1913 жылы «Қазақ» газетінің алғашқы сандарында жарияланған «Қазақ тарихы» жөнінде жазылған мақалада, «Қазақ ішінде әр үйдің отағасысы, әр ауылдың ақсақалы тұрған бір шежіре. Бұрынғы өткен кеткеннен естіген білгені болса кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады» – деп ұлттық тәрбие ісінде әрбір қазақ қоғамындағы ата-ананың міндетін атап көрсеткен [4]. Адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі отбасындағы тәрбиеден басталады. Тарихи білім арқылы жастың санасын, ой-өрісін қалыптастыру ата-ананың мемлекетке тигізер көмегі болып есептелмек.

Рухани сана қоғам кеңістігінде ұлт болмысының және ел мүддесінің қажеттіктеріне сай шындық пен жалғанды ажыратып, халық ішінен нағыз талант иелері мен білімділерді шығарып, оларға бағыт көрсететін құбылыс. Рухани санаға қатысты Міржақып Дулатов былай деп жазып кеткен: «Бір кісі бір іске жарайтын болса да, аз болмас. Халыққа қызмет етемін деген кісіге бәрі бір. Депутат бол, газет

шығар, бала оқыт...өзгеміздің бәрі сай болып жалғыз депутатқа қарап тұрған іс жоқ. Халқың надан болса, мың депутатың болсын онан пайда тағы жоқ. Депутаттықты таңсық көріп, атағына қызығып яки бәсеке үшін баратын кісі болмасқа тиіс. Екі қазақ таласып, бір орысқа олжа болса, онан тапқан абыройға түбінде ие табылмай жүрмесін. Осыны әркім ескерсе екен» [4]. Халықтың жағдайын, елдің қажеттігін биіктен қарағаннан, халықтың ішінде жүріп көрген ұтымды. Әлеуметтің, әлеумет мүшесі әрбір адамның көңіл күйі халықтың ішінде ғана жүргенде білінеді. Биікте тұрып қоғамда болып жатқан нәрсені адам көрсе де, оның ішкі жағдайына үңіле алмауы мүмкін. Осы себептен, тарихта қазақ зиялылары халықтың ішінде жүріп, тікелей елдің мәселесін көтеріп, оны шешудің оңтайлы жолын халықпен бірлесіп іздеген.

Әрбір тұлғаның мемлекет алдындағы жауапкершілігі халыққа оның қызметі арқылы тікелей бетпесті көрініп отырады. Ұлт ісіне келгенде зиялылар арасында бақ таласы деген жоқ, олар халыққа үлгі болу үшін өздерін елдің алдында кіші санаған және кішілікті кісілігімен көрсете білген. Осының салдарынан мемлекетке, елге жақын болу дәстүрге айналады, жастар қашанда зиялылардың соңына ереді. Тарихтағы қазақ жастарында сенімі, түсінігі, сезімі арқылы қоғамнан оқшаулану, әлеуметтік ортада өгейлену жоқ. Себебі, халықтың ұлттық санасы зиялылардың қызметімен нығайып отырған. Сілтеме керек. Тәкәппарлық тарих түгілі, халыққа да жүрмейді. Халық игілігіне бағытталған кез-келген істің басында тұлғаның елдігі ашық түрде көрініп, халықтың ішкі дүниесіне жеткенде қана қоғамға деген сенім, жанашырлық, өмірге деген білім қалыптасады. Алаш зиялылары ұлттық сананы көтеру арқылы жұрт ісін дамытуды көздеді. Олардың ұғымында кез келген ел игілігіне бағытталған іс жүзеге асу үшін алдыменен әлеуметтік ортада ұлттық идеяның жалғасуына, ел болмысының бойына тарауына ықпал ететін интеллектуал адамдар болуы қажет. Халық өзінің төл дүниелерін иеленіп, өзі-өзіне келгеннен кейін ғана жаңашылдыққа бейімделіп, жаңа дүниелерді қабылдай алады. Жүсіпбек Аймауытов «Ұлтты сүю» мақаласында: «Кейбір оқығандар да қара халықтан бойын аулаққа салғысы келіп, қызыққа салтанатқа салынғысы келетін салқындық ірілік мінездердің ұшығы сезіледі. Адам шалдуар нықысының әнімен кетсе, өзін-өзі тергеуге алмаса, жаман мінезінен тыйылып, жақсы жағын тәрбие қылмаса, бұзылып кетуі оп-оңай. Меніңше, қара халықтан жиренгендік, ірілік – ұлтын сүюге, мұқтажын, сырын білуге жиһат қылмағандық деп білемін. Бұл мінез Николайдың шенуниктеріне еліктеген болып табылады. Орыстың білімін алуға, өнерін білуге, жақсы жағын жаттауға еліктеу – дұрыс та, кәпірлігін, мақтаншақтығын, рақымсыз, қызықшыл, қалташыл, антшыл, «суық» шенеунік-тігіне еліктеу, ақсүйек болуға, салтанат түзеуге, тұрмысын, жүрісін, үй ішін жат түрге салып, қазақтан қашыртуға еліктеу – үлкен мін, кемшілік. Бұ жағынан оқығандар арына төрелетіп, сақ болуы керек. Осындай әдетті күшейтуге себеп болатын күншығыс халқының табиғатында тағы бір мінез бар. Ол: антқұмар, зина құмар, әйелшілдік, адымын алыстатпайтын ұсақтық, қайратсыздық, жалқаулық. Көңілдегісі болмаса біздің тұқымдар тез табаны қайтып, қажып қалады. Мақсатының жолына құрбан болуға шыдамайды. Ақтығында айтпағым: оқығандар өзін өзі тәрбие қылу керек. Қара халықтан жиренбей, жақын жүріп, сырласып, мұң-мұқтажымен таныс болып, өз ұлтын сүюге, халыққа өзін сүйгізуге жиһат қылу керек» [3] – деп тұжырымдаған еді.

Рухани, ұлттық санасы биік ел бір жағадан бас, бір қолдан жең шығарып үлкен жетістікке жетеді. Елдігімен біріккен халыққа, саналы әрекеті мол ұрпаққа мұратына жету оңай. Себебі, бұндай қоғамда елді аяғынан шалатын кері тартпа әдеттер болмайды. Тарихпен ой бөлісетін, ұлттан өзін кіші санайтын, ұлттың дүниелеріне жауапкершілікпен қарап әрекет ететін жастар қатары көп болады. Тарихтың тағылымын қадірлеп, одан керегін ала алатын, діні мен діліне адал жұрт қоғамының болашағын өз болашағым деп қабылдайды [1].

Тарихқа тереңірек үңілген адам қазақ болмысының шеңберінде ұлттың дүниесіне айналған тарих, дін, дәстүр, мәдениет, әдебиет, тәрбиенің бір-біріне қарсы келмегендігін жете түсінеді. Ұлт ісіне қызмет етуден жалықпаған, еткен еңбегі үшін есептеспеген, барлық дүниесін ұрпағына тарту еткен қазақ тұлғаларының бойында рухани тереңдік жатыр. Бұл тереңдіктің басында ұлттық сананы кемел биігіне жеткізген имандылық пен діни білім бар. Қазақтың ұлттық деңгейінен қарасак, ұлттық сана дегеніміз елдің өткен тәжірибесімен өзінің бойындағы бар мүмкіндігін (адамгершілік, қабілет, білім) қатар иеленіп, қоғамында орын алып, өзекті болып отырған әлеуметтік мәселелерге жауапкершілікпен қарайтын, жеке басына ие және қоғамын игілікке жетелей білетін, өз болашағына жауапты, ел болашағына ізгілік әкелетін нәрселерді танып, иелене алған адамның түсінігін, ұғымын, ой өрісін, іс-әрекетін айтамыз. Елге пайдасы мол істерді тындырып, ұрпақтың басын біріктіріп, ұлттық мүддеге жұмылдыратын идеяларды (мұраларды) қалыптастырған зиялылардың рухани деңгейі (интеллектісі) уақыт өте ұрпақтың ұлттық санасына айналып отырады. «Дүниедегі әділ сыншы халық пен тарих» деп алаш зиялылары жазып кеткендей, құбылмалы, жалған әрі жасанды нәрселерді тарих қабылдамайды. Тарих қабылдамайтын нәрсені кейінгі буынның танымы да қабылдай бермейді. Сондықтанда, рухани

сана әр ұрпақтың ұлттық мүдде деңгейіндегі ойлау жүйесі, ұрпақты ұлт ретінде біріктіруші құбылыс, даналық білімдердің, тәжірибелердің, құндылықтардың ұлттың рухани әлеміндегі бірігуі [1]. Осыған байланысты әл-Фараби мемлекетіне қызмет ететін адамның бойында болуы тиіс қасиеттерді былайша сомдаған: «болмыс мінсіздігі, әлеуметтік ортаға бейімділік, түсінік, ел жағдайын түсіне білетін және зерделей алатын қабілеттің, есте сақтау қабілетінің болуы. Алғырлық, аңғарымдылық, сезімталдық, ақылды болу, сөзге шешен, өнер, білімге құштарлық, жалықпайтын, іздене білетін, еңбекқор, қиындыққа төзімді, барлығын ақылмен зерделеп, сабырмен қабылдайтын мінез, ұқыптылық, үлгерімді, қанағатшыл, ар - намысы, ұяты мол, иманды, шыншыл, рухы биік, елін сыйлайтын, тектілікті сүйетін, тарихты білетін, ізгі нәрселерге ғана ұмтылатын, оңай олжа табуға жирене қарайтын, әділетті, шынайы, қайрымды, рақымшыл, ақ көңіл, зұлымдығы жоқ, кез- келген жағдайда дұрыс шешім қабылдай білетін, батыл, ержүрек адам» [5]. Ғұлама жоғарыда аталған қасиет-сапаға ие адамдар қана зиялылар қатарынан көрінетіндігін айтып кеткен. Ойшыл зерделеген, жеке адамды, халықты жақсылыққа бағыттайтын игі қасиеттерді қазақ ұлтының ұлттық тәрбиесінің, тарихы мен тұлғаларының бойынан табамыз. Жоғарыда айтып өткеніміздей, ұлттың төл тарихы өткен дәуірдегі халықтың адамгершілік қасиеттерінен, қабілет пен даналықты қадірлеген ұрпақтың рухани қызметінің рухынан туындайды. Рухани сана сақталған ортада ғана осы игі қасиеттер ел өмірінде жалғасады. Ал, мемлекет болмысының рухы осы игі қасиеттерден күш алары даусыз. Қоғамды әлсірететін, жастарды қоғамнан окшаулайтын, халықтың сенімін жоятын теріс нәрселер ұлттық санасы биік қоғамда өмір сүрмейді. Тарихи уақыттың аумалы төкпелі жағдайына, құбылмалы мінезіне қарамай қазақ елінің басын біріктірген, ұлттың рухын, қоғамның ішкі рухани өрісін сақтап отырған әл-Фараби сомдаған кісілік қасиеттердің, ұлттық сана негізінде жеке адам мен ел болмысының бойында ұялайтындығын ескерген жөн. Ұлттық тәрбие, көркем мінез, халықты, тарихты, ұрпақты құрметтеу, дінді таза ұстау, білімді, еңбекқор, адал болу сынды игі қасиеттер дінімізде де айтылған. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) Хадистерінде айтылған даналықты қазақтың әрбір жанұясы парыз деңгейінде түсінген: «Балаларыңызды құрметтеңіздер, олардың әдептерін жақсартыңыздар, оларды жақсы тәрбиелеңіздер», «Ешбір әке баласына жақсы тәрбиеден артық сыйлық берген болмайды», «Кісінің баласын жақсы тәрбие етуі, садақа бергеннен жақсы».

Тарих, дәстүр, дін, мәдениет, өнер қоғамдық ортада адам болмысының мемлекеттің мүддесіне сай қалыптасуына қызмет етеді. Ұлттық мүдде талабына сай өмір сүруге дайын адамның өз болашағы, қоғам, жаңа уақыт алдындағы міндеті қоғамына қажетті, оның игілігіне айналатын білім түрлерін иеленіп, құндылықтарды қалыптастыра білу. Бұл қазақ жырауларының да, ойшыл ғалымдарының да негізгі ұстанымы болды [1].

Алаш зиялысы Жүсіпбек Аймауытов жазып кеткендей, «Қазақ күнелту жағының мәдениетінен мешеу қалса да, ақыл, қиял, сезім жағына, білім тілімен айтқанда рух мәдениетіне кенде емес... Қазақтың жерінің астында асыл қазына, кен байлығы мол деп аңыз қылысады. Сондай мол қазына қазақ елінің ішінде де жатыр. Ол не десеңіз әдебиет, ән-күй. Күн көру тәсілін сырттан жұқтырып, үйрене беруге болады. Рух мәдениетін бөтеннен қарызға ала береді болмайды. Алса да, халықтың көкейіне көпке дейін қонбайды. Ендеше өзімізде бар дәулетті жарыққа шығарып, іске жаратуға талпыну керек» [6]. Елдің басын біріктіретін ұлттың төл мәдениеті, құндылықтары. Мемлекеттің басты байлығы ұрпақ, халық болса, халықтың байлығы руханият. Мыңдаған жылдар бойы халықтың рухани қасиеттерінің, қызметінің негізінде қалыптасқан дүниелері. Өзіңде бар дүниені игеріп, заман талабына сай іздене білу қоғамыңды өркениетке жеткізеді. 1918 жылы Мұхтар Әуезов «Абай» журналында жарық көрген «Қазіргі қазақ күйі» атты мақаласында: «Қазақтың ішінде арқалы жуан бар, әлсіз нашар бар. Зорлықшыл, жылатып жүрген қиянат, тізе жуанды көріп жылап жүрген бар. Осы күйлердің бәрін басшы жаттап алып, әр қашан естен шығармауына керек. Қиянатшыл, көптігін, жуандығын құрал қылатындарға оқыған басшының еш рахымы болмауы керек. Шын ел болатын көпті бауырға тарту, есеге жеткізу керек. Қашан болсын, жұрттың жұрттыққа шығуына әуелі сол жұрттың өз ішіне тәртіп кіріп, бұрынғы жаманы жойылып, орнына жақсы жаңалықтар кіруіне керек», – деп жазған еді [7]. Рухани сана ұрпақтан ауызбіршілікті, еңбекқорлықты, адамгершілікті, терең білімді, адалдықты талап етеді. Ұрпақтың мәдениеті мен тарихи дүниелеріне, діліне ие болып әрі заман талабына сай икемделіп (ғылымды меңгеруді) өмір сүруін қалайды. Тарихтағы қазақ тұлғаларының тағылымы ұлттық санасы жоғары, рухы биік адамның елдің абыройын ойлағандығын дәлелдейді. Барға қанағат етіп, арға ұмтылу, өмірдің мәні адамгершілікте, еңбекте, білімді болуда деп түсіну зиялыларымыздың ізгі қасиеттерінің бірі. Осы бір келелі мәселені тереңнен ұғыну бүгінгі ұрпақ алдында тұрған міндет. Жүсіпбек Аймауытов жазып кеткендей: «Қара халықтың мәдениетті болуынан мәдениетті кісінің қазақ болуы қиын, баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды» [3].

Алаш зиялыларының мұраларынан түйеріміз, жаңашылдыққа ел болып жұмылған дұрыс. Бірақ, елді жаңашылдыққа жетелейтін, қоғамда ғылымның дұрыс дамуына, жастардың ғылым жолына түсуіне ықпал ететін зиялы ғалымдардың ел ішінен тәрбиеленіп шығатындығын ескерген жөн. Рухани санасы биік, терең білімді адам ғана ел игілігіне қызмет етеді. Рухани сананы биіктететін тарих даналығы [1]. Ұлттық мәдениет ұлттық интеллигенция өкілдерінің кейінгі ұрпаққа жетіп отырған рухани-әлеуметтік қызметінің жемісі. Сол себепті де, ұлт зиялыларының әлеуметтік тұлғасын ұлт мәдениетінен ажыратып түсіну мүмкін емес. Қоғам мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Кез келген әлеуметтік мағынаға ие тұлғалық құбылыс мәдениеттен ғана орын иеленбек. Тарих осы тұлғалық құбылыстың әлеуметтік шындығын сақтаушы. Тұлғалық істің өзегі руханилық болса, рух оның әлеуметтік-мәдени көрінісі. Қай уақытта да қазақ қоғамы алдымен ұрпақтар арасынан шыққан зиялылармен айқындалып, мәдениетті ерекшелей түскен. Жүсіпбек Аймауытов жазғандай: «Қазақ күнелту жағынан мәдениеттен мешеу қалса да, ақыл, қиял, сезім жағына, білім тілімен айтқанда, рухани мәдениетінен кем емес...».

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сәрсембин Ү.Қ. Ұлттық сана қазақ елін мәңгілік етеді. // Abai.kz. – 2016.
2. Сүлейменов М.П. Әл-Фараби және Қазақ халқының рухани мұрасы. – Алматы, 2011. 14 б.
3. Аймауытов Ж. Ұлтты сүю // Ақиқат. – 2013. - №6. 4-5 бб.
4. «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 бет.
5. «Түркілік тәрбие» антологиясы. – Алматы: Интеллсервис, 2013. – 1004 – бет.
6. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-ші том. Алматы: Ғылым, 1999 ж.
7. Әуезов М. Қазіргі қазақ күйі // Ақиқат. – 2013. - №7. 3-4 бб.

Гульнар МУКАНОВА,
кандидат исторических наук, доцент
КазНУ им. аль-Фараби
Дуниезада ТУРЕТАЕВА,
учитель истории
Гимназия №56

ИДЕИ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ И МАТБУГАТ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Южный Урал исторически является уникальным по своей насыщенности полиэтничным, поликонфессиональным и поликультурным регионом. В городе Троицк в изучаемый период функционировали церковно-приходские и начальные школы, уездное, приходское и женское училища, училище для казахских детей. Популярностью пользовалось медресе «Расулия» (1884), названное в честь егооснователя, известного башкирского религиозного деятеля Зайнуллы ишана Расулева. «Французский историк Александр Бенигсен описал данное медресе как «один из лучших академических институтов в мусульманском мире» [1]. Есть мнение, что «...продуктивно сопоставление исторических процессов в Казахской степи периода XIX – начала XX вв. с типологически более близкими историческими ситуациями в Башкирии, Бурятии и Якутии» [2].

Традиции книгопечатания на базе духовных храмов Поволжья и Зауралья, в качестве первоисточков светского издательского дела у кочевых степных народов империи, – тема любопытная. Церковь в России, православная, католическая, протестантская или мусульманская, до революции 1917 года была правообладательницей немалых земельных площадей [3]. Собственность на землю и недвижимое имущество давала простор для предпринимательской деятельности, по мере капитализации церковных институтов. Новые веяния и технологии могли скорее реализоваться при храмах. Открытие церковно-приходских школ или медресе для мусульманских детей становилось возможно благодаря собственному капиталу (казне) храмов, складывавшемуся из подношений, оплаты за ритуальные услуги и прибыли от хозяйственной деятельности. Духовные храмы Евразии были автономными городами-государствами, окруженными «спутниками» в виде хозяйственных субъектов (пашни и огороды, конюшни и свинарни, школы и монастыри, ремесленные мастерские, свечные заводы, иконные лавки, типографии и т.п.).

Беспрепятственные контакты с Малой Азией, Крымом, Туркестаном вкупе способствовали зарождению инородческой прессы. «...Для Уфимской губернии характерной чертой стала организация изданий на языке тюрки. Издательства «Калям», «Нур», «Акча», «Иршад» сыграли значительную роль в издании произведений фольклора, памятников истории, литературы башкирского народа».

Типография «Восточная печать» внесла вклад в развитие книгопечатания на казахском языке, выпустив ряд памятников казахского фольклора и литературы, учебники для школ, несколько работ по истории казахского народа. С 1891 г. до революции 1917 года в Уфе и губернии было издано 260 книг на языке тюрки общим тиражом 721310 экз.». [4] По количеству изданий и их общему тиражу, Уфа уступала почти в три раза Оренбургу, где книгопечатание на тюрки имело сравнительно большее развитие.

Малоизученный аспект темы – положение с печатными изданиями в среде кочевников-казахов, далеких от урбанизации. Кочевые насельники степи, в отличие от татарского и башкирского оседлого населения Крыма, Поволжья, не имели на своей территории стационарных духовных храмов (за редким исключением в виде православных церквей, по периметру границ с Уралом, Сибирью, Китаем в городах губернского и областного подчинения). Крупные мечети и медресе традиционно располагались южнее: в Туркестане, Ташкенте, Хиве, Самарканде и Бухаре. Направлять туда подростков могли позволить себе зажиточные семьи, родовитые султаны. Коран и фрагменты из него изготавливались путем переписки каллиграфическими почерками, рукописи переплетались, зачастую кустарным способом, т.е. острой необходимости в промышленном издательском деле у степняков не было.

Публицистическое наследие первого казахского журнала «Айкап» (1911 - 1915), выходившего в г. Троицк, обнаруживает общность истории и культуры инородческой мусульманской прессы и дефиниций. Профессор Х.Бекхожин, занимавшийся реконструкцией истории дореволюционных казахских изданий, вплотную подошел к теме, однако в силу идеологии раскрыть ее не удалось [5]. В западной историографии известны труды тюрколога, профессора Индианского университета Эдварда Дж. Лазерини, который исследует так называемую «модернизацию» ислама в Волго-Камском, Черноморском и Кавказском регионах Российской империи, сер. 18 - нач. 20 вв [6]. Достижения этапа позволили выделить отдельное направление - изучение тюркской культурной элиты Крыма и Кавказа [7]. Любопытна книга «Внутренняя колонизация. Исторический опыт России» философа и историка, профессора Кембриджского университета Александра Эткинда [8]. Заметим, что не все зарубежные востоковеды охватывают в работах Казахстан и Центральную Азию.

Первый центральноазиатский печатный журнал «Айкап» и его миссия занимают особую нишу, вне классификатора движений и течений начала XX века в среде российских инородцев региона. Ряд историков используют обе дефиниции «движение» и «течение» в отношении тюркистских (туркистских) взглядов [9]. Большинство исследователей признают журнал «Айкап» идейным предвестником движения и партии «Алаш», созданных в Казахстане в контексте событий 1917 года [10].

Анализ содержания общественно-политических материалов и колонок редактора, тематики, лексических особенностей, жанрового своеобразия материалов дореволюционных тюркоязычных изданий в национальных республиках активизировался с распадом Союза. Большинство корреспондентов «Айкап» стали жертвами сталинских репрессий [11], где воспроизведены выборочно публикации «Айкап», переложенные с арабской вязи на кириллицу. Издание содержит научно-справочный аппарат, указатели имен и персоналий. Активно исследуют идеи И.Гаспринского в Турции [12], [13] Крыму, [14] Азербайджане, Узбекистане, [15] Таджикистане [16], Татарстане и Башкортостане [17].

Центральноазиатский регион тесно увязан с продвижением книгопечатания, которое состоялось неоднократно: первый раз в древнем Китае, вторично – в Европе, после импорта из Поднебесной бумаги, по Шелковому пути. Самые первые варианты печатного оборудования появились в Китае, в 105 г. до н.э. Древние китайские методы печати были переданы арабским купцам, которые завезли их в Европу в XIV веке. В Европе стала проявляться тенденция к массовому изготовлению приспособлений, в их числе - печатных станков, разнообразных шрифтов и пишущих машинок. В Зауралье, Казахстан и Центральную Азию изобретения в сфере книгопечатания проникали с востока и запада. Географическое расположение вдоль трасс Шелкового пути обеспечило бинарный доступ. Отдаленность Китая и соперничество держав за пути через Среднюю Азию в Индию, в котором верх одержали Романовы, постепенно отсекали восточный фланг книгопечатного импорта, проторив столбовой путь для распространения издательского дела среди российских подданных, от Москвы до окраин.

Груз, типографский инструментарий, баржами по судоходным рекам, частично по железной дороге доставлялся в регион. Печатный станок пользовался спросом вследствие роста национального самосознания народов России. Арабская вязь была переложена на гранки, популярность учения И.Гаспринского (1851-1914 гг.) сделала периодическую печать инструментом пропаганды культурного наследия и социальных запросов тюркоязычных народов Евразии. Исмаил Гаспринский, редактор

газеты «Гаржиман», был избран Почетным членом Троицкого мусульманского благотворительного общества (создано в 1907 г.) [18].

Казахские корреспонденты «Айкап» не были чужды публикаций Гаспринского и его идей [19]. Изучение текстов первых печатных изданий на казахском (тюрки), выполненных арабской графикой в начале XX столетия, позволило нам выявить специфические термины, предназначенные для отображения специфики сферы полиграфии, как отрасли приложения капитала и умений передовой части мусульман. Термин «матбугат» использовали казахи, татары, башкиры, имевшие непосредственное отношение к издательскому делу в пределах Российской империи. /В современном контексте это слово встречается в названии одного из казанских издательств, что усиливает историческую преемственность/.

В казахском, башкирском, туркменском и татарском языках существовала дефиниция, частично устаревшая: матбугат, что переводится как «печать», «пресса». Матбугат в указанный период, на фоне неграмотности и почти повсеместного отсутствия типографий на окраинах империи, воспринималось казахской передовой интеллигенцией сродни внедрению Интернета в современное общество. В казахском социуме с восторгом приветствовали издание журнала «Айкап», слагали стихи в честь социально значимого явления. Так, Дулатов Миржакып, будучи в Петропавловске, прислал стихотворение, напечатанное в первом номере «Айкап» [20]. В нем дважды повторяется термин «матбугат»; автор связывал большие надежды с тем, что посредством журнала народ получит больше знаний, полезной информации и встанет вровень с другими просвещенными народами. (М.Дулатов был выпускником медресе «Галия» (г.Уфа).

Редактор М.Сералин сам использует термин «матбугат» при характеристике издания [21]. М.Сералин и М.Дулатов употребляли «матбугат» и для характеристики татарских журналов «Вакт», «Юлдуз», «Шора», «Халык».

Статистические данные о количестве «матбугат» на тот исторический момент, в исследуемом географическом ареале, дают возможность провести сравнительный анализ. «Всех заведений печатного дела (типографий, литографий, металлографий, ксилографий, фототипий, фотоцинкографий и отдельных ручных типографских и литографских станков (например, при войсковых частях) к 1 января 1897г. в Российской империи (без Финляндии) было 1958, в том числе в Петербурге 255, Москве – 212, Варшаве – 143, Вильне – 22, Киеве – 22, Одессе – 55, Казани – 15. Не имели вовсе заведений печатного дела Кубанская (по другим источникам, Кубанская губерния имела более 8 типографий), Кутаисская, Эриванская и Иркутская губернии, Амурская, Тургайская, Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская, Закаспийская и Якутская области и Амударьинский отдел.

По одному заведению имели Семипалатинская и Карсская области; по три – Сувалкская, Олонецкая, Оренбургская губернии; Забайкальская, Дагестанская и Уральская области; по четыре – Акмолинская, Елизаветпольская, Седлецкая, Ставропольская губернии» [22].

Новые технологии в пределах духовных храмов России осваивались достаточно легко: в части приобретения печатных станков и предоставления помещений, выдачи ссуд на деятельность мини-типографий. Тиражирование церковных писаний, книг для учета рождений, венчаний и смертей православная и исламская епархии не доверяли государству, предпочитая издавать тематическую литературу самостоятельно.

Монополистами книгопечатания в маргинальной зоне между Уралом и Волгой слыли Казанская, Оренбургская, Уфимская типографии. «Амбарные» книги XIX – начала XX веков, изданные в регионе, отложились в архивных фондах Северо-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Павлодарской и Семипалатинской областей РК. [23] Фолианты, изданные в Оренбурге и Уфе, обнаружены нами в г. Якутск. – В последних регистрировались каторжные ссыльные Якутской области мусульманского вероисповедания [24].

Типографии в Акмолинской, Семипалатинской и Оренбургской областях с кочевым казахским населением обслуживали нужды администрации края; инородцы редко входили в круг лиц, имевших доступ к матбугат. Косвенно, динамика роста типографий свидетельствует о наличии кадров, выпускников технических училищ. То было вредное производство, вследствие использования типографской краски и тяжелых условий труда, специалистов было немного.

Население г. Троицк с самого его основания было многонациональным. В 1889 г., на 14 тысяч горожан приходилось 8 православных церквей, 4 мечети, 1 синагога. В 1897г. 36,2 % жителей города (8430) составляли мусульмане. Мусульмане города по этнической идентификации: «татары - 7344 чел. (87,1 %), башкиры – 625 (7,4 %), казахи – 410 (4,9 %), узбеки – 33 (0,4 %), черкесы – 6 (0,07 %), прочие – 12 (0,13 %)». [25] (Медресе «Расулия» основано было башкиром, типография «Энергия» принадлежала еврею Хаиму Сосновскому, журнал «Айкап» основал на средства татар Яушевых казах

Сералин, с ним сотрудничали С.Торайгыров, Ж.Сейдалин, Б.Майлин и др. Идейным вдохновителем матбугат Евразии был крымский татарин И.Гаспринский, в свою очередь впитавший учение аль-Фараби о добродетельном городе.

Матбугат сыграла весомую роль в последующих революционных событиях в России: активизация политических движений, партий (эсеров, эсдеков, кадетов, проч.) потребовала тиражирования листовок, брошюр, газет и иной печатной продукции. Общественная активность на местах стимулировала ритм работы типографий. Жандармерия в царской России отличалась сыском и агентурной сетью; вычислить частные кустарные типографии ничего не стоило. Логичным было издавать журнала «Айкап» на территории медресе Расулия.

Указание в титульном листе первого номера (и последующих) «Айкап», что он издан в типографии «Энергия» Сосновского еще не ставит точку в вопросе ведомственной принадлежности предприятия. О частной жизни Сосновского известно относительно немного. Огромна роль публицистов, редакторов М.Дулатова, А.Галимова, С.Торайгырова в основании первых национальных СМИ за пределами Казахстана (гг. Санкт-Петербург, Томск, Троицк).

Получив официальное разрешение, редактор «Айкап», статский советник М.Сералин сообщил читателям о миссии издания в первых номерах журнала. Цели светские: призыв перенимать опыт развитых стран, избавиться от устаревших форм быта и хозяйства. Вначале адрес редакции «Айкап» указывался «...при редакции газеты «Степь», впоследствии эта приписка, сделанная кириллицей на титульном листе первого номера «Айкап», исчезает, по-видимому, журнал разместился автономно.

В процессе издания «Айкап», редакция применяла маркетинговые ходы, – так, в первом номере журнала размещено объявление рекламного свойства. В нем сообщалось, что в г. Туркестан можно приобрести книгу по истории царствования дома Романовых. Очевидно, что редколлегия старалась слыть лояльной. Вместе с тем, она выдерживала избранную линию, независимости суждений. Несколько раз выпуск очередного номера арестовывался, а члены редакции подвергались административному аресту, на условиях выкупа. Причины: пропаганда свободолобивых настроений, отличавшиеся от официальных, взгляды по земельному вопросу и выборам в Государственную Думу.

Садуакас Шорманов, Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев [25а], Галауетден Мамеков и др. ратовали за урбанизацию, перенимание передового опыта европейских стран, критикуя казахов за отсталость. Опираясь на идеалы «добродетельного города» аль-Фараби и И.Гаспринского, авторы призывали соплеменников встряхнуться и учиться всему новому [26]. На фоне общего политического спада, цензорами такие публикации были расценены опасными для режима.

...В советской историографии все, что имело отношение к идеологии: ростки просвещения, печать, особенно в национальных республиках, - непременно должно было «иметь истоки» в революционной борьбе. Так получилось и с «Айкап» - первым периодическим изданием казахов, выходившем в г. Троицк на границе с нынешней Костанайской областью Казахстана. Для достоверности, приводились неказахские фамилии (С.Ужгин, др.) лиц, будто бы социал-демократических взглядов, участвовавших в процессе создания журнала. Развитие сети железных дорог в регионе, в частности, открытие пассажирского и товарного движения по Уральско-Акмолинской ветке через Орск, способствовало технической оснащенности края [27].

Благодаря сдержанной позиции редколлегии, журнал «Айкап» впервые в истории казахских СМИ идентифицировался как независимое издание. В нем не было крайних политических суждений, дискутировались темы: калыма, неравных браков, когда молодые девушки без их согласия выдавались замуж родителями, необходимости оседания и урбанизации и т.п. В создании первых инородческих тюркских печатных изданий на Южном Урале принимали участие лица разной этнической принадлежности: татары, казахи, башкиры, туркмены, поляки. Относительная свобода издательского дела, законодательно оформленная и достигнутая в России под влиянием требований времени, в интересах частного предпринимательства в регионе, приносила свои плоды.

Воинствующий атеизм вывел большое географическое пространство СССР из контекста всемирного процесса развития и продвижения не только философских идей, но и передовых технологий. Между тем, церковь в пределах Российской империи была социально значимым актором, выполняя специфические функции на относительно прочной экономической базе.

Сведения, что типография, в которой печатались номера «Айкап» в г. Троицке, располагалась в здании и под опекой медресе «Расулия», пока не подтверждены источниками. В случае, если умма поощряла предпринимательскую деятельность мусульман, то это – отдельный аспект темы, требующий специального изучения. Такое расположение типографии было бы удобно: и для издания книг, учебников на тюрки и для пополнения библиотечного фонда учебного заведения.

Роль медресе как учебных заведений, при некоторых из которых на рубеже XIX и XX веков стали открываться типографии, закупались станки с арабским шрифтом и набирались грамотные верстальщики и технические работники, в советской историографии освещения не получила. Тогда как история европейской культуры и искусств без купюр преподносится через призму деятельности монашеских орденов и духовных храмов. То был естественный для своего времени путь привлечения адептов церкви и информирования законопослушных граждан. Термин «матбугат» в лексиконе российских мусульман, имеющих отношение к полиграфии исследуемого периода, не означает, что контекст изданий - теологический. Издания типа «Айкап» призывали мусульманские народы империи пробудиться и перенимать светские технические достижения передовых стран.

Внешний фактор, – необходимость знаний о восточных соседях империи, сыграл значимую роль в открытии типографий, на рубежах России. Журнал «Айкап» стал выразителем взглядов и чаяний ряда центральноазиатских народов империи, поскольку его выписывали от Урала до Енисея, Чу и Или. Часть тиража из российского Троицка доставлялась в северо-западную китайскую провинцию Синьцзян, гг. Кульджу и Чугучак.

Общие корни издательского ремесла в обозначенном регионе, в указанный исторический период, предполагают современный тесный диалог СМИ. Территория Российской империи послужила материнской платой для расцвета печатного ремесла и веерного отпочкования на окраинных землях, среди инородцев, издательского дела – отрасли, которая оказалась востребована центральноазиатской культурной элитой. Технологические новинки в руках умельцев обрели спрос, недра Урала, Сибири и Дальнего Востока, по мере прокладки сети железных дорог и учебных заведений, нарастили потенциал типографского дела. Услугами печатников пользовались государственники, церковь, рос слой предпринимателей, число подписчиков периодики и корреспондентов имело положительную динамику. Спрос на информацию удовлетворялся изданием учебников, пьес, периодических изданий, формируя культуру чтения и мышления. Близость Поволжья, Южного Урала и западноказахских областей к европейским технологиям, востребованность интегративных идей джадидизма, на фоне активизации политических партий и депутатских фракций, породили социальное явление - матбугат, или светскую тюркоязычную инородческую прессу. Издание периодики сопровождалось позитивным резонансом в среде передовой тюркской (казахской) интеллигенции, призывавшей к пробуждению кочевое население, оседлости, земледелию, социальной активности.

Очаг просвещения – журнал «Айкап» – выполнял миссию продвижения среди соплеменников идеи модернизации. К моменту выхода журнала его корреспондентами были зачастую учащиеся (шакирды) либо выпускники медресе гг. Уфа, Казань, Троицк, Оренбург, Петропавловск, Омск и др. География подписчиков журнала вышла далеко за пределы места издания, охватив Казахстан и Центральную Азию. В конечном счете, матбугат внесли свою лепту в большую просветительскую и интеграционную работу в пределах расселения тюркских народов Евразии, что дает основания опираться на данный опыт в процессе координации современной деятельности журналистов.

Литература:

1. [Насыров]. Шейх Зейнулла Расули (Расулев) ан-накшбанди. Избранные произведения. Перевод с арабского И.Р.Насырова. Уфа, 2001. С.68.
2. Ремнев А. Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане // «Ab Imperio». 2011 № 1. С. 180
3. Попов В.П., Ершов Б.А. Земельная собственность церквей и монастырей в XIX веке // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История, Политология. 2007 № 2. С. 109.
4. Хайруллина Г.Х. Издательское дело в Уфимской губернии во второй половине XIX - начале XX вв. Уфа, 2004. С.5.
5. Бекхожин Х. Очерки истории казахской печати (1860 –1958). Алматы: Гылым, 1981. 226 с.
6. [Lazzarini] Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzarini. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
7. Lazzarini, Edward J. (Editor). Supplement to the Modern Encyclopedia of Russian, Soviet and Eurasian History. Vol.1. 2000.
8. Эткин А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 448 с. (пер. с англ.).
9. Ташенев М.Ж., Кумганбаев Ж.Ж. Туркестанская (Кокандская) автономия и идея единого Туркестана // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби Серия историческая. 2013. №3 (70). С. 50.
10. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина / С. З. Зиманов, К. З. Идрисов. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 101.
11. Энциклопедия «Айкап». Составители: У.Субханбердина, С.Даутов. Алматы: «Казак энциклопедиясы», 1995. с.296.
12. Ekinci, Yusuf. Gaspıralı İsmail. Ankara: Ocak Yayınları, 1997, 108 p.
13. Hablemitoğlu, Sengül. Sefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk kadın hareketi, 1893-1920. Turkish Edition, Unknown Binding, 1998, 672 p.

14. Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмаила Гаспринского (перевод на русский язык очерка И. Гаспринского «Женщины») // Крымское историческое обозрение. 2015 № 1. С.216 – 231.
15. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: Akademnashr, 2011. 384 с.
16. Гафаров Н.У. Роль и место джадидизма в развитии просвещения и духовной культуры народов Средней Азии. Душанбе, 2013. 248 с.
17. Ямасва Л.А. Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). Уфа: Гилем, 2002. 300 с.
18. ОГАЧО - Областной государственный архив Челябинской области, РФ.Ф. И-226. Оп.22. Д.1.
19. Сералин М. Жуырда орны толмастай олим (Некролог по И.Гаспринскому) // «Айкап». 1914 № 19. С.3.
20. Дулатов М. Шаттык // Айкап. 1911 № 2. С.3.
21. Сералин М. Отиниш // «Айкап». 1914 № 6. С.3.
22. Герчук Ю.Я. Искусство печатной книги в России XVI-XXI веков. СПб.: Коло, 2015. С.99.
23. Муканова Г.К. Метрические книги регистрации актов гражданского состояния в городских мечетях как источник социальной истории Петропавловска, второй половины XIX - начала XX вв. // Казакстан мурагаттары. 2011. № 3. С.77.
24. НАРС - Национальный архив Республики Саха (Якутия), г. Якутск.Ф.12-и. Оп. 2. Д. 5329.
25. ОГАЧО - Областной государственный архив Челябинской области. Ф. И-226. Оп.22. Д. 42.
26. Туранов Д. Казак халқына ен кереги оку // «Айкап». 1911 № 5.
27. ГАОО (Государственный архив Оренбургской области, РФ). Ф-173. Оп.16. Д.1914.
- 25а. Шорманов Садуакас. Баянауыл жайынан; Жумабаев Магжан. Дала, кала //Айкап. 1912. № 9.

Әділет ЖАҒЫШАР,
«Жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының оқытушысы, г.ғ.м.
Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Ақжаркын ӘБДІҒАШАР,
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Қарағанды қаласы, № 5 жалпы білім беретін мектеп

МАХМЕТ ТЕМІРҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Ұлттық тарихты зерделеу – өткенді біліп, келешекті бағдарлау. Халық тарихты жасаса, ұлы тұлғалар бастамашысы болады. Тарихымыздың тар жол, тайғақ кешулерінде әр кезеңде мемлекетшілдік сана биіктігіндегі зиялы қауым ұлттық мүдде – тәуелсіздік идеясы үшін жандарын берді. «Ұлттық мүддеге қызмет етудің тарихи ұлы үлгілерін шын мәнінде көрсетіп берген әйгілі тарихи қайраткерлердің, мемлекет басқарушыларының тұтас легі біздің көз алдымызда», – деп Елбасы тарихқа тереңнен қарауға жол нұсқап тұр [1, 25]. Сондықтанда, біздің осы мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз – Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, ақын Махмет Темірұлы еңбектеріндегі – Алаш ұлт қайраткерлері шығармашылығының тарихи сабақтастығын баяндаймыз.

Махмет Темірұлы 1923 жылдың 15 сәуірінде Қарағанды облысы, Нұра ауданы, Амантау ауылында дүниеге келген [2]. Махмет Темірұлы 1940 жылы Қарағанды мұғалімдер институтына (қазіргі академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті) түседі. Ол институтта оқып жүріп, «Жас қалам» деп аталатын әдебиет үйірмесінің құрамында болады. Осы кезеңде студенттер арасында Бүркіт Ысқақ екеуі дәл 1917 жылы 21-26 шілдеде Бірінші Жалпықазақтың съезінде «Алаш» атты партиясының құрылғаны секілді, Қарағанды қаласында ЕСЕП – Елін сүйген ерлер партиясын құрады [1, 36]. Алаш ұлт қайраткерлерінің шығармаларын оқу арқылы бойларына сіңірген ЕСЕП партиясының мүшелері 1941–1942 жылдары Кеңес өкіметінің қазақ халқына жасап отырған қиянатын, озбырлығын түсіндіріп, жастар арасында үгіт жүргізеді.

ЕСЕП партиясының мақсаты – тәуелсіз ел болу, міндеті – жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу. Мақсатқа жету үшін, міндетін іске асыру үшін өз бағдарламасы мен заңдарын құрды. Қазақ жастарының санасына осы айтылғандарды сіңдіруге, біріншіден әкімшіл-әміршіл жүйе кедергі жасаса, екіншіден екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы мұрат бермеді.

Махмет Темірұлы 1946 жылы Алматы шет тілдер институтына түседі [2]. 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде Т.Шойынбаев, Х.Айдарова, А.Якуниндердің «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаласының жариялануы кезекті қуғын-сүргіннің басталуына себеп болды. Ұлтжанды азамат Бүркіт Ысқақ өзінің «ЕСЕП» партиясы мүшелерімен ақылдаса келе Е.Бекмахановты қолдап, Кеңесары қозғалысын отаршылдыққа бағытталған күрес екенін дәлелдеп, жауап хатты «Правда» газетінің өзіне жазуға келіседі. Сол кездегі үш адамның бірі мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің астыртын жансыз адамдары болатын [4, 88]. 1951 жылдың 18 қаңтарында институт жатақханасында қауіпсіздік қызметінің адамдары тұтқындайды.

Айыптаулары «халық жауы», «кеңес өкіметіне қарсы ұлтшылдық ұйым құрған» деген саяси айыптаулар тағады. Тергеу алты айға созылып, 1951 жылдың 15–16 маусымында Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер жөніндегі коллегиясы үкімі бойынша РСФСР Қылмыстық Істер Кодексі 58-бабының 10–11 тармақтары бойынша 25 жылға бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 5 жылға азаматтық құқығынан айырылады. Сібір лагерлер жүйесінде алты жыл жазасын өтейді. 1956 жылдың ақпан айындағы Коммунистік партияның XX съезінде Н.С. Хрущев жеке басқа табынушылық және оның зардаптары туралы мәселе қарады. Сталин мен оның сыбайластарының қылмысты істерін әшкереледі. Осыдан кейін көп ұзамай жазықсыз жапа шеккендерді әр жерде комиссия құрып, босата бастады. КСРО Ішкі істер министрлігінің еңбекпен түзеу лагерлік бөлімшесінің 1956 жылы 1 шілдедегі №009620 анықтамасында: «Азамат Махмет Теміров 1924 жылы туылды, ұлты қазақ, Қарағанды облысы, Нұра ауданы, Балықшы ауылы тумасы, 18 қаңтар 1951 жылы ұсталып, 1956 жылы 1 шілдеге дейін қамауда болды. Сол жерден комиссия отырысының №40 бұйрығымен босатылып, КСРО-ның 24.03.1956 жылғы жарлығы бойынша алты жылға түсіріліп, қамау мерзімі біткеніне байланысты шығарылған» [5]. Қазақ КСР Жоғарғы Сотының 1957 жылы 6 шілдедегі шығыс №02/ДСП-7269-56 анықтамасы: «Қазақ КСР Жоғарғы Сотының 1951 жылғы 15 маусымдағы іс тоқтатылып, әрекетінде қылмыс құрамы болмағандықтан қозғалған іс тоқтатылады», – дейді [5]. Елге аман-есен оралып, 1958 жылы Алматыдағы шет тілдер институтының ағылшын тілі факультетін сырттай оқып бітіріп осы салада, зейнеткерлікке шыққанша Нұра ауданының Көбетей ауылындағы мектепте шет тілден сабақ береді [2]. Қазақстан Республикасының прокуратурасы, Қарағанды облыстық прокуратурасы 2004 жылы №13/4119 шығыс нөмір құқығын қалпына келтіру анықтамасын береді [5].

Сібірдегі жан түршігерлік лагерь хикаясын Махмет Темірұлы «Арман мен азап» естелігінде баяндайды. Оның мына бір шумақтары сол бір азапты ауыр жылдардың ескерткіші іспеттес:

Сары аяз өтіп сықырлап,
Бетімді қарып барады.
Зорға басып қыбырлап,
Жұмысқа бәрі тарады.
Отыра қалсам бүрісіп,
Қатып қалар түрім бар.
Жүргізбейді сіресіп,
Аяқтан түсіп қалың қар.
Көтеремнің нешеуі,
Орнынан тұрмай құлады.
Кетіп қалған екеуі,
Ыршып қалай тұрады?
Қалың орман тоғайда,
Босқа өліп кімдер қалмады!?
Аштық пен суық оңай ма?
Талайды жұтып жалмады [3, 94-95].

Тайгадағы таршылықты осы бір өлең шумақтарынан біз толықтай көз алдымызға елестете аламыз. Сықырлаған қыстың сары аязында не киерге жылы киімі, не тойып ішерге асы жоқ жазықсыз жандардың жан аярлық халде жүріп, қыбырлап жұмыс істегенін көруге болады. Ауыр жағдайға кімде-кім шыдамаса, босқа өліп қаларын, аштық пен суыққа төзе білу керектігін бағамдай аламыз.

1991 жылы Қазақстан өз алдына тәуелсіз мемлекет болғаннан бастап Махмет Темірұлы шығармашылыққа қанат жайып, қолына қаламын алды. Ең алғаш рет 1996 жылы «Қилы кезеңдер» атты өлеңдер жинағы шықты. Бұл жинаққа бүкіл қазақ халқын құртып жіберуге айналған 1932 жылғы аштық кезеңін суреттейтін «Мешкей мешін» поэмасы кірген. 1998 жылы «Арман мен Азап» атты екінші кітабы шықты. Бұл еңбекте белгілі ақын, балалар жазушысы, филолог ғалым, ЕСЕП партиясының негізін салушы Бүркіт Ысқақпен бірге көрген XX ғасырдың 30-50 жылдардағы азапты кезеңдері жан-жақты, толық баяндалады. Ал 2002 жылы «Қуан, қазақ, азаттық алғаныңа» деген үшінші кітабы жарық көреді. 2005 жылы Қазақстан Жазушылар одағына мүшелікке қабылданды [6, 338].

Махмет Темірұлы шығармашығын өзі өмір сүрген дәуірді суреттеу мен тарихи шындықты жырлауға арнайды. Махмет Темірұлы өзінің ең алғашқы ақындық жолдағы ұстазы Абай деп санап, өлеңдерін де Абай салып кеткен жолмен жалғастырады. Махмет Темірұлының басты көтерген тақырыбы – Алаш идеясы және Алаш ұлт қайраткерлері бастап кеткен жолды жалғастыру.

Қазақ сөз өнерінің «патшасы» Абай арқылы қазақ әдебиетінің өткені мен бүгіні жайлы сөз қозғап, өлең-сөздің қадір-қасиеті жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала Ахмет Байтұрсынов қаламынан шықты. Абай туралы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39-41-сандарында газет редакторы Ахмет

Байтұрсыновтың «А.Б.» деп қол қойған «Қазақтың бас ақыны» атты көлемді мақаласы жарияланып, Абай атамыз жайлы қазақ халқы танып біліп, өздерінің бас ақыны Абай екенін, Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтсақ: «Одан асқан бұрын-соңды заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ», – деп нақты айтып кетті [7].

Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллиндерден үлгі алып өскен ақын Махмет Темірұлы да ең алғашқы арнау өлеңін Абай атамызға арнап, «Табынамын Абайға» деп жырына қосады. Махмет ақын Абай жайлы:

Мектепке кірген күннен босаға аттап,
Жырларын Ұлы Ақынның көрдім жаттап.
Кездескен газеттен де, журналдан да,
Қиып ап Абай сөзін жидым қаттап.
Баулыды адамдыққа көзімді ашып,
Күш берді шаршағанда қажып, жасып.
Сәулелі келешекке жол сілтеді,
Кеудеме шашқан күндей нұрын шашып [8, 89].

Ақынның өзі айтып отырғандай, ол мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап, Абайдың шығармашылығын, дана, өсиетті сөздерін, жырларын жаттап, газет-журналдан кездескен кез келген жырларын қиып алып, сақтаған. Ақынның әрбір өлеңі бала Махметті жастайынан адамдыққа көзін ашып, жақсылыққа баулып, кеудесіне нұрын шашқан күндей, сәулелі келешекке алғаш жол сілтеген еді.

Махмет Темірұлының шығармашылығындағы алты тармақты өлеңдерін зерттеп көрейік. Қазақ әдебиет теориясына алты тармақты, сегіз тармақты өлең жолдарын ең алғаш рет енгізіп, қолданған қазағымыздың бас ақыны – Абай Құнанбайұлы. Абайды әдеби ұстазы ретінде санап, ең алғашқы өлеңдерін Абайға арнап жазған ақын Махмет Темірұлының өлеңдеріндегі теориялық негіз Абай Құнанбайұлынан бастау алады. Ақын өлеңдері Абай өлеңдерінің ұйқасымен, тармағымен сабақтаса байланысып жатыр. Абай Құнанбайұлының «Бай сейілді» өлеңі мен Махмет Темірұлының «Мағжан» өлеңіндегі ұйқас пен тармақтарын зерттеп көрейік.

Абай Құнанбайұлы «Бай сейілді» өлеңі:

Бай сейілді, а
Бір бейілді а
Елде жақсы қалмады. б
Елдегі еркек, в
Босқа селтек в
Қағып елін қармады [9, 94]. б

Махмет Темірұлының өлең құрылысы дәл Абай Құнанбайұлының ұйқас-тармақтарымен бірдей.

Мағжан, Мағжан, а
Ерекше туған, а
Бір бөлек жан. б
Жұлдыздай ағып, в
Жарқырап жанып, в
Түнекті жарып самғаған [8, 91]. б

Екі ақынның да өлең жолдарын салыстырып қарайтын болсақ, өлең жолдары 6 тармақты, -а, -а, -б, -в, -в, -б ұйқасы арқылы жасалып, өлеңге жаңа өң беріп тұр.

Ақын Махмет, қазақ өлеңін дамытқан ақындарымыздың бірі. Ақын бір шумағы 8 тармақтан тұратын өлең де жазды. Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлына арнаған «Алаштың Ахаңы» деп аталатын өлеңі 8 тармақтан тұратын өлеңге жатады. 8 тармақты қазақ тіліндегі өлеңді де ең алғаш Абай Құнанбайұлы енгізсе, Махмет Темірұлы Абай салған ізді жалғастырды. Синтаксистік құрылымы мен композициялық құрылысы, ырғағы мен ұйқас суреті жағынан қазақ поэзиясына Абай әкелген соны дүниелер, оның сегіз аяқтары, яғни, 8 тармақты, шумақты 3 өлеңі. Бұлардың ұйқас суреті -а, -а, -б, -в, -в, -б, -г, -г. Мұндағы -а, -а, -в, -в, -г, -г ұйқасымен берілген тармақтар өзара бір-бірімен синтаксистік әрі мағыналық жұптар түзеді, Абай поэзиясындағы ұйқасқа қатыстырылған сөздер өлеңнің мазмұнына, ойына, стиліне тікелей қатысты болып келеді. Махмет ақынның 8 тармақты өлең жолдары Абай поэзиясымен сабақтасып жатыр. Абай ақын «Сегіз аяқ» өлеңі мен Махмет ақынның «Алаштың Ахаңы» өлең жолдарындағы ұйқас та, тармақ та бір-бірімен үндеседі. Екі өлеңде 8 тармақты, -а, -а, -б, -в, -в, -б, -г, -г ұйқасы арқылы жасалған.

Мысалы: Абайдың «Сегіз Аяқ» өлеңі.

Алыстан сермеп, а

Жүректі тербеп, а
 Шымырлап бойға жайылған. б
 Қиудан шауып, в
 Қисынын тауып, в
 Тағыны жетіп қайырған. б
 Толғауы тоқсан қызыл тіл. г
 Сөйлеймін десең өзің біл [9, 70]. г

Махмет ақын да Абайдың өлең ұйқасын қолданған.

Қамалған елін а
 Сынатын белін а
 Ерте-ақ білген ер еді б
 Халқы үшін өлсе в
 Бейнетін көрсе, в
 Өкінемін демеді б
 Ұлты үшін бастап көп істі г
 Жан аямай кірісті [8, 94]. г

Өлеңді өлең ететін ырғақпен қатар ұйқас екені белгілі. Ал ұйқас яки рифма (грекше *rhythmos* – өлшемдес, мөлшерлес) – клаузуладағы, кейде тіпті цезурадағы дыбыс қайталаулар. Дәлірек айтқанда, өлең тармақтарындағы сөз аяқтарының үндестігі, өзара ұқсас, дыбыстас естілуі. Ұйқас – өлеңнің сыртқы түріне ғана емес, ішкі сырына тікелей қатысты нәрсе, яғни өлеңнің сыртқы сұлулығы үшін ғана емес, ішкі жылуы, қызуы үшін де ауадай қажет нәрсе.

Махмет Темірұлы тек қана өлең жазумен шектеліп қалмай, толғау, поэма, дастан жазған ақын.

Махмет Темірұлының көлемді, жүрекжарды поэмасы – «Аждаһаны ауыздықтаған баһадүр». Ақын Бұл поэманы халқы үшін жанын шүберекке түйіп, қасық қаны қалғанша елін қорғаған батыр, Алаштың абзал азаматы – Ж.А. Тәшеновке арнап жазған. Ж.А. Тәшеновтің халқы үшін жасаған игі істерін алғаш рет халыққа жеткізген бірден-бір қазақтың ері, ол – Махмет Темірұлы. Ақын поэманың бастағанынан-ақ, Жұмабек Тәшеновтің қандай ер тұлға болғанын баяндайды.

Поэма бас-аяғы төрт бөлімнен тұрады. Әр бөлімді оқи отырып, Жұмабекті әртүрлі қырынан көріп, істеген істеріне таң қалып, бас иеміз. Поэмада негізгі көтерілетін тақырып болады. Тақырып дегеніміз – авторлық суреттеудің өзегіне айналып, шығармада көрініс тапқан ақиқат болмыстағы заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың жиынтығы болып табылады [10, 138]. Негізгі тақырыбы: туған жерді сақтап қалу үшін жанын құрбан етуге даяр болған ердің ерен ерлігі жайлы айтылады. Поэманың басты тұлғасы – Жұмабек Тәшенов. Ол шындықты әрдайым жақтап, жауына сөз асырмай, әділдігі мен батылдығы қатар жүрген қазақтың батыр азаматы.

«Аждаһаны ауыздықтаған баһадүр» поэмасының құрылысы, оқиғаның даму жолдары ерекше дара ақынға тән стильмен жазылған. Поэманың басында Жұмабектің қазақ халқы үшін туған батыр екені айтылады. Оқиғаның дамуы Хрущевтің Тәшеновке айтқан ұсынысымен дамыса, оқиғаның шиеленісуі Тәшеновтің Хрущевке айтқан қарсы пікірімен әрі қарай өрби түседі. Оқиғаның шарықтау шегі Жұмабек Тәшеновтің оймен Хрущевтің келісуі болса, оқиғаның шешімі Жұмабектің айтқаны орындалып, халықтың бостандығымен аяқталады.

Махмет Темірұлы өз елінің бостандығы үшін қаншама қиындықтар мен тағдырына сынақтарға берілмей, қайта қайсарлықпен жеңе білді. Бүгінгі таңда Алаш азаматтары: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлының және оның ізін жалғастырушы Бүркіт Ысқақ пен Махмет Темірұлының аңсаған армандары орындалып, Қазақ елі өзге елдермен терезесі тең, еңсесі биік, азаттықтың ақ таңы атқан тәуелсіз мемлекет болып қалыптасты. Тәуелсіз, азат елдің болашағы үшін күрескен ЕСЕП – Елін сүйген ерлер партиясы мен Жазушылар одағының мүшесі, ақын, қазақ елінің қайраткер тұлғасы Махмет Темірұлын зерттеп зерделеу, жүрегі қазақ деп соққан әрбір азаматтың борышы деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында / – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
2. Жағыпар Әділеттің Махмет Темірұлымен сұхбаты. 07.05.2011 ж. (жеке мұрағаттан)
3. Темірұлы М. Арман мен азап: Естелік / – Алматы: Санат, 1998. – 160 б.
4. Жағыпар Ә. Бүркіт Ысқақов – ЕСЕП партиясының негізін қалаушы // «Тұғырлы тәуелсіздік – ғұмырлы ұрпақ кепілі» республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдары. / – Жезқазған, 2011. 117 б.
5. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің №39 ғылыми көмекші қоры құжаттары
6. Көңіл күмбірі. Құраст. Қойлыбай Асанов / – Астана: Фолиант, 2014. – 400 б.
7. Әбдиманұлы Ө. Абай және Алаш // <https://abaialemi.kz/post/view?id=629>
8. Темірұлы М. Қуан қазақ азаттық алғаныңа / – Қарағанды: ТЭФФИ, 2002. – 176 б.

9. Абай. Өлеңдер / Алматы: Жазушы, 1976. – 240 б.

10. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы / – Қарағанды: Арко, 2004. – 332 б.

Дамир КУРАЛБАЕВ,

Рашит ИЛЬЯСОВ,

Парасат НАГИМЕТОВА,

магистранты 2-курса, специальность «Издательское дело»

Руководитель: Г.К.Муканова,

доцент кафедры издательско-редакторского

и дизайнерского искусства

КазНУ им. аль-Фараби

ТРАДИЦИИ АБАЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ

Абай, как исток больших ответвлений. Зарождение казахстанского творчества и книгоиздания начинается с Абая, а продолжили его дело Алашординцы. Без Абая не было бы письменной литературы начала XX века с ее гражданским пафосом и остросоциальной направленностью.

Абай Кунанбаев по сути заложил основу для лирики и прозы многих писателей и поэтов. Алашординцы с блеском отразили новый национальный критерий литературной школы, разработанной и систематизированной гениальным опытом Кунанбаева.

Все деятели партии «Алаш-Орда» были знакомы с творчеством А.Кунанбаева. Многие литературоведы отмечают в своих трудах влияние идей, тем, образной структуры языка абаевской лирики и философской прозы на творчество Ахмета Байтурсынова, на поэтические, прозаические и публицистические работы М. Дулатова.

Букейханов, к примеру, живо интересовался литературой и фольклором родного народа, выступал в качестве переводчика и критика, но и был ярким своеобразным исследователем и публицистом.

В своих работах А. Букейханов отражал процесс развития национального самопознания, который, будучи показателем национальной самоидентификации и национальной идеи черпает очень много из сокровищницы классической литературы.

Заметим удивительное совпадение проблем, поднятых Абаем в лирике с темами публицистики А. Букейханова. Тем временем историки, экономисты, социологи, литературоведы и юристы находят в его наследии огромный материал для осознания как исторического прошлого, так и понимания современных проблем суверенного Казахстана.

Соответственно, неоспоримо место и значение научных и публицистических трудов Алихана Букейханова в духовной жизни казахов.

А.Байтурсынов характеризовал Абая как величайшего поэта и мыслителя. Публикации на эту тему выходили в газете «**Казах**», которая стала в последствие органом движения Алаш и журнале Айқап в 1913 году. В этих статьях Ахмет показал, что Абай является фигурой в казахской литературе, которую Степь еще не знала.

Одной из важнейших задач для любого государства является культурное строительство, выражающееся, в частности, в преемственности идей классиков. Эта духовная эстафета между творчеством Абая и деятельностью лидеров «Алаш-Орды» существует. Ещё юридическая деятельность бия Ибрагима Кунанбаева послужила для поэта и мыслителя материалом для умозаключений о вредоносной для народа политике метрополии, и тем, что автором статьи проведена связь между творчеством классика и деятельностью политиков – в первую очередь, Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынова, Мыржакыпа Дулатова.

Особенно важно увидеть своеобразие отражения важнейших идей классика в деятельности политиков потому, что «проблема связи искусства с политикой одно из основных как в эстетико-гносеологическом, так и в социально-историческом смысле».

Абай сформулировал важнейшие проблемы развития нации и поднял их как вопросы общенациональные. Так была по-новому осознана проблема биев как судей – из народных, превратившихся не только в послушное орудие русского царизма, но ставшего духовно-развращающим началом казахов.

В своих статьях Алихан поднимал проблемы судейства и судей: приводится пример Германии и Англии, где институт права насчитывает семь столетий, во-вторых, автор рассуждает об институте биев и бийства у казахов, в-третьих, говорит о необходимости своеобразного судейства у казахов и решении этого вопроса в Государственной Думе.

Также автор утверждает, что в недавние времена у казахов институт биев был чрезвычайно действенной силой, опирающейся на обычаи. Казахи со времен присоединения к России начали терять настоящих судей и появились те, о которых писал Абай. И здесь автор приводит пространную цитату из стихотворения Абая «Вот я стал волостным».

Причём, в цитате есть те ошибки, которые характерны для первых изданий классика. Вероятно, автор использовал газетную публикацию 1889 года или же первое издание 1908 года, в которых встречаются разночтения. Образ, данный Абаем в стихотворении, поражает двуличностью и низостью, характеристика волостного дана от первого лица, что является новаторским приемом классика. Вслед за великим поэтом автор статьи утверждает, что подобные бии и волостные – «заблудшие бии, а задача граждан состоит в наставлении на праведный путь бродячего бийства».

В третьей части утверждается мысль о необходимости истинных биев, о роли граждан в очищении бийства от грязи и осознания того, что бии и бийство – это национальная традиционная форма судейства. Именно эта форма должна быть, по мнению автора, предложена Государственной Думе как основа судебной реформы в Казахстане. Эта идея является важной для следующей статьи «Тағы да би һәм билік», и она развивается автором. Он обосновывает тезис о том, что русское судопроизводство – как и судопроизводство по-мусульмански (по шариату) – не могут быть полезны казахскому обществу. Для того, чтобы достичь истины и содействовать развитию национального самосознания общества необходимо опираться на национальные формы судопроизводства – институт биев.

Во-вторых, огромной важностью обладал вопрос о земле, который отразился в поэзии Абая и был поднят во многих научных статьях А. Букейханова как экономиста и политика, например – «Екі жол», «Кабинет жеріндегі қазақтар». В своих стихотворениях поэт откровенно говорит о том, что земли казахов не принадлежат народу, только поэтому казахи не могут найти жайлау летом, не могут выйти на осенний выпас, а тем более без раздоров, найти зимовку.

Трагедия потери земель, обозначенная Абаем, отраженная в творчестве Дулата и Шортанбая, становится главной в творчестве М. Дулатова, в экономических работах Букейханова.

В-третьих, лидер «Алаш-Орды» уделял много внимания проблеме казахского языка. Как известно, государственность характеризуется единством территории, власти и языка. Классик казахской литературы, будучи основателем литературного языка, во многих произведениях отражал своё понимание родного языка, «который в устах народа могуч». Развитие казахского языка, ареал его функционирования были насущной проблемой в политической деятельности лидеров партии «Алаш-Орда».

Свои соображения о том, что казахский язык имеет право на существование и официальное признание, А. Букейханов аргументирует цитатами из поэзии Абая, Шакарима, Мыржакыпа и Магжана. Численность народа и развитие его языка являются основными критериями, которыми руководствуется общественный деятель. Проблемы языка являются и по сегодняшний день как политической и литературной, так и, собственно, лингвистической и философской задачей.

В-четвертых, поэзия Абая и общественная мысль Алихана идут рука об руку и в понимании места и значения казахской женщины. А. Букейханов является пионером гендерной проблемы в Казахстане, особое место занимает его исследование «Женщина в киргизской былине «Кобланды». Главной идеей этого труда является мысль о различии язычески-народного представления о женщине и постепенно укореняющегося мусульманского взгляда. Анализируя образы женщин в героическом эпосе «Кобланды батыр», автор симпатизирует народно-языческим представлениям и выражает скепсис по отношению к внедренным мусульманским взглядам.

По мнению Р. Нургали: «Исследователь, проанализировав проявление древних языческих верований и мусульманских идеалов в судьбах, характерах, поступках главных героинь – Аналык, Кортки и Карлыги – наглядно прослеживает, как в народном сознании постепенно затухает одна система верований и устанавливается другая вера».

Присоединяясь к мнению ученого, хочется добавить, что работа эта стала началом в процессе осознания места женщины в обществе. Эта работа – одна из ранних. Она написана в 1899 году, но тема, счастливо найденная автором, была продолжена в его публицистике.

Место женщины в семье, проблема брачного возраста, права женщины – вот вопросы, поднятые Букейхановым в статье «Мусульманский съезд», опубликованной в 1914 году на страницах газеты «Казах». Говоря о проданных за скот девушках, автор утверждает, что шариат никогда не требовал этого. Приведя пример из романа М. Дулатова «Несчастливая Жамал», публицист указывает, что бракосочетание проводит мулла Ахметжан.

В народном сознании взаимная любовь должна быть основой семьи. Этот взгляд поддерживал и Абай – его известные строки приводит Алихан в своей статье. Он же говорит о двойственности

обычного права, говоря о том, что вдова обычно наследуется родственниками мужа, но в отношении к ней не выполняется мусульманское законодательство (шариат), требующее отпустить её на свободу после 130 дней со дня смерти мужа и отдать ей половину наследства. То есть в обыденной жизни казахи не поступают ни так, как написано в шариате, ни по обычному праву.

Это приводит к огромным трагедиям, отраженным как лиро-эпосе, так и новой казахской литературе, включая творчество Абая. Тема женщины в казахской «Мать и дитя», «Бесправность казахских молодых», «О киргизской девушке» была неоднократно отражена в статьях Букейханова.

В этом выразился общедемократический протест. Таким образом, мы видим, что, опираясь на творчество Абая, цитируя его произведения, Букейханов выражал свои общественно-политические взгляды в исследованиях и выступлениях начала XX века. Он создал прецедент использования классического наследия в политической борьбе, так эстетические открытия Абая стали основой зарождения общественно-политического сознания общества того времени.

Лина ЫСҚАҚОВА,

магистрант

М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТЫМЫЗДЫҢ КӨСБАСШЫСЫ – А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

*Жөн көрсеттім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес, алысқа.
Өзге жұрттар өрге қадам басқанда,
Дедім, – сен де қатарыңнан қалыспа!
Ахмет Байтұрсынұлы*

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының маңдайына алтын әріппен ойып тұрып жазылған, ұлтының жүрегінде ерекше орын алған, үлкен бір дәуірді басынан кешіріп, ұлт мүддесін қасық қаны қалғанша қорғап, кезіккен қиындыққа да қарамастан отаршылдыққа қарсы күресіп, қазақ ұлтының рухани-мәдени келбетінің заман құбылыстарына сай қалыптасуына өз үлесін қосқан жанашыр тұлға. Ол – өзінің талантын туған халқына деген сүйіспендікпен суғарып, толассыз еңбекпен шындаған қайсар да қаһарман. Өз ұлтының бітім-болмысын жетік біліп, заман құбылыстарын қалам ұшына іліктіріп, қоғамның беталысын шынайы бейнелеп, туған халқының азаттық жолындағы ұлттық мүдделерімен еңбектерін ұштастыра білді.

Бүгінгі күні егеменділіктің 27 жылын артқа тастап, күннен-күнге дамып, көркейіп әлемге танылып, өркеніміз өсіп, Ұлы даланың арқасын кеңге жайған дербес мемлекетімізде Ахмет Байтұрсынұлының орны ерекше. Елімізде тәуелсіздік таңы атар атпастан 1991 жылы Алматы «Жалын» баспасынан шыққан Ахмет Байтұрсынұлының «Ақ жол» атты кітабы шықты. Кітапты Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, Абай атындағы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Рымғали Нұрғалиев құрастырып, алғысөзін жазып, баспаға М.Мырзахметов, А.Мектепов, Ғ.Әнесовтармен бірлесіп әзірлесе, редакторы Есенбай Дүйсенбаев болды.

Ахмет Байтұрсынұлының «Ақ жол» кітабы үш үлкен бөлімнен тұрады: «Өлең сөз», «Көсем сөз», «Асыл сөз».

Үш бөлімнің алдында үш мақала берілген. Бұл мақалалар Ахмет Байтұрсынұлын жан-жақты танытудағы кітаптың беташары іспеттес. Кітапқа енген алғашқы мақала Рымғали Нұрғалиұлының «Алып бәйтерек» тақырыбымен парақталып, сөз басы Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінің Бюросы Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсынұлының, Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұрасын зерттеу жайындағы комиссияның жұмыс қорытындысын мақұлдап, сталиндік репрессияға ұшырап, мерт болған боздақтардың ортамызға оралғандығы, Абай, Ыбырай, Шоқан салған ағартушылық, демократтық бағытты ілгері жалғастырушы ірі ғалым-тілші, әдебиет зерттеуші, тюрколог, дарынды ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсынұлын және оның қай жылы, қандай жерде өмірге келгендігі, сонымен қатар туған жылын нақты деректерді келтіре отырып, екі түрлі жылмен дәлелді көрсетіп, әділетсіз өмірдің улы зары 13 жасында бала Ахметтің жүрегіне жара салғандығы жайлы мәліметтермен сабақтастырылған. Мақала авторы бала Ахметтің хат танып, сауат ашқан кездерінен өмір, тіршілік күресіне араласуы, әділет үшін күресуі, патшаның отаршылдық саясатын айыптауы, мұғалім болып бала оқытуы, әдебиетпен айналысуы, оқу құралдарын жасауы, фольклор нұсқауларын жинауы, полиция тыңшыларының жаласымен күйе жағылып Семей абақтысындағы 8 ай бойы көрген азап-қорлығы жайлы баяндап, жазықсыздан арқасына жабысқан

пәледен тайқаксудың орнына Ахмет Байтұрсынов керісінше қайраттанып, бостандық аңсаған, күреске шақырған өлеңдер жазғандығы, Қазақстанда тұру құқығынан айырылып, Орынборға келуі, мұндағы өміріндегі ең күрделі, қызықты, қажырлы еңбектің басталуы, «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызмет, халық өміріндегі көтерілген көкейкесті мәселелер, елді прогреске, өнер-білімге үндеуі, Алаш қозғалысына қосқан үлесі, Кеңес өкіметінің жағына өтіп жаңа заман үшін күрескен тұлға, сталинизм кезіндегі азап, 1937 жылы репрессия құрбаны болып, 1938 жылы атылу жазасына кесілген А.Байтұрсынұлы жайлы тың деректер де тізбектеле берілген.

Рымғали Нұрғалиұлы А.Байтұрсыновтың қазақша әліпби жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, тіл саласына енгізген жаңалықтары, ғалым-теоретик, эстетик-сыншы тұлғасын анықтап беретін, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым екендігін мойындататын еңбегі – «Әдебиет танытқыш» екендігін де дәлелді көрсеткен.

Зерттеуші еңбегінде Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми еңбектері жайлы орыс ғалымдары профессор А. Самойлович (Литература турецких народов, «Литература Востока», вып. I. П. 1919), Е.Поливанов (О киргизско-казахской орфографии. «Бюллетень СГУ», вып. 7. Ташкент, 1924) пікірлерін де негіз еткен.

Рымғали Нұрғалиұлы он екі беттен тұратын бұл мақаласына КазПИ архивінде сақталған А.Байтұрсынұлының «Жизнеописание» (1929, 8 март), «Биография» (1929, 21 август), «Газет және журналдарда жарияланғаннан басқа, ғылыми, ғылыми-методологиялық еңбектердің тізімі» (1929 жыл, 5 май), еңбектері негіз болғандығын ерекше білдіреді. Бұл автордың тынымсыз ізденісі, ұлыны ұлықтауға деген өскелең ұрпаққа салып берген жолы. Бүгінгі таңда Елбасының саясатын жүзеге асырып, қолдауға жас буынды ұмтылдыруы деп айтуға болады.

ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Жаңғыру елдің ұлттық рухани тамырынан нәр алмаса, ол адасуға бастайды», – деп атап көрсете отырып, алдымызға келесі міндетті қойды: «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек». Меніңше, рухани жаңғыру дегенімізге Алаш қайраткерлерінің еңбектері мен өнегелі істерін көпке дәріптеу де кіреді. Халқымыздың ұлттық кодының бір тармағы осы Алаш құндылығында жатыр. Ұлттың мәңгілігін ойлаған «Алаш» қозғалысының ұстанымдарын жаңа заманның талаптарына сай зерттеу, мағынасын ашық көрсету, оны ел игілігіне жарату – бүгінгі ұрпақ үшін, ұлтымыз үшін қымбат құндылық» деген идеяны жүзеге асырудағы өнегелі өмір.

Ахмет Байтұрсынұлының «Ақ жол» кітабын толықтырып тұрған келесі мақала – «Ақаңның юбилейі туралы». Бұл – сол кезде Қазақстанның қоғамдық-саяси ойының және мәдени-ағарту ісінің дамуына ықпал еткен «Ақ жол» газеті бетіне 1923 жылы Ахмет Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арнап публицистика жанрында жазылған шығарма. Оның мазмұнынан қазақ халқының сол кездегі зұлым саясаттың кесірінен жері мен салтынан, тілінен айырылуға шақ қалғандығын сезіп, өзгелер секілді шен-шекпенге қызықпай халқының тағдыры алаңдатқан, оқудан шығысымен қырдағы қалың қазақтың ішіне барып, бар білгенін балаларға оқытып, қазақтың қара тілін сақтап, қайта түзей беруге қам-қарекет жасап, бостандыққа жол көрсеткен, елін аюдай анталағандардың аузынан сақтап қалған жанашыр, ұлтжанды Ахметті көреміз. Елінің мүддесін қорғап, халқының болашағы үшін қам жеген мерейтой иесін «Ақ жол», «Шолпан» басқармалары, Түркістан Халық ағарту комиссарлығы, Қырғыз білім комиссиясы, «Талап» ұйымы һәм қазақ студенттері, қазақ-қырғыз студенттерінің жеке телеграм жіберіп құттықтауы Ахметтей арыстарына деген үлкен құрметі мен сыйластығын көреміз, оның қоғамдағы адал еңбек пен істеген ісінің көптің жүрегіне демеу болып, әділдікпен жол бастап жүрген тұлға екендігіне көз жеткіземіз.

Үшінші мақала - «Ақаңның елу жылдық тойы» (1923), авторы - Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақтың ұлы жазушысы, қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан ғылым академиясының академигі (1946), филология ғылымдарының докторы, профессор (1946), Қазақ КСР-нің Еңбек сіңірген ғылым қайраткері.

Мұхтар Омарханұлы қазақ жұртының ішінде оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі, әркімнің қалғыған сезімін оятып, өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі ірісі, оқушысының ойы мен пікірін тәрбиелеген, қазақ жастарының ардақты тәрбиешісі Ахмет Байтұрсынұлы екендігін жаза отырып, ұлы тұлғаның 50 жылдығына мақаласын арнап, ақынның бала кезінен сол мезетке дейінгі өмірін қағаз бетіне түсірген. Ахмет Байтұрсынұлын «Қазақ» газетіне салған өрнегі арқылы, сол кездегі еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған халқының жанашыры екендігін сипаттай келіп, халқының болашағы үшін қам жеген Алаш ұлының ұлылығын оқырманына шағын еңбегі арқылы жеткізеді. Бұл еңбекте А.Байтұрсынұлының сүйегі Арғын, оның ішінде Үмбетей, одан шыққан Шошақ, оның баласы – Байтұрсын, яғни Ахметтің ата-бабалары белді адамдар болған, соның өзінде оның

бүйрегі қарапайым халыққа бұрды, елдің көзі ашық көкірегі ояу болуын қалап ағартушылыққа бар күшін сарп етіп, өмірдің талай қиыншылығын көріп, сын мен қатердің соқпағына ұшыраса да оны халқының халі алаңдатты.

«Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та тарих ұмытпайтын істер болатын... Ақаң – еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ақаң мектебіне тізіліп кіріп жатқан жас буын. Жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ақаңды өзінің басшысы деп санайды. Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды», – деп Мұхтар Әуезов сөзін аяқтайды. Мұхтар Омарханұлының жемісті еңбегі бүгінгі егеменді ел жастарының жүрегіне ұялап, асылдарын бағалап, қадірлей білуге жол сілтейді. Мұхтардай дананың сөзі Ахметтей ұлының ұлылығын тарих бетінен өшірмей ұрпақтан-ұрпаққа тұмар етіп жеткізетін асыл мұра деп айтқым келеді.

Үш мақаламен басталған «Ақ жол» кітабының бірінші бөлімі – «Өлең сөз». Бұл бөлімге Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал», «Маса», «Ер Сайын», «23 жоқтау» атты еңбектері топастырылған. Әр топтаманың өзіндік беташары болатын автордың жыр-кіріспелері шығармаларына үлкен түсінік береді. Үш шумақтан тұратын «Замандастарыма» атты өлеңі «Қырық мысалға», екі шумақ болып келген «Сөз иесінен» өлеңі «Масаға», «Г.Н.Потанинге тарту» жыры «Ер Сайынға», ал «Жоқтауға» тіл жайындағы автордың алғы сөзі негіз болады. Бұл оқырманның шығарманы оқымастан бұрын ақынның шығарма жазудағы мақсатына көз жеткізуі, негізгі идеяны тануға ой қосуы, қоғам тарихынан хабардар етуі.

А.Байтұрсынұлы заманындағы қиыншылықтарды шығармалары арқылы қарапайым халқының құлағына жеткізді. «Қырық мысал» жыр-шумағында орыс ақындарының мысалдарын қазақ ортасына лайықтап аударып, халыққа үлкен үмітпен қараған көзқарасты көреміз. И.В.Крыловтың өлеңіне аударма жасап, санмен саралап, саны қырыққа жететін мысалын «Қырық мысал» деп атап, ең басына «Аққу, шортан, һәм шаян» аудармасын қойып, баршаға ең бірінші кезектегі мызғымас бірлікті негіз етеді. Көкте ұшқан аққу, суда мекендеуші шортан, құрлықта өмір сүруге бейім шаянды алып, арбаға жегіп, әрбірінің өз мекеніне қарай тартудың нәтижесінде жеңіл болған жүктің өзі орнынан қозғалмағандығына баршаның көзін жеткізіп, бірлік болмаған жерде тірліктің жоқтығын дәлелдеп, соңғы шумағын қоғамда кез келген істің басын қайыруда тұратын жігіттердің еріксіз назарын аудартып, ынтымақсыз істеген істің жүзеге аспайтындығын тіліне тиек еткен. Ахмет Байтұрсынұлы әрбір аудармасының соңғы шумақтарында өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған. Ел аузындағы «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» мақалын ақынның «Аққу, шортан, һәм шаян» мысалына идея етіп, өскелең ұрпақты бір-біріне қамқор, ынтымақшылдықты негіз ететін адами құндылыққа баулимыз. Ақынның мысалдарының тағылымдық, тәрбиелік мәні ерекше. Ынтымақ, бірлікпен қатар мейірмандық, еңбексүйгіштік, сыпайылық, имандылық, ізгілік, сабырлылық, адалдық, қиындықта бір-біріне қол ұшын беретін жанашырлық шынайы сезіммен жырланса, берекесіздік, күншілдік, көрсоқырлық, әурешілік, бөспелік, опасыздық, даңғойлық, дарақылық, даңғазалық, топастық, ессіздік, өресіздік, жүзқаралық, тойымсыздық өткір сыналып әшкереленеді. Қазақ халқын қоғамдағы өзгерістерге байыппен қарап, әркімнің алдап-арбауына, құрған торына түсіп қалмай, елінің болашағына ойлы көзбен қарап, өмірмен күресе білу керектігін жұмбақтап, тұспалдап жеткізе отырып, болжам жасаған. Оны ақынның «Малшы мен маса» мысалынан да көруге болады:

Мысалы, қазақ – малшы ұйықтап жатқан,

Жыланды пәле делік, аңдып баққан.

Пәленің түрін көрген мен – Сармаса –

Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.

Ойлаймын осы сөз де жетеді деп,

Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп,

Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді

Қорқамын сармасадай етеді деп.

Бұл жердегі ақынның қорқынышы – Ресей отаршыларының қазақ халқының бойын өсірмей, ойы жүйріктерді тұншықтырып, халықтың санасын қараңғы деген сөзбен уландырып, аяқтарын алға бастыртпай, ұлттың көзін мүлде құрттып жіберу жолындағы айла-әрекеттері. Осы тордан халқын қорғап қалу үшін аудармаларын күрес қаруы ретінде пайдаланады.

Аудармамен қатар А.Байтұрсынұлы төл шығармаларын «Маса» (1911) деген атпен жинақтап, азаматтық арман-мақсаты мен ой-толғамдарын, халықтың сабырлы, шыдамдылығын пайдаланып отырған отаршылдардың шырмауынан сарымаса болып ызындап, тыныштық бермей тығырықтан шығар жолды табуға жетелейді.

«Масаның» негізгі идеялық қазығы – жұртшылықты ескі үлгідегі оқудан арашалап жаңа үлгідегі мектептерде оқуға, өнер-білімге шақыру, мәдениетті уағыздау, аянбай адал халықтың игілігіне еңбек етуге үндеу, сенгіштікке бой бермеу, елдегі өзгерістерге сақтықпен қарау.

А.Байтұрсынұлының жыршылар аузынан алып, өңдеп жазған «Ер Сайын» атты жырын да бірінші бөлімнен кездестіреміз. Ер Сайынның бойындағы отаншылдық сезімі, елі үшін жасаған ерлігі, Қобыландының әдейі іздеп келіп берген ақ батасына лайықты ер мінезділігі жас ұрпақтың еліне, жеріне, халқына деген сүйіспеншілігін асқақтатып, мемлекет, қоғам, ұлт ретінде өмір сүруге жетелейді. А.Байтұрсынұлы «Ер Сайын» атты жырын орыс ғалымы, фольклортанушы, түркі, моңғол халықтары тарихын зерттеуші, Шоқан Уәлихановтың айнымас досы Григорий Николаевич Потаниннің туғанына 80 жылдық мерейтойына Алаш атынан тарту еткен. *Алаш қозғалысының жетекшісі* – Әлихан Бөкейханов жырға естеліктерінен былайша қорытынды жасайды: «Қазақты туғанындай жақсы көрді, қазаққа қорған болды. Өз ғұмырында қылған жұмысы, жүріп тұрған мінезі анық әулиенің ісіндей». Қазақтың қос арысының тарту сыйына, арнау сөздеріне ие болған Г.Н.Потанинді өгейсінбейміз, онымен біз де мақтанамыз, оның Алаш тарихына қосқан еңбегін құрмет тұтамыз, Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейхановтың орыс ғалымына деген ыстық ықыластары, пейілінің кендігі, өзге ұлт өкілдерімен достығын өскелең ұрпаққа жеткізіп, ғылым қуып, өрге жүзуде ұлтқа, нәсілге қарамай бір тудың, бір шаңырақтың астында арманы ортақ, достығы мығым біртұтас халыққа айналып, көк байрағымызды мәңгілікке биікке желбірету жолында аянбай тәуелсіз еліміз үшін күресе білуге жетелейміз.

Ахмет Байтұрсынұлы әдебиетімізге қазақ тарихының төрт жүз жылын қамтыған «23 жоқтау» деп аталатын еңбегін ұсынды. Бұл шығарма арқылы зерттеушінің біріншіден, ауыз әдебиетіне қосқан зор үлесін, екіншіден, жоқтау өлеңдері арқылы тарихи тұлғаларды танытудағы үлкен табысты еңбегінің жемісін, үшіншіден, қазақ тарихының түкпірінде жатқан, ұмытылып бара жатқан жанрлардың әдебиет арқылы қайта жаңғыртылғанын, төртіншіден, адамның жан дүниесін, ішкі сезімін терең ашып көрсетудегі психологиялық ерекшеліктердің өз сәнімен сәтті қолданысын көреміз.

Кітаптың екінші бөлімі – «Көсем сөз». Бұл бөлім автордың газет-журнал беттеріне жариялаған әртүрлі мәселелерді қозғайтын маңызы зор, мағынасы терең, адамды селт еткізетін мақалаларынан тұрады. Оқырман Ахмет Байтұрсынұлы мақалаларының мазмұнымен таныса отырып, Ахмет бабамыздың өзі өмір сүрген қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді тереңінен қозғап, өмірдің әлеуметтік, ғылыми, мәдени-ағарту және басқа құбылыстарын жан-жақты тарамдап, талқылап, саралап, философиялық ой-пікірін білдіріп, халқын игілікті іске шақырып, бір мақсатқа жұмылдыра білуге тырысқан ұлтының жанашыры екендігін көреміз. Қай мақаласын оқысаң да қоғамдағы халықтың жайы, байғұс қалпы, елдің қамы үшін әлділерден жасқанбай, ойын еркін білдірген, болашағына алаңдаған автордың мазасыз күйін көреміз. Тәуелсіз ел жастары автордың мақалаларын оқи отырып ойланады, тәуелсіздік таңының сәулесі Ахметтей ұлымыздың өмір сүрген кезінде біліне бастағанына көз жеткізеді. Ахметтей ұлының істеген ісі, ойлаған арманы, сол арман жолындағы күрескерлік өнері біздің егеменді елімізге тірнектеп жинаудан жеткен бақыт тағының оңайлықпен атпағанына көз жеткізеді.

Кітаптың үшінші бөлімі – «Асыл сөз». А.Байтұрсынұлының зерттеушілік өнері мен ізденісінің, адал еңбегінің арқасында қазақ тілі мен әдебиетінің негізін қалап, бүгінгі күні ұстанып жүрген өнердің балынан май тамызған филолог, әдебиетші екендігін дәріптеп, дәлелдейтін, әдебиеттік зерттеулер мен талдаулардан, ғылыми еңбектерден тұрады. Бұл ғалымның жаһандану дәуіріне аяқ басқан адамзат баласы үшін бой тұмарындай қастерлейтін бабамыздың асыл мұрасы.

Ел басымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты жарияланған мақаласында: «Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі» деп ұлыларымызды ұлықтап, қастерлеуді қанымызға сіңген, маңдайымызға біткен ізгілікті жол ретіндегі ұстанымын жүзеге асыруда Алаш ұлының «Ақ жол» атты кітабының маңызы зор.

Бүгінгі өскелең ұрпаққа кемел біліммен толысып, ағартушылық идеяны ұстанған, шұрайлы тілге нәр берген, әдебиетті сөйлеткен, қазақтың ертеңі қалай болар екен деп жүрек түкпіріндегі ойларын қағаз бетіне түсіріп, халықтың ортасына шығармаларымен ой тастап, ұлтының болашағы үшін кездескен қауіп қатерлерді түп тамырымен жоюға тырысып, қазақ келешегі үшін өз өмірін құрбан еткен Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлын толықтай тануға негіз болатын «Ақ жол» кітабы ғасырдан-ғасырға жетіп, ұрпақтан-ұрпаққа табыстатылып, «Мәңгілік ел» идеясымен сабақтасып, рухани жаңғыруға тірек болатын құдіретті де қастерлі еңбек.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. – «Айқын» газеті - 21.11.2018
2. Назарбаев Н. Қазақстан Республикасының Президенті: Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – «Астана Ақшамы» газеті - 13.04.2017.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.
4. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976.
5. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. Алматы, 1990.

Фархат БАЛҒОЖИЕВ,

«Журналистика» кафедрасының оқытушысы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ҰЛЫЛАР ДАНАЛЫҒЫ – ҰРПАҚҚА МҰРА

Қазақ халқының бүгінгі қол жеткізген жарқын болашағы жолында Алаштың зиялы азаматтарының атқарған жұмысын кейінгі жастарға сөзбен айтып жеткізу оңай шаруа емес. Бұл туралы оқып, біліп, ізденген саналы, әрі білімді жастар ғана асылдың сынығындай тектілеріміздің кім екенін, жалпы қазақ халқына асылдарымыздың қандай ізгілікті іс жасап, мол мұра қалдырғанын, тарих беттерін ақтарып, олар туралы оқып, білгенде ғана анық көздері жетпек. Осыдан сандаған жылдар бұрын қазақ ұлтын қараңғылықтан алып шығып, жарқын болашақтың жолын сілтеп, біліммен сусындатуда үлкен еңбек сіңіріп, кейінгі ұрпаққа өшпестей мұра қалдырған да осы Алаш азаматтары еді ғой. Олар Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, тағы да басқалар. Содан бері уақыт дегенің алға жылжып, арада бір ғасырдан асса да Алаштың біртуар қайталанбас дарындыларының кейінге қалдырып кеткен мол мұралары қазіргі жас ұрпақтар үшін таусылмас қазына.

«Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып күн болам.

Қараңғылықтың кегіне

Күн болмағанда кім болам», – деп Сұлтанмахмұт Торайғыров жырлап кеткендей, Алаш зиялылары салған жол мәңгілік ұлы жол болмақ.

Ендігі тоқталып өтер бағытымыз да осындай зиялыларымыздың оқулықтарының мәні мен маңызын бүгінгі ұрпаққа тағы бір айтып жеткізу.

Қалай дегенде де әлеуметтік тегі әркімнің қазақ интелегенциясының 1917 жылғы революцияға дейінгі идеялық-саяси көзқарастарында айырмашылықтар болмай қалған жоқ. Дей тұрсақта, олардың басым көпшілігі орыс революциясы негізінде саяси күрес аренасына шыққан либералдық-демократиялық партиялар мен топтардың жағында болумен қатар, сол уақытта қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде пайда болған россиялық мұсылмандардың саяси қызметіне де тікелей араласты.

Қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастаған бөлігі «Қазақ» газетін шығарып, соның төңірегіне топтасып, кейін Алаш партиясының ұйытқысы болса, екінші М.Сералин бастаған бөлігі «Айқап» журналының төңірегіне топталды. Осы екі ұлттық басылым арқылы олар халықты оқуға, мәдениетке, көшпелі шаруаларды отырықшылыққа шақыруда, шаруашылықты жүргізудің прогрессивті түрлерін, әйел теңдігін насихаттауда оңды істер тындырып, патша үкіметі тарапынан жүргізіліп отырған отаршылдық саясатқа қарсы қоғамдық пікір қалыптастыруда айтарлықтай жұмыстар атқарды [1, 36-38].

Алаш қозғалысының көсемі, ұлттық ғылымның негізін салушы, ағартушы қайраткер ғалым, А.Байтұрсынов жаңа отандық ғылымның көшбасшысы ретінде қалыптасты. Оның 1909 ж. шыққан «Қырық мысал» 1911 ж. жарияланған «Маса» жинақтары сол кездегі халықтың санасын оятуға себепші болды. Сонымен қатар ғалымның «Оқу құралы» (1912), «Тіл – құрал» (1914), «Әліпби» (1924), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Баяншы» (1926) еңбектері ұлт философиясының негізін қалады.

Сондай Алаш зиялыларының тағы бірі Міржақып Дулатов 1909 жылы Қазанның «Шарқ» баспасынан «Оян, қазақ!» атты кітабын шығарды. Дәл сол жылы қазақ халқына өз тілінде, оның болашақтағы бүкіл интеллектуалдық қабілетінің жаршысындай, көркемдік ойлау мүмкіндіктерінің алғашқы қарлығаштарындай болып үш бірдей өлең кітабының баспа жүзінде жарық көруі – біздің рухани, мәдени өміріміздің болашағы үшін тарихи оқиға болғанын осы тұста ерекше атап көрсеткіміз келеді. Олардың біріншісі – 1909 жылы Петербургтен Кәкітай бастырып шығарған Абай өлеңдерінің алғашқы жинағы. Екіншісі – Крылов шығармаларынан жедел аударып, тағы сол Петербургтен бастырып шығарған Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалы». Үшіншісі – өзіміз сөз қылып отырған Міржақов Дулатовтың «Оян, қазағы».

Шөліркеген адамның таңдайын жібіткен бір жұтым сусынның қадірі қандай болса, туған халқының рухани өміріндегі бұл үш жинақтың да маңызы дәл сондай еді. Сондықтан, алдыңғы екеуі сияқты «Оян, қазақ!» та қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, аз уақыттың ішінде ақынның атақ-даңқын өте алыс қияндарға алып көтерді. Бұл кітаптың қазақ халқын қараңғылықтың, құрсауынан құтқаруда орны ерекше болды [2, 4-8].

«Оян, қазақ!» Қазақстанның барлық аймақтарында кеңінен тараған, оған кітаптың қазақ өлкесінің алыс өңірі Алматыға дейін жетіп, жергілікті кітап дүкені арқылы оқырмандарға таралғандығы дәлел.

Екіншіден, Қазақстанның Жетісу өңірі сияқты басқа аймақтарынан да айтарлықтай зиялы қауым болған. Осы қауым «Оян, қазақты» өздері ғана оқумен шектелмей, оның мазмұнын халық арасында мүмкіншіліктері жеткенше кеңінен насихаттаған. Үшіншіден, «Оян, қазақтағы» жалпы демократиялық талап-тілектер жергілікті халық ішінде отаршылдыққа қарсы саяси хал-ахуал қалыптастыруға қызмет еткен. Сондықтан да патша әкімшілігі ол кітапты патшалық тәртіп үшін зиянды шығарма деп бағалап, оны «тұтқындаған». «Оян, қазақ!» ең алдымен патша үкіметінің отарлық саясатын әшкерелеумен, сынаумен құнды.

М. Дулатов қазақтың сол кездегі қазақтың езілген, адасқан, тығырыққа кез келген халін барынша дәл көрсетті. Түптеп келгенде Міржақып халықты оқу, өнер үйрену арқылы оянуға, мұсылманшылық арқылы имандылыққа шақырды. Ал, 1913 жылы жарияланған «Азамат», 1915 жылы шыққан «Терме» атты өлең жинақтары да қаламгердің ақындық-азаматтық беделін елге аса елеулі етті. 1917-1918 жылдары Алаш қозғалысын жандандырып, Ресей халі ауырлағанда ел тәуелсіздігіне қатысты мәселемен шұғылданды. Екі бөлімді «Есеп құралын», «Балқия» атты пьесасын, библиографиялық көрсеткішін жарыққа шығарды. Ел ішінде жас ұрпаққа білім нәрін сеуіп жүрген Міржақып сияқты көңілі сергек, көкірегі ояу жас мұғалім халықтың тағдырына байланысты саяси-әлеуметтік мәселелерден оқшауланып самарқау қала алмағаны, әрине заңды еді. Ол кезде Міржақып осынау тың сонарда алдынан із салып кеткен Ахмет ағасының есімін де еміс-еміс естіп жүретін. Өйткені, жақсының атыәрбір қыр асқан сайын өсіп, зорайып отыратын қазақ даласында осы өңірдің өз түлегі, кешегі Байтұрсынның ұрпағы Ахметтің сонау Қарқаралы жақты дүбірлеткен атақ-даңқы Торғай табанында да жаңғырығып жатпауы мүмкін емес еді.

Алаш оқулықтары – бұл салыстырмалы түрде өте кең ұғым. Бұған Алаш тұсындағы оқу құралдарыда (мысалы Тұрғанбайұлы М. Пайғамбар заманы. Бастауыш мектептің соңғы жылы үшін-Оренбург: Ғ.Ғ. Хусайнов уә ширкәсінің мәтбәгәсі, 1915.-51 б). Алаш қайраткерлері жазған оқу құралдары да кіреді. Мұның ішінде, мысалы, «Медресе Ғалия» шәкірттері жазған дүниелер де бар (Қазақ уә қырғыз балалары үшін осул саутия илә жазылған әліппе яки төте оқу).

Әйгілі Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925ж. арасында 7 рет қайта басылып, ұлтты ағартуға үздіксіз қызмет етті. 1926ж. ағартушы «Әліпбидің» жаңа түрін жазды. Қайраткер «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулығы арқылы қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытуды мектепте белгілі пәні арқылы да үйретуге болатынын дәлелдеді. А.Байтұрсынұлы Халық ағарту комиссары (министр) болып тұрғанда оқулық жазу ісі біршама жүйеленді. Авторлар жоқ кезде «білікті оқығандарға жаздырту» (тапсырыс) деген ұғым шықты. Ахмет Байтұрсынұлының, Қошке Кеменгерұлының лингвистика, тарих, әдебиеттану, методика; Міржақып Дулатұлының, Әлімхан Ермеқұлының, Сұлтанбек Қожанұлының математика; Жүсіпбек Аймауытұлының психология; Мағжан Жұмабайұлының педагогика; Елдес Омарұлының физика, геометрия; Жұмақан Күдеріұлының биология; Х.Досмұхамедұлының зоология, лингвистика, анатомия; Телжан Шонанұлының тарих, тіл; Мұхтар Әуезұлының әдебиет; Жұмағали Тілеуліұлының медицина ғылымына байланысты оқу-құралдары жарық көрді. Әлихан Бөкейхан бастаған енді бір топ ғалым орыс тіліндегі дүниелік ғалымдарды танитын оқулықтарды, ғылыми еңбектерді қазақ тілінде аударып бастады [3, 107-110-160, 47].

Ал А.Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсынұлының реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен қатар оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, алфавитті негізге жазған алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылдың бір өзінде осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері де қолдана бастапты. Байтұрсынұлының реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен роль атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі тұтып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады [4, 176-18].

Бұл арада зиялыларымыздан келе жатқан ұлылар даналығының ұрпақтан ұрпаққа сарқылмас мұра болып жалғаса беретінін тағы бір зерделеп, ой легінен өткізгендей болдық. Демек, Алаш қайраткерлері жазып қалдырған оқулықтардың білім нәрімен сусындаған жас жеткіншектеріміз үшін мәні мен маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм алашорда-Алматы: «Ататек», 1995-256 б.
2. Әбсеметов М., Дулатова Г. Міржақов Дулатов шығармалары Алматы: «Жазушы» баспасы 1991-375 б.
3. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Алматы: Сардар, 2014, 528 бет.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, «Ана тілі», 1992, 448 б.

Ержан ШАГИМОЛДИН,
тарих магистрі,
ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі

АЛАШ АВТОНОМИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАЗЫНАСЫ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ

1917 жылы Ақпан революциясы жеңіске жетіп, қазақтардың тәуелсіздікке ұмытылысы мен алғашқы іс-әрекетінің нәтижесінде Қазақ комитеттері құрылды. Алаштанушы-ғалым М.Қойгелді: «Қазақ комитеттері 1917 жылы өмірге келген Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің жергілікті комитеттеріне айналды», – деп орынды атап көрсетеді [1]. Осылайша, Қазақ комитеттерінің мемлекет құрушы саяси қызметі ашып көрсетілді.

1917 жылы 10 наурызда Оралда, ал 11 наурызда Семейде облыстық Қазақ комитеті құрылды [1, 295]. Семей облыстық атқарушы комитетінің құрамына Алаш қозғалысы қайраткерлерінен Р.Мәрсеков пен Б.Сәрсенов кіреді [2]. Қазақ комитеттерінің Жарғылары мен Ережелерінде болашақ Алаш автономиясының ұлттық қазынасы қалыптасуына алғышарттар жасалды. Бұған Орал облыстық Қазақ комитетінің Жарғысында: «Комитеттердің қазынасын халықтың өз еркімен берген қаржысы құрайды» деп жазылған тармағы дәлел [1, 297]. Семей облыстық атқарушы комитеті Уақытша Үкіметтің Министрлер Кеңесінің төрағасы, князь Г.Е.Львовтің 1917 жылғы 21 наурыздағы жеделхаты негізінде, уезд комиссарларына болыстық комитеттерді құру жұмыстарын ұйымдастыруды тапсырады [3].

Қазақ комитеттері жаңа саяси жағдайда қазақ қоғамын бастаушы саяси күшке айналды. Қазақтың өзекті мәселелерін жалпыұлттық ауқымда жинақтап, ұлттық келісімге келіп, ұлттық мұратты анықтау мақсатында қазақ сиездеріне дайындық жұмыстарын ұйымдастырды.

Қазақ сиездерін 1917 жылдың 2-8 сәуір аралығында Орынбор қаласында өткен Торғай облысы қазақтарының сиезі бастап берді. Газет бетінде берілген хабарламада: «Сиезге Торғай және Орал облысы қазақтары қатысады», – дегенмен, оған Семей, Ақмола, Сырдария облыстарынан, Бөкей ордасынан, Орынбор губерниясынан, Ташкент, Уфа, Қазан қалаларынан да өкілдер келіп қатысты. Сиезді кіріспе сөзбен Ә.Бөкейхан ашады. Сиез жаңа тәртіп туралы, жер мәселесі, земство сияқты көкейкесті 13 мәселені қарастырып, қаулы қабылдайды. Делагаттар болашақ Алаш автономиясының ұлттық қазынасын қалыптастырудың алғышарты болған «Жұрт ақшалары» бөлімін бекітеді. Ол екі тармақтан тұрды. Оның бірінші тармағында: «І. Ескі үкімет заманында орынсыз жиналған халық ақшалары бар. Сол ақшалардың қай орында екенін Торғайский областной правлениеден һәм крестьянский начальник мекемелерінен біліп, Торғайский областной комиссардан өтінеді, халық өзі ұйғарғанша жоғарғы ақшалардың жұмсалып кетпегендері сақталып тұрсын», – деп белгілеп, Торғай облысы мекемелерінің қаржысын бақылауға алып, Алаш қозғалысының әлеуетін арттыру және оның әрекет ету шеңберін кеңейту мақсатында ерікті түрде жиналған қаржыларды пайдалану және қаржылық демеушілік көрсетудің заңды тетігін қалыптастырған екінші тармағын қабылдады. Онда: «Азаттық жолында қызмет еткен саяси ерлердің мұқтаждықтарына «Қазақ» басқармасы арқылы көмек беруге қаулы қылынды», – деп көрсетілді [4].

Алаштанушы-ғалым М.Қойгелді: «Орынборда өткен облыстық қазақ съезі, шын мәнінде, облыстық шеңберден шығып, жалпыұлттық деңгейге көтерілді. Сонымен бірге Торғай облыстық қазақ съезі басқа облыстық қазақ сиездеріне ең өзекті мәселелерді көтеріп, нақты шешімдер қабылдаудың үлгісін де танытты», – деп сиезге өте әділ әрі нақты баға берді. Міне, осы бағыттағы шешімдер басқа қазақ облыстарында өткен сиездерде де қабылданды. Мәселен, Семей облысы сиезінде қабылданған қаулының «Жергілікті істер халықтың өз қолында болу» деген бөлімінің үшінші тармағында: «Алым-салықты бөлу, керегіне жұмсау һәм тексеріп есеп алу комитеттер арқылы өз еркіне берілсін» деп белгілейді [5], ал осы сиез қаулысының «Қазақ ақшалары» бөлімінде: «А) Қазақтан жиылатын земский

һәм частный ақшалар қай орынға ұсталатындығын; Б) Әр уақытта һәртүрлі орынға деп жазылған көп ақшалар тиісті орнына ұсталып-ұсталмағандығын, осы ақшалардың бәрін іздеп, анығын тауып, өз қолына алу областной қазақ комитетіне тапсырылсын. Егер де бұл ақшалардың ұсталмай қалғаны болса, бұдан былай халықтың рұқсатынсыз һеш орынға ұсталмасын.

1. Қазақ ақшасына салынған үйлер, ссудный кассадағы ақшалар Қазақ комитетінің билігіне берілсін.

2. Бұдан былай земский ақшалар жиылып, областной Қазақ комитетінің пайдасына берілсін.

3. ТБастауыш мектептерде оқу қазақтың өз тілінде оқытылатын болғандықтан бастауыш ышқолдарға һүкімет тарапынан берілетін ақша Қазақ комитетінің билігінде болу тиіс.

4. Областной Қазақ комитетінің халықты ұйымдастыру жұмыстары үшін ұстауына болыс басы елдің байларынан, ауқаттыларынан алып, 1000 сомнан жиылып тез берілсін.

5. Бұл жиылатын ақшаның 10 мың сомы бостандық, теңдік әперу жолында құрбан болған саяси ерлердің жетім-жесір қатын-балаларының пайдасына берілсін», – деген қаулы қабылдайды [6]. Бұл облыстық қазақ сиездері барысында, жергілікті аймақтардағы қаржы тетіктері Қазақ комитетінің құзырына бекітілгенін айқындайды. Осылайша, қазақ комитеттері Алаш автономиясының ұлттық қазынасы қалыптасуына жол ашты және Алаш қозғалысының жаңа сапаға көтерілуіне мүмкіндік берді.

Қазақтар қоныстанған облыстардағы облыстық сиездердің нәтижесінде Торғай облыстық сиезінде құрылған Айырықша Комиссияның ағзалары Ә.Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Сейітғазы Қадірбаев, Ғұмар Есенғұлов, Имам Әлімбаев, Есен Тұрмұхамедов, Керей Тұрымов 1917 жылы 21-26 шілдеде I жалпықазақ сиезін шақырды [7]. Сиездің нәтижесінде қаулы қабылданды, оның V-ші «Земство» бөлімінде: «Уақытша үкіметтің жаңа шығарған законы бойынша дала уалаяттарында болосной земство отырықшы елдерде және ашылсын, көшпелі елдерге земство кіргізу еркі болашақ областной земский собраниеде болсын деген. Сиез бір уезден екінші уезге көшіп жүретін елдерді ғана «көшпелі болыстар» деп біледі.

1. сиездің қаулысы, көшпелі елдерде де отырықшылардікі секілді тоқтаусыз болосной земство ашылсын.

2. Болосной һәм уезной гласныйлардың сайлауы бір мезгілде құрылсын.

3. Болосной земский управада бес ағзадан артық болмасын.

4. Орыс пен қазақтың сайлауына уезной һәм облосной комитеттер арнаулы инструкторлар шығарсын» – деп қаулы етеді [8]. Бірінші жалпықазақ сиезінің нәтижесінде ұлттық қазынаның ең басты кірісінің бірі – земство салығы жиналатын өзін-өзі басқару ұйымын құруына заңдық негіз жасап беруімен құнды.

1917 жылдың көктемінде қазақ комитеттерінің құзыры облыстық сиездерде қаралып, жергілікті атқарушы билік органдары құрылуының заңдық негізін қалыптастырды. Ал 1917 жылдың жазында өткен I жалпықазақ сиезі өзін-өзі басқару ұйымдары құрылуының заңдық негізін қалыптастырды. Осы жағдайлар Алаш қозғалысы қайраткерлеріне II жалпы қазақ-қырғыз сиезінде Алаш автономиясы мен оның ұлт қазынасын құру туралы қаулы қабылдауына мүмкіндік берді.

1917 жылы Орынбор қаласында өткен II жалпықазақ-қырғыз сиезінде Ұлт қазынасы мәселесі VI мәселе етіп қойлып, оның күнтәртібінде жан-жақты қарастырылды. Нәтижесінде: «Халықтан милиция, оқу комиссиясы һәм Алашорданың расходына жиылатын ақша әзірге ұлт қазынасы болып табылады. Түпкілікті ұлт қазынасын түзеу Алашорданың міндетінде», – деген қаулы қабылдап, Алаш автономиясының ұлттық қазынасы қалыптасқаны мәлімделді [9]. II жалпы қазақ-қырғыз сиезі Алашордаға ұлт қазынасына қарыз ақша алуды тапсырды. Алайда, әзірше, бұл қаулының жүзеге асқандығы немесе аспағандығы туралы толыққанды ақпарат анықталмады.

Алаш автономиясының ұлттық қазынасын құру ісі II жалпы қазақ-қырғыз сиезіне дейін қолға алынған. Ол Алаш автономиясы тұрғындарының демеушілік қаржыларынан құралды.

1917 жылы 25 қарашада Семей уезінің сиезі өткізіледі. Сиез күнтәртібінде: ұлттық қазынаны құру мәселесін арнайы қарап [10], бір сағаттық жұмысы барысында ұлт қазынасының есебіне 16 мың 370 сом ақша жинайды [11]. Сиез әрбір болыс және ауыл комитеттерінде ұлт қазынасына арналған жәшіктерді орналастыру, арнайы өкіл адамдар тағайындап, оларға куәліктер беріп, елден ұлт қазынасы есебіне арнап қаржы жинастыруға жіберу туралы қаулы қабылдайды. Ұлт қазынасының қызметін, маңызын түсіндіруді аймақтың мұғалімдері мен оқығандарына жүктейді. Осы сиезде Ақым қажы Аңдамасов мүлкінің 10 % бөлігін ұлт қазынасына өткізеді. Оның бұл іс-әрекеті сенсацияға айналады және бүкіл Алаш жұртына үлгі-өнеге етіп көрсетіледі. Оның есімі мерзімді баспасөз беттерінде кеңінен тарайды. Атақты меценат туралы «Сарыарқа» газеті: «Ол не азаматтық қылды. Ол ұлт қазынасына 10 мың сом берді. Оның несі таңсық. Қазақта бір кісінің ұлт үшін он мыңдап ақша беруінің біріншісі болғандығы үшін таңсық. Барлығы 60-70 мыңдай сомасының жетіден бірі – он мың сомды ұлт

пайдасына бөліп беретін қазақтан да ұлт баласы шыққандығы таңсық. Жүз миллионға ие болып, екі миллион беріп отырған ноғайлардың тағифинан 70 мыңға ие болып, он мыңын беріп отырған Ақым қажымыздың һәмматын кем дей алмаймыз... Осының бәріне шыдап жүргендік Ақым қажының ұлтшылдығы, азаматтығы екендігі енді тым ашығырақ көрінді. Көбейсе, біздің осындай қажыларымыз, тезінен-ақ ержетер едік-ау!» [12], – деп жоғары береді. Бұл оқиға ірі шаруақожалықтары мен кәсіпкерлердің ұлттық мемлекет құру бағытындағы ұмтылыстарының жоғары болғандығын көрсетеді.

1917 жылы 15 ақпанда Павлодар уезінің сиезі өтеді. Сиезде Абайұлы Тұрағұл мен Дулатұлы Міржақып сөз сөйлеп, ұлттық қазына есебіне 53 мың 239 мың сом қаржы жиналады [13]. Оның ішінде 21 мың 939 сомы қолма-қол жиналса, 31 мың 300 сомын артынан тапсырмақ болады. Сиезде қомақты қаржы соммасымен бірге, шағын қаржы соммалары да өткізіледі. Бұл Алаш автономиясын жоғары әлеуметтік топтармен бірге, төменгі әлеуметтік топтардың да қолдағанын көрсетеді.

Павлодар уезінің сиезі ұлтаралық сипатымен де ерекшеленді. Съезге ноғай, орыстар қатысып, Алаш автономиясының ұлттық қазынасына қаржылай демеу жасайды. Ноғай азаматы Сатаров Хафиз астындағы жалғыз атынан түсіп, ұлт қазынасына тапсырады [13, 146]. Съезге қатысып тұрған Гавриил Колмогоров деген орыс азаматы бір мың сом ақшасын суырып, қазына есебіне өткізеді [13, 146]. Осы жағдайлар Алаш автономиясын тек қана қазақ ұлты ғана емес, сонымен қоса оның аумағында тұрған өзге этностар да қолдағанын айқындайды.

II жалпы қазақ-қырғыз съезінің желтоқсан айында өткізілуінің саяси астары бар еді. Алаш қозғалысы қайраткерлері жыл соңында қазына есебіне салық жиналатынын есепке алып, осы жағдайды орынды қолдана алса, Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясының алдына қойған мақсаттары мен міндеттерін орындауға бірден кірісіп кетуді көздеді. Олардың жоспарлары алғашқы бетте біршама сәтті жүзеге аса бастады. Ол қазақ съездерінде Алаш автономиясы тұрғындарының ерікті түрде қазына есебіне қаржылай демеушілік жасауынан-ақ байқалды.

Алашорда үкіметі II жалпы қазақ-қырғыз съезінен кейін Алаш автономиясы аймағынан әскер, түтін, земство сияқты салық түрлерін жинады [14]. Халықтан салық жинау біршама тұрақты әрі жүйелі түрде жолға қойыла бастады. Бұған 1918 жылы 24 наурыз, 6 сәуірдегі Семей уезіндегі болыстардың земство салығының қарыздары туралы журналы дәлел. Онда Семей уезінің әрбір көшпелі және отырықшы болыстары өтеген земство салығының соммасы мен өтелмеген қарыз соммасы тиынына дейін көрсетілген. Журналда берілген мәліметтерде, 1917 жылы Семей уезінің 21 көшпелі болысынан жиыны 91 015 сом 08 тиын алым қазынаға түсуге тиісті болса, оның тек қана 44 мың 608 сом 87 тиыны ғана алынғаны, ал 46 мың 400 сомы алынбағаны жазылған [15]. Семей уезінің отырықшы тұрғындарынан жиыны 13 мың 686 сом 2 тиын қаржы жиылуы қажет болса, оның 7 мың 551 сом 52 тиыны жиналғандығы, ал 6 мың 164 сом 50 тиыны жиналмай қалғаны жазылған [16]. 1918 жылдың 24 наурыз, 6 сәуір айындағы Семей уезінің көшпелі және отырықшы тұрғындарынан алынатын земство салығы журналындағы соммасының 50-ы % ғана жиналғандығын көреміз. Әрине, жаңа ғана құрылған үкімет үшін мемлекет ісін жүргізу оңай түспейтіні анық. Алайда, үкіметтің земство салығын толыққанды жинақтай алмауына, ең бірінші кезекте автономия аймағында азаматтық соғыс жағдайының қалыптасуы ықпал еткені түсінікті.

1918 жылы ақпан айында Семей облыстық земствосының жиналысы өтіп жатқанда, большевиктер қолайлы жағдайды пайдаланып, билікті басып алмақшы болады. Алайда, большевиктердің әрекеті жүзеге аспай қалды, себебі Машинский басқаруындағы және жаттықтыруындағы Алаш автономиясының 200-ге жуық милициясы оған жол бермеді. Жағдай Омбыдан Звездовский әскері келген соң, мүлдем өзгереді [17].

1918 жылы 6 наурызда большевиктер Алаш әскерін таратып жібермекші болады. Оған Алаш әскерінен Қазы Нұрмұхамедұлы наразылық танытады. Большевиктер Алаш милиционерін жүрегінен атады. Осы оқиғадан кейін Алаш автономиясында большевиктер ықпалын нығайтып, үстемдігін орната бастайды. Бұл Алаш автономиясының ұлттық қазынасына да қауіп төндіріп, жұмысының тұрақты сипат алуына кедергі келтіреді. Оған 1919 жылы наурыз айындағы Семей уезі Земство басқармасының 1919 жылғы 8 наурыздағы қатынасқа берген жауабы дәлел. Онда Семей уезінің басқармасы Делбегетей болысынан 1917 жылғы земство салығының қарызы, 4 мың сом түтін салығы, 500 сом әскер салығы алынғандығын мәлімдейді. Сібірде бейбірекетсіздік орнап, көптеген қалаларды большевиктік Кеңес билігі басып алып, қазынаны тонау қауіпі туындағандықтан, Делбегетей болысынан алынған салық қазына есебіне уақытылы тапсырылмады деп себебін түсіндіреді [18].

Алашорда үкіметінің алдында екі жол тұрады: бірі, ашық қарсы шығып соғысу, екіншісі, большевиктердің үстемдігін уақытша мойындап, астыртын түрде күрес жүргізу. Алашорда үкіметінің басшылығы екінші жолды таңдады. Семей облыстық комитеті казактарға және облыстық кеңеске де өкілдерін жібереді. Қазақ комитетінің одан басқа әрекетке шарасы да болмады. Алайда, облыстық

комитет облыстық кеңеспен ресми келісім орнатып қарап отырмайды. 1917 жылғы желтоқсан айында өткен ІІ жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулыларын жүзеге асыруды қолға алып, большевиктер билігін жою мақсатында уездерде құпия ұйымдар құрады. 1917 жылы сәуір айында тағы да бір құпия ұйым жұмыс жасап жатқандығы анықталады. Алғашқы сәтте Семей округтік сотының төрғасы Н.В.Вайсермен байланыс орнатып, оның құрамына өздерінің үш ағзасын енгізеді. Әскер әрекеттерін Токтамышов басқарса, азаматтық істерді Биыхмет Сәрсенов пен Халел Ғаббасов басқарады. Алаш автономиясы құпия ұйымға 35 мың 5 сом қаржылай қолдау көрсетеді [17, 154].

1918 жылы 17 мамырда Алаш арыстары Алаш қаласынан Сор шатқалына барып орналасады. 1919 жылы 14 сәуірде Семей облыстық земство басқарамасының төрағасы Р.Мәрсекөв, оның орынбасары Х.Ғаббасов, ағзасы Ә.Сәтбаев: «Құпия ұйымның құрылған кезінен бастап, оның барлық қызметін қаржыландыруды толығымен жүзеге асырдық», – деп көрсетеді. Бұл Алашордасы бақаруындағы Алаш автономиясы ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік деңгейге көтерілгенін көрсетеді. Сонымен қоса Алаш автономиясының ұлттық қазынасында қомақты қаржы жинақталғанын Алашорда үкіметінің Батыс бөліміндегі оқиғалар растайды [17, 155].

1918 жылы 7 желтоқсанда Жымпитыда көтеріліс орын алып, Алашорда бөлімінің кассасындағы 1 миллион сом қаржы тонағандығы хабарланады [17, 101]. Бұл Алаш автономиясы ұлттық қазынасы мен ұлттық әскері бар Ресейдегі біршама саяси ықпалды мемлекетке айналғанын айқындайтын факт.

Семей уезі земствосының кезекті жиналысында земство салығы қарастырылып, 1918 жылғы 1 қазан айында земство салығы есебінің журналы бекітіледі. Осы журналдағы есепте Семей уезі тұрғындарынан 1 миллион 854 мың 973 сом ақша жинастыру жоспары бекітілген. 1918 жылы 21 қарашада Семей уезі Земство басшылығы 1918 жылғы Земство алымын 13 желтоқсанға дейін толықтай өткізу туралы ұсыныс жасаған. Уез шаруаларының шағын бөлігі болмаса, басым бөлігі қолдап, тіпті, артығымен өткізгені мәлімделген. Басқама бірқатар шараларды қолға алғанына қарамастар, уездің қазақ тұрғындары салықты төлей алмай отырғаны жазылған [19]. Бұл Алаш автономиясының ұлттық қазынасын қалыптастыру оңайға соқпағанын көрсетеді. Оған бұрынғы патша үкіметі кезінде қалыптасқан саяси жағдай кері ықпал етті және Алашорда үкіметіне оның салдарымен күресуге тура келді.

1918 жылы 6 наурызда Семей уезі Земство басқармасы Аққұм болысының атқарушы комитетіне №1026 жеделхат жолдап, болыс халқынан салық жинаудың қиындығын және болыс халқы санының әртүрлі көрсетуін түсіндіруді сұрайды [20]. Бұл патша үкіметі кезеңінде болыстыққа талас барысында, болыс халқының санын бұрмалау мен тұрғындарының жасын дұрыс көрсетпеу, Алашорда үкіметіне салық жинауға кедергі келтіргенін айқындайды.

Семейтау болысы №2 ауылының ақсақалы Семей уезі басқармасының төрағасы атына жазған өтінішінде, Семейтау болысының атқарушы комитетінің төрағасы билігін асыра пайдаланып, жеке басы үшін елден артық салық жинағанын айтып арызданған [21]. Патша үкіметі кезінен келе жатқан болыстық билікке талас – Уақытша үкімет кезінде құрылған жергілікті комитет басшаларының арасында кеңінен тарады. Жергілікті комитеттердің билікті асыра пайдалануы, жергілікті әкімшілік басқару жүйесін тұрақсыздандырды. Бұл өз кезегінде Алашорда үкіметі есебіне қаржы жинауды күрделендірді.

1917 жылы 18 желтоқсанда Семей облыстық басқармасы Семей уезінің Сейтен болысын екіге бөлу туралы қаулы қабылдайды. 1918 жылы 29 қыркүйекте Семей уезі Земства жиналысы Свободная болысын Сейтен болысынан жеке болыс ретінде мойындаудан бас тартады [22]. Осы қаулының негізінде 1918 жылы 23/10 желтоқсанында Свободная болысының комитетіне Сейтен болысының комитетіне тапсыруды бұйырады. 1919 жылы 5 мамырдағы Сейтен болысы басқармасының мәлімдеуінше, 83 мың 262 сом 50 тиын алым әлі тапсырылмағанын мәлімдеген [23]. Жергілікті комитет басшыларының партиялық әрекетіне М.Дулатұлы 1918 жылы қыркүйек айында шыққан «Қайтсек жұрт боламыз» деген мақаласында: «Алаш тілегіне қарсы болатын кімдер екені белгілі. Бұлар екі түрлі. Бірі – қаны қарайған, ұлт намысы дегеннен бейхабар, жамандықты кәсіп қылып ант ұрғандар, – дей келе, – Екінші түрі – ел ішіндегі партия құмарлар. Бұлар істеп жүрген істері жұртқа зиянды екенін ойламай, партия қуғанын, «баққа таласып жүрміз» деп адасып жүрген надандар. Егер жұрт, жұрттықты ойласа, партиясын, тым болмаса, уақытша қоя тұрып, бірлік-береке қылатын болса, Алаш аты бәйгеден келмей қалмас еді. Жоқ, жұрттық деген құр сөз болып, әркім бетімен жайылып, «баққа таласып», баяғы Иванға шауып баратын болса, Алаш тілегіне қарсы болатын болса, Алаш тілегіне қарсы болды деген осы. Алаш болып, шашау шықпай, Алаш Ордадан басқаны білмейтін болса, «жауымды мұқатам» деп біреуге тура шаппайтын болса, өздігінен келіп бізге бізді билеп кететін ешкім жоқ. Әркім өз басымен қайғы болып жатыр. Біз өзіміз біреуге шауып барып, өзіміз шақырып әкеліп, төбемізге ойнатып жүрміз. Бұл мінезіміз бұрын да белгілі еді, әсіресе, кешегі большевизм заманында көрінді. Енді мұнан бұлай

жұрттықты ойлап, бірлік қылатын болсақ, Алаш тілегінен басқаға алаң болмай, жұртқа ең пайдалы нәрсе – милицияның керектігіне көзін жеткізсек, жолымыз болғаны», - деп екі қауіптің бірі ретінде көрсетіп, өте қауіпті екенін айтып, елді қатаң сақтандырады. Жоғарыда көрсетілген себептер Алашорда үкіметінің қазынасын қалыптастыруда кездескен қысқа мерзімді себептер қатарына жатқызылады.

Алашорда үкіметі ұлт қазынасына байланысты туындаған қысқа мерзімді себептерді шешу бағытында бірқатар шараларды іске асырды. Бірінші кезекте, Алаш қозғалысы қайраткерлері оның тәуелсіздік алуға кері әсерін баспасөз беттерінде және жергілікті халықтың арасына шығып түсіндіру жұмыстарын жүргізді. Оны 1919 жылы шілде айында Семей уезі Земство басқармасының ағзасы Сыздық Дүйсембинов Семей уезінің сол жағалауында орналасқан болыстарда земство салығы дұрыс алынуын тексеріп, салық қарыздарын өтеу қажеттілігін түсіндіру жұмыстарын жүргізуге аттануы айқындайды [24].

Алашорда үкіметі патша үкіметі тарапынан және большевиктердің саясаты нәтижесінде туындаған салдарларды жою және күресу бағытында мемлекеттің мәжбүрлеу қызметін қолданды. Оған 1919 жылы 21 маусым айында Семей уезі басқармасының ағзасы А.Е.Булатовты Беген, Аққұм, Бесқарағай, Майлыбай, Сейтен болыстарына аттандыру туралы қаулы шығарып, Семей уезі милициясының бастығына Семей уезі басқармасының ағзасы А.Е.Булатовқа қолдау танытуын сұрауы дәлелдейді [25]. Алашорда үкіметіне патша үкіметінің саясаты мен большевиктердің үгін-насихаты нәтижесінде туындаған салдарлармен күресуден қарағанда, 1916 жылғы көтеріліс пен азамат соғысы нәтижесінде туындаған әлеуметтік-экономикалық жағдайдан туындаған салдармен күресу қиынға түсті. Оған Семей уезінің Белағаш және Қызылмола болысындағы оқиғаларды қарастырғанда көз жеткізуге болады.

Семей уезіне қарайтын Белағаш болысы қазақтары кабинеттік жерлерді жалдап тұрғандықтан, жерге жалға төлеп, Алашорда үкіметі қазынасы есебіне алынатын салықты уақытылы өткізе алмаған [26].

Семей уезіне қарайтын Қызылмола болысының болыстық комитетінің 30 ағзасы 1918 жылы 27 қазанда халық жиналысын ашып, 1918 жылы 18 қазанда Семей земствосының кезекті II жиналысындағы Қызылмола болысына бекітілген 4 мың 571 адамынан алынатын 57 мың 137 сом 50 тиын салықты жинай алмайтындығын мәлімдеу туралы қаулы шығарды [27], оның ең басты себебі ретінде өткен жылы орнаған құрғашылық пен егін бітік шықпай қалуы деп көрсете келе, жағдайды мал өнімдері бағасы қымбаттағанмен, қаладан сатып алатын халық азық-түлік пен киім-кешек сияқты халық тауарлары одан бетер қымбаттап тұрғандықтан, өздерінің қарайым қажеттіліктерін қанағаттандыра алмай отырғанын мәлімдеген. Олардың өзі халықтың 20 % бөлігін ғана құрайды деп жазады. Сондықтан 57 137 сом 50 тиын алымды төлеуден бас тартып, үкімет есебінен жүргізу туралы ұсыныс білдіреді [28]. Алаш автономиясының ұлттық қазынасын қалыптастырудағы қиындықтар болғаны рас. Бірақ, Алаш автономиясын жергілікті халық қолдағандықтан, оның қазынасы қалыптасып, Алашорда үкіметі атынан басқарылған Алаш автономиясы мемлекеттік сипат алды. Алашорда үкіметі автономия қазынасын қалыптастыруда сыртқы саяси күштермен ғана емес, патша үкіметі саясаты нәтижесінде қалыптасқан қазақ ұлтының жағымсыз саяси құндылықтарымен де күресуіне тура келді. Әрине, осы күрделі саяси кезеңде Алаш арыстарының саяси ерік-жігерлері шешуші рөл атқарғаны айқын. Олар қандай күрделі саяси жағдай қалыптасқанына қарамастан, зияткерлік қабілеттеріне жүгініп, саяси оптимизм мен батылдықтан айырылмады. Соның нәтижесінде Алаш қозғалысын мемлекеттік деңгейге дейін жеткізіп, Алаш автономиясын құрды.

Әдебиеттер:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. - Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. - 293 б.
2. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚР ОМММ) 15-қор, 1-тізбек, 1678-іс, 7 п.
3. ҚР ОММ 15-қор, 1-тізбек, 1678-іс, 2 п.
4. Мадияр. Қазақ съезі / «Қазақ» газеті, 1917, 22 сәуір, №226 саны // «Қазақ» газеті /Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 377 б.
5. Сиездің қаулысы. / «Сарыарқа» газеті, 1917, №3, 25 маусым // «Сарыарқа» газеті. 1917 жыл / Құраст. проф. Ғ.Әнес. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. - 35 б.
6. Семей сиезінің қаулысы. / «Сарыарқа» газеті, 1917, №5, 15 шілде // «Сарыарқа» газеті. 1917 жыл / Құраст. проф. Ғ.Әнес. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. - 58-59 бб.
7. Мадияр. Қазақ съезі / «Қазақ» газеті, 1917, 22 сәуір, №226 саны // «Қазақ» газеті /Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 376 б.
8. Жалпы қазақ съезінің қаулысы / «Қазақ» газеті, 1917, 31 шілде, №238 саны // «Қазақ» газеті /Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 406 б.

9. Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы / «Сарыарқа» газеті, 1918, №29, 25 қаңтар // Алаш көсемсөзі: 10 томдық. - Алматы: «Өнер», 2011. 10-кітап: Сарыарқа - 97; 106 бб.
10. Жас қазақ. Ұлт қазынасы. / «Сарыарқа» газеті, 1917, 5 желтоқсан, №23 // «Сарыарқа» газеті. 1917 жыл / Құраст. проф. Ф.Әнес. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. - 324 б.
11. Жас қазақ. Ұлт қазынасы. / «Сарыарқа» газеті, 1917, 5 желтоқсан, №23 // «Сарыарқа» газеті. 1917 жыл / Құраст. проф. Ф.Әнес. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. - 325 б.
12. Жас қазақ. Ұлт қазынасы. / «Сарыарқа» газеті, 1917, 5 желтоқсан, №23 // «Сарыарқа» газеті. 1917 жыл / Құраст. проф. Ф.Әнес. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. - 325 б.
13. М-яр. Ұлт қазынасы. / «Сарыарқа» газеті, 1918, 3 март, №31 // Алаш көсемсөзі: 10 томдық. - Алматы: «Өнер», 2011. 10-кітап: Сарыарқа. 146 б.
14. Шығыс Қазақстан Облысы Қазіргі Заман Тарихы Құжаттандыру Орталығы (әрі қарай ШҚО ҚЗТҚО) 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 67 п.
15. ШҚО ҚЗТҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 23 п.
16. ШҚО ҚЗТҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 24 п.
17. Алашорда: Сборник документов /Сост. Н. Мартыненко. - Алма-Ата: Малое издательство «Айқап», 1992. - 152 б.
18. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 69 п.
19. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 23 п.
20. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 50 п.
21. ҚР ОММ 15-қор, 1-тізім, 1646-іс, 24 п. а.
22. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 4-іс, 61 п.
23. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 4-іс, 61 п. а.
24. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 76 п.
25. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 75 п. а.
26. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 23 п.
27. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 41 п. а.
28. ШҚО ҚЗТ ҚО 37-қор, 1-тізім, 5-іс, 42 п. а.

Жұлдыз АҚПАР,
Журналистика факультетінің
2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ

*Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз.
Енді ешкімнің алашты,
Қорлығына бермейміз!
Өлер жерден кеттік біз,
Енді мәңгі өлмейміз!
Жасасын, Алаш, жасасын!
С.Торайғыров*

Алаштың арманын ұлттық идеяларымен Алаш ұранды қазақтың басын біріктіргісі келген бірден-бір үкімет – Алаш Орда. «Алаш идеясы» – қазақтың мемлекеттік, елдің ұлттық идеясы. Өйткені, Алаш – халқымызды бесігінде тербетіп, есейіп ат жалын тартып мінгенде бойына күш-қуат және сенім берген ұлттық идея. Алаш – ұлттың өзін бөлінбес тұтас жер, яғни территория ретінде сезінуі. Алаш – ұлттың аспан асты, жер үстінде өз орны бар ел ретінде өз еншісі мен үлесін анықтау характері. Зиялылардың Алаш атауын таңдауы да жайдан-жай емес еді. Алаш жаңа елдігіміздің, байырғы аймағымыздың рәмізі еді. ХХ ғасырда қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея қайсы десек, ол – Алаш идеясы деп жауап беруге болады. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізі де осы идеяда жатыр. Алаш идеясы үшін күрескен кезең – 1907 жылдан 1930 жылға дейінгі 30 жылдай уақытты ғана қамтыған. Аз болса да ғасырға тең уақыт.

Алаштың серкелері – Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғаббасұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы. Алаш зиялыларының алдыңғы толқыны болып есептелетін осынау тұлғалардың әрбірі мемлекет басқаруға қабілетті еді. Қазақ тарихында осындай Алаш арыстарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көптен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті.

Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да солар болды. Алаш зиялылары – елшілік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы.

Алаш қозғалысының тарихи негізі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталды десек те, Алаш идеясы одан әлдеқайда бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін еліміз, жеріміз деп ұлт болашағын ойлаған әрбір қазақ жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен. Өйткені Алаш қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс еді. Қазақ халқының үздік білім алған, кең ойлы патриот саңлақтарының пайда болуымен тұнғыш ұлттық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау бойынша бірізді бағыт ұстанды. Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады. Қозғалысқа қатысты құжаттардан Алаш қайраткерлерінің оларды іске жұмылдырып, қажет жерінде тиісті тапсырмалар беріп отырғандығын байқауға болады. Алаш қозғалысына қатысқан 17-25 жас аралығындағы жастардың ішінен кейін көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар шыққаны белгілі.

Алаш қозғалысы совет өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы. Тарихтан білетіміздей, 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында Бірінші жалпықазақ съезі өтті. Осы съезде Алаш партиясының бағдарламасы жарияланды. Ал оның негізгі ұстанымдары: Біріншіден – Ресей демократиялық федеративтік республика болуы керек. Оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз түрде әрекет етеді. Екіншіден – Ресей республикасында тең құқықтық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар ерікті болады. Үшіншіден – дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең құқылы. Төртіншіден – билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажет, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі шарт, т.б. [2]. Алаш қозғалысының, Алашорда жетекшілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты. Осы күнгі Қазақстан Республикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қалуында Алаш қайраткерлерінің орасан зор еңбегі бар. Олардың кеңес үкіметінің басшыларымен келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының осы бағыттағы қажырлы еңбегі кейін, Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болған. Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынов: «Басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді [3]. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни, мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізілуі тиіс болған.

Алаш қозғалысының негізгі идеясы демократиялы қоғам қалыптастырып, сөзсіз еркіндік пен дамудың алғышарты ретінде қазақтың ұлттық мемлекетін құру болатын. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті – сол идеяның жемісі. Алаш идеясы әсірешіл ұраншыл қазақтың ойы емес, жалпыадамзаттық құндылық этикасын сақтай отырып, отарлық езгінің құрсауында тұншыққан жұртын азаттыққа шақыру болатын. Тарихшы Мәмбет Қойгелді «Тарих – күрес алаңы» кітабында Алаш идеясы жайында: «Қазақ ұлтшылдығының өзекті жібі, дінгекті ойы «менің ұлтым өзгеден ерекше, артық» сияқты мазмұндағы ұран болған жоқ. Ол еліміз деген қазақтың оқыған азаматының надандық пен отарлық езгінің құрсауында тұншыққан жұртын азаттыққа шығару, өзгемен тең ету жолындағы қызметке әзірлігін білдіретін шешімі және осы мақсат үшін күреске шақырған үндеуі болатын» [4, 38] – дейді. Және сондай-ақ «Қазақ ұлтшылдығының концептуалдық деңгейде және жалпыадамзаттық құндылықтар арнасында қалыптасып, оны ұлт зиялыларының сенім және күрес қаруы дәрежесіне жеткізу ісінде Әлихан Бөкейхан жетекші рөл атқарды» [4, 41] дегенді де М.Қойгелді зерттеулерінде жиі келтіріп отырады. «Әлихан Бөкейхан жай қатардағы ұлт азаттық қозғалысының белсенді тұлғасы емес. Ол – жаңа мазмұн, сипаттағы қазақ азаттық қозғалысының негізін қалаушы көш бастаушысы, лидері. Оның азаттық қозғалысын жаңа интеллектуалдық деңгейге көтеру ісіндегі еңбегін кезінде бүкіл ел-жұрты, патшалық және советтік биліктер мойындаған» [4, 62] – деп жазды алаштанушы ғалым М.Қойгелді. Алаш үкіметі үшін жетекші рөл атқарған Әлихан Бөкейханның қызметін тіптен қарсыластары да мойындады. Сондай оппоненттердің бірі Бақытжан Қаратаев Бөкейханға жолдаған хатында: «Меніңше жалғыз сен ғана халықтың ықыласына лайықсың. Жалғыз сен ғана халқым үшін қызмет жасадым деп айтуға хақылысың» [5] – деп жазды. Алаш идеясы ұлттық

бірігу концепциясына алып келді. Ол тұста қазақтың оқыған, саяси орталықтарда білім алған, мемлекет құрылысын қалыптастыру жөн-жосығын білетін ұлт зиялыларының басын біріктірді. Соның арқасында Алаш идеясын аясында мыңдаған қазақтың басы бірікті. Мұхтар Құл-Мұхаммед «Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы» атты еңбегінде: «Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихындағы жиырмамыншы ғасырдың алғашқы ширегін «саяси күрестер мен рухани жаңғыру кезеңі» деп айтуға әбден болады. Бұл кезеңде саяси күрес сахнасына Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің бет алыс бағдарларынан әбден хабардар, экономика, құқық тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының үркердей озық ойлы тобы шықты. Олардың басым көпшілігі ғылымға емес – утопияға, демократияға емес – авторитаризмге негізделген большевизм идеясын қабылдамай, баррикаданың арғы бетіне шығып, өз елінде, өз жерінде отырып азап шеккен қазақ халқының мұң-мұқтажын қорғауды мақсат еткен «Алаш» партиясын ұйымдастырды. Ел алдындағы ұлы мақсаттарды жүзеге асыратын атқарушы билік органы – «Алаш Орда» үкіметін құрып, ұлттық-аумақтық негіздегі «Алаш автономиясы» мемлекеттігін жариялауға талпыныс жасады». Бұл идея сол уақыттағы советтік-тоталитарлық жүйеге ұнамады. XX ғасырдың басында қалыптасқан Ұлттық идеяны советтік билік өз қолымен түншықтырып, саяси көшбасшылар мен ұлт зиялыларына қуғын-сүргін ұшыратты. «Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған XX ғасыр басындағы осы бір қазақ зиялылары алдыңғы қатарлы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби мұралары да ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналып, зерделі зерттеулерге объект бола алмады» [6], – дейді Алаш қайраткерлері тақырыбында сүбелі үлес қосқан ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед.

Әлихан Бөкейхан Тәуелсіз Қазақстан мемлекетін құру идеясы қазақтың ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, халықтың сана-сезімін оята жүріп, бодандық құрсауын бұзып шығуға болатынын көрсетті. Жемісін Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті көрді. Бүгінгі билік сол идеяны мойындамаса да, Әлиханды ұлт көсемі ретінде тани алмаса да, Алаш көсемінің құрған мемлекетінде өмір сүріп отыр. Ұлы «Орыс идеясы» іспетті ұлттың саналық рухани болмысын анықтайтын «Алаш идеясы» қазақ топырағында қалыптасты. Өркенін жайды. Ұлттық идея негізінен XX ғасырдың басында әлемдегі, Ресейдегі геосаяси жағдайдың өзгеруімен жүзеге асқанымен, оның әлеуметтік, саяси, рухани тамыры ғасырлар тереңінен бастау алғанын ұмытпаған абзал. Алаш бірлігі. «Елге ел қосылса құт» деген халық даналығы бар. Кезінде тағдырдың талайымен атамекеннен жырақ, сыртта қалған қандастарымыздың мәселесі кімді де болса толғандырары анық. Бұл мәселе – Алаш зиялыларын да толғандырған мәселелердің бірі. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның: «Түбі телім болған қазақтар басын қоспай қазақ қазақ болмайды» [7] – деген сөзінен-ақ Алаштың арманын бөліп-жармай, Алаш ұранды Қазақтың басын біріктіргісі келгенін ұғамыз. Алаш қайраткері Халел Досмұхамбеұлы: «Біздің мақсатымыз барлық Қазақтың басын қосу болатын. Сондықтан Қытайдағы қазақтарды да қосып алуды қарастырдық. Әрине, ондағы қазақтар өздері мекендеп отырған территориясымен Алаш Орда құрамына кіру керек деп есептедік. Бұл жоспар сол қиял күйінде қалды, іс жүзінде ешнәрсе де атқарылған жоқ. Бұған қазақстандық қазақтардың қалай қарайтыны маған белгісіз. Жат жердегілердің жағдайы өте ауыр күйде, өмір сүру дәрежесі төмен, сондықтан бірігуге қарсы бола қоймас деп ойладық» [8] – деп атап көрсетті. Бұл Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның да түпкі мақсаты еді. Осы идеяның жемісі Қазақ газетінің санында да көрініс тапты. Онда алашордашылар саяси эмиграция туралы: «Қазақтың Қазақстаннан басқа отаны жоқ. Сондықтан да қазақ үкіметінің мүшелері қазақ ішінде қалуы тиіс. Егерде біз теңдікке қол жеткізгіміз келсе, онда қазірден бастап тереңдеп ойламасақ болмайды. Бүгін не ексек, ертең соны орамыз» [7,82б.] – деген. Бұл – Алаш идеясы мен оның көсемі Әлихан Бөкейханның ұлттық бірігудің басты пәлсафасы. Қазақ ұлтының толықтай бірігу саясатындағы ұстанған идеологиясының бір тарамы. Сондай-ақ Алаш зиялыларының Қытайдағы қазақтар жөніндегі тұжырымды пікірлері Шыңжан қоғамдық ғылымдар институты журналының 2004 жылғы №3 санында Қалиолла Нұртазаұлының «Әнші Әсет» атты мақаласында талданып көрсетіледі. Онда Алаш Орда үкіметінің жетекшісі Әлихан Бөкейханның Қытай қазақтарына үндеу хат жазып, оны Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсекөв қатарлы күрескерлерге Шыңжан қазақтарына жеткізуді тапсырғандығы айтылады. Бірақ, мақалада бұл хаттың мазмұны хақында нақты ештеңе айтылмаған. Дегенмен, жоғарыдағы азаматтардың Шәуешек қаласында Құлжа мен Тарбағатай өңірінің игі жақсыларымен жиын өткізуі және Ахмет Байтұрсыновтың Алтай қазақтарына хат жазып, оны жеткізуді Әсетке тапсыруына қарап үндеу хаттың мазмұнынан байқаймыз. Тек хат, үндеу жазып қоймай, алаш ардақтылары 1918 жылдың жазында Қытайдың Шығыс Түркістан аймағына сапар шегеді. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Садық Аманжолов, Райымжан Мәрсекөвтер бар, жұмбағы әлі де ашылмаған белгілі сапарда олар үш мақсатты көздейді: 1. «Алаш Орда» үкіметінің

Шығыстағы эмиграциялық бөлімін ашу; 2. Босып барған ел мен жергілікті қазақтардың басын қосып, Алашорда Үкіметінің азаматтары ретінде Қытай үкіметіне ресми тіркету; 3. Оларды жерге қолтықтаса орналастырып, дербес автономиялық басқару жүйесін құру болатын. Ұлттық бірігу жайындағы кезекті дерек 2007 жылы Ана тілі газетінің №33 санында жарық көрген Уахап Қыдырханұлының «Міржақыптың Өр Алтайдағы іздері» атты мақаласында автор жасы сексеннің сегізінше шыққан Жапабай болыстың немересі Әкірамбек ақсақалдың жоғарыдағы Алаш азаматтарының Шәуешекке келуі жайында: «Олардың мұнда келуінде екі мақсат болыпты. Бірі – ақ пен қызыл арасындағы аласапыранда үркіп, үдере көшіп кеткен елдің жағдайын білу, көнсе қайта көшіру. Екіншісі – Алаш Орданың ауқымын осы жақтағы елгеде ұлғайту болыпты» [9] – дейді. Осы жоғарыдағы Шыңжан қазақтарының тарихи деректерінен Алаш идеясының сол жиырмамыншы жылдары ұлттық бірігу идеясының сарыны жатқаны айтпаса да түсінікті. Ақ пен қызылдың тартысынан басқа отызыншы жылдардағы көтеріліс кезінде де қазақтардың Жоңғар Алатауынан асып ауа көшкені белгілі. Бұл кезде Алаш Орда үкіметі құлағанымен, қозғалысқа дем берген би-болыстардың бірсыпырасы Алаш идеясын өлтірмей Шыңжаңға ала кетті. Бұл туралы тарихшы Еркін Рахметолла: «Қазақтардың Қытайға қоныс аударуы 1928-1933 жылдар аралығында шырқау шегіне жетті. Көшті бастаған негізінен ғасырлар бойы халықтың экономикалық тірегі саналған байлар болғанымен, оларға қысылтаяң уақытта қолдау көрсеткен бұқара халық және ауылдық жерлердегі Совет үкіметі тағайындаған адамдар, коммунистер көштен бөлінген жоқ. Бұған себеп, қазақ халқының рулық, ағайындық бірлігінің әлі де ыдырамай, әр қазақтың «у ішсең руыңмен» деген аталы сөзді санасынан шығара қоймаған кезі еді. Қытайға өткен әр қазақтың бойында «Алаш қозғалысы» идеясы бірге кетті» [10], – деп жазады.

Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» депті [8]. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастырған абзал. Өткен ғасырдың басында жеке ел, мемлекет боламыз деген Алаш зиялылары аңсаған армандарына жете алмай арманда кетті. Алаш зиялылары тұңғыш ұлттық идея көтеріп, тұңғыш партия, үкімет құрып мемлекеттіліктің алғы шартын жасап кетті. Қазақстан бүгінде егеменді ел болып дүние жүзіне танылуда. Біздің отанымыз егеменді тәуелсіз Қазақстан Республикасы. Тарих бізге тәуелсіздікті тарту етті. Енді біздің парызымыз – ұлттық рәміздерді қастерлеу, тәуелсіз мемлекетімізді өркениетті елдер қатарына қосу, мәдениеттің биік шыңына көтерілу. Ойымды Әлихан Бөкейхановтың мына сөзімен аяқтағым келеді: «Әр ұрпақ өзіне артқан жүкті жетер жеріне апарып тастауы керек».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
2. Аманжолова Д. "Алаш партиясы", – Семей, 1993 жыл.
3. Нұрпейісов К. "Алаш және Алаш Орда", – Алматы, 1995 жыл.
4. Қойгелді М. "Алаш қозғалысы", – Алматы, 1995 жыл.
5. АЛАШТАНУ// Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. – Алматы. Қазақ энциклопедиясы, 2004 жыл.
6. Нұрсалиев Р. "Алашордалықтар", – Алматы, 2004 жыл.
7. Сарсекеев К. "Алаштықтар", – Алматы, 1993 жыл.
8. Нұрпейісов К. "Алаш партиясы", – Алматы, 1993 жыл.
9. Қыдырханұлы У. "Міржақыптың өр Алтайдағы іздері", – "Ана тілі" газеті, 33- сан.
10. Рахметолла Е. "Алаш идеясы", – Алматы, 1999 жыл.

Аружан ЕЛҒОНДИНОВА,

Журналистика факультетінің 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор А. Рамазан
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

КЕМЕҢГЕРДІҢ КЕМЕЛ ОЙЫ

Әр халықтың әдебиет саласында жемісті кезеңі болады. Мәселен, Францияда ең жемісті кезең деп «Романтизм ғасыры» атанып кеткен XIX ғасырды айта аламыз. Франсуа Шатобрианның «Атала» повесі, Виктор Гюгоның «Козеттасы», Жорж Сандтың «Индиана» романы бұған дәлел. Ал, қазақ халқы үшін XX ғасыр елеулі рөл атқарды. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құралы» мен «Әдебиет танытқышы», Жүсіпбек Аймауытұлының «Ақбілек» пен «Психологиясы», Бейімбет Майлиннің «Азамат Азаматыч» пен «Мырқымбайы», Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетауы», Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баяны» қазақ халқының сарқылмас байлығына айналды. «Мұқтаждық – мың өнердің анасы» деп ата-бабамыз айтқандай, әдебиет, көбінесе, қайғысы мен қасіреті мол зобалаң заманда қарыштап дамиды. Ахмет

Байтұрсыновтың енгізген төте жазуы, шығарған «Қазақ» газеті, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың уытты поэмалары мен жасынды жырлары, Байронның парламентте өз халқының мүддесін қорғауы, Новалистің білім, ғылымды дамытып, елінің еңселі де ұстыны берік болуы үшін аянбай еңбек етуі сөзімді айғақтайды. Қазақтың ұлы ақындарының бірегейі Сұлтанмахмұт Торайғыров қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырында «Қамар сұлу», «Кім жазықты?», «Кедей» поэмаларымен қатар, очерк, мақала, эссе жазып, жалынды жырларымен халықтың жүрегіне үміт сыйлады.

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда, кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін,
Жылытуға мен кірермін!

Осындай рухты өлеңді ақын қандай жағдайда жазды? Оны білу үшін мына бір хатқа назар аударайықшы.

«Мен өзім жұмасында екі ғана обед етем (ет татам), құр шай мен нан. Киім алғаным жоқ. Киноға, вечерлерге бір мәртаба болсын барғаным жоқ. Күні-түні айналдырғаным ала қағаздың беті. Халім осы. Сонда да қайғырмаймын, бір тиыным қалғанша оқимын. Сонан соң, тұрмыс қандай жүк салса да көтерем. Бірақ көңілім оқуда болмақ [1, 212].

Иә, ақынды жанбағыс жәукемге алғанның өзінде, ақын еш қамықпастан қазақ еліне үміт, сенім, рух дарытты. «Мұздаған елдің жүрегін» үміт отымен жылытты.

(Сұлтанмахмұт Торайғыров (сол жақта) және Пазыл Әбуталипов «Айқап» журналының редакциясында. Троицк, қараша 1913 жыл)

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Социализм» атты мақаласын оқығанымда, қатты қайран қалдым. Себебі, «Ұлы адамдар өз уақытынан озып туады» деп австриялық драматург Эдуард Баурнфельд айтқандай, ақын қазіргі әлем дағдарысының кілтпанын бір ғасыр бұрын осы мақаласында қамтыды. «Адам баласының ауыр күн көрістен құтылып бақытты болуына себеп болатын Европадағы ғылымды мен екі жікке айырып ұғамын, бірі – дене азығы, бірі – ар азығы. Дене азығы дегеніміз – осы күнгі адам баласының жеңіл күн көруіне себеп болып жүрген саймандар білімі: мысалы, пароход, отарба,

телеграмма, телефон, ұшатын аэроплан, көліксіз электрик яки пар қуатымен жұмыс атқаратын машина, тағы-тағы сондайлар. Дене азығы дегеніміз бұлар болса, ар азығы дегеніміз – әділдік. Осы соңғы ар азығы – әділдік табылмай басқа дене азығы өнерлердің көбеюімен жалпы адам баласының күн көрісі ауырламаса, жеңілеймейді, бақытсыздығы көбеймесе, азаймайды. Ар азығының ер жетпегендігінен Европадағы адам баласының күн көрісін жеңілейтеді, бақытты қылады деген өнерлердің бәрі, адам баласының бірінің етін бірі жеуіне, бірінің қанын бірі ұрттауына жұмсалып жатыр; неше миллион жас жігіттер мүшелерінен айырылып кем болуына, неше миллион адам кеуделерінің тау-тау болып үйіліп, қара құс пен қасқырға жем болуына, кәрі ата-ана баласынан айырылып, жәрдемсіз жас келіншек, жас балалар панасынан айырылып көз жастарының сел болуына себеп болуда» [2, 201].

Расында да, «қанды қалпақ кесе де, қиыспайды туысқан» деген тәмсіл қазіргі заманда қолданыстан шыққан сыңайлы. Неге десеңіз, бірге туған, бірге өскен бауырлар бір-бірімен кектесіп, атанәкес болып қастасатын заман келді. Анасы мен қызының, атасы мен ұлының, апасы мен сіндісінің, ағасы мен інісінің өшпенділігі артып, қастықтың қарғыбауы шешіліп, сыйластықтың бұғаулануы жанынды жабырқатады. Сонау он алтыншы ғасырдағы Уильям Шекспирдің «Король Лир» шығармасындағы король мен балаларының арасындағы дұрдараздық ХХІ ғасырда да жалғасын табуда. Үміттің өліп, күдіктің өршуі, сенімнің азып, күмәннің төстеуі, құлазудың құрығына түсу іспетті «дертке» шалдығудың себебі неде? Бәлкім, қоғамға кірмембес жаудай енген жабайы капитализмнің сойылы шығар.

Әлбетте, себеп көп. Алайда, қазіргі қоғамдағы адамдардың мұндай дертке шалдығуының басты себебі – рухани нәрегей болуы. Қазіргі таңда адамзат техникалық жетістікке жетіп, жерде, әуеде, ғарышта биік асуларды алса да, адамгершіліктің, ішкі мәдениет пен руханилықтың, яғни, «ар азығының» шегіне жеткен жоқ. Андап қарасаңыз, қанша уақыт өтсе де, адамзат баласының ғасыр бойы істеген бір қателігі көзге ұрып тұрады. Ол адамгершілік атты ұлы ұғымның тапталуы. «Ар азығының» кісенделуінен адам ашкөздікке, тойымсыздыққа бой алдырады. Александр Македонскийдің, Кирдің, Наполеонның, Шыңғысханның, Гитлер мен Сталиннің қаныпезерлігін соған жатқызамыз. Абайдың «Ескендір» поэмасында Аристотельдің айтқан бір ауыз сөзінен халықты қырық жыл қырғынға ұшыратқан қанішер Ескендір тәубесіне келеді. Адамның бас сүйегін безбендегенде, бір уыс топырақ бас сүйектен басым түседі.

«Бейшара жұрттар өздерін біреудің малы болуына хақы жоқ екенін біле тұра малы болды. Неге малы болды? Айтайық, өнерге ертерек иеленген басқаларды алдамшылығы жоқ «тағы» деп тітіренген болатын. Европа халқы кешірек қалған Америка, Азия, Африка, Австралияның тұрғындарына не көрсетпеді? Малы тұрсын адамдарын кемелеп әкеп Европа базарларына сатпады ма?» [2, 203]. Еуропа елінде алғашқы концлагерлердің пайда болуы, құлдықтың өрлеуі тарихтан белгілі. Ағылшын-француздардың үндістерді жермен-жексен еткенін Д.Купердің «Могиканның соңғы тұяғынан» білеміз. Американың өзінде қаншама зәңгілер құлдыққа сатылды. Адам саудасы Америкада 1809 жылы тоқтатылды деп айтылғанмен, шын мәнісінде, құлдық өрістеп жатты. «Мысалды алыстан іздемей-ақ, кешегі Николай тұсындағы чиновниктердің өзімізге не қылғанын еске түсірсендер жетеді. Арқаларымызда қамшыларының табы әлі де тұрған шығар. Қазақты көргенде жыланды көргендей құшырланып ұратын, яки ұрғысы келетін салтқылы приставтар, маңдайындағысы жалмауыздың жалғыз көзіндей жарқырап, «таксыр» деп құлдық ұрып тұрғанда да қан ішер түсін бұзып бір минут қазақ бетіне қарамайтын төрелер қазақтың мың игі жақсысының мойнына бұршағын салып айтқан мың ауыз сөзінен жалғыз араққор тілмаштың айтқанын шын көріп, соған қарап үкім қылатын әкімдердің елесі әлі көз алдымыздан неге кете қойсын. Осының бәріне қазақ «соған лайық жазығым бар» деп көнген жоқ, «көнбесек, бізді қырып тастайтын қолдарында қару, өнері бар» деп көнді. Міне, көршіміз Русь жұртында бізден гөрі өнердің ержеткендігінен тапқан пайдамыз: Рустің не қыл дегеніне көніп тұру болатын» [2, 201]. Жоңғардың жойқын шапқыншылығы, патша үкіметінің озбырлығы қазақ халқын тұралатып жіберді. Қазақтың ұланғайыр жеріне көзін алартқан «Русь» еліміздің білімді зиялы қауым өкілдерін ату жазасына кесті. Қолдан аштық жасап, қаншама қазақты қырды. Ұлттық болмысынан, тілінен, ділінен айырғысы келді. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Социализм» мақаласы 1918 жылы жарық көрді. Патша үкіметіне қарсы бір сөз айтсаң, өлім құштыратын зобалаң заманда Сұлтанмахмұт еш қаймықпастан «Ұлы Русьті» шенеп, қазақ елін озбырлықтан, бодандықтан құтқару үшін жанын да аямады. Сондағы арқау етіп отырған негізгі ойы мынадай еді: «Мұнан 58 жыл бұрын 1860 жылдағы япондар жайының осы күнгі біздің қазақтың жайынан неменесі артық еді? Қайта ол кездегі япондардың есуасы болса да, атадан баласына мирас болып көшіп отыратын даймиос (губернатор) шогундеріндей (наместник) кесел біздің қазақта аз. Япондар осындай халінен 30-40 жылда ержетіп Европа халіне кірді. 1895 жылында Қытайды шалқасынан түсірді. 1904 жылда «бөрікпен ұрып жығамын» деген Россияны шалқасынан түсірді. Әрине, япондар осы халіне Европаның

пісулі астай даяр өнерін алумен жылдам жетті. Біздің де солай жылдам жетуіміз үшін тегіс жұмыла үйренуге кірісуіміз керек. Солай болған соң мектеп, медіресе, газет, журнал, кітаптарымыз көбейіп, Европадағы адам баласының ауыр күн көрісінен құтылып бақытты болуына себеп болатын ғылымдарды үйрете беруі керек» [2, 200]. Міне, жапонның дамыған ел болуының басты себебі – «ар азығының» жедел дамуы. Білім мен ғылымы, руханияты дамыған мемлекеттер ғана жетістіктер мен жеңістерге жетеді. Ағылшын жазушысы Уильям Блейк «Мемлекеттің негізгі арқауы – әдебиет пен ғылым» деген екен. Қазақтың сарабал ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров әдебиет саласында елеулі еңбек етіп, қазақ газеттерін жарыққа шығаруға атсалысты. Ахмет Байтұрсыновтың 1913 жылы жарық көрген «Қазақ» газетінің 1 санында былай дейді: «1909 жылғы санаққа қарағанда Америкада шығатын газет хәм журналдың есімі – 21 435; Францияда – 8940; Германияда – 8000; Италияда – 3120; Россияда – 2058. Америкада «Сон» деген газеттің үйі отыз екі қабат, биіктігі алпыс бір сажан. 1907 жылғы санаққа қарасақ, Россияда сол жылы 2173 газет хәм журнал шыққан екен. Оның 1390 – орыс тілінде, 867 – басқа тілде. 867-нің 30 шақтысы татар тілінде шыққан. Ал, қазақ тілінде шыққан бірде бір газет хәм журнал жоқ.» Қазақтың біртуар дарын иелері Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетін, Мұхаметжан Сералин «Айқап» журналын, Нәзір Төреқұлов «Қазақ мұңы» газетін, Көлбай Тоғысов «Алаш» газетін өз күшімен жарыққа шығарды. Сондағы басты мақсаты – қазақ халқын әлемде болып жатқан жаңалықтардан, Патша үкіметінің шығарып жатқан жарғыларынан, жер дауы, дума мәселелерінен хабардар ету.

Сұлтанмахмұт Торайғыров жүз жасамады. Қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырында басының камын күйттемеді. Нәпсінің құлы, құлқының құлшары болмады. Ол озбырдың бодауында қалған елінің қайғы-қасіретін, мехнатын жан-тәнімен түйсінді. Жүрегін тілкемдеген елінің шеменін жасын жырларымен, рухты өлеңдерімен тарқатты. Ол сұрапыл соғыстан, аштықтан, қан қақсатқан озбырдың мойынапанынан еңсесі езілген елінің «еңсесі биік боз ордаға еңкейе кірер» күнін аңсады. Арманы мен қиялы құзарға өрлеген шоқтығы өргек жас шайырдың асыл арманы Алланың құлағына шалынды. Қазақ елі тәуелсіздігін алды. Еңселі, ұстыны берік, асқақ, тәуелсіз ұлт болып, мемлекет болып өркендеді.

Осыншама шырғалаңнан өтіп, қазақ ақындарының, батырларының қанымен келген тәуелсіздікті қастерлеу, қадірлеу, ұлықтау біздің басты борышымыз. Біздің, яғни, өскелең ұрпақтың болашағы үшін күрескен, кеудесіндегі жанын суырып берген қазақтың насат ақындары мен жолан батырларының төгілген әрбір қаны үшін біз қарыздармыз. Ана сүтімен келген қасиетті ана тілін шұбарламай қадір тұтатын, ұлтының ұлылығын ұлықтайтын, ұланғайыр байтақ өлкесінің керегесін кертіп, туырлығын тілмек болған атанәкес дұшпандарды қан қақсатқан баһадүрлерді пір тұтатын, аталы сөзге тоқтайтын ұлтжанды, рухты, жасынды, мелжемді ұрпақ болу – біздің ең басты мұратымыз. Сондықтан да, халықты сүю дәрежесіне жеткен, халқының болашағының бұлыңғыр болуынан сақтап, өскелең ұрпақты егемен елдің берік ұстынына айналдыруды мақсат тұтқан ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Социализм» мақаласы қазақ елі үшін әлі қаншама ғасырдың азығына айналары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Тарбағатайға хат». 1916 ж., Томск қаласы. С.Торайғыровтың екінші томдығы, 1967 ж., «Жазушы» баспасы, 212 б.
2. С.Торайғыровтың екінші томдығы, 1967 ж., «Жазушы» баспасы, 200-203 бб.

Гүлнұр АХМЕТОВА,
Журналистика факультетінің 2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛАШ АЛЫПТАРЫ

Алаш. Осы төрт-ақ әріптен құралған мазмұны терең елеулі сөз былай қарасаң айтуға оңай сияқты. Дегенмен бұл ұлы сөздің астарында тарихы тереңге жайылған қазақ халқының қиямет қасіреттері мен көз жасы, ұлты үшін құрбан болған қазақ зиялыларының және батырларының қиын тағдырлары, қазақ халқының тарихы жатыр.

Иә, «Алаш» сөзі – киелі ұғым. Алаш – Қазақстанның мәңгілік ел ел мұратын саясат пен руханият тұрғысынан айқындаған, айшықтаған кезең атауы. Алаш – Қазақ елінің мемлекет құру тәжірибесі мен мемлекетшілік мүддесінің үзілмеген арқауы. Алаш – Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасының батыл да бастамашыл білік пен парасат, білім мен жауапкершілік тарихына қараған айнасы.

Қазақ елінің XX ғасырдағы ұранына айналған «Алаш» сөзі ғасырлар бойы дамып, мағынасы жағынан кеңейе түспесе, өзінің құндылығын жоғалтқан емес. XX ғасыр өте қиын кезең еді. Қазақ халқының зиялы қауым өкілдері XX ғасырда қазақ халқына туған күннің қиындығын біліп, осы бодандық ноктасынан ажыратудың жолын іздеді. Қазақ үшін қайткенде де осы қасіреттен құтылудың жолын іздеді. Шындығында келгенде, Алаш арыстары қазақ халқының ұлттық болмысына негізделген рухани мәдениет пен ұлттық салт-дәстүрлерін сақтап қалуға тырысты. Өйткені олар ұлттық болмысқа негізделген халықтың руханият пен өмір сүру саласының ғасырлар бойғы қалыптасып, сыннан өткен түрлерінің бодандық шылауынан соң бірте-бірте әлсіреп, жойыларын жақсы білді. Оған жетпеудің жолы немесе қазақтың ұлт, халық ретінде аман қалуы үшін міндетті түрде рух биіктігі керек. Ұлттық рух ұлттық сананы оятады, қажымас қайрат пен асқақ зияткерлікті білдіреді. Ал осылардың бәрін ұйыстырып, ұйымдастыратын белгілі бір құрылым жет еді. Міне, осындай өмір қажеттілігіне орай, қоғамдық, тарихи қажеттіліктер негізіне Алашорда қозғалысы, Алашорда партиясы, сәл кейінірек Алашорда үкіметі дүниеге келді.

1917 жылға тоқталсақ, бұл жыл қазақ қоғамында аса күрделі саяси әлеуметтік жағдайды қазақ халқы басынан кешірген жыл. Міне осындай жағдайда қозғалыстың басында ұлтымыздың қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Шоқай, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов сияқты алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары болды. Олар Ресейдің Санкт-Петербург, Мәскеу сияқты орталық қалаларында оқыған, өз заманына сәйкес жоғары білім алған, озық ойлы қайраткерлер еді. Олар өздерінің білім деңгейі мен саяси белсенділігі, ұлтшылдық қуаты мен халықшыл қасиеті, рухани парасаттылығымен азаматтық пайымдылығы жағынан Қазақстандағы кеңес өкіметін құрушылардан әлде қайда алда болды. Ұлттық автономия жариялаудан басқа жол жоқ, саяси тұрақсыздық жағдайында тек бір тұтас ұлттық мемлекеттік құрылым ғана қазақ елін азаптан құтқарып, бостандық жолына алып шығамыз деген тұжырымға келді.

Осы кезеңде Ә.Бөкейханов бастаған бүкіл алаш зиялылары жиналып Алаш партиясын құрған болатын. Орынборда бүкілхалықтық I съезд өткізіліп, онда Алаш партиясының 10 жобасын талқылап мемлекеттік деңгейде мемлекеттің тілін, дінін, жер мәселесі, яғни бір сөзбен айтқанда қазақ халқының ұлттық мәдениетін әлемдік деңгейге көтеру жоспарланды. Олар қасық қандары қалғанша ұлттық тәуелсіздік жолында, адами жолында сол үшін бастарын тасқа да, тауға да соқты. Осы бір кері заманда елім деген қазақ зиялыларының әрқайсының жүрегінің төрінде ат басындай жер байлаулы еді. Отызда ордасы ойран болуға шақ қалып, қырқында қамалы бұзылғалы тұрғанда, сексенде сеңіреуге түсуге айналғанда да текті Алаштың ұрпақтары мойыған емес. Соның арқасында, міне, биыл қазақ халқының сан мың жылдар бойы армандаған қол жетпес бақыты – тәуелсіздік туының көгімізде желбіреп тұрғанына жиырма жеті жыл.

Қазақ елі өз тәуелсіздігінің арайлы ақ таңын жиырма жетінші рет қарсы алғалы тұр. Әрине ширек ғасырдан аз ғана өтсе де, біздің бағындырған белестеріміз бен орындаған арман мақсаттарымызға әлем таңғалардай. Біз үшін ата-бабаларымыздың жанымен келген киелі тәуелсіздік мерекесі айтулы күн. Әрине бұл айтулы күн оңайлықпен келген жоқ. Өткен ғасырдың басында жеке ел, мемлекет боламыз деген Алаш зиялылары аңсаған армандарына жете алмай арманда кетті. Алаш зиялылары тұңғыш ұлттық идея көтеріп, тұңғыш партия, үкімет құрып мемлекеттіліктің алғышартын жасап кетті.

А.Байтұрсынов – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған адам. Осы талапты жүзеге асыру үшін А.Байтұрсынов қазақша сауат ашатын тұңғыш әліппе құралын жазды. Ол «Оқу құралы» деген атпен тұңғыш рет 1912 жылы Орынборда шығарылса, 1925 жылы Орынборда 7 рет қайта басылады. Ал 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазып ұсынады. 1926 жылы Қызылорда, Ташкент баспалары бірігіп шығарған. Қазақ тілін талдап тануда. А.Байтұрсыновтың еңбегін және бір тұрғыдан ерекше бағалау керек. А.Байтұрсынов тіл мен әдебиет қана емес, этнография, тарих мәселелеріменде шұғылданғанын айтып өткеніміз жөн.

Ахмет Байтұрсынов XX ғасырдың 20 жылдарында Қазақстанның оқу-ағарту комиссары, Алаш қозғалысының мүшесі, ғылым, әдебиет, өнер салаларында шығармашылық жұмыспен шұғылданды. А.Байтұрсынұлы «Ғылыми және практикалық білімнің жиынтығын бойына сіңірген халық қана айбарлы да бай болады» деп санады. Ғасыр басында Алаш ардақтылары Қазақ АССР-ның Қазақ-Қырғыз Білім Комиссиясында жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде, халқын мәдениетке сүйреуде жан аямастан қызмет етті. Білім Комиссиясы жұмысына Мағжан Жұмабайұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Жаһанша Досмұхамедұлы, Нәзір Төреқұлұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Иса Токтыбайұлы, Санжар Асфендиярұлы, Халел Досмұхамедұлы, т.б. қатысты. Алашорда партиясы қазақ халқына XX ғасыр басында Алаш қайраткерлері көтерген тіл мәселелесі бүгінгі XXI ғасырдың да ең өзекжарды мәселе болып отыр.

М.Әлімбаев айтып кеткендей, «Туған жерді сүю – парыз, сүю үшін білу парыз», – десе, ана тілімізді, Отанымызды бәріміз де сүюге, қастерлеуге тиіспіз. Бұл біздің Алаш ұрпақтары алдындағы азаматтық борышымыз!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дербісалы Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995. //Қазақ тарихы, – 174 б.
2. Рысбеков Т.З. Советты Қазақстан. - Алма-Ата: Наука, 1998ж. - 151б
3. <http://www.mywebs.su/blog/history/1051.html>

Дастан ҚАСТАЙ,

Журналистика факультетінің 3-курс студенті
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., доцент А. Рамазан
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАҚҚА БОЛЫСҚАН ҚҰНДЫ ҚАҒИДАЛАР

Замана керуеніне иек артқан дәуір перзенттерінің жандануы, дамуы мен қолайлы орта тауып, өсіп-өнуіне заңдық факторлардың тигізер ықпалын қарастыру міндеті бүгінгі күнде аса маңызды нысана. Себебі, біздің халқымыздың басына түскен тарихи бұрқасындар, көшпелі өмір концепциясы – қазақ атын дәуірден дәуірге жеткізіп, бүгінгі уақытта өз көшін тәуелсіздік кезеңіне әкеп орнықтырды. Тарихтан белгілі, де-фактологиялық сипатта ата-бабамыздың басын біріктіріп, ұлан-ғайыр аймақта қазақ атын танытуына септескен – көңілде қатталып, санада таңбаланған дала жарғылары еді. Қазіргі ғалымдар қыртысын жазып, тереңіне бойлап жатқан түрік қағанатының «Жарғы» дала-заңдар жинағы, қылыштың жүзімен әлемге әмірі жүрген Шыңғыс хан алып империясының «Жасасы», Қазақ хандығындағы айрықша мәнді-мағыналы Есім ханның «Ескі жолы», Қасым ханның «Қасқа жолы», бертінгі Тәуке бабамыздың «Жеті жарғысы» әлемдегі жазылған, жазылып жатқан теңдессіз кодекстер мен конституциялардың алғышарттары еді. Тіпті, көшпелі өмірінің ыңғайына қарамай бір орталыққа бағыну, жаугершілік кезеңдегі этностық сипаты бекем мемлекет болып құрылу – ұлттық болмыспен астасқан жарғылық қағидаттарымыздың басты мақсаты болатын. Зерделеп қарасак, түркі халықтарына ортақ «Жарғы» – көшпенділердің бас бостандығын, өзара ымыраластықта күн кешіп, аласапыран замандардан сүрінбей өтуін бақандай 7 ғасыр қамтамасыз еткен екен: «Түріктердің ата заңдары бойынша, бүлік шығару, кісі өлтіру, біреудің әйелін зорлау, тұсалған аттың тұсамыс шідерін бұзып, ат ұрлау – өлім жасасымен жазаланған». Осылайша, бабадан мирас, өткеннен енші жарғы – дала перзенттерінің болмыс-бітімін, ождан-иманының қорғаны, сақтаушысы ретіндегі өз қызметін қалтқысыз атқарыпты. Көшпенділерден бізге жеткен тарихи әдебиеттерде адам баласының мығым ескеріп, ғұмырлық бағдаршамы етуге тиісті адами алты қағидасы жіті көрсетіледі. Олар: ата-ананды құрметтеу, кісіні қажетсіз өлтірмеу (жаугершілік замандағы қағида), жолыңнан адаспау, ұрлық жасамау, өтірік сөйлемеу, қызғаныш танытпау [2]. Міне, осы қағиданы қатаң ұстанған мемлекетте ғана, адам құқығының ақ байрағы салтанат құрмақ. Әрине, тарих екселеген ол замандағы адам құқығы аяққа аз тапталмады. Қазір біз кітаптардан ғана оқып жүрген: бай-бағланның әлеуеті төменді басынып, тоғышарлықпен талайсыз үкім айтуы – соның басты айғақтары екен. Бірақ ол дәуірде де адам құқығының тапталуына шектеу болмады емес, болыпты. Тек қажетті шеңберде ғана. Оның өзінде – кейбір мекендерде, кейбір хандықтарда салтанат құрған. Саяси әрі моральдік көзқарасы мығым біздің көшпенді бабаларымыз адам құқығының тарихи декларациясын алғашқы болып қабылдады. Орта Азияда ғана емес, бар әлемде. Оған өз кезеңінің құдіретті қолбасшысы, дарабоз батыр, сұңғыла сайыпқыран түсінігіндегі Шыңғыс хан қалыптастырған «Жаса» далалық заңдар жинағы басты дәлел еді. «Жаса» далалық заңдар жинағы Біріккен ұлттар ұйымы көтерген адам құқығы мәселесін неше ғасыр бұрын арқалады. Жарғы – құрамының басым бөлігін түрік тайпалары құраған, тегі түрік Шыңғыс хан империясының сенім кілтіне, ұлысты татулыққа ұйыстырар негізгі ұйытқысына айналды. «Жасада» адам құқығы туралы мынандай жолдар кездеседі: «Өтірік сөйлеу, ұрлық жасауға, зинақорлыққа жол беруге тыйым сала отырып, айналандағыларға құрметпен қарауға, олардың құқықтарын құрдым етпеуге, өз еріктерімен берілген қалалар мен қағандықтарға рақымшылық етіп, барлық алым-салықтан босатуға, шіркеулері мен құлшылық орындарын қадір тұтып, тұрғындарына теңқұқылы әрі олардың ділі, дініне құрметпен қарауды міндеттеймін [3] /Жаса. 1206-ж. Шыңғыс хан/. Рас, жарғының шартты құрылысының айырмашылығы қазіргіден шамалы ғана. Тәрізі, сол кезеңдердің өзінде тұлға құқығы, адам абырой-беделінің биік мансап, тұғырлы мінбермен теңестірілгені көңіл

куантады. Ал Еуропа?.. Еуропаны ол кезде феодалдық дәуірің үкімі қысып тұрған. Адамзат құқығының сақталуын қамтамасыз ететін жарғы оларға кейіннен, бергі ілкіде ғана жетіпті...

Қат-қабат құбылыстардың найзағайдай жарқ етіп, іңір көкжиекті нұрға бөлейтін құндылықтары болады. Сол секілді адам болмысының құм ішінде жайқалған қызғалдақтай бұр жарып, өлкесіне әсем өрнек, әдемі шырай беруінің басты факторларының бірі – құқық пен бостандықта жатыр. Бостандықта болмыс та бар, сүрлеусіз сипат та жетерлік. Сан алмағайыпта бостандық үшін күрестер мен күңкілдер жер-әлемді талмай шайқады. Бодандықтан күңіренген адамзат баласы бостандыққа ұмтылды. Бостандықтың «Утопия аралынан» ескен самалды иіскеп, рахатқа батып көргісі келді. Ал оны сәтінде қазаққа ұсынып, ұлт руханиятының алғашқы ақжолтайына айналған, ғұмырында үсті кеніш, асты бейіш Алаш елінің абыз-сұңғыласы болған ақын, аудармашы, заңгер, қайраткер, елімнің бұралаң бағына біткен перзент – Абай Құнанбаев еді. Хәкімнің 74 баптан тұратын «Қарамола ережесі» қазақ санасына сілкініс сыйлап, адам құқығы мен бостандығының зобалаңдағы шырағын жақты. Еркіндік пен теңдікті көздеген ереженің қуатты тамыры «Есім хан салған Ескі жол мен Қасым хан қалаған Қасқа жолдан» нәр алып, ат ауыстырып мінген, кебіс ауыстырып киген зұлматта далалықтардың қорғанына айналды. Қағаз күйінде емес, шындығында дала ізбасарларының құқықтары мен бостандықтарын арқау еткен заң күшінде. Мәселен, 32-бап... Абай: «Егерде біреу әке-шешесін ренжітсе, әке-шешесінің ықтияры бойынша қазақ ғұрпына қарай жаза берілсін, егер молданы яки құрметті кісілерді ренжітсе, ат-шапанынан бір ат бастатқан тоғызға шейін айып береді. Тағы біреу біреуді қол жұмсап, ренжітсе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді, егер айып алушы кесілген айыпты алмаймын десе, бір айға абақтыға отырғызылады [4], – дейді. Әкімшілік, яки, азаматтық құқықтың қазақ қоғамына лайықталған бұрнағы әділетті формасы. Байқасақ, бұл жай ғана заң емес екен, Абайдың туған халқының мүддесі жолындағы күресте жеткен тарихи жеңісі, заң мен алаш қоғамы алдындағы перзенттік жауапкершілігі, егемендік еңсемізді тіктеген шақта қабылдаған қастерлі Ата заңымыздың «ата өсиеті» есебіндегі ерекше нобайы болыпты. Шүкір, адамдық сұлу келбетін берік сақтаған халқым осы Абай өсиетімен талай тағдырлы өткелектен өтті. Ендігі бостандық алуға, толыққанды еркіндіктен барақат табуға деген ұмтылыстың артында – ұлы күрестер мен ауыр да азапты оқиғалар содан соң мәңгілік жарық күн күтіп тұрған. Жарық күннің, тәуелсіздіктің заңи келбетін сомдап, қалыбын жасаған, қазаққа болысқан заңдардың негізінде қазіргі Ата заңымыз жарыққа шықты. Қазіргі мемлекетіміздің берік іргетасына айналған Ата заңымызда, міне, осындай жауынгер әрі өршіл рухты бабаларымыздың қолтаңба-ізі сайрап жатыр.

Самал ТӨЛЕУБАЕВА,
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Алатау ауданы №178 лицей

АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ – ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЙТҚЫСЫ

Қазақ халқының үздік білім алған, кең ойлы патриот саңлақтарының пайда болуымен тұңғыш ұлттық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау бойынша бірізді бағыт ұстанды. Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады.

Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынов: «Басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді. Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ!» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов: «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» - депті. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастыру біздің міндетіміз емес пе?!

Алаш зиялыларының қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан

шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», – дейді.

Білім алушыларымызға сапалы, ұлттық сипатта заманауи білім береміз десек, Алаш арыстарының педагогикалық, психологиялық, әдістемелік ой-тұжырымдарын білім беру жүйесінде басшылыққа алып жұмыс жасаудың мерзімі жетті деп ойлаймын. Оған дәлел – олардың аталған ғылым салалары бойынша қалдырған мол мұралары. Алаш арыстарының білім беру мен ұлттық тәрбие саласындағы тың ойлары бүгінгі күннің сұранысын толық қанағаттандыратындығы ешқандай күмән туғызбасы анық. Ол үшін олардың әр айтылған ой-тұжырымдарына ерекше зерделілікпен, ұқыптылықпен қарап, қажетіне қарай ұстаздарымыз іс-тәжірибесіне ықыласпен енгізіп отыруы бүгінгі заманауи білім берудің басты қағидасы болу керек. Ең алдымен Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының мына бір қағидасын бұлжытпай орындауға міндеттіміз: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орынның керек қылуына қарай. Мәселен, сауаттау әдісін алсақ, бір жұрттың сауаттау ісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттың да сауаттау ісіне қолайлы боларға тиіс деп айтуға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емлесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін. Егер де тілінің заңы, емлесінің немесе әрпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды» [1, 357]. Сондықтан ұлттық оқыту жүйесін А.Байтұрсынұлының осы пікірін басшылыққа ала отырып, бастауыш мектептің бірінші сыныбынан, тіпті балабақшаның мектеп алды дайындық тобынан бастап мына пікірін қалтқысыз орындау бүгінгі біздің басты мақсатымыз болуға тиіс: «...Екінші кемшілігі – қазақ мұғалімдері де, қазақ ішінде бала оқытатын ноғай мұғалімдері де оқуды дыбыспен жаттықтырудан бастамайтын көрінеді. Ол дыбыспен жаттықтырудың оқуды, жазуды жеңілдетуге пайдасы көп екенін я білмегендік, я білсе де істеп көрмегендік. Дыбыспен балаларды жаттықтыру – оқу мен жазу үйретудің негізі. Істің басы түзу басталса, барысы да түзу болмақшы [1, 434]. Оған біздер бірнеше жылдық тәжірибелік жұмыстың барысында көз жеткіздік.

Ал, Ж.Аймауытовтың комплексті оқыту жүйесі – нәтижелі білім беру кепілі десем артық кетпес едім. Ол комплексті оқытуға былайша анықтама береді: «Өмірдегі құбылыстарды, нәрселерді бір тақырыптың, бір пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқытуды комплекс деп атайды. Одан да дәлдеп айтқанда: Өмірде шын жолығатын нәрселерді, құбылыстарды байланыстырып, ол құбылыстарды байланысқан, іліктескен, бір-біріне әсер еткен қалпында араларындағы қатынасын зерттеуді комплекс дейді. Комплекстің бірден-бір мәнісі – «түйдек», «жуымық», «топ» деген сөздерге тура келеді. Ненің түйдегі, ненің жуымығы десеңіз, әр алуан нәрселердің түйдегі, жуымығы болу керек. [2, 5-том, 22]. Ж.Аймауытов «Комплекс тақырыбы қандай болу керек» дейді де, оны былай санамалап көрсетеді: Бірінші, «Тақырып кездейсоқ болмасын, оның мәнісі: не болса соны тақырып қып ала салма деген сөз», – дейді де, оған мынадай уәж айтады. – Сондықтан алғашқы жылы мағлұмат үй іші мен мектеп маңынан беріледі. Үй ішін зерттеп болған соң, аулына, одан кейін аймағына, бара-бара мемлекетіне көшеді» [2, 5-том, 18]. Біз оны оқу құралдарымызда былайша жүйелеп жүрміз. Мысалы «ана» деген сөзге сөзсазындық талдау жасата отырып, осы сөздің қадір-қасиетін баланың түсінуі, өздерінің аналарын құрметтеп, ардақ тұтып жүруі үшін жаттығуларды «түйдектеп», әрі лексикалық материалды кездейсоқ алмауды мақсат еттік. Бұл бір ғана сөзді талдауда емес, кез келген тілдік талдауда осы жүйені сақтап отырамыз. Екінші, тақырыптың бөлімдері (тараулары) бір-біріне жалғасып, тіркесіп, тетелес келіп отырсын, шатасып, араласып, былығып кетпесін. Жоғарыдағы үлгі кейінгі тақырыптарды да сақталып отырады. «Комплекс» «пәнге» қарсы қойылған сөз болғандықтан, нәрсенің соқа басын ғана емес, өмірдегі нәрселердің түйдегін толық зерттеу керек. Бір, екінші кішкене тақырыптарға қайраңдап, оқудың көлемін тарылту баланың табиғатына да қиын соғады. Тұсаулы малдай, баланың қал аяғы бір уыс боп, тыпырлап, тырбандап қалады. Мұғалімнің тынысы тарылатыны өз алдына. Ғалымның бұл пікірін біз технологияның білімді меңгертудегі бірінші деңгейі бойынша кез келген пәннің мазмұнын белгілі бір тірек сызбалар арқылы әуелі жазылым бойынша сатылап талдап үйретеміз. Бұл деңгейде мұғалімге көбірек күш түседі. Егер осы деңгейде мұғалім бар күш-жігерін салып, балаға білімді мұқият, сауатты меңгертсе, қалған тоғыз деңгейде бала өз бетімен жұмыс жасайды да мұғалім тек бақылаушы, бағыт беруші қызметін атқарады. Онда әр пәннің ерекшелігіне қарай тірек сызбалар басшылыққа алынады. Төртіншіден, тақырып барлық баланы жұмысқа етпеттеп жұмылдырғандай, бәріне де қызық, бәріне де қызмет табылғандай болсын. Дайын мағлұматты мұғалім айтып беріп, балалар жадағай отырып, тандағандай болмасын, мұғалімнің жәрдемімен өмір мәселесін бала өздігінен ойлап, ізденіп шешкендей болсын. Өзі талдап отырған тақырыпты жан-жақты ғылыми тілде баяндап шығады. Оқушылардың өз бетінше жұмыс жасау машықтығы қалыптасады. Бесіншіден, әрбір тақырып өзге тақырыптар қатарынан оғаш, шешек шыққан үйдей оңаша тұрмасын. Барлық

тақырып көгеннің бұршағындай тізіліп, ол тізілісте тетелестік болсын. Білім оқушының санасында берік байланатындығы соншалық, алдыңғы сыныптарда өтілген материалдар да олардың жадында сақталып қалады. Алтыншыдан, бір тақырыпқа керекті, керексіз көп дерекерді шоқпыттап тығып, тақырыптың басынан асырып тұншықтырмасын. Басы тақырыптан, кіндік пікірден алыстап, қияға шығып кетпесін, артығының бәрі қырналып, алып тасталсын. Бүгінгі таңдағы мектеп партасында отырған оқушыларға нағыз керек тәсіл. Жетіншіден, тақырып таңдап алып, оны жұмыстағанда жаттығу есеп, тіл ұстарту, жазу, оқу, еңбек қылу, өнер жасауы деректері жеткендей толық болсын.

Қорыта келгенде, Алаш арыстарының педагогика, психология, әдістеме саласындағы еңбектері бүгінгі қоғамның білім беру талаптарына толық жауап бере алады. Сондықтан оларды білім беру жүйесіне мақсатты түрде енгізу біздің азаматтық борышымыз болуы керек.

Алаш идеясы – бүгінгі Қазақстанның да басты идеяларының бірі болуы тиіс. Ал, бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік парызымыз Алаштың аманатын санамызға сіңіру, соған лайық еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш идеясын ұрпақ бойына сіңіру.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А.Байтұрсынов. Тіл тағлымы. – Алматы, «Ана тілі» баспасы, 1991 ж. – 444 б.
2. Ж.Аймауытовтың бес томдық шығармалар жинағы. 4-том, – Алматы, Ғылым баспасы, 1998 ж. – 446 б.
3. Ж.Аймауытовтың бес томдық шығармалар жинағы. 5-том, – Алматы, Ғылым баспасы, 1999 ж. – 301 б.

ӨЗГЕ ТАҚЫРЫПТАҒЫ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР

Сағымбай КОЗЫБАЕВ,
д.и.н., профессор, академик

ЭТЮДЫ НА ПОЛЯХ

Токтамыс

Советская и новейшая русская историография при всем противодействии и умалении не могла и не может обойтись без его имени: слишком многое завязано на нем. Кто он такой, чтобы покорить Москву? Да еще сжечь дотла. Как это вообще возможно, ведь еще двух лет не прошло после Куликовской битвы?

Чтобы переписать историю, легче обойти острые углы и по возможности столкнуть лбами бывших антагонистов – Тимура и хана Токтамыса, нашего персонажа, вбить клин между братскими народами в борьбе за мнимый приоритет в истории (которая либо есть, либо нет). Пусть, дескать, сами разбираются, называя одного завоевателем Вселенной, другого – изменником, иудой.

***

Токтамыс (Тохтамыш, Токтамыш, 1345/1350-1406) в отличие от своих современников, узурпаторов золотоордынского трона, временщиков Мамай и Едигея (Едиге, Идегей) был стопроцентным чингизидом, потомком Туга-Тимура (Тока-Темир), тринадцатого сына Джучи. Мать Токтамыса Куй-Кичик (Кутан Кунчак) – дочь эмира из казахского племени коньрат, ее родственники контролировали хорезмский улус и были авторитетными личностями в обеих Ордах – Золотой и Ак.

Место в семейной иерархии долгие десятилетия не давали туга-тимуридам шансов на обретение ханского титула. Властвовали потомки старших сыновей Джучи, внуков Чингисхана – Орда-Ежена, Берке, Бату, Шибана. Линия Бату (Батия), основателя Золотой Орды (Улуг Улуса) процарствовала более ста лет до 1359 года. Она пресеклась на хане Бердибеке, сидевшего на троне менее двух лет и повинного в смерти 12 ближайших родственников, конкурентов в борьбе за престол.

В необъятной Степи началась двадцатилетняя смута, названная «Великой замаятой». После смерти Бердибека, правящая линия не смогла выставить прямого потомка предыдущих ханов из-за того, что все они были ликвидированы самим же Бердибеком.

Правители Золотой Орды сменяли друг друга с ошеломляющей быстротой. За время смуты сменилось не менее 20 ханов. Только в одном - 1361 году престол занимали Наурыз, Хызыр, Темир-Ходжа, Кельдибек, Базарчи, через год вновь Хызыр, Мурат (Мюрид), Каир-Болат. Как и в русской истории после Ивана Грозного появились загадочные, но на самом деле несуществовавшие: Жанибек II, Жанибек III, Бердибек II. Правители и другие мимолетные ханы – Кульпа, Ильбан, Алп-Ходжа, Айбек, Тагай, Каганбек, Хасан, Мухаммед-Булак, Арабшах, единственная женщина – Тулунбек Ханум (1370-1372, жена Мамай, затем Токтамыса, дочь хана Бердибека). Персидские источники упоминают в числе правителей смутного времени и деда Токтамыса- Кутлуг-Ходжу, а также отца Туй-Ходжу.

В грызне за власть участвовали и представители сразу нескольких ветвей потомков Джучи. Да тут еще и чума, косившая целые племена. В 1380 году тюрко-монгольская армия под командованием Мамай, главного эмира Орды, потерпела поражение на Куликовом поле. К слову, выражение «тюрко-монгольская армия» условное. Мамай даже за пять дней до битвы не знал о приближении войск Дмитрия Донского. На последние имеющиеся средства ему удалось нанять ополчение армянских и северо-кавказских князей, генуэзских и других степных авантюристов. Знаменательно, что в этом теперь признаются и сами российские исследователи (см. Р. Почекаев. Цари ордынские. Санкт-Петербург, 2010, с. 138.).

Отмечу и нечто парадоксальное. В последние годы, когда наконец-то невыдуманно осмысливаются события ушедшей старины, нашлись исследователи, утверждающие, что Куликовской битвы, вокруг которой создавали столько шума, вообще, дескать, не было. А, если и была, то до сих пор неизвестно

точно место сражения. Как не вспомнить в связи с этим современные баталии о несуществовавшем, якобы, подвиге 28 героев- панфиловцев.

Вернемся к Золотой Орде. Могущество ее еще сохранялось. Мамай спешно собирает войско для реванша за поражение на Непрядве. Об единстве Улуг Улуса думает и хан Орыс, правитель Ак Орды в Восточном Приаралье. Воспользовавшись смутой, он предпринимает поход на Золотую Орду и первым делом казнит конкурента Туй-Ходжу – оглана, правителя Мангышлака, отца Токтамыса, являвшегося главой туга-тимуридов.

***

Вот тут-то на арену вступает совсем еще юный Токтамыс. Его, несовершеннолетнего из всей семьи и родственников хан Орыс оставляет в живых. Пока. Зная нравы правящих, Токтамыс однако предпринимает несколько попыток бегства. И он знал куда бежать. Лишь всесильный Тимур, правитель Мавераннахра заинтересован в ослаблении Золотой Орды, в запланированных походах в Малую Азию и Кавказ, ему не нужен был сильный конкурент. Вот почему, когда в 1376 году перед ним появился молодой царевич Токтамыс, бежавший от происков хана Орыса, Тимур тотчас же оценил связанную с этим возможность активного вмешательства в дела Ак, а потом и Золотой Орды.

Даже мудрый и проницательный Тимур не мог предполагать какую медвежью услугу оказывает Токтамысу в роли покровителя. Черная неблагодарность (в истории сколько таких примеров!) ждала его еще впереди. А пока он жалуется царевичу города Отрар, Сауран, по некоторым источникам и Сыгнак, столицу Ак Орды. Но эти города находились под властью хана Орыса и Тимур выделяет войска для их покорения. Две попытки Токтамыса захватить Сауран терпят крах и лишь третья, зимой 1377 года, совпавшая со смертью хана Орыса, приносит удачу. Начало полководческой деятельности заложено.

***

Весна 1379 года стала звездной для Токтамыса. Умер, процарствовав менее двух месяцев, Токтакия- преемник Орыс хана. Собрав огромное войско, Токтамыс вступил на земли Золотой Орды. Очередной ее хан – Арабшах, потомок ветви Шибана, не осмелился вступить в схватку и отрекся от трона. Захватив Сарай, Токтамыс двинулся далее, подчинив своей власти Верхнее и Среднее Поволжье, Северный Кавказ, Сибирь. Покорил он и Хорезм. Единственным противником оставался Мамай, могущественный правитель всей западной части Золотой Орды, уже лет двадцать контролировавший все ордынские владения к западу от Волги до Дуная.

Весной 1380 года хан Токтамыс покорил Азак (ныне Азов), Крым, в конце лета предкавказские равнины, разбив хана Мухаммеда-Булака. И сделал небольшую передышку.

А что же Мамай? Потерпевший поражение 8 сентября этого же года на Куликовом поле, то есть менее месяца назад, он готовился к походу на Русь. На сей раз он собрал полноценные ордынские тумыны, а не разношерстную наемную рать. Но вместо этого Мамай вынужден был выступить против Токтамыса.

По странному совпадению войска сошлись в октябре-ноябре 1380 года на берегу реки Калка – той самой, где в мае 1223 года произошла знаменитая битва, в которой русские войска были начисто разгромлены монголами (недалеко от границ Великого Литовского княжества, ныне на территории Донецкой области.-С.К.).

Русские летописи – Софийская, Воскресенская, Тверская, Московский летописный свод конца XV века не обошли вниманием это событие. Когда Токтамыс начал атаку против соплеменников, все войско Мамаево сошло с коней и принесло присягу хану, ставшему после 20 лет смуты монархом всей Золотой Орды. Вот как зафиксировано это в русской летописи: «Мамаевы же князи шедше съ конь своихъ и биша челом Тахтамышу и даша ему правду по своей вере (то есть поклялись Кораном.-С.К.), и яшася за него».

Мамай, покинув свой гарем из женщин рода Бату и доставшемуся Токтамысу, скрылся в своей ставке в Солхате (ныне город Старый Крым на востоке полуострова.-С.К.). Здесь он был настигнут и умерщвлен.

Токтамыс, объявленный Великим, взял в жены Тулунбек-Ханум, вдову Мамаево (которую скоро он казнит собственноручно), а его повелел похоронить со всеми полагающимися ему почестями.

***

К концу 1381 года институт власти Токтамыс восстановил на всей территории Золотой Орды. Остановил экспансию Литвы и Польши на ордынские земли. Вдобавок ко всему покорил Валахию (современная Молдова). Итальянские колонии в Крыму признали его власть.

Оставалось разобраться с Москвой. Князь Дмитрий Донской, ранее совершавший униженные поездки на поклон к правителям Золотой Орды, отказался выполнить требования Токтамыса, что

вызвало гнев последнего. Человек свирепого нрава Токтамыс в августе 1382 года (не прошло и двух лет после Куликовской битвы) двинулся на Русь. Великие князья Рязани и Нижнего Новгорода тотчас признали хана своим повелителем, принеся присягу. Дмитрий Донской, оставив свой гарнизон в Москве, отправился в Кострому. Токтамыс начал осаду Москвы. Накануне москвичи разграбили винные погреба бежавших бояр. Город был буквально наводнен пьяными. С крепостных стен понесся поток отборных оскорблений, осажденные демонстрировали ордынцам оголенные зады, и называли хана не Токтамысом, а «дохлой мышью».

Жесткий Токтамыс велел начать резню. 24 тысяч человек были изрублены саблями, а Москва подверглась разграблению и сожжению. Город превратился в руины. Случилось это 26 августа 1380 года.

Токтамыс вдобавок разорил Владимир, Юрьев, Можайск, Серпухов, Переяславль, Коломну и другие города. Затем, недолго думая, нанес поражение литовцам, которые попытались вмешаться. Русь снова подчинилась тюрко-монголам. Так были ликвидированы все положительные для Руси последствия победы на Куликовом поле. Дмитрий Донской вновь признал зависимость от Орды. Возвратились дань и прежние ярлыки на владения уделами. Токтамыс ввел заложничество, сделав его чем-то вроде постоянной статьи дохода. К хану заложником был отправлен 12-летний Василий, сын князя. Токтамыс не лишил Донского великокняжеского титула, после его смерти 19 мая 1383 года сына торжественно провозгласил послом Токтамыса – «царевичем Уланом».

***

Особая тема «Тимур и Токтамыс» Газетная площадь не позволяет полностью ее раскрыть. Попробуем лишь очертить это противостояние. Академик Рустам Рахманалиев, исследователь истории тюрков, считает, что всегда существовал антагонизм между тюрко-монголами и тюрками. Тюрко-монголы гордились славным прошлым, превозносили до небес своего великого предка, завоевателя мира Чингисхана, который бросил к их ногам столько народов и унижил столько империй. Тюрков тюрко-монголы считали самозванцами и чужаками, которые воспользовались расстройством империи Чингисхана после его смерти. И как следствие – ослаблением власти, разделенной между его сыновьями, которые не обладали гением отца. Токтамыс забыл о том, что именно благодаря Тимуру, одному из этих тюрков, он стал править Золотой Орды. Встречаясь с Тимуром, начал проявлять к нему презрение настоящего кочевника к народу, который поселился на его земле.

Все исследователи будто договорились. В двадцатилетней борьбе Тимура с Токтамысом все указывают на неблагодарность за якобы «бескорыстную помощь», оказанную Тимуром Токтамысу в начале его политической карьеры. На самом деле приход Токтамыса к власти в Золотой Орде не зависел от бескорыстия Тимура, он был обусловлен ситуацией в самом Дешти-Кыпчаке. Да и никто не мешал ему вести независимую политику. Ведь в начале карьеры он смог в 1379 году без боя овладеть тронном Кок Орды, через четыре года вернуть Золотой Орде и Хорезмский улус Тимура и чеканить монеты от своего имени. Как бывает часто в истории, Токтамыс просто стал могущественным и повел себя как независимый монарх. И Хорезм был лишь поводом.

Вот почему Токтамыс стал открыто говорить, что его прежний покровитель всего лишь мелкий тюркский царек с большими амбициями, недостойный быть соперником великого хана обеих Орд.

Такое заявление стоило ему краха Золотой Орды, с таким трудом восстановленной им. В июне 1391 года Токтамыс был разгромлен Тимуром на реке Кондурче. Хан скрылся в лесах Булгарии. Через три года после неудачного похода в Крым Токтамыс бежал в Литву, затем через Киев в Кызы-Кермен, где находилась его резиденция Догангечит (ныне город... в Херсонской области Украины. – С.К.). В августе 1399 года объединенные войска Токтамыса и литовского князя Витовта терпят поражение от Темир-Кутлуга, хана Заволжской Орды на реке Ворскла (современная территория Украины. – С.К.) от войск под командованием Едигея, зятя и заклятого врага Токтамыса.

В стане хана зреют заговоры. Токтамыс не гнушается убийством соперников. Опыта ему не занимать. Ранее (1386) он собственноручно расправился с женой Тулунбек Ханум, некогда верной женой, как и императрица Жозефина де Богарне до поры до времени Наполеону.

Изгоняемый отовсюду хан, через башкирские земли, грабя по пути русские города, направляется в Сибирь, в улус шейбанидов (современная Тюменская область России. – С.К.). Здесь неугомонный Токтамыс создает Тюменский юрт – предтечу Сибирского ханства.

В течение 1400-1405 годов между Токтамысом и фактическим правителем Золотой Орды Едигеем произошло не менее 15 сражений, заканчивавшихся с переменным успехом. Весной 1405 года Токтамыс разгромил Едигея и вновь вернул себе власть в Кок Орде. Но непрекращающаяся схватка со своим соперником отнюдь не заканчивается.

Зимой 1406 года, через несколько месяцев после смерти Тимура в Отраре, застигнутый врасплох отрядом Едигея в своей ставке в верховьях Тобола, Токтамыс погибает в бою. Это произошло близ Тюмени, у села Кызыл-Каш (современное название – Тохтамышево). Отметим, однако, что есть и версия Санкт-Петербургского историка Турсуна Султанова, что Токтамыс погиб в своих владениях – в низовьях Терека, около Кавказской Тюмени (тюмень по-тюркски означает низину). До сих пор неизвестен и факт, кем же был убит Токтамыс – самим Едигеем, его сыном Нур ад-Дином или формальным ханом Золотой Орды Шадибеком.

***

Токтамыс – фигура равная и Тимуру, и Наполеону, их полководческий талант никто не отменял. Как и они, Токтамыс принадлежит к числу самых ярких и противоречивых личностей во всемирной истории. В галерее золотоордынских ханов он стоит особняком, будто глыба. Его жизнь – взлет, триумф, падение и гибель – это олицетворение величественной и трагической эпохи тюрко-монголов, это возрожденная им после смуты Золотая Орда, блеснувшая предзакатными лучами именно при нем – последнем всеильном хане.

Думаю, потомки оценят его деяния. А пока о нем – или ничего, или плохо.

В соседнем Узбекистане Тимур, последний завоеватель монголов в Азии – икона, к имени его относятся трепетно. Для жителей республики Аксак Тимур – Бог, потому получил должную и полную память. В Ташкенте, Самарканде, Шахрисабзе стоят величественные памятники, есть всемирно известная усыпальница Гур-Эмир, музей, учрежден орден, который вручается за выдающиеся заслуги перед государством.

Вместе с тем не забудем, что при жизни Тимур решил поставить памятник собственным победам, велел возвести десятиметровую пирамиду из отрубленных голов. И не раз. Великий правитель стал палачом цветущих городов Востока – Исфагана, Дели, Дамаска, Багдада, Астрахани. Но он и разбил Золотую Орду, невольно избавив Россию раз и навсегда от дальнейшего порабощения.

Сравнение Токтамыса с Наполеоном, конечно же, условное. Не столько потому, что эпохи, народы разные. А по общности судеб, лишь интерьеры другие.

Наполеон заложил основы современного французского государства. Токтамыс оставил политическое наследие, некий фундамент, который, спустя века, ляжет в основу евразийского сообщества. Наполеона называли антихристом, особенно в России. Токтамыс также оставил о себе печальную память как жестокий завоеватель, за спиной которого покоренная Русь, сожженная Москва, Азербайджан, Хорезмское государство, Великое княжество Литовское, Валахия, Крым, Кавказ, Мавераннахр.

Наполеона ссылали дважды и оба раза на острова. Первый из них – Эльба (ныне популярный итальянский пляжный курорт в 35 километрах от принадлежащего Франции острова Корсика, уроженцем которого был император). Оттуда он безболезненно совершил побег и возвратился в Париж, где восстановил свою власть. Другое дело – остров Святой Елены, заморская территория Великобритании, расположенная посреди океана в 1800 километрах к западу от Африки. Это недоступное место, побег исключался. Англичане, которым сдался Наполеон после поражения на Ватерлоо в надежде на их великодушие, специально отправили его в эту дыру, чтобы уморить и ускорить кончину. Не имея никакой возможности бегства, после шести лет ссылки Наполеон умер на 52-м году жизни в мае 1821 года от язвы желудка (есть версия и о умышленном отравлении мышьяком). В любом случае смерть была трагической.

***

Как и у Токтамыса.

«...Едиге бросил своего коня навстречу бывшему хану. Конь мчался, распластавшись над землей подобно птице, и Тохтамыш хорошо знал, что будет дальше.

...Он остановил коня, слез с седла и, подняв над головой кривую саблю, стал ждать приближения Едиге. Эмир налетел подобно буре и, не останавливая коня, на всем скаку ударил соилом по размытой вечерними сумерками фигуре. Тохтамыш упал. В полусознании он слышал, как вернулся к нему Едиге, как, мягко ступая по обледенелой земле, подошел совсем близко и сел ему на грудь. Стало трудно дышать. Эмир долго и молча сидел на теле поверженного врага, потом вдруг выхватил из за пояса нож и полоснул Тохтамыша по горлу».

Узнаете эти строки? Они из книги «Золотая орда» Ильяса Есенберлина. Так в литературном изложении (историческая подоплека гораздо сложнее. – С.К.) описываются последние минуты последнего хана Великой степной империи. Вместе с ним окончилась эпоха Улуг Улуса, прекратив блистательное господство на мировой арене.

P.S. Зная, что эта публикация вызовет неоднозначную оценку исследователей (а где они, кстати говоря?), автор в рамках газетной площади дает собственную интерпретацию, не претендуя на всеохватность, однако, опираясь и осмыслив все имеющиеся источники – арабо-персидские, русские летописи, тимуридскую хронику, диссертационные работы и прочую, в том числе, художественную литературу.

Хан Токтамыс

Тимур

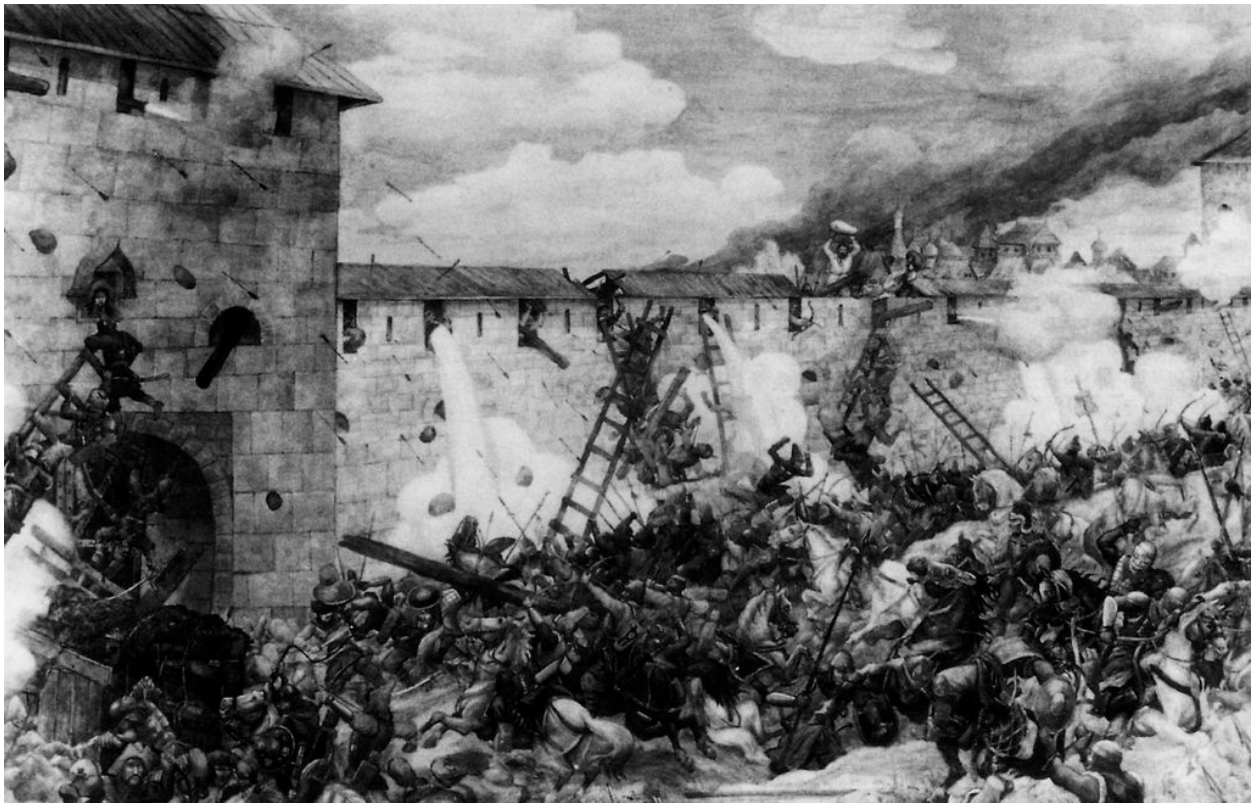

Наполеон

Куликовская битва

Осада Москвы Токтамысом. 1382 год.

Шәріпбек ӘМІРБЕКОВ,
профессор, саяси ғылымдарының докторы,
Шолпан САТИЕВА,
профессор, психология ғылымдарының кандидаты
Қазақ ұлттық хореография академиясы

КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ АДАМ САНАСЫНА ӘСЕРІ

Концептілер – ұлттық танымның бір көрінісі. Концепт қандай да бір ауқымды идеяның сан алуан күрделі ұғым түсініктердің суретті сипаттамалары. Оның мазмұндық құрылымы тіл мен бейнелі ойлау заңдылықтарының сабақтастығынан туындайды. Әлемнің концептуалды бейнесінің негізгі элементі концепт болып есептеледі. Концептілердің қалыптасу процесін Р.И.Павиленис былай деп түсіндіреді: «Субъект түсінген сөз мағынасы немесе тілдің басқа да бірліктері жүйенің тиісті концептіне бекітіледі және ол соның құрамдас бөлігінің бірі ретінде оның басқа да бөліктерімен бірге отырып концепттің жалпы сипатын құрайды. Сондықтан концептіні белгілейтін тілдік таңбаны қабылдау барысында субъективті образдар, ұғымдар, эмоционалды ақпараттардың өзектілігі күшейе түседі. Сонымен бірге кері процесс те жүруі мүмкін, яғни осындай ақпараттың қандай түрі болмасын таңбамен ассоциацияланады [1, 78]. Лингвистикада «концепт» термині мен түсінігінің қалыптасуы тіл, сана және мәдениеттің өзара әсерлесуінің ерекшеліктерін, заңдылықтарын, амал-тәсілдерін игерудегі жаңа қадам болды. Кең мағынада «концепт» – жалпы әлем туралы білім жүйесінің (әлемнің концептуалды бейнесінің) бір бөлшегі, үзіндісі, яғни, индивидтің объективті шындық туралы өз танымындағы тірек ұғымдары, білетіні, ойлайтыны, елестететіні. «Концепт» термині М.М.Копыленко бойынша, «тек ұғымды ғана қамтымайды, сонымен қатар ортақ мағынаны қалыптастыратын ұғымнан алғашқы және деконцептуализацияланған құбылыстарды да қамтиды, ал реалияларды білдіру үшін тек сөздер ғана емес және де фразалық үйлесімдер қолданылады» [2, 178]. Е.И.Диброва концептіні шындық құбылыстарының сезімдік-көрнекті бейнелері ретінде елестетуде орналасқан (сонымен қатар мұнда концепт арқылы ойдың елестетуден ұғымға қарай қозғалысы жүзеге асады) және ортақ мағынаны қалыптастыратын ерекше ұғымнан алғашқы мән (сущность) қатарына жатқызады [3, 130]. М.В.Никитина «концепт – бұл ең біріншіден, түсінік пен ұғым» екенін айтып өтеді [4, 222]. С.А.Аскольдов-Алексеев еңбегінде «концепт және сөз» арқа сүйейтін негізгі ұстанымы: «концепт біздің ойлау процесімізде бірдей қатардағы көптеген заттарды ауыстыратын ойдың құбылысы» [5, 20]. Ю.С. Степановтың: «Өзінің ішкі формасы жағынан орыс тіліндегі концепт пен ұғым сөздері бірдей: «концепт» латын тіліндегі *conceptus* – «ұғым» сөзінің калькасы. Концепт пен ұғым түрлі ғылымдардың терминдері: екіншісі негізінен логика мен философияда қолданылса, біріншісі, концепт, логиканың бір саласы – математикалық логиканың термині, соңғы кездері мәдениет туралы ғылымда, мәдениеттануда орныққан...» [6, 824], – деп, математикалық логикада Г.Фреге мен А.Черч жүйесінде концепт деп тек ұғымның мазмұнын атайтынын көрсетіп өтеді. Е.С. Кубрякова «концепт» және «ұғым» терминдері адам ойлауы мен санасының түрлі аспектілерін сипаттайды дейді: «Ұғым – объективті шындықтың логикалық формада бейнеленуінің белгілі бір түрлерінің бірі; концепт сананың шұғыл (оперативті) мынадай бірліктерін қамтиды: елестету, образдар, ұғымдар, ал олар жинақталып барып концептуалды жүйе не әлемнің концептуалды моделін жасайды». Сонымен қатар концепт пен сөз, концепт пен ұғым туралы өзге ғалымдардың айтқанына тоқталайық. Белгілі зерттеуші А. Вежбицкая ұлттық қоғамдық тәжірибе «концепттер арқылы берілетін ұғымдарда бекітіледі деп есептейді. Ол әрбір тілде, сол тілде сөйлейтіндердің ұлттық ерекшелігін білдіретін, оның рухани дүниесін ашатын кілті – белгілі бір тірек концепттердің жиынтығы болатындығына ерекше көңіл бөледі. А.Вежбицкая орыс тіліне эмоциялық, иррационалды, агенттік емес концептілер тән және олардың моральға деген сүйіспеншілігі басым деп есептейді. Ал енді негізгі концептілерді жеткізу қызметін белгілі бір синтаксистік бірліктер жүзеге асырады, мысалы орыс тілінде – жақсыз сөйлемдердің кеңінен таралуы, зерттеушінің ойынша, орыс халқының белсенділігінің төмендігіне және мойынсұнғыштық қасиетіне әсер еткен. Сөз және концепт терминдері А.Вежбицкаяда өзара байланысты: «Концепт-минимум – бұл сөз мағынасын толық игеру, бұл тек қарапайым тіл иесіне тән нәрсе концепт-максимум – сөз мағынасын толықтай игеру» [7, 39].

С.Г.Воркачев: «тар «формалды» мағынада лингвоконцептілер – өзге тілдерге аударғанда бірсөзді эквивалентті таба алмайтын, сөздерден кейін тұратын семантикалық құбылыстар» деп есептейді [8, 76]. Бір қарағанда сөздің лексикалық мағынасын концепт деп атауға болады. Бірақ қазіргі күні сөздік мақаласындағы берілген сөз мағынасы «когнитивті, шындықтан шалғай, тар, жетіспейтіндігі және тіпті пара-пар келмейтіндігі» туралы тезис дәлелденді. Осындай концептілердің жиынтығы ұлттың мәдениеті негізделетін тілдің концептосферасын құрайды». С.Г.Воркачев лингвомәдениеттанудың ең

негізгі бірлігі деп концептіні («вербалданған мәдени мағынаны») түсінеді. А.Вежицкая қалыптастырған концепт түсінігінде негізгі орын әртүрлі мәдениеттегі тірек концептілерге беріледі. Себебі автордың ойынша, мәдениеттегі тірек сөздер яғни, мәдениеттің ядролық құндылықтарын бейнелейтін концептуалды маңызы зор сөздер көмегімен түсіну мүмкін болады. Д.С.Лихачев концептосфераның кең мағынада түсінілуін ұсынады. Осылайша, ұлттық тілді тұтастай концептосферасы жеке адамның шындықты концептуализациялау нәтижесі болатын жеке индивидуалды концептосфералардан құралады. Индивидуалды концептосферадан өзге ұлттық қауым ішіндегі белгілі бір әлеуметтік және мәдени қауым концептосферасы да болады. Д.С.Лихачев осы ойды әрі қарай жалғастырып, орыс тілінің ұлттық концептосферасындағы мынадай концептосфераларды: «инженер-практик», «отбасы» концептосфераларын бөліп көрсетеді. «Концептосфера» термині өзіне көлемділіктің, тұтастықтың, ұшқырлықтың образды коннотацияларын енгізіп, онтологиялық құбылыстың мәнін дәл бейнелейді». Концептосфера көп қырлы, кеңістіктік, тұтастықтық құбылыс ретінде көрінеді, әйтсе де ол халықтың әлемтануымен, әлемді қабылдауымен, тарихы, менталитеті және мәдениетімен байланысты ашық жүйе. Белгілі зерттеуші Л.В. Щерба осындай жағдайға байланысты былай деп жазды: «тек синтаксистік ережелермен ғана емес, сонымен бірге мағыналардың қосылуынан немесе бірігуінен жаңа мағыналар қалыптасады».

Қазіргі кезеңде ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде концептілердің мынадай типологиясы тұжырымдалды: мазмұны бойынша: концепт – көз алдыға елестету (мыслительная картинка); концепт – схема; концепт – фрейм; концепт – сценарий; концепт – конструкт; концепт – инсайт; концепт – гештальт. Тілдік ұсыныстар бойынша: рамалық концептілер; қарым-қатынас концептілері; іс-әрекет концептілері. Семантикалық құрылымдардың кіріктірілу деңгейіне байланысты: суперконцептілер; макроконцептілер; базалық концептілер; микроконцептілер. Концептінің тілдік мағынаны құрастырудағы роліне байланысты: классификатор-концептілер; интеграциялаушы концептілер; шектеуші концептілер.

А.Б.Бабушкин «Тілдің лексико-фразеологиялық семантикасындағы концептілердің типтері» еңбегінде концепт ретінде «шынайы немесе идеалды әлем затын бейнелейтін, танылған субстрат ретінде тіл иелерінің ұлттық жадында сақталатын ұжымдық сананың кез келген дискретті бірлігін» түсіндіреді. Концепт вербалданады, сөз арқылы таңбалаанады, әйтпесе оның өмір сүруі мүмкін болмас еді [9, 345]. Ю.С.Степанов концепт құрылымының күрделілігін айтып, оған бір жағынан ұғымға қатыстының бәрі енеді; екінші жағынан концепт құрамына оны мәдениет фактісі – алғашқы форма (этимология) ететін жайттардың бәрі сонда; негізгі белгілеріне дейін ықшамдалған тарих; қазіргі күнгі ассоциациялар; бағалар және т.б. енеді. Осы ретте концептілік талдау автордың ақиқат дүниеге қатынасын айқындап, көркем шығарманы талдаудың екінші бір қырын ашатын бірден-бір тілдік құрал ретінде қызмет етеді. Қазіргі кезеңде когнитивті лингвистикада және психоллингвистикада концептілік талдауларға үлкен көңіл бөлінуде. Концептінің ұғымдық мағынасына талдаулар халықтардың құндылықтар жүйесі мен ұлттық мінезін ашуға мүмкіндік береді.

С.И Драчева «дүниені тану әдістерінің әмбебап сипаты басым болғандықтан әртүрлі тілдердегі ұғымдық компонентінің құрамы негізінен ұқсас келеді. Олардың ұқсастықтары концепттердің ядроларында байқалса, ал периферияларында және мәдени компоненттерінде әртүрлі тілдердің ерекшеліктері көзге түседі» деп концептілердің ядросы мен перифериясына ерекше көңіл бөлу қажеттігін атап өтеді [10, 64].

Концептілердің жиынтығы синергетикалық қасиетке ие. Белгілі бір тарихи кезеңдерде басым құндылықтарға негізделген концептілердің субжүйесі бифуркациялық нүктеде өзектілігі төмендесе, келесі бір субжүйенің басымдығы күшейе бастайды. Қоғамның жаңа даму траекториясы анықталғанда сол бағытты жүзеге асырудың концепциясы жасалады. Сол концепцияда іс-әрекеттің алгоритмдері мен адамдарды іс-әрекетке жұмылдыратын концепттердің жүйесі жасалады. Т.Кунның ғылыми революцияларға байланысты ойларын әлеуметтік революцияларға да қолдануға болады. Ол «жаңа парадигмалар ескілердің негізінде пайда болады. Әдетте олар ескі парадигмаларда қолданылған концептуальды және эксперименталды сөздер мен әдістерді өз бойына сіңіреді. Алайда олар ескі парадигмалардан алған нәрселерін дәстүрлі түрде пайдаланбайды. Жаңа парадигманың шеңберінде ескі терминдер, ұғымдар және эксперименттер бір-бірімен жаңа қарым-қатынаста болады» деп жазды. Концептілердің өзара бәсекелестігі және қарама-қайшылығы олардың өз мағыналарына жақын сөздерді топтастыруынан көрінеді. Әдетте топтастыру мағыналардың жақындығымен қатар, қоғамдағы құндылықтар жүйесіндегі басымдықтарға да байланысты. Басым құндылықтардың ролі өзгеріп отырады және оның өзгеруіне қоғамдағы элитаның ролі әсер етеді. Осы өзгерістердің барлығы концептуальдық жүйеде көрініс табады [11, 300].

Жоғарыда аталып өткен концепт түрлерінің ішінен кеңінен қолданылып жүрген екі түріне тоқталып кетуді жөн көрдік. Біріншісі, фрейм-концептілер. Фрейм теориясының негізін қалаушы американдық зерттеуші, жасанды интеллект саласын дамытушылардың бірі – М.Минский болды. М.Минский адам жаңа жағдайға бейімделу үшін немесе түсіну үшін өзінің жадындағы белгілі бір мәліметтер құрылымын (образдарды) тауып, олардың кейбір жерлерін өзгерте отырып құбылыстар мен процестерді түсінуге бейімдейді. Осы дайын мәліметтер құрылымын М.Минский фрейм деп атады. Фрейм мәліметтер құрылымы ретінде стереотипті ситуацияны көз алдымызға елестетуге мүмкіндік береді. Әрбір фрейммен әртүрлі ақпарат ассоциацияланады. Оның бір бөлігі белгілі бір фреймді қалай пайдалануға болатынын білдірсе, ал екінші бөлігі – оның орындалуын, ал үшінші бөлігі орындалмаған жағдайда не істеу қажеттігін анықтайды. М.Минский «ситуацияны» жалпылай түсінеді және оның астарында дәлел келтіру, бейне (образ) немесе іс-әрекет (фрейм-сценарий) бар. Фрейм-сценарийді М.Минский белгілі бір оқиғаның, ұғымның, іс-әрекеттің типтік құрылымы ретінде түсіндіреді және ол сол оқиғаның, ұғымның, іс-әрекеттің элементтерінен тұрады деп түсіндіреді. Мысалы, баланың туған күнін тойлау фрейм-сценарийі мынадай элементтерден тұрады: киім (мерекелік), сыйлық (ұнауға тиіс) [12, 152].

«Қазіргі кезеңдегі лингвистикада «фрейм» ұғымын түсіндіретін бірнеше пікірлер қалыптасты. Мысалы, А.П.Бабушкин «фрейм» терминін білім құрылымы (структура знаний) деп есептейді және ол адам тәжірибесінің адам жадындағы сақталған фрагменті немесе қажет кезінде жадтағы құрамдас бөліктерден құралатын ақпараттың бір бөлігі деп біледі. Ал З.Д.Попова мен И.С.Стернин «фрейм» деп көп құрамды, тұтастықты көз алдымызға келтіре алатын концепті деп есептейді немесе зат немесе құбылыс туралы стандартты білімнің жиынтығы. Екінші, лингвомәдени скрипттер. Әдетте лингвомәдени скрипттер коммуникациялық ситуацияларда жүзеге асады. Мысалы, күн сайын жүзеге асатын араласулар барысында мынадай скрипт-сценарийлерді жиі қолдануға болады: танысу; жақын адамдармен кездесу; телефон арқылы сөйлесу; қызмет көрсету саласындағы қарым-қатынас; интернет байланыс [13, 314].

Н.В.Моторина «скрипт – көлемді, көп деңгейлі құрылым-лингвомәдени концептіні индивидтің дискурстық санасында жылдам жүзеге асуы немесе репрезентациялану әдісі деп есептейді. Скрипт мәні жағынан динамикалық болып келеді, себебі уақыт пен кеңістікте дамуы оны концептіні объективтілеудің құралына айналдырады. Концептіге қарағанда лингвомәдени скриптінің сценарийлік сипаты бар, ал концептімен ұқсастығы онда ұғымдық, образдық және құндылық сипаты басым [14, 184].

Жалпы концептологияның қалыптасуы мен дамуына байланысты дискуссия әзірге саябырсыған жоқ. Себебі бұл мәселені ғылымның әртүрлі салалары – лингвистика, психология, мәдениеттану, философия тұрғысынан қарастырғандықтан, жақын арада белгілі бір ортақ пікірге келу қиын сияқты. Концепт мәселесінің зерттелуіне байланысты талдауды В.В.Колесовтың мақаласы арқылы танысуға болады. Онда автор концепт ұғымының мазмұнын ашуға арналған зерттеулерге шолуында негізгі дискуссиялық мәселелерге көңіл бөлген [15, 558].

Жас ұрпақтың дүниетанымындағы өзгерістердің мәнін ой елегінен өткеріп, зерделеу теориялық міндеттер тұрғысынан қалай зәру болса, өмірлік мақсат-мүддеден де маңызды. Қоғам дамуының жаңа арқаға түсуі, яғни еліміздің егемендік алуы – тәуелсіздігіміз қаншама құндылықтарға жол ашты. Қоғамның күллі бағыт-бағдары, ізгі мұраттары, қажеттіліктері мен себеп-салдарлары түбегейлі өзгерді. Бұл өзгерістер жастардың ой-санасына, өмірлік ұстанымдарына әсері орасан зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Павиленис, Р.И. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып 17. Теория речевых актов. – С. 380-388.
2. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. –178 с.
3. Диброва Е.И. Коммуникативно-когнитивная модель текстопорождения // Семантика языковых единиц / Доклады V межд. конф. Т 2. – Москва, 1996. –130 с.
4. Никитина М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир.: Владимирский государственный институт, 1974. –222 с.
5. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. Выпуск 2. – Ленинград, 1928. –20 с.
6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Москва: Школа Языка русской культуры, 1997. –824 с.
7. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1997. – 39 б.
8. Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: Истоки и цели // Филологические науки № 4 2005. 76-83бб.
9. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 345 с.

10. Драчева С.И. Экспериментальное исследование вербального содержания этнической концептуальной системы. Вып. 2. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1997. С. 60-64.
11. Кун Т. Структура научных революций. С ввводной статьей и дополнениями 1969г. - М.: Прогресс, 1977.- 300с.
12. Минский М. Фреймы для представления знаний. М.: Энергия, 1979.-152 с.
13. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314, (6) с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
14. Моторина Н.В. Лингвокультурные скрипты традиционного коммуникативного поведения в России и Англии. Дисс. на соиск. уч. степени канд. фил. наук. – Волгоград, 2013, 184 б.
15. Колесов В.В. Классификация ментальных исследований языка с позиции философского реализма// сборник статей– Санкт-Петербург-Горловка: Издательство ГПНИИЯ, 2010. –С.5-19558 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып.

Берікжан ӘЛМҰХАМБЕТОВ,

п.ғ.д. профессор,

Педагогика және психология институтының директоры

Рахат БЕРІКБОЛ,

«Бейнелеу өнері және сызу» мамандығының 2-курс докторанты

Абай атындағы ҚазҰПУ

КІТАП ӨНЕРІ МЕН ГРАФИКА ӨНЕРІНІҢ ДАМУ ЖОЛЫНДАҒЫ ӨЗАРА ЫҚПАЛЫ

Кітап өнерінің шығуы адам өмірінде басты ақпарат көзіне айналды. Кітап адам дамуына ықпал еткен барлық салада өзіндік басты орын алды. Өнер бұдан тыс қалуы мүмкін емес себебі өнер адамзат мәдениетін ажырамас бір бөлігі.

Графика өнерімен кітап өнері бір біріне жақын өнер, оларды ажыратып қарауға болмайды. Графика өнері кітап өнерінде маңызды орын алады. Графика өнері кітаптың барлық рухани құндылығы мен мазмұнын бейнелерде, таңбаларда, ою-өрнектерде және кітап қаріптерінде көрсетеді.

Иллюстрация өнері сияқты қаріп өнері графика саласы болып табылады. Осы графика салаларының тарихы кітап өнерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар графика өнері жеке бейнелеу өнерінің түрі ретінде кітап өнерінен тыс даму үстінде. Графика өнері бейнелеу өнерінің маңызды түрінің бірі ретінде кітап өнеріне қарағанда кештеу, кескіндеме, мүсін өнерлері сияқты қайта өрлеу дәуірінде өз дамуын бастады.

Бұл уақытқа дейін кітап қолжазба түрінде берілді, кітап баспа өнері дамуында күрделі қиын даму жолынан өтті. Даму кезеңдерінде көп түрлі жоғары кітап өнерінің үлгілері жинақталды.

Біз бұл арқылы «кітап өнері» терминін түсінеміз. Осыдан жүз жыл бұрын бұндай түсінік болмады тек «кітаптағы өнер» деп қарастырылды.

Бір қарағанда «кітап өнері», «кітаптағы өнер» бір ұғым сияқты, бірақ олардың өзіндік реңі бар. Кітапты техникалық орындалған дайын форма, зат деп қарады, ал суретші міндетін одан тыс полиграфиялық өндіріс тұрғысынан қарады. Суретші кітапқа өзінің суреттерін, ою-өрнектерін салу арқылы оны байыта түседі. Кітап, графика, кескіндеме, сәндік қолданбалы өнер түрлерімен біртұтас өнер туындысы ретінде қарастырылмады. Бірақ екі өнер тұтас алғанда өз уақытының тынысы туралы мәлімет береді [1, 3].

Өнер өз заманының көркем стилі жайлы дерек көзі, ал оны бізге жеткізуші кітап, журналдар, газеттер.

Қандайда елді алсақ та оның мәдени, саяси өмірінде баспасөз ролі маңызды болған. Газет-журналдар елдің тынысын білдіретін, халықтың негізгі ақпарат көзі болды. Еліміздің тарихында Алаш қозғалысының қайраткерлері баспасөздің маңыздылығын түсініп ұлттық мақсатқа негізделген «Қазақ» газеті дүниеге әкелді.

Басылымның «Қазақ» аталуында екі түрлі мағына барлығы аңғарылады. Біріншіден, газет жалпыұлттық газет болғандықтан, мақсаты жері бөлшектеніп, елі бытырап жүрген қазақ халқын топтастырып, бір ортаға біріктіру болғандықтан да ұлт атын иемденіп «Қазақ» аталды. Екіншіден, кітаби, әдеби, ғылыми айналымда қазақ атының өз аты аталмай, қырғыз аталып келгендігі белгілі, сондықтан туған халқының төл атын қайта оралту мақсатында, қазақ зиялылары өз баспасөзін осылай атауды мақұл көрген. Ахмет Байтұрсыновтың бұл жайында: «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық» [2] дейді.

Алаштанушы ғалым М.Қойгелдиев: «Қазақ» газеті, белгілі дәрежеде, сол кезеңдегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ең белсенді қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатовтың үлкен еңбегінің ортақ жемісі еді» [3, 187] деп объективті бағасын берді.

Біз мақаламызда «Қазақ» газетінің логотипін графика өнерімен және тәуелсіз Қазақстан өнерінің құндылығы тұрғысынан қарастырамыз. Таңбалар, логотиптер графика өнерінің саласы. Қазақ жерінде графикалық суреттер ішінде таңбаның орны ерекше. Таңбалар тасбетіндегі халқымыздың өмір жолында дамып жетіліп отырған алғашқы қауым адамдарының таңбасы, сақ дәуірінің таңба белгілері, рулық таңбалар қазіргі таңда кітап графикасында экслибристерде негіз болып қолданыста жүр. Сақтардың аң стиліндегі нышан белгілері қазақ мемлекетінің нышандарының негізін құрап отыр. Өтеген Мәрзия өзінің «Экслибрис в культуре Казахстана» деген ғылыми еңбегінде «Таңба экслибристің арғы тегі» [4, 64-80], – деп дәлелдеген. Оған негіз Қазақ халқының ғасырлар бойы таңбаларын санасында сақтап осы күнге алып келуі. Алаш қайраткерлері «Қазақ» газетінің логотипіне киіз үйді алып, оның қазақ халқына қасиетті болған киіз үй бөлшектері арқылы халқының болашақ бағытын айқындап көрсетті. Осы ойымыздың дәлелі, 1913-1918 жылдары қазақтың кіндік қаласы Орынборда жарық көрген «Қазақ» газетінің логотипі мен осы басылымдағы «Орда гербі» атты мақалада жазылған сипаттамалар. 1-суретте көрсетілген логотипі басылған «Қазақ» газетінің көрнісі. 1918 жылы А.Байтұрсыновтың редакторлығымен басылған «Қазақ» газетіндегі аталмыш мақалада Алашорда өкіметінің эмблемасы туралы: «Киіз үй – киіз туырлықты халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: Түндік жарық беретін жол, есік туралы заттар кіретін жол дегендік. Жарық жол ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жолы еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік күнбатыс жағынан ашылуы өнер-ғылым Европа жағында күшті болған себепті қазақ ішіне Европа ғылымы – өнері таралсын деген мағына еді», [5] – деп жазған болатын.

1913-1918 жылдары Орынборда жарық көрген «Қазақ» газетінің логотипі

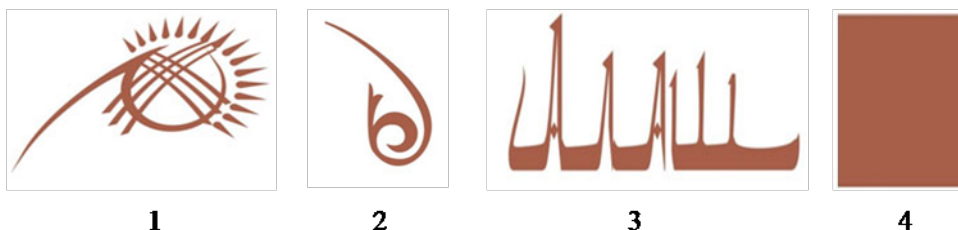

Алашорда Үкіметінің 100 жылдық мерейтойына арнайы дайындалған эмблема. Суретші Берікбол Р.Р.

1-сурет. <https://e-history.kz/kz/publications/view/4361> сайтынан алынған «Қазақ» газетінің логотипі және semeylib.kz сайтынан алынған Алашорда үкіметінің 100 жылдығына арналған эмблема.

2017 жылы – «Алаш» автономиясының негізін қалаған Алашорда ұлттық үкіметінің 100 жылдығына арналған мемлекеттік және халықаралық маңызы зор мерейтойы қарсаңында Шығыс Қазақстан облыстық Абай атындағы әмбебап кітапханасы «Алаш» электрондық кітапханасын құруды қолға алды. Бұл бүгінгі заман талабы электрондық кітапхана, электронды кітап. Жоба аясында «Алаш» электрондық кітапханасының эмблемасы жасалды. 1-суретте көрсетілген. «Алаш» электрондық кітапханасының эмблемасы «Қазақ» газетінің логотипі мен осы басылымдағы «Орда гербі» атта мақалада жазылған сипаттамалар негізінде жасалынды.

2-суретте «Алаш» электрондық кітапханасы эмблемасының элементтерінің көрінісі мен түсініктемесін ұсынып отырмыз.

2- сурет. «Алаш» электрондық кітапханасы эмблемасының элементтері

1. Күн – әлемге жарық, қызу беріп тұратын жұлдыз, қозғалыс, даму, өсіп-өркендеудің және өмірдің белгісі. Шаңырақ – киіз үй мен көк әлемнің арасын қосып тұратын қасиетті ұғым. Қазақтың өз алдына тәуелсіз, бірлігі жарасқан ел болуын білдіреді.

2. Логотипте уық пішінді төменгі жағы қошқар мүйіз оюы халқымызда малшының материалдық әл-ауқатын білдірген.

3. Алаш – ежелгі түркі сөзі, ол бауырластар, қандастар, туыстар деген мағына береді. Көне заманда, түркі халықтары іргесі бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Күн сәулесі түскен шаңырақтың астында «Алаш» сөзі араб стилінде жазылып, киіз үй формасын жалғастырады және логотиптің негізгі ойын аяқтап, тұтас етіп көрсетеді.

4. Логотипте қоңыр түс көрсетілген. Қоңыр түс – топырақтың және ағаш тақтаның реңі. Бұл төзімділік пен сенімділіктің белгісін беретін түс. Сондай-ақ, жердің түсі. Жер халықтың тіршілік орны. Жер халықтың тіршілік орны. Осыған байланысты қазақ елінің танымында жағымды мәнде ерекшеленеді.

Электрондық кітапхана жасау арқылы бүгінгі ұрпаққа «Алаш» идеясын насихаттау, халыққа таныстыру екі өнердің байланысы арқылы жүзеге асты. Қазақстан баспа өнері мен графика өнері даму кезеңдерінде өзара ықпал жасау арқылы дамып халыққа қызмет жасады.

Қазақстан графика өнерінің қалыптасып дамуын өнертанушы ғалымдар қазақ әдебиетімен байланыстырады. Екеуінің бір-біріне ықпалы қазақ графика өнері мен суретшілерінің туындыларының келбетіне ықпал етті.

Қазақтан шыққан алғашқы өнертанушы Г.Сарыкулова Қазақстан графика өнері мен кітап өнерінің бір-біріне ықпалын былай байланыстырады. Қазақстан суретшілері графиканың 20-жылдары қазақ ұлттық әдебиетімен тығыз байланыстыруға болады. Сол жылдары графика өнерінің жалпыхалықтың эстетикалық мәдениетін қалыптастыруда ұлттық әдебиетіміздің маңызы зор болды. Әдебиетімізде ұшқыр ойлы қаламгер жазушылар С.Сейфуллин, Б.Майлин, И.Байзақов, И.Жансугуров, М.Әуезов және С.Мұқановтардың Қазақстан графиктерімен бірлесіп жұмыс жасау нәтижесінде ұлттық нақыштағы графика туындылары жарық көрді [6, 51]. Осы туындылар кітап беттеріне басылып, халыққа таралды. Бұл арада кітап өнері мен графика өнері бірлесе дамып елге қызмет етті.

Графика туындыларының көпшілікке танылып, дамуына осы қаламгерлер шығармалары әсер етті. Олардың суреттеген көркем ойлары, көтерген тақырыптары Қазақстан графиктерінің шығармашылығына арқау болды. Сол кездерден бері график суретшілердің Қазақстанның баспа мәдениетінің дамуына қосқан үлесі зор. Қазақстанда кітап графикасында ұлттық нақыштар көріне бастады. Суретшілер шығармаларынан біз сол кездегі қоғамның тынысын ондағы тартысты халықтың мәдениетінен, тұрмысынан көріністер көреміз.

Графика өнері өзінің қарапайымдылығымен орындау әдістерінің басқа өнер түрлеріне қарағанда көпшіліктің жылдам қабылдауына байланысты, халық арасында жылдам сіңіп кетті. Осыдан бірінші халық мәдениетінен сыр шертетін мәнді өнер туындылары пайда болды.

20-жылдары жемісті жұмыс жасаған республикамыздың суретші графигі В.Антощенко-Оленев. 1928 жылдан Антощенко-Оленев Қазақстанда тұрып, негізінен газет-журнал баспаларында жұмыс жасады. Ол «Еңбекші қазақ» газеті және «Жаршы», «Әйел теңдігі», «Жаңа әдебиет» т.б. журнал редакцияларында жұмыс жасады. Осы журналдарды безендіру жұмыстары, көптеген сатиралық суреттер және жолдастық шарж, еңбек озаттарының портреттері графиканың тушь, қаламұш техникасында орындалды.

Қазақстан суретшілерін газет-журналдарға, үгіт-насихат плакаттарын шығаруға тарту, 20-жылдары республикада газет-журналдар графикасының дамуына және газеттердің көркемдік ерекшеліктеріне үлкен әсер етті. Газет-журналдар баспаларына суретшілердің жұмысқа тартылуы, олардың шығармашылық ұжымдарға топтасуына, өз шығармаларын көпшілікке жеткізуге және қоғамдағы құбылыстармен жергілікті халық мәдениетін, шығармашылық жұмыстарының тақырыбы ретінде ала отырып, жүйелі түрде дамуына көмектесті.

Бірақ кейбір суретшілер баспахана тапсырмаларын орындаумен шектеліп, республиканың шығармашылық өміріне толық араласпады.

Қазақстан газет-журналдарында Қазақстан суретшілерінің шығармашылық өміріне арналған мақалалар шығып тұрды. Г.Саркулова өзінің «Графика Казахстана» атты еңбегінде «...көрмелерге қойылған суретшілер шығармаларында осы өлкенің өндіріс негіздерін, қазақтардың мәдениеті мен шарушылығы тұрмысы бейнеленген. «Советская деревня», 1931, 12 мамыр. «Советская степь», 1931, 21 қазан» баспаларында көрме туралы мақалалар жарияланды» [6, 53] деп жазды.

3-сурет. «Искусство» журналы 1935ж №3

3-суретте көрсетілген «Искусство» журналының 1935 жылғы 3-санының 172-173 беттерінде Қазақстан бейнелеу өнері туралы мақала жарық көрді. Мақалада Н.Г. Хлудов шығармашылығына айтылып, оның 1916 жылы жазылған «Жасауыл» (почта тасушы) шығармасы басылып шықты.

4-сурет. «Революция и национальности» газеті

4-суретте «Революция и национальности» газетіне «Искусство Казахстана на подъеме» атты мақала жарық көрді. Қазақстан газет-журналдарымен суретші қауым бір-бірін толықтырып байланыста болғанының айғағы.

30-40-жылдары Ә.Ысмайылов қазақ халқының эпосы «Қамбар батыр» тақырыбына акварельді циклін салды. Бұл еңбектерінде қазақ халқының мәдени құндылықтарын, өмірінің ерекшеліктерін бейнелеуге тырысты. Халқының фольклор тақырыбын игеріп сурет салуы туған жердің тарихын тиянақты байсалды зерттеумен қатар жүріп жатты [7, 8-12].

Қазақстан графикасының 20-40-жылдары дамуын, шығармашылық ұжымдардың алғашқы қалыптасып ұлттық кәсіби кадрлардың шыға бастауы және график суретшілердің халқымыздың мәдени өміріне араласа бастаған кезеңі деп қортындылауға болады әрі сол құбылыстардың баспа беттерінде көрініс тапқанын айтуға болады.

Қазақстан кітап графикасы өнерінің дамуына 50-60 жылдары Е.Сидоркин көп үлес қосты. Суретші тарихи ескерткіштерді, қазақ халқының халық ауыз әдебиетін, ою өнерін мұқият зерделеді. Бұл оған ұлттық тақырыптағы өзінің алғашқы жұмысы – қазақ эпосына салынған иллюстрацияларда оң нәтижеге жеткізуге мүмкіндік берді. Е.Сидоркин өз жұмыстарымен үш кітапты безендіргені үшін Лейпцигте өткен халықаралық көрмеде 1959 жылы қола медальға ие болды. Е.Сидоркин ары қарай ұлттық фольклормен, халықтың дәстүрлерімен, қазақ авторларының әдеби шығармаларымен баланысты бірталай туындылар салып, кітаптарды безендірді. Осы күнге дейін М.Әуезовтың «Абай жолы» романына салынған графикалық парақтар бейнелердің тереңдігі бойынша және аса маңызды көркемдік-эстетикалық көрсету бойынша маңдай алды жұмыстары болды. «Из мглы веков» атты автолитографиялар сериясы – негізінен сан алуан драмалық аса күрделі оқиғалары бар қазақ халқы тарихының шоғырланған пластикалық бейнелік шежіресі.

5-суреттен көруге болады. Суретші балбал тастармен ассоциацияланатын пішімді мүсіндік илеудің әсерін беретін литографияның мүмкіндіктерін толыққанды пайдаланған, осыдан барып жасалған бейнелер тарихи мәңгілік болатынын сезінгендей боласың [8, 7].

«Из мгілы веков» атты автолитографиялар сериясы

М.Әуезовтың «Абай жолы» романына салынған графикалық парақ

5-сурет. Е.Сидоркиннің қазақ жазушыларының кітаптарын безендірген графикалық суреттері

Суретші фолклорлық тақырыпқа баса мән беріп, айрықша көңіл бөлу қазақ сурет өнерінде ерекше құбылыс болып табылады. Г. Шалабаеваның пайымдауынша «Евгений Сидоркиннің шығармашылығы бір жағынан ХХ ғасырдың екінші жартысында уақыт қажетінен туған құбылыс болса, екінші жағынан оның шығармалары тың игеру, ұлы құрылыстар, еңбек ардагерлері секілді социалдық тапсырыстық тақырыптардан аулақ» [9, 11]. Сидоркиннің қазақ фольклор тақырыбына көңіл аударуы кездейсоқ оқиға емес. Ол үшін тек терең тарихқа үңіліп қою ғана емес, сонымен қатар өткенді бейнелеу арқылы қазіргі заманды түсіну құралы болып табылады. Г. Шалабаева суретшінің ойын былай деп келтіреді: «Әр заманның кезеңінде де махаббат пен зұлымдық, қуаныш пен қайғы, көре алмаушылық пен қызғаныш тақырыптары бірдей. Ең әуелі қоғамның қазіргі тұрмыс-тіршілігі қандай күйде екенін сезініп өмір тамырын дөп басу. Меніңше бүгінгі өнердің актуальды тақырып өзегінде өткені мен болашақтың ізі болса ғана өміршең болады» [9, 64-65].

Алпысыншы жылғы ұрпақтың суретші-графиктері Қазақстан графикалық өнерінің тарихында жаңа кезеңді жазды. И.Исабаев қазақтың халық эпосын өзінше көркемдік оқуын ұсынды. Оның станокты графикалық парақтары тасқа таңба басқандай халық өмірінің көрнісі іспеттес офорт техникасында орындалған. И.Исабаев халқымыз асыл мұрасы «Айтыс» өнерінің жинағы бірінші және екінші томбарын линогравюра техникасында орындалған парақтарымен безендірді. 6-шы суретте графикалық суреттері ұсынылып отыр. Жұмыстарында айтыс тақырыптары мен суретші бейнелері үйлесімділік тапқан. Суретші халқының өнерінің ұлттық келбетін дөп басып көрсете білген. Суретші гафика өнері жайлы былай деген ойларын білдіреді «Мен график суретшімін. Бейнелу өнерінің бұл түрінде басқаларға карағанда шарттылықтың басымдылығы айқын. Бұл – суретшіге көптеген мүмкіндіктер бере отыра, белгілі бір дәрежеде суретшіні шектей түсетіні тағы бар. Өйткені, көргеніңнің бәрін графика тәсілдерімен түсіндіру қиын-ақ. Мен Мәскеуде оқып жүрген кезімде алғашқы офорттар мен литографияларымда қала маңындағы көріністерді өрнектедім. Қазақ даласының бүкіл айшығын мен бояу түрлерін ақ пен қара графикасымен көрсетуге болар ма екен деп ойлайтынмын» [10, 5].

«6-сурет». И. Исабаев кітап өнеріндегі графикалық суреттері

И.Исабаев Бейімбет Майлинның «Раушан коммунист», Хамит Ерғалиевтің «Жылдар-жылдар», Әнуар Әлімжановтың «Мост Карасункара», С.Бактыбергенов «Добрая мая мама», Әбдіжамал Нұрпейісовтің «Кров и пот» шығармаларын, балалар әдебиетін безендіруде де өзінің тартымды, мазмұнды туындыларымен кітаптың мазмұнын ашып, көркемдеп безендірді. Жақан Сыздықовтың

«Алпамыс Батыр», Махмудулаев Яһуданың «Жақсылыққа жақсылық», Қапия Дәрібаев «Светофор оттары»н, шетелдік жазушылар әдебиеттеріне жасаған иллюстрациялары сол елдің ұлттық келбетін көрсете білген. Сан Шан-Фэйдің Кішкентай он дос» әңгімесі» [10, 15-62]. Суретшінің 1967-1996 жылдары «Балдырған» журналының иллюстрациялары 6 суретте берілген. 1980 жылы «Әліппе» оқулығын орындаған суреттері бала санасына қонымды, тартымды, жоғары көркемдік талғаммен орындалған. И.Исабаев кітап графикасының дамуын да қосқан үлесі зор, оның көркемдік келбетінің қалыптасып дамуында өз шығармаларымен ойып тұрып орнын алады.

Қазақстан бейнелеу өнері 80-90 жылдары кезең суретшілерін қызықтыратын ортақ проблема – философия, әдебиет, әлемдік мәдениет жөніндегі жан-жақты терең білім, санаткерлік, қазіргі болып жатқан құбылыстарды халықтың өткенімен байланыстыру. Бейнелеу өнерінің құрал-тәсілдері – бояу түсі, ырғақ, бетбедер, архитектуроника – форма міндетін атқарып, осы форманың мағыналық, мәнге, мазмұнға айналуы «оқиғаны емес, құбылысты, кездейсоқтық емес, заңдылықты» қамтуға көмектеседі деп [11, 88-89] жазды. Е.Төлепбаевтың «Жібек жолы» Қ.Зәкіровтың «Ш.Айтматов желісімен», Т.Ордабековтың «Дала әндері» шығармаларында қарапайым болмыс әуенін мифке айналдыру, рухани мұраны меңгеру барысында оны халықтың бүгінгі болмысымен өлшеу бар.

Тәуелсіз Қазақстан графика өнері келбетін әлемдік кеңістікте өзіндік қолтаңбасымен танытқан Темірхан Ордабековтен графиканың қыр – сырын алғашқы рет Батухан Байменов шығармашылығын қарастырсақ. Батухан графиканың түрлі-түсті линогравюра техникасында, триптих пішінінде жасалған «Толғаныс» топтамасының барлық үш беті композициялық тұрғыда бір тәсілмен біріктірілген. «Оралу» триптихі алдыңғысына тақырып бойынша етене жақын бола отырып, көрерменге өткенін еске алуды бірден ұсынады. Қазақстан егемендік алғаннан бері суретшілердің ізін жалғастырып келе жатқан, өзінің шығармашылық жиған қоры бар Бауыржан Найманов, Мағауия Канленов, Лейла Махат сияқты Тәуелсіз қазақ елінің суретшілері өз жұмысының тақырыптарын тарих қойнауынан іздеді. Тарих қойнауы біздің мәдени құндылықтарымыз [12].

Қазақстан графикалық өнерінің тарихи негізінде түпнұсқалық және баспа графикасының туындыларында жазылады. Оның қолданбалы түрлері – кітап графикасы және плакат өзінің ерекшелігіне қарай көбінесе нақты тапсырыстың нысаналы мақсаттарымен және тапсырылған тақырыпты идиологиямен ангажирленген. Десек те кітаппен жұмыс жасау суретшілерге көптеген импульстар береді, олар иллюстрацияларда іске асырылып, олардың шегінен де асып кетті және авторлар өзінің сара жолмен өмір сүруін жалғастыра отырып, өз жұмыстарын бөлек стилистік туындыларға аударып отырғанын атап өту керек.

Графика – түпкі ойды суреттеуде, сол сияқты оны қабылдауда әбігерлікке және шалғайлыққа төзбейтін нәзік зияткерлік өнер. Сондықтан ол көркем шығармашылықтың басқа түрлеріне қарағанда азырақ коммерцияланған. Онда ақиқат, өмірлік тәжірибенің шындығы, авторлық қиялдың адалдығы әрі тазалығы сақталады. Осы айқындамаларды сақтай отырып, ол әрдайым ең күрделі шығармашылық және мәдени үрдістердің нақ ортасында жүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гречук Ю. Я. История графики и искусство книги: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 320 с.
2. <https://e-history.kz/kzpublications/view/4361> © e-history.kz
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалыс. Бірінші том. – Алматы: мектеп, 2008. – 480 б.
4. Отеген М.Ж. Эслибрис в культуре Казахстана диссертация кандидата наук культурологи Санкт – Перербург 2002ж 210 с.
5. semeylib.kz
6. Сарыкулова Г. Графика Казахстана.- Алма-Ата: Наука, 1967ж. 166 с.
7. Әубәкір Ысмайылов: Альбом / Құрас. А. Синенький. – Алматы: Өнер, 1986. – 144 бет, 100 ил.
8. Қазақ өнері 5-томдық, V- том, графика альбом Елнұр, Алматы 2013 191 б.
9. Шалабаева Г. Евгений Сидоркин Онтология художественного метода. – Алматы: Галерея «Ою», 2005-160 с.
10. И. Исабаев Жанымды сыйладым халқыма : фотоальбом / құрастырған А Туленова – Алматы: «Асыл сөз» баспасы, 2016 – 240 б.
11. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері. – Алматы «Өлке» 1998 178 б.
12. Жақсығарина М. Евгений Сидоркиннің шығармашылығындағы ұлттық психология /Жақсығарина М // Ақиқат =Истина – 2011. - №3. Б. 65-67

Айтжан НҰРМАНОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Шығыс халықтарының тарихы мен мәдениеті бөлімінің
жетекші ғылыми қызметкері
Дина МЕДЕРОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Шығыс халықтарының тарихы мен мәдениеті
бөлімінің аға ғылыми қызметкері
Бағдат ДЮСЕНОВ,
Таяу және Орта Шығыс елдері бөлімінің ғылыми қызметкері
ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институты

БӨКЕЙХАН ӘУЛЕТІНІҢ «ТАЛДЫБЕЙІТ» ҚОРЫМЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық. Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы» деп қазақстандықтарды 2050 Стратегиясының басты мақсатына жету жөніндегі жұмысқа белсене қатысуға шақырған [1].

Осы Мәңгілік Ел идеясы аясында ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында 2018-2020 жылдарға арналған бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Ұлы Даланың тарихы мен мәдениеті» тақырыбында ғылыми жоба жүзеге асырылу үстінде. Бұл жобаның бір бағыты тарихи тұлғалар эпиграфикасына арналған, осы мақсатта нақтылы мәліметтерді анықтап, қажетті құжаттар жинау мақсатында Қазақстан өңірлеріне экспедициялар жоспарланған.

Шығыстану институты жүргізген жоспарлы жобалар мен Қазақстанның әртүрлі аймақтарына экспедициялар жүргізу барысында жаңа, кейде тек жергілікті жерлердің деңгейінде ғана белгілі, әлемдік деңгейде аз зерттелген мәдени ескерткіштер табылып жатады. Рухани, діни, саяси, әлеуметтік әрі экономикалық тарихты зерттеудегі дереккөздердің бірі эпитафиялық мәтіндер болып табылады. Нақтылы бір аймақпен, рухани орталықпен байланысы бар эпитафиялық ескерткіштер тарихи-мәдени кешеннің құрамдас бөлігі болып табылатындығы баршамызға аян. Қазақстанның түкпір-түкпірінде тарихи тұлғалар, яғни хандар, сұлтандар, діни қайраткерлер, рубасылар сияқты дала данышпандарының ежелгі ескі қорымдарына қойылған құлпытастар, яғни эпиграфикалық ескерткіштер сақталған. Эпиграфикалық ескерткіштер табиғи-климаттық құбылыстардың зардаптарынан қирап жатқанын, кейбіреулері әдейі қиратылғанын, басқа жерлерге көшіріліп жатқанын жиі кездестіреміз. Бұл жағдай оларды сақтау, тауып алу, тіркеу, мүлік ретінде түгендеу, картаға түсіру, оларды мемлекет тарапынан қорғалатын мәдени ескерткіштер тізіміне енгізу және оларда сақталған эпитафиялардың мәтіндерін ғылыми басып шығару жұмыстары уақыт күттірмейтін іс-шаралар болып табылады. Қазақстан мен қазақтардың ұлттық тарихы бойынша шетелдегі және елдегі бар тарихи материалдарды зерделеу әрі жүйелеу, жинауды ұйымдастыру және ұлттық тарихты зерттеудің белсенділігін арттыру бойынша іс-шаралар «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында жасалатын өзекті мәселелердің бірі.

2018 ж. 6-18 шілде аралығында Қарағанды облысына жасалған экспедиция барысында Ақтоғай ауданындағы «Бөкейхан әулетінің Талдыбейіт қорымының» эпиграфикасын зерттеу, суретке және хатқа түсіру, эпитафиялық мәтіндерді оқу, өлшемдерін алу, көнекөз карттардан ауызша тарихын жазып алу т.б. жұмыстар атқарылды.

Сол құлпытастардағы эпитафиялық мәтіндеріне тоқталып өтейік.

№001

1. كل شيء هالك الا وجهه
2. مدفون اسلام ديننده اهل و سنة جماعتی اعتقادنده حنفی مذهبنده در
3. بو مرقد وحدتده ابدی مقام ايدان ذات

4. چنگيز اولادى بوكاى خان اوروغى
5. مرحوم سلطان نورمحمد ميرزاتاي
6. اوغلى ۱۸۳۹نجى يلى دنيياپه كلمشه
7. ايدىك ۱۹۰۱نجى يلى برنجى اپريلده
8. و هجريه ۱۳۱۸ نولحجه شريفه ۲۵نجى
9. يکشنبه كوني ۶۲ ياشنده بو دار فنادن
10. بقا ملكينه سفر ايلدى بارى تعالى
11. قيريني ايمان چراغى ايله يارىتوب و قيامت
12. خوف لرندان مار ايلاب از الابرر الفى نعيم
13. فود جينه اخل قيلغاي ايدى انالله و اناليه راجعون
14. زيارت قيلغوي مومين قردشلردن برارايه قران وقوب توابيني بو
15. رحومغه هديه يتكلرى اميدينده جليله كزيهسى بيكرمان
16. وفرزندى عزيز على خان بولوي اقامه ايلدى

(1-сурет)

Қазақша аудармасы:

1. Оның өзінен басқа әр нәрсе жоқ болады (Құран кәрім. Қасас: 88.) [2].
2. Жерленген [кісі], Ислам дінінде, аһли уа сунна жамағаты сенімінде, ханафи мазхабінде-дүр.
3. Бұл бірегей бейітті мәңгілік мекен еткен зат (кісі)
4. Шыңғыс хан әулеті Бөкей хан ұрығы
5. марқұм Сұлтан Нұрмұхаммед Мырзатайұлы*
6. 1839-ыншы жылы дүниеге келіміші
7. еді, 1901-інші жылы бірінші апрельде
8. уә гиджра бойынша 1318 зу-л-хиджжа шарифа 25-інші
9. жексенбі күні 62 жасында бұл дар Фәнадан
10. Бақи мүлкіне сапар айлады. Бари Тағала
11. кабіріне иман шырағы ила йарытып уә қиямет
12. қауіптерінен аман айлап, «Негізінен ізгілер, әрине нығымет
13. ішінде болады» (Мұтаффифин сүресі, 22 аят) қылғай еді, Бәріміз Аллаға барамыз, түбінде бәріміз Аллаға ораламыз.
14. Зиярат қылушы мүмин бауырлардан бірер аят Құран оқып, тәубаны бұ
15. рухыма һәдийа (сыйлық) еткендері үмітімде күдірет кәзиесі екен.
16. Перзенті құрметті Әлихан** болушы мекенін тұрғызды.

* Нұрмұхаммед Мырзатайұлы – Әлихан Бөкейханұлының әкесі.

**Әлихан Бөкейханұлы (1866-1937) – Қазақстан тарихында орны айрықша, Алаш автономиясының іргесін қалаған тұлға [3, 4, 5, 6].

№002

1. الحكم الله العلى الكبير
2. چنگس خان جوشى خان توقايتيمير،
3. اوز تيمر قوجا ارسخان قويرچيقخان،
4. باراق خان ازجانى بيك خان قاسم
5. خان سيغاي جان اوگدانخان قاينار
6. كوشيك بوكه ى خدای مينده تورسين
7. قرقسان باراقخان بوكه ى خان باتر
8. مرزاتاي نورمحمد تاتخان سلطان
9. تاتخان ۱۹۰۵نجى يلى ۲۵نجى
10. فيورالده ۲۵ ياشنده وفات ولدى
11. چنگس خان جوچى خان نسلينان عمر
12. سوركان جيوى سارى ارقا قارقارالى اويا

13. زى باباسى بوكايخان جورتى ارغين قارا
 14. كيسهك تورغان جبرى توقراوين جمل تاو
 15. بول تاس قويغان جبرى جگشكه وزهنى
 16. توقراوين تاراوى اناسى بىكجان حاتم
 17. توسقان لرى عليخان ازخان قضاخان
 18. نوربيك تاس قويغوجى اسماخان
 (2-сурет)

Қазақша аудармасы:

1. Ал енді үкім өте жоғары, аса ұлы Аллаға тән (Құран. Ғафыр сүресі: 12) [2].
2. Шыңғыс хан, Жошы хан, Тоқайтемір,
3. Өзтемір, Қожа Арсхан, Құйыршық хан,
4. Барақ хан, әз-Жәнібек хан, Қасым
5. хан, Сығай хан, Ондан хан, Қайнар-
6. -Күшік, Бөкей, Құдайменде, Тұрсын,
7. Қырықсан Барақ хан, Бөкей хан, Батыр,
8. Мырзатай, Нұрмұхаммед, Татхан сұлтан.
9. Татхан 1905-інші жылы 25-інші
10. февральде 25 жасында опат болды.
11. Шыңғыс хан Жошы хан нәсілінен, өмір
12. сүрген жері Сарыарқа Қарқаралы уе-
13. -зі, бабасы Бөкейхан жұрты Арғын Қара-
14. -кесек, тұрған жері Тоқырауын Желтау.
15. Бұл тас қойған жері Жіңішке өзені
16. Тоқырауын тарауы, анасы Бекжан ханым*,
17. туысқандары Әлихан, Әзхан, Фазыхан,
18. Нұрбек***, тас қоюшы Исмахан****.

* Бекжан – Әлихан Бөкейханұлының анасы, ел-жұрт Бежеке деп атап кеткен, Тобықты руынан шыққан Дулат батырдың қызы, белгілі Мамай батырдың шөбересі.

** Фазылхан – Базылхан Бөкейханов.

*** Нұрмұхаммед Мырзатайұлы мен Бекжан ханымның Әлихан, Әзхан, Татхан, Смахан, Базылхан есімді бес ұлы мен Нұрбек есімді қызы болған.

**** Исмахан – Смахан төре Мұқанов, Әлихан Бөкейханұлының інісі, қуғын-сүргін жылдары фамилиясын өзгертуге мәжбүр болған, халық олардың атасы Мыратайды Мұқан төре деп атап кеткендіктен Мұқанов деген фамилиямен жазылған.

№003

1. الحكم الله العلى الكبير
2. چگس خان جوچى خان توقاي تيمير
3. اوز تيمير خوجا ارسخان قويرجيق خان
4. باراق خان ازجانبيك خان قاسم خان
5. سيعاى خان اوگدانخان قاينار كوچيك
6. بوكهى حدای مينده تورسين، قرقسان
7. باراق خان، بوكهى خان باتر، ميرزاتاي،
8. سلطان ميرزاتاي ۹۱۱نجى ۱۲نجى مارطده
9. ۹۳ ياشنده وفات بولدى جكسحان جوچى خان
10. نسلينان، عمر سوركهن جبرى سارى ارقا اويازى
11. قارقارالى باباسى بوكهى خان، جورتى ارعين
12. قاراكيساك تورغان جبرى توقراوين بول تاس
13. قويغان جبر جيگشكه وزانى توقراوين
14. تاراوى يازديروچى تيمير ۰۰۰ عليخان ازخان

15. فضلخان قاسم خان مانەر خان ادیلخان
16. ماتخان سماخان نور محمد بالالری
(3-сурет)

Қазақша аудармасы:

1. Ал енді үкім өте жоғары, аса ұлы Аллаға тән (Құран. Ғафыр сүресі: 12) [2].
2. Шыңғыс хан, Жошы хан, Тоқай Темір,
3. Өзтемір, Қожа Арсхан, Құйыршық хан,
4. Барақ хан, әз-Жәнібек хан, Қасым хан,
5. Сығай хан, Оңдан хан, Қайнар-Күшік,
6. Бөкей, Құдайменде, Тұрсын, Қырықсан
7. Барақ хан, Бөкей хан, Батыр,
8. Мырзатай, Сұлтан Мырзатай 1911-інші мартта
9. 93 жасында опат болды. Шыңғыс хан-Жошы хан
10. нәсілінен. Өмір сүрген жері Сарыарқа уезі,
11. Қарқаралы. Бабасы Бөкей хан, жұрты арғын
12. қаракесек, тұрған жері Тоқырауын. Бұл тас
13. қойған жер Жіңішке өзені Тоқырауын
14. тарауы. Жаздырған Темір, ... Әлихан, Әзхан,
15. Фазылхан, Қасымхан, Мәнерхан, Әділхан,
16. Матхан, Смахан, Нұрмұхаммед балалары

№004

1. كل شيء هالك الا وجهه
2. توبقتى مامای باتردان بوكهى خان
3. توقىمى نور محمد قانمى بهگهجان
4. ۷۷ جاسنده ۱۹۱۸ انچى جىلى
5. ۲۷ نچى سنتابرده دنيادن اوتى
6. جەتم مەنەن جەسەردىڭ
7. جەل جاغندا پاناسى،
8. بق جاغندا قالاسى.
9. توگعانعا بولعان تون،
10. شولدهگەنگە بولعان سو
11. جىلاغان نىڭ اناسى،
12. جىلغان نىڭ سويەنشى
13. سويسكەن نىڭ ساولەسى
14. جەبەكەم تانى وسى جەردە
15. تاۋ جەلتاۋ وزن جىگشكە
16. تاستى جازدیرعان بالاسى
17. سماخان
(4-сурет)

Қазақша аудармасы:

1. Оның өзінен басқа әр нәрсе жоқ болады (Құран кәрім. Қасас: 88.) [2].
2. Тобықты Мамай батырдан Бөкей
3. хан тұқымы Нұрмұхаммед ханымы Бегежан
4. 77 жасында 1918-інші жылы
5. 27-інші сентябрде дүниеден өтті.
6. Жетім менен жесірдің
7. Жел жағында панасы,
8. Бқ жағында қаласы.
9. Тоңғанға болған тон,

10. Шөлдегенге болған су,
11. Жылағанның анасы.
12. Жығылғанның сүйеніші,
13. Сүйіскеннің сәулесі,
14. Бежекем* тәні осы жерде.
15. Тау Желтау, өзен Жіңішке.
16. Тасты жаздырған баласы
17. Смахан

Бежекем* – Бегежан / Бекжан – Әлихан Бөкейханұлының анасы.

№005

1. كل شىء هالك الاوجهه
  2. شاك غسخان جوشى خان ابن توقاي تيمر،
  3. وزى تيمر، قوجا ارسخان قويرشيق خان،
  4. باراق خان جانى بيك خان قاسم خان سيغاي خان،
  5. وگدان خان قاينار كوشهك بوكه ى خداى
  6. مەندە تۇرسون قرقسان باراق خان
  7. بوكه ى، باتىر، مرزاتاي ابدىخان مرحوم
  8. ۱۹۲۶ نجى يىل مارت ۲۲ رمضان شريف
  9. ۸ سى دوشنبه كونى ۸۴ جاسنده، هم نبيرسى
  10. دوس محمد قاسم خان بالاسى وسو مارت نك
  11. ۱۷ سى رمضان شريف ۳ چهارشنبه كونى ۷
  12. جاسنده وفات بولدىلار، عمر سوركەن جبرى
  13. سارى ارقا قارقارالى اويىمى جورتى قارا
  14. كيسهك تورغان جبرى توقراوين جەل تاو
  15. بول تاس قويغان جە رى جگشكە وزەنى
  16. توقراوين تاراوى تاس جازديروچيلار
  17. زەى نەش، نورجاميلا، زازا
  18. شاهبزا، سەرىك، قاسم خان
- (5-сурет)

Қазақша аудармасы:

1. Оның өзінен басқа әр нәрсе жоқ болады (Құран кәрім. Қасас: 88.) [2].
2. Шыңғыс хан, Жошы хан ибн Тоқай Темір,
3. Өз Темір, Қожа Арсхан, Құйыршық хан,
4. Барақ хан, Жәнібек хан, Қасым хан, Сығай хан,
5. Оңдан хан, Қайнар-Күшік, Бөкей, Құдай-
6. –менде, Тұрсын, Қырықсан-Барақ хан,
7. Бөкей, Батыр, Мырзатай, Әбдіхан марқұм
8. 1926 жыл март 22 рамазан-шариф
9. 8-і дүйсенбі күні 84 жасында, һәм немересі
10. Досмұхаммед Қасымхан баласы осы марттың
11. 17-сі рамазан-шариф 3 сәрсенбі күні 7
12. жасында офат болдылар. Өмір сүрген жері
13. Сарыарқа Қарқаралы уезі, жұрты Қара-
14. -кесек, тұрған жері Тоқырауын Желтау.
15. Бұл тас қойған жері Жіңішке өзені
16. Тоқырауын тарауы. Тас жаздырушылар
17. Зейнеш, Нұржамила, Заза,
18. Шаһбаз, Серік, Қасымхан

Тарихи тұлғаларға, хандар мен сұлтандарға қойылған ескерткіштерді зерттеуде көнекөз қарттар және ел мен жер тарихын білетін ақсақалдар айтқан әңгімелердің маңызы зор. Ауызша жеткен аңыз-әңгіме, эпиграфикалық ескерткіштегі жазбалар, қолжазба шежірелер, архивтік құжаттар мәліметтері бір-бірін толықтыра түседі.

Қарағанды облысы Ақтоғай археологиялық-этнографиялық музейінде жұмыс жасап жатқан әрі зейнеткер Тұңғышбай Өміртайұлы Мұқанов қарттан жазып алынған ауызша дерекке көңіл аударайық: «Төрелер жайында мынадай әңгіме бар, негізі Бөкейді 14 жасында Самарқанның билеушісі Көкжал Барақтан (1750 ж. қайтыс болған, Қ-А. Ясауи мазарында) [7] сұрап Қаздауысты Қазыбек би мен Нұралы шешен осы жаққа алып келген дейді. Содан бастап Қарқаралы жерінде Егіндібұлақта «Қудың қызыл шілігі» деген жерді мекен еткен. 1815 жылы Бөкейді хан сайлаған, ол 1819 жылы қайтыс болып (Қ-А. Ясауи мазарында) [7], Орта жүздегі хандық аяқталады. 1822 жылы патшаның Сібір қазақтарын билеу туралы жарлығы шыққан, содан кейін бүкіл билік өзгереді ғой. Бөкейдің ұрпағы сол жерді мекендеп тұрып қалған. Бөкейдің Батыр деген баласының ұрпақтары осы Ақтоғайды мекендеген. Негізі Бөкейдің 11 баласы болған, оның үшінші ұлы Батыр, сегізінші ұлы Сұлтанғазы. Ол 1828 жылы Ақтоғайға келіп қазіргі Ақтоғай тұрған жерге екі қыстақ салдырған, біреуі Жосалы, екіншісі Шатырша. Оны өзінің тұңғыш баласы Дайырға берген. Дайыр осы жерді мекендеген, ал Сұлтанғазы осында келіп-кетіп Қарқаралы мен екі ортада жүрген, маңайында шоқы тау бар, «Кейкінің қос шоқысы» деп аталады. Дайырдың өзі осы жерде жерленген, мазары Тоқырауынның бойында, балалары сонда жерленген. Бұл жердің бәрі төрелердің жері деп аталады. Жыланды деген таудан бастап Қарабұлаққа дейінгі аралық та сол төрелердің мекені. Ал енді Батырдың балалары Мырзатай мен Рүстем. Рүстем Қарқаралыда болыс болып тұрған, сонда орыстар келе жатыр дегенде, орыстарға бағынбаймын деп, інісі Мырзатайды ертіп алып оңтүстікке қарай көшкен. Меркі мен Шу жаққа барған. Меркі өңірін билеген Рүстем 25-30 жылдай би болып тұрған. Сол кезде Әлекеңнің (Әлиханнның) әкесі Нұрмұхамед Меркі мен Шудың ортасындағы «Қоскөлінің бұлағы» деген жерде дүниеге келген. Нұрмұхамед Меркіде 1832 жылы туған. Бұл кісілер 1858 жылдары Арқаға қарай қоныс аударады.

Осы уақытта Тоқырауын өңірінің беделді биі Шоңбай Бөлкебай баласы болыстыққа сайлауға түспекші болады. Болыстыққа түскенде төренің жас балаларына дейін жар салады екен, осы іске оларды пайдаланады. Рүстем мен Мырзатайға осы жақтан Желтаудың өңірінен ең шұрайлы жерін берген. Өзі болыстыққа сайланған. Сол кезден бастап ол кісілер осы жерде мекендеген.

1858 жылдан бастап Желтаудың батыс жағындағы «Қаракуыс» деген жерге Рүстем қыстақ салған, ар жағындағы Қаражал деген жерге Мырзатай қыстақ салған. Өйткені Мырзатай аңшы, сері адам болыпты. Ол Нұрмұхамедтің әкесі, Әлекеңнің үлкен әкесі. Мырзатай аң көп жүретін таулы жерге қыстақ салған, ал екеуінің ортасындағы Жекежал деген жерге баласы Нұрмұхамедке қыстақ салғызған. Желтаудан бастап Тоқырауынға дейін аралықты Рүстем алған, ол жерге егін салған. Әлекеңді жас кезінде Рүстем өзіне жақын тартып баулыған дейді. Мырзатай аңшылықпен, серілікпен жүрген, Рүстем таза егіншілікпен шұғылданған. Сол Рүстем заманындағы тоған қазірге дейін бар.

Рүстем өзі 84 жасында қайтыс болған. Мені жаңағы Тоқырауынның бойындағы «аяқ Сарытерекке» жерлендер деген... Өзен бойында өзі екі сары терек бар. Негізі өзеннің бойында тек қана тал, қара тал өседі. Ол теректерді тұқымын алып кеп Сұлтанғазы екізген деседі, күміс жапырақты теректер дейді. Теректің бірі сары боп өсіпті, жуандығы үш адам қол созғанда құшағы жетпейді екен. Сол теректің ішінде ұя болған. Бұл терек кейіннен өртеніп кеткен. Қалған теректер осы күнге дейін өсіп тұр. Сол «Аяқ теректе» қартайғанда Рүстемге үй салып, сол жерде тоғанның жанында тұрған. Рүстемнің Төлеубай деген баласы оның ісін жалғастырған, су диірмен орнатқан, ақ бидай еккен. Рүстемнің мазары Тоқырауынның жиегінде «Аяқ Сарытеректе» жатыр.

1901 жылы Әлекеңнің (Әлиханнның) туған әкесі Нұрмұхамед 1 апрельде қайтыс болған. Құлпытаста жазылған. Сол уақытта ол кісі Омбыда қызмет жасап жүрген. Омбыдан келіп, жерлеген. Сол жылдың жазында өзі келіп сол бейітті үлкен алты қырлы қылып соққызған.

Бір ерекшелігі Арқа өңірінде 18-19 ғасырдан бастап салынған бейіттердің барлығы шорт (тапал) күмбезді бейіт, біркісілік, екі кісілік ғана. Төрелердің бейіті ерекше, бұл кісінің алтықырлы қылып салғызған себебі осы жақтағы төрелер әулетінің бәріне топырақ бір-ақ жерден бұйырсын деген ойы болған.

Бұл деректерді Әлиханнның туған інісі Смекең (Смахан) қалдырған. Ол 1962 жылы қайтыс болған. Бейітте 1901 жылы Әлиханнның әкесі Нұрмұхамед жерленген, сол жылы бейіт салдырған, 1905 жылы Әлекеңнің өзіне тете інісі, алғыр, талантты Тәтіхан 25 жасында қайтыс болады. Сонда Әлекең Петербордан арнайы Бразилияда өсетін «сәмбі» деген ағаштың екі тұқымын алып келіп, мазардың ішіне отырғызған. Көңіл аударыңыз, бұл өңірде ол кезде бейіттің ішіне де, сыртына да ағаш егу дәстүрге енбеген. Бұл дәстүрді ең бірінші Әлекең (Әлихан) енгізген. Сөйтіп екі түп ағаш отырғызады.

Біреуін әкесінің рухына, екіншісін інісі Тәттіханның рухына арнаса керек. Сол ағаштардың біреуі курап қалған. Әркім әртүрлі қылып айтады: біреулер кесіп әкеткен десе, біреулері отынға жаққан дейді. Біздің ойымызша, отынға жағуы мүмкін емес, іргесі қалың тал. Қалың тал тұрғанда бейіттің ішіндегі ағашқа тиіспейді, шамасы курап қалған болар. Ағаштарды отырғызғаннан кейін Әлекең оларды күтіп-баптауды інісі Смаханға тапсырады. Өздері алты ағайынды ғой, бес ұл бір қыз. Смахан ағаш егілген жылдан бастап екі жыл бойы осы жақтан бір жақсы адамды үйімен көшіріп апарып, сауын сиырын, биесін, ақысын беріп екі жыл жаз бойы суартады, содан кейін ағаштар тамырланып өсіп кетеді. 1905 жылы егілген ағаш бүгінге дейін өсіп тұр.

Бұл мазарда Әлекеңнің әкесі Нұрмұхамед, оның әкесі 1913 жылы қайтыс болған Мырзатай, 1905 жылы қайтыс болған Тәттіхан, 1932 жылы қайтыс болған Әзіхан жатыр. Базылхан деген інісі ғана, 1932 жылы қуғын-сүргін кезінде Новокузнецкке жер аударылған, сол жақта қайтыс болған. Өзінің Нұрбек деген қарындасы жатыр. Солардан тараған балалар да осында. Ең аяғында жатқан құлпытасы оқыған шығарсыздар, ол анасы Бегім ханымға қойылған тас. Өйткені ана жерде аталары жатыр, сол аталары жатқаннан кейін әдейі аяқ жағына жерлеген. Анасы, әкесі, үлкен әкесі және солардан тараған 30-ға тарта рух жатыр дейді. Смахан төре де жатыр. Нұрбек деген жалғыз қарындасы да осы жерде.

Әлекеңнің шешесі Бегім ханым тобықты Мамай батырдың інісі Дулаттың қызы. Дулаттың екі қызы болған бір қызы Шәкәрім Құдайбердиевтің шешесі, ал бір қызы Әлекеңнің шешесі. Сонда Әлекең мен Шәкәрім туған бөле.

Тобықтылар ауылында Қарауылда «Әлихан жазығы» деген жер бар. Әлекең Семейден қайтқанда көбінесе Қарауылға, нағашыларына соғып барып, туған ауылына келетін.

Міне осындай кісілер жатыр ол бейітте. Сыртындағы бейіттер де кейін қайтыс болған төрелердікі. Екі көк тасты кейін Смекең қойған. Бір тастың бетін райкомның хатшысы көріп, мұндағы жазулар идеологиялық-ұлтшылдықты насихаттайтын тас деп оның бетін қашаттырған, сонда да жартысы қалып қойған. Ондағы жазу Әлекеңе арналған ғой, «қазақтың баласы, жел жағындағы панасы, ық жағында қаласы, Әлекеңді еш ұмытпайды қазақтың бар баласы» деген осындай сөздері үшін өшірткізген ғой. Бұл бейіт сол қаланған күйінде тұр.

2012 жылы Тарихи ескерткіштерді қорғау инспекциясы арнаулы мемлекеттен бөлінген қаржымен жергілікті деңгейдегі мемлекеттік мәдени мұралардың тізіміне енгізіп, шағын қалпына келтіру жұмыстарын жүргізіп қоршап қойды. Қазір бұл кісілердің әулетінен Әлекеңнің ұрпақтары Москвада тұрады. Інісі Смаханнның ұрпағынан Балабаршын деген кісі 84 жаста, қазір Алматы облысы Шелек ауданында тұрады. Ең соңғы «23-ші ұрпағы Шыңғыс ханның» деп келетін тасты сол кісі қойған. Ол кісі жылда келіп кетеді. Бүкіл әулеттен көзі тірісі сол кісі ғана. Бейіттің тарихы осындай Негізі тарихты жеткізуші Смахан*».

*Смахан Бөкейханұлы (1881-1969) – Ә. Бөкейхановтың інісі [7, 76-83].

Қорыта келе, аталмыш қорым ескерткіштерінің ерекшеліктеріне тоқталсақ:

1) «Бөкейхан әулетінің Талдыбейіт қорымы» шамамен 30 шақты ескерткіштерден тұрады. Бұл қорымның бүгінге дейін бұзылмай сақталуына әулет ұрпақтарының жақын жерде отырып күтіп-баптап қадағалауы, шет жаққа кеткен ұрпақтарының зияратқа келіп тұруы себепті [8]. Дегенмен, жоғарыдағы келтірілген ауызша деректің мәліметіне сәйкес, кеңестік кезеңде қорым ескерткіштерін бүлдіру әрекеттері болған.

Ескерткіштердің бесеуі арабша жазылған эпитафиялы мәтіні бар құлпытастар: 1-құлпытас 1901 жылы жерленген Мырзатайұлы Нұрмұхаммед сұлтан марқұм; 2-құлпытас 1905 жылы жерленген Нұрмұхаммедұлы Татхан, 3-құлпытас 1911 жылы жерленген Батырұлы Мырзатай сұлтан марқұм; 4-құлпытас 1918 жылы жерленген Бөкей хан тұқымы Нұрмұхаммед ханымы Бегежан марқұм; 5-құлпытас 1926 жылы жерленген Мырзатай Әбдіхан мен немересі Қайымхан баласы Досмұхаммед марқұмдар. Бейіттер барлығы төртбұрышты етіп, саман кірпіштер салынған тоқал тамдар. Төре қорымы сыртынан шарбақпен қоршалған. Қоршау сыртында басқа мазарлар бар.

Бұл қорымның «Талды бейіт» аталуына, ауызша деректер мәліметі бойынша Ә. Бөкейхановтың өзі арнайы Бразилияда өсетін «сәмбі» деген ағаштың тұқымын алып келіп, мазардың ішіне отырғызу себеп болған.

2) Құлпытастардың пішіні төбесі доғал болып келген, жалпақ қызыл гранит тастардан жасалған. Құлпытастың үстіңгі бөлігінде ай мен жұлдыз бейнеленген, одан сәл төмен Құран аяты жазылған. Әрі қарай негізгі эпитафиялық мәтін үлкен бір картушка көркемделген араб графикасында шығыңқы рельефті тәсілмен қашалған. Жазу арасында оюлар салынған. Қайтыс болған жылы милади және хижри жыл санауы бойынша қатар келтірілген.

3) Бұл қорым құлпытастарының басқа өңір ескерткіштерінен ерекшеліктерін атап өтетін болсақ: Бұл қорым тек қана төрелер жерленген қорым. Мысалы, Батыс Қазақстан қорымдары хан, төре

бейітінің маңайына сол жерде өмір сүрген ру өкілдері жерленетін болған, атап айтсақ, Жәңгір хан, Есім хан, Айшуақ хан, Жантөре хан қорымдары [10, 224-236]. Эпитафиялық мәтін құлпытастың тек алдыңғы бетіне жазылған. Жерленген төрелердің шежіресі Шыңғыс ханнан басталып марқұмға дейінгі 20-23 ата таратылады [11, 300; 6, 7]. Марқұмның өмір сүрген жерлерінің атаулары толық көрсетілген. Төренің қоластында болған жұрты Арғын Қаракесектер деп аталып өтеді. Тас қоюшы ұрпақтарының есімдері түгел жазылған.

4) Халық арасында Бөкей хан әулетіне байланысты ауызша тарих үлгілері сақталып келеді. Бұл ауызша жеткен ескерткіштердің деректері Бөкей хан әулеті жазған ресми биографиялық мәліметтерге және құлпытастар деректеріне қайшы келмейді [12]. Яғни олардың тарихи дереккөздік маңызы зор. Тарихи тұлғалардың эпитафиялары мен XVIII-XIX ғғ. мемориалдық кешендер генеалогия ғылымының, сәулет және мүсін тарихының, тарихи өлкетанудың, музей ісі мен ескерткіштерді қорғаудың мәліметтер базасын кеңейту үшін аса көп мүмкіндік тудырады. Өкінішке орай, кеңестік кезеңдері жерлеу орындарына қатысты теріс көзқарасты ұстанымдар қалыптастырылды – көптеген құлпытастар қиратылып, осы күнге дейін зардабы тиіп келеді. Құлпытастардағы жазулар қосымша материал, кей кездері тарихи тұлғалардың өмірбаянын анықтайтын әрі қалпына келтіретін жалғыз сенімді дереккөз қызметтерін атқарады. Демек, бұл бағыттағы жаңадан табылған ақпарат тарихшыларға да, этнологтарға да, дінтанушыларға және көп салалы мамандардың барлығы үшін маңызды.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. – 18 қаңтар 2014 ж. – № 11 (28235). – 3 б.
2. Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. Редактор В.И. Беляев. [Предисловие В.И. Беляева и П.А. Грязневича] – Москва, 1963. – 710 с.
3. Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы. I том. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2017. – 800 б.
4. Қойшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 160 б.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 бет, суретті.
6. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
7. Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. – Алматы, 2000 – 96 б.
8. Бөкейханов С.Р. «Өткен күнде белгі бар» – Алматы: Wink, 2004. – 184 б.
9. Жүнісұлы, О. Талдыбейіт. Желтау... [Текст] / О. Жүнісұлы // Ана тілі. – 2016. – 15-22 желтоқсан (№ 50/51). – С. 57
10. Муминов А.К., Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е. Эпиграфические памятники Западно-Казахстанской области как источник по общественно-политической и духовной истории Казахстана. // Қазақстан және Орталық Азия халықтарының материалдық емес мәдени мұраларын зерттеу мәселелері: топонимика, эпиграфика, өнер. Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы: «EVO PRESS» баспасы, 2014. – 292 б. + 32 б.
11. Босворт К.Э. Мұсылман әулеттері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 424 б.
12. Шахметова Н.А. Проза Машхур-Жусупа Копеева. Перевод с казахского. – Павлодар: Кереку, 2013. – 205 с. – Каркаралинское торе. – С. 12-13; Родословие торе. – С. 53.

1-сурет. Мырзатайұлы Нұрмұхаммед сұлтанның құлпытасы, 1901 ж.

2-сурет. Татхан Нұрмұхаммедұлының құлпытасы, 1905 ж.

3-сурет. Мырзатай Батырұлының құлпытасы, 1911 ж.

4-сурет. Нұрмұхаммед ханымы Бегежанның құлпытасы, 1918 ж.

5-сурет. Әбдіхан Мырзатайұлы мен оның немересі Досмұхаммед Қайымханұлының құлпытасы. 1926 ж.

Ниетжан ИБРАГИМОВ,

ст.преподаватель

КазНУ им. аль-Фараби

Айгүл НИЯЗГУЛОВА,

Международный университет
информационных технологий

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАЗАХСТАНА

Глобализация – это вызов для государства, брошенный эволюцией и техническим прогрессом. Каждая страна имеет свое положение в мировом сообществе, имидж страны формируется как извне, так и внутри государства. В такой непростой период важна роль культуры страны, ее национальная идея, объединяющая граждан страны. Национальная идея в свою очередь формирует национальную идентичность, в период глобализации данный вопрос весьма актуален по двум причинам: первая – это национальная безопасность, которая может пострадать от влияния извне, вторая – это сохранение культурного наследия народа, сохранение его идентичности, факторов, которые отличают эту страну от других, что способствует сохранению культурного, духовного, а также материального богатства народа страны. Таким образом, культура и имидж страны стали действенными инструментами внешней политики, а также в борьбе за национальные идеи страны.

В современном мире особенно возросла роль формирования позитивного образа страны, поскольку от этого зависит не только безопасность, но и процветание страны. Любая страна заинтересована в привлечении иностранных инвестиций, Казахстан также стремится увеличить количество иностранного капитала для развития местных ресурсов, увеличения рабочих мест, а также для улучшения общей экономической ситуации в стране.

Для формирования положительного образа страна должна отличаться уникальностью, то есть стать своеобразным брендом. «Формирование странового брендинга выполняет ряд существенных функций в развитии государства. Во-первых, внутренний брендинг государства способствует преодолению

конфликтности и абсентеизма в обществе, развитию патриотизма и идентичности. Во-вторых, международный брендинг государства помогает сформировать совершенно различное восприятие собственной страны, отношения других государств и собственных граждан к государству. Положительный международный имидж государства помогает закреплять политические успехи на мировой арене, выстраивать нужный ассоциативный ряд, практически, любому действию государства» [1].

Страновой брендинг – это целый комплекс различных возможностей и гарантий для непосредственной реализации интересов членов общества и их прав: обучение, экономическая деятельность, трудовые возможности, свобода слова, правовое регулирование. Имидж страны – это конкурентное преимущество государства, в то время как бренд страны – это стратегический подход к развитию этого преимущества и видения дальнейшего развития страны. Позитивный бренд страны, который строится фактически для внешнего мира, также позитивно влияет и на отношения внутри самого государства: выявляется рост патриотизма, положительная демографическая ситуация, а также улучшения в других областях сферы деятельности государства.

Средства массовой информации играют одну из ключевых ролей в вопросе формирования имиджа страны и участвуют зачастую косвенно в создании странового бренда. Казахстан относительно молодое государство, для которого положительный образ страны и профессиональная работа масс-медиа играют важную роль во внешней политике. Наличие бренда поможет стране развить экономические связи с другими странами, повысит конкурентоспособность и кредит доверия. На данный момент Казахстан является одной из лидирующих стран бывшего Советского Союза с определенной долей иностранного капитала.

В основе имиджа страны также лежит национальная идея. Национальная идея призвана объединять людей с разным социальным положением, разной национальностью, веры исповедания, пола, положения в обществе. Такая идея объединяет народ как граждан одной страны, что стабилизирует внутреннее состояние страны, является залогом мира, благополучия и процветания государства.

Согласно данным Агентства Республики Казахстан по статистике в публикации «Качество жизни населения» общество страны делится на пять основных групп. К группе «малообеспеченные» относятся граждане, у которых не хватает денежных средств на удовлетворение базовых потребностей: таких как питание, одежда, оплата счетов, бытовые расходы. К данной группе относится 4,2 % населения страны.

Следующая группа так называемые «не бедные, но и не средний класс» – это люди, которые имеют достаточное количество средств для оплаты коммунальных услуг, покупки продуктов питания, одежды, обуви и прочего, но для покупки товара длительного пользования (например, бытовая техника) этих средств зачастую недостаточно. К этой группе относится практически половина граждан Казахстана – 52,2%.

Третья группа – это представители «среднего класса», граждане, которые не испытывают трудностей при покупке продуктов питания, а также для оплаты многих услуг и для непродовольственных затрат. Но при этом данная категория не располагает дополнительными средствами для покупки жилья, автомобилей, дорогостоящей техники и других привилегий высокого класса. По данным агентства, данная группа составляет чуть меньше половины всех жителей страны, а именно – 41,9%.

Предпоследняя категория это – "высший средний класс": они потребляют продукты высокого качества, зачастую по ценам выше среднего, проживают в комфортных условиях, имеют престижную высокооплачиваемую работу, собственное дело и/или собственность, приносящие доход. Однако у граждан этой группы нет достаточного свободного времени на отдых и/или досуг. Всего 1,7% от численности Казахстана.

Последняя пятая группа – "наиболее обеспеченные": эти люди обладают достаточными ресурсами, такими как знание, здоровье, финансы, собственность, время для комфортной жизни. Таких жителей в стране меньшинство.

Согласно самооценки граждан, те, кто отнес себя к категории «средний класс» зарабатывают порядка 100000-200000 тенге. Казахстанцы «высшего среднего класса» имеют доход в 200000-400000 тенге ежемесячно.

Таким образом, можно прийти к выводу, что общество Казахстана разделено по классовому признаку, по доходу и уровню жизни. Причем эта пропасть существенно отделяет «проблемных» или «малообеспеченных» граждан от «высшего среднего класса» или «наиболее обеспеченных» – одни могут позволить себе все блага, в то время как другие не имеют средств для удовлетворения базовых человеческих потребностей.

Средства массовой информации отчасти формируют общество, также как и общество влияет на средства массовой информации: тема материала, подача материала, подход к читателю, слушателю или зрителю. СМИ должны не только освещать события, но и призваны объединять общество, избегая увеличения недоверия менее обеспеченных к более обеспеченным и наоборот. СМИ освещают важные общественные и социальные проблемы, которые должны учитывать мнения разных слоев населения.

Разделение по классовой принадлежности порой определяет целевую аудиторию масс-медиа. Например, если издание финансово-аналитическое, то скорее всего целевой аудиторией будут люди, работающие в данной сфере, либо представители «высшего среднего класса» и «наиболее обеспеченные» граждане страны. Однако необходимо учитывать, что общественно-политические, общественно-национальные газеты имеют обширную аудиторию, в которую могут входить представители разных классов. Ведь проблемы общества касаются в одинаковой степени всех его членов.

Несмотря на то, что данные этих двух исследований отличаются, в них прослеживается общая характеристика общества. Часть населения – это люди среднего класса, тот слой, на который делает упор Президент Нурсултан Назарбаев, говоря о процветании страны. Представителя этого класса он описывает так: «То есть человек зажиточный, имеющий собственность, человеку есть, что потерять, ему хаос не нужен. Вот этот средний класс будет основой государства, которая не даст ему на повороте резко повернуть телегу, чтобы она повернулась. И этот средний класс будет давить на власть, чтобы оно демократизировало, сделало либеральной страну», – сказал Назарбаев на форуме молодежи «С Лидером нации – к новым победам!». «Этого среднего класса должно быть как минимум 50%, а у нас пока 25-30%. Вот к чему я стремлюсь, тогда можно быть спокойным за страну. Когда население само наведет порядок, само потребует, что необходимо, захочет спокойствия, само захочет стабильности» [3].

Эта проблема существует не только в Казахстане, но и во многих других странах мира. Зато внутренняя ситуация в казахстанском обществе признается более стабильной чем в других постсоветских странах в вопросах этнических конфликтов. В Казахстане существует своя специфичная этническая обстановка, которая также делит общество по этническому принципу и вызывает ряд проблем. С приобретением государственной независимости Казахстан этот вопрос занял особое место в государственной политике.

Этнические казахи стали своего рода привилегированной группой населения, получив статус «титულიной нации», а вторая по численности группа – этнические русские – стали меньшинством, некоторые казахские идеологи называют эту группу «диаспора». Разделение общества по этническому принципу вызвало осознанность граждан к принадлежности определенной этнической категории, что приводит к еще одному делению граждан одной страны, а также является проблемой для успешного формирования общенациональной идентичности.

Новая концепция национальной идентичности стремится к формированию казахстанской нации, в которую входят абсолютно все граждане вне зависимости от их национальности и этнической принадлежности. Такая концепция ставит акцент на гражданскую принадлежность к стране, а не на этническую составляющую человека, таким образом воспитывая патриотичные чувства к Казахстану.

Вместе с тем, государственная идеология Казахстана ставит целью сформировать казахстанскую нацию, куда бы включились все граждане. Новая концепция национальной идентичности акцентирует внимание не на этническое происхождение, а гражданские чувства принадлежности к стране.

Так, например, государственный праздник День единства народов Казахстана, отмечающийся 1 мая, стал Днем единства народа Казахстана. Такое переименование праздника от «народов» в «народ» проявляет государственную позицию в данном вопросе. Таким образом формируется представление о гражданах Казахстана как о представителях одного народа – казахстанцев. Проживающих на территории Казахстана представителей более 130 различных этносов призывают стать одним народом, который уважает всех его членов.

До сих пор, часть казахстанских русских воспринимают своей родиной Россию, а не Казахстан. Так, в своей статье журналист и политолог Казахстана С. Дуванов этот факт объясняет тем, что «...русские, живя уже в новых исторических условиях, по сути, в другой стране, продолжают воспринимать себя в первую очередь русскими без привязки к новой общности, именуемой казахстанский народ. И это объяснимо- психологически большинство русских все еще воспринимают себя частью России, волей судеб оказавшейся вне ее. Казахстанцами они стали не по своей воле, их таковыми сделали, и в этом смысле это дань обстоятельствам – так получилось» [4].

Доктор психологии Джумагельдинов А.Н. провел исследование «Перспективы гражданской идентичности у молодежи Казахстана» и пришел к выводу: «Согласно ответам большинства русских

и представителей других нетитульных этнических групп, они не воспринимают официальную модель казахстанской идентичности именно на базе казахского этнического компонента. А посему для них казахстанское гражданство не имеет такой же высокой ценности, как этническая принадлежность. С точки зрения нетитульного населения, этничность должна фигурировать в документах, удостоверяющих личность, чтобы напоминать о культурных корнях. Они не рассматривают гражданство как гарантию успешного будущего и стабильности. Некоторые молодые люди думают об эмиграции в Россию и другие страны. Неказахи не чувствуют себя защищенными в стране ввиду их статуса «некоренных». Опрашиваемые из числа нетитульных жалуются на дискриминацию и на ущемление их прав, и это усиливает в их глазах негативный образ гражданской идентичности. Русские и другие нетитульные группы не принимают идею о моноэтничной гражданской идентичности на базе казахского языка и культуры и желают признания ее бикультурного характера. Видимо, существующие различия межгрупповых статусов содержат конфликтный потенциал и ставят под угрозу гражданское согласие» [5].

Он также отмечает, что этнические казахи в своем большинстве воспринимают определения «казах» и «казахстанец» практически одинаково, они не разделяют эти понятия.

Рассматривая вопрос этнического расслоения общества и роли средств массовой информации в его решении стоит обратить внимание на политкорректность. Масс-медиа влияют на общество, и то как СМИ будут освещать конкретно этот вопрос или же любые другие темы, в которых так или иначе проскальзывает упоминание этноса влияет на восприятие этого этноса другими. Игнорирование практики политкорректности журналистами может привести к созданию негативных стереотипов, эскалации межэтнических конфликтов, а также к разжиганию розни.

Этническая информация в СМИ может иметь как положительное так и отрицательное влияние. Положительное влияние – это освещение культурных мероприятий, пропаганда толерантного отношения к другим этносам, прививает уважение к другим народам, вызывает интерес к культуре, истории, традициям и обычаям. Некоторые материалы направлены на решение каких-либо проблем, их обсуждение, нахождение путей решения.

Отрицательный эффект – это разжигание конфликта, путем подчеркивания разницы между этносами, приведение фактов и доказательств, не имеющих оснований, приведение в пример прошлых исторических событий, в которых принимали участие представители тех же этносов для создания эффекта мести и длительной неприязни.

Роль средств массовой информации в освещении этнических конфликтов чрезвычайно велика, от выбора слов, эвфемизмов, фактов, экспертов и так далее зависит дальнейшее развитие ситуации. Некоторые СМИ предпочитают замалчивать истории, связанные с межэтническими вопросами, однако данный подход не эффективен, ведь вопрос остается нерешенным и в дальнейшем возможно усугубление ситуации.

В пособии для журналистов «Освещай, но не разжигай» 2007 года Рахилия Карымсакова приводит в пример: «В 2006-м и 2007 годах в казахстанском обществе произошли конфликты на казахстанско-узбекской границе, столкновение казахстанских и турецких рабочих и служащих предприятия «Сенимди курьлыс» на строительстве завода «Тенгизшевройл», события в алматинских микрорайонах Бакай и Шанырак, события в с. Шелек Алматинской области; события в селах Маловодное, Казатком Алматинской области и др [6]».

Разница между жителями города и села всегда существовала и не только в Казахстане: в городе большая численность населения, выше уровень грамотности и жизни, а значит и актуальная информация для жителей города будет отличаться от того, что интересно и важно для жителей села.

Развитие технологий, активной деятельности многих средств массовой информации в сети Интернет, появление дорогостоящих гаджетов – все это привело к увеличению пропасти между городскими и сельскими/аульными жителями. Общество разделено по принципу урбанизации, что означает формирование двух микро обществ.

«Наконец, очевидно социальное расслоение общества, когда мегаполисы шагнули вперед, оставляя далеко позади жителей аульной (сельской) «глубинки». Гаджеты еще не добрались в массу до нее, за исключением райцентров, учреждений образования и филиалов банков. Доставка печатной книжной продукции в село также происходит с опозданием. То есть, последствия этого проявятся совсем скоро; в кругозоре и знаниях сельскими выпускниками иностранных языков, как минимум. Это – серьезный вопрос, связанный с логистикой транспортных коридоров Казахстана, известного протяженностью территории» [7].

«Мировая практика в решениях национального вопроса имеет три подхода. Первый – когда некоторые страны проводят политику «выдавливания» инонационального населения, что никогда не

было присуще казахскому народу, по-братски принимавшему переселенцев. Второй – вообще не придавать значения национальному вопросу и надеяться на то, что проблемы отпадут сами по себе. Остается только третий, единственно верный путь, по которому Казахстан и идет, требующий трудоемкий и кропотливой работы. Это поиск соприкосновения, расширения сфер согласия и доверия между народами» [8, 378].

Именно такой путь выбрал Казахстан, при осуществлении такого сложного плана, налаживания данного процесса роль средств массовой информации трудно переоценить. Современные масс-медиа Казахстана должны осознанно и качественно вести свою трудовую деятельность, не забывая об общей цели народа Казахстана.

Литература:

1. Особенности и проблемы формирования странового брендинга [Электронный ресурс] // Kazenergy. -2007. – URL: <http://www.kazenergy.com/ru/-2-3-2007/1206-formirovanie-stranovogo-.html> (дата обращения 20.05.15)
2. «Средний класс» в Казахстане пока составляет 25-30% населения [Электронный ресурс]//. Новости – Казахстан. -2015. – URL: <http://newskaz.ru/society/20150410/7832837.html> (дата обращения 20.05.15)
3. Дуванов, С. Что делать русским в казахстане? [Электронный ресурс] // иноСМИ. -2011. –URL: http://inosmi.ru/middle_asia/20110907/174360149.html (дата обращения 20.05.15)
4. Тишкова В.А, Степанова В.В Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах. –М. ИЭА РАН, 2012
5. Карымсакова Р. Освещай, но не разжигай:Пособие для журналистов. Алматы, 2007 г.
6. Абдиманулы О., Муканова Г., Ниязгулова А., Шынгысова Н. Миссия журналистики Казахстана в условиях глобализации. Алматы, 2014 г.
7. Шалгынбай Ж.Ж Казахстан в зарубежных источниках и материалах. Алматы, 2009.

Шынар КЕҢЕСБАЕВА,

филология ғылымдарының кандидаты,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

АЛАШТАНУШЫ ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫ

Қайым Мұхамедханұлы абайтанудың білгірі, ірі ғалым-текстолог, Семейде Абайдың музейін ашқан белгілі жазушы, драматург, ақын, аудармашы, қоғам қайраткері. Әкесі Мұхамедхан Сейітқұлов араб, татар тілдерін жетік білген, қазақ зиялыларының өкілі болған.

«Әкем Мұхамедхан көзі ашық, көңілі ояу, сауатты әрі ауқатты адам еді. Сол кезде шығып тұратын газет, журналдарды түгел дерлік алдырыпты... Осы айтылғанның бәрі менің әдебиет әлеміне келуіме себеп болды. 1938 жылдан өлең жаза бастадым» [1, 12], – деп жазады ақын өзі туралы.

27 жастағы Қайым Мұхамедханұлы – Қазақ ССР-і мемлекеттік Гимні мәтінінің авторы.

Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған,

Бостандық өмір мен ар үшін қиған жан...

Бұл шындықты ту, азаттықты мұрат еткен қазақ халқының ұранын билікке қаймықпай жеткізген ұлтжанды өршіл ақын сөзі.

Біз бұл шағын еңбегімізде ғұлама ғалым Қайым Мұхамедханұлының поэзиялық туындыларын, яғни ақындық қырын қарастыруды мақсат тұттық. Тырнақалды туындыларының бірінде:

Мен онда асау тайдай бала күнім,

Шалдуар ұқпайтұғын өмір тілін.

Жүрек пәк, көңіл ақ, ойым шолақ,

Өмірім – жаз, ақылым аз, олақ тілім.

...Сен маған сегіз жастан танытқан хат,

Өмірде мынаны сүй, мынау деп жат.

Абай атын жазуды сен үйреттің,

Сен тұңғыш таныстырған данаменен [2, 230], – деп шәкірттік қадамын еске алады.

«Ұстазыма» (1936) – сегіз жасында қолына қалам алдыртып, оқытып, үйретіп, тәрбиелеген ұстазы Тұрлықан Хасенұлына арналған өлеңі. «Темірқанат балапандай баулып, Абай атын жазуды үйреттің» деп тебіренеді ақын.

«Алдымда ақын Абай – Темірқазық» (1940) – қазақтың Абайы ақындардың ұстазы, өлеңнің биігіне алтын туын тіккен ақын ретінде бағалайды. «Қолыма алып, өлең жазсам, Алдымда ақын Абай – Темірқазық» деген Қ.Мұхамедханұлының шығармашылығында Абайға деген аса бір ыстық ықылас табы үнемі сезіліп тұрады. Ақынның шымыр шыққан өлеңіне назар аударайық:

Қаламымды қалдырдым, тот баспасын,
Асыл сөз мұхитына кеттім малып.
...Ал халқым мен қалдырдым қазынамды,
Пайдалан керегіңше ішкін қанып.
Сырты күміс, іші алтын сөзім қалды,
Қаламым ақ қағазға өрнек салып.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Бәйгеге шаба алмадым* жарып.
...Ұрпақтар енді маған кінә қойма,
Өмірден соққы көріп кеттім налып.
...Өсиетін орындап отырғалы*

Абайдың баласының баласының* [2, 230-233]

Бұл жолдарды оқып отырғанда Қ.Мұхамедханұлы Абайды сөзбе-сөз қайталады деген ұғым тумауы керек. Ақынның өлеңіндегі кей өрнекті сол күйінде алып, өз поэзиясына азық етеді, сол арқылы ұлы ақынмен жүзбе-жүз кездесіп, сырласқандай.

Абайға ұқсап өз дәуірінің шындығын, қоғамдық құбылыстарды шынайылықпен беруге тырысты. Абай сөзін рухани азық етіп алды.

«Пайда көрсең бас ұрып,
Мақтан іздеп қайғы алма.
Мінінді ұрлап жасырып,
Майданға түсіп бәйге алма»...

Қ.Мұхамедханұлы Абайдың қазақ мәдениеті тарихындағы орны мен ақындық тұлғасын жоғары бағалайды.

...Ғылым дариясына жүзіп қандық.
Қалың елің қазағың қайта туып,
Өмірдің ең төрінен орын алдық.
Қалам алсам қолыма, өлең жазсам,
Алдымда ақын Абай – Темірқазық! [2, 233]

Абайдың ақындық өнердегі сөз саптау даралығын, ұшқыр тілін, жалпы асыл мұрасын шексіз бағалап, дана ақынға деген сүйіспеншілігін паш етеді. Абай туралы айтқанда Қайым ақын ұстазына ұқсап сөйлейді. «Қаламымды қалдырдым, тот баспасын», «Асыл сөз мұхитына кеттім малып», «Болат қалам сенімді қолға тисін», «Жыр жазып тасбұлақтай тасқындатып» деген айшықты тіркестер тізбегі ұлы ақын үніне жуық.

Қайым ақынның мұраты – Абайды жырлау, ақынның өрелі ойларын кейінгі ұрпаққа өзіндік өрнекпен ұқтыру.

«Абай мектебінің эстетикасы Абайдың өлеңдеріне. Ақынға «халық ақыны» дегеннен зор атақ жоқ. Абайды «ұлы ақын», «данышпан ақын» дегенде сол сөздердің бәрін де «халық» деген ең ардақты сөзбен тығыз байланысты түсініп айтамыз. Абай өзінің асыл сөзін, қуатты ақындық өнерін халқына арнады. Сөйтіп, ақын өз тағдырын халық тағдырымен біте қайнастырып, тығыз байланыстырды. Халқының келешегіне асқақтаған ұлы арманмен, зор сеніммен қарады» [3, 79-80], – деп жазады зерттеулерінде абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедханұлы.

Шыншыл да адал, қанша азап көрсе де қайыспаған қайсар Қ.Мұхамедханұлы НКВД түрмелерінде адамды азаптау мен қорлаудың барлық шеңберлерінен өтіп, Карлагтың көптеген абақтыларында болған. Билік одан ұстазы Мұхтар Әуезовті қаралап беруін талап еткен, бірақ Қайым ұстазын сатпады, өзінің Абай ақындық мектебі жөніндегі идеясынан бас тартпады.

Карлагта туған «Туған ел – алтын бесік», «Балаларыма», «Жұбайым Фархинурға», «Отырдық тар қапаста күнді санап», «Шерубай станциясы» т.б. өлеңдерінде өмірінің 1952-56 жылдардағы кермек дәмін берді. 1952 жылы жазылған мұңға толы өлеңінен үзінді:

Туған ел – алтын бесік, асыл ұям,
Көз жұмылмай тұрғанда қайтіп қиям?!
Тарта гөр Семейімнің топырағы,
Төстіктей жеріңе мен еркін сыйам! – деген сағыныш назды өлеңі ғұмырының тұмары дерлік.

«Балаларыма» – 1952 жылы Карлаг, Теміртау лагерінде жазылған. Өлең 1991 жылы «Семей таңы» газетінде жарық көрді. Ақынның айдауда жүргенде соңында қалған алты баласына және сүйікті жары Фархинурға жазған өлеңі. «Алтын көріп, адал жолдан таймадым, Сұғанақ боп арам астан татпадым» деген өлең жолдарынан ақынның азаматтық кредосы айқын көрінеді. Автор: «Лагерьде жүрген кездегі

сезім-сырымды, көңіл-күйімді білдіретін, бұдан 40 жыл бұрын жазылған «Балаларыма» атты өлеңімді тұңғыш рет жариялап отырмын», – деп түсінік берген [2, 307].

Сағындым да, сарғайдым да жүдедім,
Қайғы отынан өртенгендей жүрегім.
Көңіл қаяу, жүрек баяу соққанда,
Осы өлеңім дұғам менен тілегім.
Қаным қайнап, қапаланып күйем бе,
Дүние үшін ар, ұятын сатқанға?
Оларды ойлап: жанбаймын да, күймеймін,
Байлық, атақ, мансапқа бас иемеймін.
Қайғы бұлтын серпіп тастар сендер ең,

Басқа менің сүйерім жоқ, сүймеймін, – деп күйініп, келмеске кеткен азат күннен алыс қалғандай болса да, бір сәт қайрат-жігерін бойына жиған ақын, келешек күндерден жақсылық күтеді. Ақынның үміт артары «өлеңі-дұғасы». Тәубашыл қазақ ақыны былай деп сөзін жалғайды:

Табасына тап болғандай тағдырдың,
Шырмауына түстім келіп жалғанның.
Торға түстім қанатымнан қайырылып,
Сендер қалдың, темірқанат ұяда.

Балаларын сағынған шерлі көңіл әке темір тордың ар жағында былай деп толғайды:

...Тасқа тиіп тасырқады табаным,
Жүрегіме тұр қадалып қаламым.
Дүниеге жаңа келген нәрестем,
Мейірімсіз деме әкенді қарағым.
Күнім түн боп, жігер құм боп жасыдым,
Жалғыздығым енді ғана көрінді.
Жүрек жара, аяқ ақсақ, бел жауыр,
Амалың не сұм тағдырға тас бауыр.
Құлындарым көріскенше күн жақсы... [2, 222-223]

Ақын өмірінің көлеңкелі тұстарын көрсететін осы өлеңінде аяулы жарға деген шексіз сағыныш жолдары:

Тіршілікте не көрмейді ғазиз бас,
Ыстық жүрек, ақ көңілмен сүйетін.
Адал ана, асыл жарым, ардақтым,
Қағыбамдай алдына бас иетін.
Жарым болып, жаман атақ тақпадың,
Ана болдың, Ана атыңды ақтадың.
Айнымайтын адал досым, бір өзің:
Фархинұрым, сенсің менің мақтаным!
Жалын сөнбес, жаным жас боп қайтармын,
Сүйген жарым, жабырқама, жасыма! [2, 224]

Ақынның махаббат сезімдерін қастерлейтін сыршыл өлеңдері ғашығына деген сағыныш сезіміне толы.

Қайымның ойы терең, әр сөзінің салмағы қорғасындай ауыр. Ақынның сөз түйінінен әділеттілікті қармана іздеген лирикалық қаһарманның жан дәрменін байқайсың. Тағдырдың әділетсіз жаққан қара күйесі ақынның жанын кірлете алмады. Өткен өміріне үңілген ақын:

Ит боп үріп, мен ешкімді қаппадым,
Қастық жасап, кісіге оқ атпадым.
Алтын көріп, адал жолдан таймадым,
Сұғанақ боп, арам астан татпадым.
Мен кісінің қол созбадым бағына,
Мен ешкімнің таласпадым тағына.
Кең дүниеде жолым даңғыл деп жүріп,

Кез болыппын сүрінетін шағыма [2, 224], – дейді. «Отырдық тар қапаста күнді санап» – 1952 жылы басталып, 1956 жылы М.Әуезовтің үйінде аяқталған. Ғалым: «Елу алтыншы жылы түрмеден босадым. Мойынты-Шумен келіп, Алматыға түстім», – дей келе, «Бір сәтте Мұхтар: Қайым, сен түрмеде не ойлап отырдың? – дегені. Бір кісілік камерада отырғанымды, көрген қорлығымды айттым да, мынау

өлеңімді оқи жөнелдім», – деп есіне алады. Өлең алғаш рет «Семей таңы» газетінің 1996 жылғы санында жарық көрді [2, 308].

Қанша жыл қапаста отырған ақынның тағдырын тәлкек еткенімен, қызыл өкімет оның сағын сындыра алмаған екен. Басына бостандық тиген ақын, «тордағы арыстандай» «жігерін қайнатып» қолына қаламын алды. Өмір безбенінде түрме сызаты бар, Қайым ақын өткен өмірі жайлы былай деп астарлайды:

Отырдық тар қапаста күнді санап,
Ұйқысыз өткен түнді жылға балап.
Жарқ етіп бұлттан шығып күткен күнім,
Ақ құсы әділеттің қақса қанат.
Отқа салдың, отырдым жігер қайнап,
Тордағы арыстандай көзім жайнап.
Шыңдалып шарболаттай шықтым, міне,
Отырмын өзіңменен күліп-ойнап [2, 225].

Кешегі сау басына уақыт зобалаңы түскен ауыртпалық кезеңде, яғни айдауда (тұтқын лагерінде) жүргенде елі мен жерін, туған-туыс, бала-шағасын сағынып, еркіндікті аңсаған шерлі ақын түбі бір шындық айтылып ақталатынына сенімді болған.

Жазықсыз жапа шеккен ақын тағдыр «сыйына» еріксіз көндіге кеткен жоқ-ты. Мерзімді баспасөз беттерінде өлеңдері жарияланып, өмірінің шуақты кезеңін бастап кетеді.

Қайым Мұхамедханұлы өзінің үлкенді-кішілі шығармаларында туған халқының дарқан бейнесін, жұмысшы еңбегін, қоғам жаңалықтарын, еңбек адамын өлеңге қосты.

Ақынның «Сүйем Отан анамды», «Отан туралы екі өлең», «Орындалған өсиет», «Ана тілегі», «Бала», «Москва», «Киев», «Мен советтік азамат», «Алтын дән туралы жыр», т.б. туындыларында өз ортасы, еңбек адамдары, байтақ Отанымыздың өткені мен бүгіні жайлы шертілген сыр, тіршіліктің әсем сазын күйлеткен жыр көп. Ақын жақсылық пен жаңалыққа ерекше сүйсінеді. Қазақстан байлығына, қол жеткен табысына марқайған ақын үні әрқашан да асқақ естіледі.

Ақын өлеңдерінде лирикалық кейіпкердің ішкі әлемінен авторлық «меннің» үні де естіліп, елес бергендей. Қайым ақын өлеңдерінде лирикалық қаһарман «Шалқыған қиялыма қанат берген» деп үнемі «тасыған» шабыт үстінде жүреді. Бұл арада ақынның «Мені» анадайдан менмұңдалап тұрады десе де болғандай. Мысалы:

Оңымнан ай, солымнан күн туғызып,
Білімнің дариясынан маржан терген.
Отаным мені үйреткен батырлыққа,
Қайтпайтын қан майданда батылдыққа.
Сөзден жауға жай оғын жаудыратын,

От ауыз, орақ тілді» ақындыққа, – деген сөздерінен ақын тілінің «от ауыз», «орақ тілді» екені байқалады.

Қ.Мұхамедханұлының жеке адамдарға арналған мадақ жырларынан басқа жақынға деген туыстық сезімі, ақыл айту, жақсы азамат болсын деген тұспалды меңзейтін туындылары да кездеседі.

«Шерубай – Нұра станциясы маңындағы Қуандық – Қареке ауылының ақсақалы Өтімге» өлеңі де 1953 жылы Қарлағта жазылған.

Қазақтың қазақшылық жолыменен
Орынды өкпе айтамыз батып, аға.
От жақпаса құр түтін шықпас болар,
Орынсыз сөз етеді текке кімді.
Аяғы ақсақ, арқасы жауыр жанның,
Сауысқандай шоқисың сауырын кеп.
...Адамды сүй, алланың рахметін біл,

Не қызық бар өмірде мұнан басқа! [2, 22] – деп ауыл адамдарын қысылтаяң кезде қайырымдылыққа шақырады. Бас еркіндігі жоқ, айдауда жүрген азаматтар атынан станция тұрғындарының мінездерін сынап, шенеп айтқан өкпе-назы.

«Ауылыңа іздеп барса шулайсыңдар,
Секілді жемтік көрген қара қарға», – деген өлең жолдарынан осыны аңғаруға болады.

Қ.Мұхамедханұлының туындыларын қарастырғанда, поэзиясынан шабытты арнауларды, ойлы, парасатты толғауларды көреміз.

Поэзияда толғау жанрының көркемдік жазылу ерекшелігін, дара сипатын жетік меңгерген ақынның «Революция дауылпазына» (Максим Горькийге), «Ері қорған еліне» (Кеңес Одағының батыры Василий

Кисляковқа), «Қарындастың білем атын» (партизан қыз Тося Петроваға) тәрізді жырларын айрықша атауға болады.

Халық ақындарының шығармаларына рухани азық болған ендігі бір елеулі тақырып – Жамбыл өнегесін жырлау.

1938 жылдың мамыр айында Алматыда Ж.Жабаевтың ақындық қызметіне 75 жыл толуы мерекеленді. Сол басқосуда Қ. Мұхамедханұлы «Жамбыл» толғауын оқып, елдің алғысына бөленеді.

Қ.Мұхамедханұлының 200-ден астам жолдан тұратын көлемді поэмасы 1938 жылы «Екпінді» газетінде жарияланды. Қайым ақын Жамбыл мұрасын жасынан жаттап, өнегелі сөздерін терең түйсікпен түсініп, ақындық мұратын үлгі тұтады. Рухани ұстазын «Тасыды қарт, тасыды, Сөз түйіні кесіліп!» деп асқақтатады.

Сыбызғыдай сызылып,
Сұңқылдаған көмейі,
Салған әні үзіліп,
Жамбылдың үстем мерейі, –
немесе

Атаң алып, сен түйғын,
«Домбырасын серік қып»,
Келген атаң ғасырдан.
«Өлеңді төгіп өрнектеп,

Асулардан асырған» [2, 237-242], – деген өлең шумақтарында Жамбылдың поэзиядағы даңқын көрсетеді.

Қ.Мұхамедханұлының «Батыр ағама» арнауы Халық Қаһарманы Бауыржан Момышұлына арналған.

Ашуы сақылдаған аязды Ақпан,
Қамалға қайсар ерім қарсы шапқан.
Таудай тажал тап келсе талқан қылып,
Күлін көкке ұшырып аспанға атқан [2, 249].

Даңқты батырдың соғыс даласындағы қаһармандығы, майдандағы көзсіз ерліктерін зор тебіреніспен жырға қосып, өлеңіне өрнек етті.

Соғыс жылдарында Семей қаласында облыстық ақындар айтысы өтеді. Бұл айтысқа Сапарғали, Төлеу, Нұрлыбек, Архам сынды атақты ақындар қатысады. Ақынның айтысқа қатысушыларға арнаған «Ел қаһарын жырландар» – толғауы. «Екпінді» газетінің 1943 жылғы санында жарық көрген.

Өзінің ғылыми-зерттеулерінің бір тармағы әдеби өлкетану бағытын үнемі назарда ұстаған Қ.Мұхамедханұлы аталмыш толғауында Семей өңірінен шыққан халық ақындарының айтыстағы өнерін жоғары бағалап, жыр арнады.

Нұрлыбек, Төлеу, Архам, Тәңірберген,
Сапарғали өлеңнен өрім өрген.
Кәрі тарлан, топ жарған Иманбазар,
Тас кешу, талай қия асқан өрден:

Сан түскен шаршы топқа қарт Нұрғали,
Толқындап жыр бұлағын толға, тебірен! – деген өлең жолдары «теңіздің тереңінен маржан терген, халықтың қабілетті ақындарын» жігерлендіреді.

1954 жылдың қаңтарында Карлагта Қ.Мұхамедханұлы Н.Карамзиннің «Сормандай Лиза» повесін қазақ поэзиясы тілімен аударды. Осы еңбек жөнінде алаштанушы Тұрсын Жұртбай «...Ал бір бейбақта Н. Карамзиннің «Бедная Лиза» хикаясы шыққан кітап болыпты да, Қайым аға оны сұрап алып, қазақ тіліне 15 күнде өлеңмен аударып, атын «Сормандай Лиза» деп сәтті қойыпты. Сірә, хикаяның мазмұн-мәні айдау-қамаудағы аудармашының тірлік мәнімен үндес болғандықтан шығар!» [4], – деп ақындық дарынын танытады.

Лермонтовтың «Вадим» хикаясын өлеңмен аударған Абай үлгісін, Пушкиннің «Дубровский» хикаясы мен «Боран» әңгімесін өлеңмен аударған Шәкәрім үлгісін жаңғыртты.

«Бір өзі тіпті институт емес, тұтас Академияның жұмысын жасаса да, дұрыс еленбейтін, ылғи да тасада жүретін, бірақ соған карамастан жан-жағына ықпалы, қамқоры зор, әрбір қадамы тек жемістен тұратын сегіз қырлы бір сырлы тұлға болады. ...Осындай азаматтардың бірінші қатарында мен жарты ғұмырын түрмеде өткізе жаздаған, ешбір астанаға сыймай, тек туған Семей өңірінде қанат жайған Қайым Мұхамедхановты айтар едім. Өйткені ол кісі тек қана тұлға емес, дәстүр сақтаушы, Абай, Алаш қайраткерлерінен тәрбие, дәріс алып, кеңес заманының түрме-лагерлерінен өтсе де, мойымай, отаршыл билікке бас иемей, еліміздің тәуелсіздігіне дейін жеткен қазақ зердеуі дәстүрінің нақ өзі» [5].

Ұлы өмірдің мен де ұлының бірімін,
Құр дандайсу, кеуде қағу маған жат.
Қарапайым баласымын қазақтың,

Кеше бәрін көрген ауыр азаптың, – деп сан тарау қиындықтарды басынан кешсе де, өмірдің жарқын жақтарынан үміт күтіп, алға ұмтылған Қайым Мұхамедханұлының мұрасын жинап, зерделеу бүгінгі әдебиетші қауым – біздердің борышымыз.

Әдебиеттер:

1. Шәкәрім мен Қайым. Құраст: Қайым Мұхамедхановтың балалары. – Астана: Фолиант, 2009. – 336 б.
2. Мұхамедханов Қ. Драмалық шығармалары, өлеңдері (Көп томдық шығармалар жинағы). – Алматы: Ел-Шежіре, 2009. – Т.7. – 312 б.
3. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.1. – 352 б.
4. Жұртбай Т. Тамұқ бар болса, ол – осы (V-тарау) // Абай әлемі: Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия / abai.lemi.kz
5. Қодар Ә. Қазақ мәдениетінің қызғыш құсы // Азаттық радиосы / azattyq.mobi. – 2015, 5 желтоқсан.

Дидар КАСЫМОВА,

кандидат исторических наук, ассистент профессор
Университет КИМЭП

Б. МАЙЛИН И ЕГО НЕЗАБЫТЫЙ ГЕРОЙ МЫРКЫМБАЙ

Беимбет Майлин относится к первому поколению казахских советских писателей, чье творчество было неразрывно связано с судьбой казахского народа в переломное время слома основ традиционного бытия и установления советских порядков [1]. Его произведения условно разделяются на два хронологических периода: 1) революционные годы и 1920-е, и 2) 1930-е годы до его трагической гибели. В 1920-е годы он писал, вовлеченный в водоворот революционных преобразований, под романтическими лозунгами создания нового справедливого общества. Стиль его работ этого периода соответствовал и его настрою повести простой люд на разрешение накопившихся веками проблем переустройства их жизни, слома основ социальной несправедливости, но в действительности это была хроника распада казахскости. Идеологические императивы диктовали поиски социального героя, ситуаций, в которых проявлялись черты и ростки нового, особенности психологических коллизий - *вот сейчас в нем прорастает новое*. Писатели и интеллектуалы находились в поиске этой модели, своего рода гибрида старого и силуэта нового. В статье рассматриваются цикл работ Б.Майлина 1920х гг., посвященный видению преобразований в казахском ауле через изменения в судьбу Мыркымбая [2]. Именно этот цикл послужил основанием для обвинения его в политической неблагонадежности в 1937 году, поскольку Майлин так и не показал *новое* как преемственности последующих радикальных перемен- коллективизацию в казахском ауле. Творчество ни одного писателя не подвергается такой пристрастной критике как работы Б. Майлина со стороны писателей и историков. Ему позволено встать в один ряд с основоположниками соцреализма в казахской советской литературе, но его упрекают в излишнем романтизме и даже политической близорукости, но уже не с советской позиции Что подвергается ревизии и критике в творческом наследии Майлина? Какие элементы советизма, введенные в художественный оборот Майлиным, не устраивали цензоров и советскую критику? По внешним признакам, Майлин был активным исполнителем линии советской власти в публичной и гражданской сферах, но в литературе его называли «попутчиком», от которых советские власти избавлялись разными путями по мере утверждения/строительства социализма.

Новая коллективная история казахов проектировалась до и после «малого Октября» не в рамках родоплеменных отношений и незримого контроля предков и Аллаха, но под внутренним контролем и надзором советских органов, чье влияние должно быть показано в литературных работах. Писатель должен был доказать, что казахи в аулах сами тянутся к коллективному хозяйству, теряются, но находят пути. Майлин не выводит новый социальный тип, а выстраивает его из старого – Мыркымбай должен принять логику новой власти и сотрудничать с нею. Мыркымбай становится ярким художественным образом медиации с читателем. Писатель разговаривает вроде бы со своим персонажем, но это игра с цензурой по- своему. Говорит, главным образом, только Майлин и внешнее окружение- предметы быта, изменившиеся условия жизни в ауле и в личной жизни Мыркымбая. Авторзнает своего героя еще с досоветского периода, он стал взрослее, потом обзавелся семьей и детьми, стал активнее работать в ауле и это проявляется опять-таки не в его речах, а в оценке его поведения и новом взгляде на старые проблемы. Герой должен был персонафицировать позитивные

изменения - отрицать и отречься от прошлого. Майлину нужно было проводить мысль, что старое было нерациональным, а новое разумным.

Мыркымбай живет в ауле, спаянном вековыми родовыми отношениями, но уже существенно пошатнувшимися после революций и установления советской власти. Дарованная свобода и равенство были внешними ориентирами, но необходима была внутренняя свобода. По своей природе Мыркымбай свободен (но и у свободы есть свои рамки), открытый - говорит, что думает, великодушен, незлобив, если не задеть его до глубины души, порывист, но упрям и простодушен. Такими были большинство казахов того времени, обманутые в своих надеждах в череде кровавых событий с 1916 года.

Через конфликты (большая их часть не просто социально-бытовые), которые и проясняют ситуацию в казахском ауле с участием Мыркымбая, Майлину удается прочертить линии противостояния, расстановку сил и перспективы решения проблем, но руками и энергией самих бедняков и их стремлением все-таки реально взять власть в свои руки. В начале 1920х гг. власть в аульных комитетах захватили верхи аула. Майлин не осуждает бедность, но система распределения ресурсов в ауле установленная за столетия существования кочевого общества, такова, что низы всегда получают крохи. Разрыв между полярными по социально-экономическим параметрам группами в ауле – морально-психологический и социальный (семейно-родственных связей) еще не произошел. Люди все еще мыслят категориями родовой солидарности. Бай это тот же родич, на которого бедняк работал – пас скот и выполнял другие виды работ. Положение низов казахского аула – бедственное, они ходят в лохмотьях, но работают не разгибая спин, они проклинаят свою жизнь, и не знают кого винить в том, что изменения так и наступают. Но ведь революция была совершена ради них? И где обещанные равенство и братство, благополучие и достаток?

Отец Мыркымбая опасается, что невыполнение определенных практик повлечет выпадение его сына, и всей семьи из аульного сообщества. От имени отца Майлин укоряет Мыркымбая, который никак не может различить, что на самом деле происходит в ауле – вроде после установления советской власти и обещанного равноправия, долгожданного социального переворота бедняки были объявлены хозяевами жизни и бразды правления должны были перейти к ним, но Мыркымбай видит, что все по-старому - у власти те же самые верхи/баи стали аткаминерами, аулными, акимами, сборщиками налогов. Почему он опять должен им услуживать и пресмыкаться перед ними, отдавать в качестве подкупа последнего бычка. Неграмотный, но понимающий свою правоту Мыркымбай ругается с местными властями, посылает их на все четыре стороны, отказывается выполнять их указания и платить несправедливо начисленный налог. Отец в отчаянии даже делает такое заявление: «Чем иметь такого дурного сына, как одного из ста, уж лучше бы вовсе быть одиноким, чем изводить себя беспокойством за такого сына: «Мыркымбай, ты сведешь меня в могилу живым!». Если отец Мыркымбая, видит настоящее в свете прошлых представлений и оправдывает существующее положение вещей, то у Мыркымбая это вызывает протест. Но протестует он по-своему – не соглашается выполнять требования аульного начальства, ругается с ними. Мыркымбаю некому пожаловаться, даже Аллах, у Майлина, на стороне не бедных, но богатых.

Тогда как сама природа у Майлина готовит Мыркымбая к принятию изменений: видишь нет бури, все живое радуется солнцу, свежему ветру, и у тебя наступят перемены, но если в природе эти изменения подчиняются установленному порядку вещей, то в мире людей требуются усилия всех, и особенно тех, кто заинтересован в позитивном ходе событий. Майлин не подталкивает своего героя к активному социальному протесту, но к пересмотру своего отношения к жизни - *работай, иди во власть, бери её в свои руки и пусть комитеты бедноты и артели бедняков сами решат свои проблемы.*

В стихотворении, написанном через год, в 1923 г. «Радость/Куаныш», Мыркымбай уже как член артели, принимает участие в посевной, и природа обещает подарить погожие дни, так что труд людей окупится сторицей. Автор подбадривает Мыркымбая, призывает глядеть на мир веселей: «Запрягай своего серого, Мыркымбай...»

Майлин использует художественные детали, усиливающие содержательную часть текста. Природа сочувствует ему и показывает, что надо оглядеться, подумать над тем, что сейчас важно, определиться кто твой друг и враг. Композиционно стихотворение составлено таким образом, что автор переходит от описания общего фона к мыслям и чувствам героя, который мало говорит сам. За него говорят вещи и дела, и другие, которые, из сочувствия к нему, побуждают к действиям.

Если бы не советская власть и социальное переустройство казахского аула, то жизнь Беимбета протекала бы также безрадостно, как у других бедняков. Мысли Мыркымбая, озвученные Майлиным, это коллективный хор переживаний кедеев, особенно молодых, кто возлагал большие надежды на новую власть. Так называемое «классовое сознание», которое пытались найти в казахском социуме

большевики, у Майлина работает как социальная психология, но это отчаяние от ожидания и несбывшихся надежд. Отношение к родовой солидарности, прикрывающей несправедливость и коррупцию, тщетным усилиям свести концы с концами, невозможности обеспечить самым необходимым детей и спокойную старость родителям.

Майлин показывает внутренний мир маленького человека, одного из сотен тысяч. Мыркымбай ищет ответ на вопрос: «Как я увижу, что мир изменился в лучшую сторону?» Майлин утверждает, что внешнее изменится, если Мыркымбай сам изменится внутренне: посмотрит на мир другими глазами, возьмется за решение своих проблем, примет участие а аульных структурах власти, станет критиковать засилье родовых практик, верховенство интересов баев и их прихвостней, поверит, что изменения наступят, но нужно вырасти через эволюцию сознания. Мыркымбай у Майлина мыслящий субъект- он в силу своих умственных способностей – память, логика, сообразительность, здравый смысл- все подмечает, сравнивает, делает выводы, но все сводится к неуверенности именно во внешних структурах. Что питало ум и внутренний мир бедного казаха того времени? Убогое существование- старая, проветренная всеми ветрами и морозами юрта, конь-доходяга, голодные глаза детей, отчаяние стариков, тоска жены (*семейное счастье*), и самоуверенность сытых родичей. Майлин обрисовывает рождение нового человека в Мыркымбае, когда озлобленность, протест, неуверенность, ощущение собственного бессилия от гнета аульных верхов сменяются надеждой на лучшее. Но это проявляется только после второй социальной революции в ауле (как следствие Малого Октября): родовые верхи наконец-то низвергнуты, баев не только прижали, но и физически исключили из аульной системы- конфискация, высылка. Но это были и проявления психологических метаний самого автора, и даже угрызания совести: *все ли идет так как мы ожидали?* Логика большевиков в социальном перевороте основывалась на мышлении иного рода, но не казахском, тогда как аул был только казахским продуктом, и для его трансформации необходимы были особые рецепты для разрешения социальной оппозиции – бедняк/богачей. А между ними сновали проворливые белсенды/активисты, но это виделось как временное, *вот погодите, уберут богатых, и все встанет на свои места*. Однако навязанные модели не работали, большевики осуществили разрыв с прошлым аула в виде ликвидации байства, размазали бедность по бедным, но что дальше? Мыркымбай не хочет жить как поколения его предков и даже отец: раболепствовать, унижаться физически и морально, все его существо протестует против этого - он ругается, и даже от слов переходит к кулакам. И Майлин, указывая на внутренние источники протеста, хочет перевести сознание героя на другой уровень – меняй свою жизнь через отношение к своему нынешнему положению. Понимание своей социальной роли Мыркымбаем происходит не сразу – Майлину нужно провести его через череду знаковых событий, и вместе с ним ощутить радость просветления. Внутренний мир Мыркымбая показан через попытку расшифровать его самим Майлиным, как если бы автор был на месте своего героя. Поэтому, мы считаем, что Мыркымбай и есть вариант самого автора, то, кто из него мог выйти, если бы судьба не помогла ему вырваться из аульной реальности и с головой окунуться как в литературное творчество, так и в процессы переделки старого мира.

Майлин не уговаривает своего героя совершать те или иные поступки, он идет вслед за ним или встречается с ним совершенно случайно, как со старым знакомым, и между делом узнает, как у него дела, а вместо традиционного казахского обращения, и расспросов о скоте, уже другие приветствия и иные вопросы. Через скупые слова Мыркымбая читатель понимает - полотно жизни разорвалось, но как его сшить?

Насколько прост герой казахской советской поэзии Мыркымбай? Может быть, Майлин, через внешнюю форму решил показать, что казахский аул и его обитатели не так просты, как это может видится внешнему наблюдателю? Два социальных мира взаимодействуют в цикле про Мыркымбая - мир аульных верхов и приближенных к ним, и бедняков. Противоречия в аульном социуме были проверены в ходе событий 1916 года: верхи не могли доказать свою миссию- исполнить долга поддерживать социальный мир и обеспечить доступ к ресурсам, революция и гражданская война были конфликтами другого рода, и хотя выявили суть внутренних разломов в казахском социуме, не разрешили их. Но вот буря стихла, «кровавый туман» рассеялся, пелена с глаз спала. Как жить дальше? Мыркымбай прошел сложный путь личностного становления- он был частью протестных движений 1916 года, примкнул к алашординцам, отошел от них и вернулся к своему аулу, но не стал активно внедряться в аульные структуры новой власти, а выжидал, словно не доверял новой власти. Но ожидание изменений всегда жило в Мыркымбае, и именно по этой причине он принял участие в событиях 1916 года и гражданской войне. Мыркымбай не рефлексировал – он живет по заложенным давно социальным схемам в соответствии с навигацией- аульными диспозициями, но он

не согласен с ними, и только авторитет отца и какая-то иная сила (привычка, косность) мешают ему бросить им вызов.

Майлин создает не столько Мыркымбая, поскольку к моменту встречи с автором он уже состоялся как личность, сколько отношение к изменениям в жизни аула. За плечами его героя трудное бедное детство, беспросветная юность, молодые годы в поисках свободы и определения судьбы – участие в восстании 1916 года, алашординский набор, разочарования и опять беспросветная голодная жизнь в ауле. Мыркымбай жил в переломное время: советская власть поменяла внешние рамки аульных структур, но не проникла во внутренние – это должны были сделать сами низы казахского социума, принявшие новую власть как возможность стать верхами: кто был ничем, тот станет всем. Старые ограничения сменялись другими, но сможет ли бедняк их усвоить, когда в обществе наступила аномия? Веками длившийся социальный конфликт, как нерв казахского социума, между богатыми верхами и бедными бесправными низами, должен был найти свое разрешение в ходе реализации советских реформ, и логически подвел к конфискации, ссылкам, седентаризации и коллективизации. Майлин указывает социальный вектор, а не политизацию конфликта – поиски компромисса через передачу управления аулом в руки бедняков. Он не разоблачает несправедливость, но указывает как нужно к ней относиться – она продукт социального расслоения, которое может человек понять и выстраивать новую систему отношений, в которой социальная несправедливость будет разрешена иными способами, нужно принять ту или иную позицию и предпринять действия, которые, возможно, никак не улучшат положение Мыркымбая сразу, но намечают линию отношения и ожидания будущего. Надо трудиться и все будет. Майлин вроде бы и верит в поступательный ход декларированного равноправия, наступление эры благоденствия, но придет оно трудом таких как Мыркымбай – и хлеб сам не родится и скотина не даст приплод, если человек об этом не позаботится. Майлин не мог осмыслить все последствия большевистского преобразования казахского аула, и потому что верил, как и все выходцы из аульной бедноты, что если революция обещала, то это осуществится, рано или поздно. Все образумится, надо идти вперед. Майлину необходимо было показать что есть что и кто в новой действительности, а она почему-то не становилась новой, примирить Мыркымбая с ней. Если отец Мыркымбая оперирует старыми патриархальными иерархическими схемами аула, определяющими нормативно формы поведения, то Мыркымбай выступает уже как сомневающийся в целесообразности старых, но не уверен в жизнеспособности новых норм утвердиться и определять жизнь социума. На глазах Майлина казахский аул переживал период деконструкции, что вызвано было факторами объективного и субъективного порядка. Внешние механизмы определяли ход вещей и процессов, тогда как внутренние объективированно субъективные практики направляли события по другой колее. Воспроизводство патриархальных ценностей и норм становилось невозможным. Утрачивалось доверие людей друг к другу, что представляло собой не только непреходящую ценность, но и условие стабильного существования социума.

Мыркымбай только один из жителей аула, другие персонажи живут своей жизнью, но Майлину удается сделать моментальный срез, который станет свидетельством эпохи, воспроизвести и перемены в их сознании – отмена калыма, выбор партнеров по жизни, отказ молоденьких девушек выходить замуж за стариков, отходничество, пока как жизненная стратегия и создание новых союзов, уже не по казахским брачным канонам. Калейдоскоп событий и героев не затмевает главного героя – Мыркымбая, он – один из множества «маленьких людей», ради которых революция и затевалась. Их судьбы так и остались бы незаметными в обычном ходе событий до революции и установления советского порядка. После того, как советская власть утвердилась политически, она хочет стать всем в жизни маленьких людей, и они теперь выступают как герои и антигерои, понявшие или не принявшие новую власть с её порядками. Большая часть из них – низы казахского традиционного социума. В их уста Майлин вкладывает правду кедея, наконец-то дожившего до того момента, когда можно сказать и получить то, о чем ранее нельзя было и мечтать. Мыркымбай не пускает в свой мир, но Майлин вторгается, это своеобразная внешняя интервенция для того, с одной стороны показать вышедшие на поверхность доселе скрытые конфликты между несколькими социальными воображаемыми – *старые социальные силы*, и несколько конкурирующих новых за доступ к жизненно важным ресурсам: ловкачи прибирают власть в ауле к своим рукам, и *поле, очерчиваемое Майлиным для Мыркымбая*. С другой стороны, Майлин желает помочь своему герою в самоформировании под давлением социального окружения, необходимости решать ежедневные материальные проблемы бытового порядка. Новое растворено в терминах и их смысловой нагрузке, которую должен был расшифровать сам Мыркымбай и принять как часть своего нового «Я» в становлении. Новая казахская идентичность в советском разливе показана через внутреннюю трансформацию Мыркымбая. Через него Майлин стремился показать, как сложен и запутан традиционный мир казахов, все через проходит тройную

интерпретацию – здравый смысл, авторитет традиций и социальных диспозиций в габитусе. Умом казахов не понять, нужно понять внутренние психологические механизмы.

Майлин подвел своего героя к колхозу, а дальше? Символ новой жизни- трактор, способный заменить несколько лошадей и вспахать землю, выступает не только как доказательство технического прогресса, но и вектора будущего - казахи теперь будут пахать землю. Органическое единство казах-кочевника сменяется на механическое единство человека и трактора. Механический конь вместо реального, которого никогда не будет у бедняка, а власть позволит обладать трактором. Но для того, чтоб иметь доступ к нему, надо вступить в колхоз. Согласится ли Мыркымбай на обобществление своей единственной лошаденки? Будет протестовать и как? Ведь политика режима изменилась, теперь любое отклонение сурово карается.

Шло время, а ввиду размытости социальной дифференциации (все приходились родственниками друг другу) ситуация в казахском ауле не становилась стабильнее, логика развертывания классовой борьбы в казахском ауле, по сценарию Голощекина, переходила на новый этап. Теперь уже и Мыркымбай подходил под категорию классового врага, а если он потом откажется отдать на коллективное растерзание свою лошаденку, то и вовсе может быть сослан, в ходе следствия расстрелян, а может встанет в ряды повстанцев? Казахское общество постепенно, но целенаправленно атомизировалось, разрывались вековые родовые связи и девальвировались нормы поведения, сцеплявшие людей в единое, хотя и противоречивое, целое. Это видно по обращениям Майлина к своим героям. Первые стихи, написанные по горячим революционным следам, избилуют обращениями – казах, кедей, а в 1922 г. появляется персональное обращение – Мыркымбай, как последний из тех, кто не хочет понимать и принимать советскую власть и встраиваться в указанные социальные рамки казахского советского аула.

Майлин не изображает новое общество, оно еще не родилось в представлении самого писателя, что и характерно для литературы первой половины 1920х гг., но рассматривает социальные процессы в казахском ауле. За восемь лет советской власти в ауле не произошло радикальных перемен в решении насущных задач – обеспечение населения продовольствием и техникой- как обрабатывать поля? Он исподволь указывает на развал экономического основания казахского социума. Но советская власть **требовала от писателей** (казахских) показать образцы рождения и поведения нового человека, ростки, развитие и победу нового строя и его поддержку населением. В литературных произведениях работах читатели должны были увидеть пути становления нового человека, используя для этого понятную им логику. Необходимо было акцентировать не только действительность такой какой она есть, но должной и желательной. Факты из жизни простых казахов должны были подтверждать тезисы власти- история имеет объективный ход. Б.Майлин через Мыркымбая доказывает возможность переплавки неграмотного забитого казаха в сознательного строителя нового строя. Манера отношения к герою- снисходительная. Но что за маской снисходительности скрывается? Цензура усмотрела в этом крамолу. Маленький человек Чехова у Майлина был помещен в контекст социалистических экспериментов. Особенности казахской жизни у Майлина показаны во внеисторическом контексте, автор не указывает времени и места событий - все происходит везде и всегда, вне времени и пространства, как будто это вселенская трагедия или трагикомедия. Мини-Шекспировские страсти кипят в казахском ауле, идет вечное противостояние добра и зла, справедливости против несправедности. Нарушенный порядок жизни люди восстанавливают сами, используя накопленные веками формулы и рецепты терпения, понятия/принятия и всепрощения. Основной лейтмотив произведений Майлина это поиски социальной гармонии или социального равенства через оценки возможности социальной справедливости. Его призывы звучат социально декларативно: кедей/бедняк. В меру критичный к своим казахам, по ходу действия сюжетной линии своих произведений, он высказывает критические замечания в отношении некоторых социальных акторов. Майлин показывает как загонялись в глубь подсознания архетипы культуры как линии, связующие индивида с предками, предназначения, через эрозию связи с семьей по вертикали и горизонтали, менялись и подменялись понятия образа жизни и рода занятий, перезагружался комплекс необходимых знаний и навыков для выживания и навигации в социальном пространстве. Используя приемы литературного дискурса, он обрисовывает как внедряется в сознание бедняка новый лексикон – слова и их нравственная коннотация и внутреннее сопротивление их принятию и освоению. Используя приемы психологизма и персонализма через дискурс вещей и процессов вербально, писатель переводит Мыркымбая на уровень принятия уже своих действий с участием этих слов. Писатель говорил на понятном языке для своих современников, которые должны были увидеть в Мыркымбае себе подобных, с таким же образом жизни и мышления.

Благодаря советской власти бедные слои казахского социума смогли осуществить мечту о социальной гармонии, выраженной в концептах социального равенства и торжества справедливости – наказать обидчиков бедных- баев и их прихвостней. Майлин не видит кровавого удовлетворения у простых бедняков от того, что нет более баев и их прихвостней. Счастье бедняка в новом социальном контексте все еще зависит от него самого- надо трудиться. Но Майлин мягок по отношению к врагам. Они у него только исчезают куда-то, открывая путь новому тем, кто он них страдал. Он не поет дифирамбов советской власти, но ищет в ней народные истоки. У Майлина между строк звучат вопросы: «Что есть право управления и демократия? Как они между собой согласуются? Что является источником права и правды, выражением воли народа и средством достижения цели? Только ли насилие и в чем оно проявляется?»

Майлин осуждает насилие как способ решения проблем, достижение социальной справедливости и социального равенства. Поэтому о конфискации имущества аульных богатеев и их последующей депортации он говорит как бы вскользь, не вдаваясь в подробности того, как оно осуществлялось, но подчеркивает гуманистический и социальный аспекты – насколько долговременно торжество справедливости, оно не может быть реально при слезах и столах пострадавших. На протяжении десяти лет Майлин разговаривает с своим народом через образ Мыркымбая, а потом резко обрывает диалог. Что он хотел сказать, и что не досказал? Он понял, что вести диалог уже нельзя, но почему? Появились такие проблемы, которые невозможно разрешить только в процессе диалога? Или власти не хотели более говорить с народом, а требовали неукоснительно идти по указанному пути? Майлин разговаривал с народом не только через Мыркымбая, и писал иные стихи, поэмы, рассказы, но всегда возвращался к нему. Почему? Майлин так и не стал конформистом. Советская цензура не простила Майлину Мыркымбая. Но верил ли сам Майлин в возможность создания нового казаха из старого? События происходят вне времени и пространства, но ощущение не пропадает, что это вечная борьба, непонятно с кем и во имя чего, когда она закончится, хотя Майлин показывает весну как конец страданий (но не для всех), но опять приходит зима и сложности.

Майлин не мифологизировал реальность или прошлое, не писал о вымышленных образах будущего. Это рассказы об обманутых людях, неоправданных надеждах, невысказанном горе и неискупленной вине. Рассказы Майлина о том, что казахи потеряли и как это происходило, как они менялись, подчиняясь обстоятельствам. Майлину пришлось держать ответ перед историей казахов несколько раз, и всегда обвинения были по форме и содержанию одинаковыми - почему писал именно так, тогда как время требовало иного дискурса в его текстах? Майлин не писал в «стол», он знал, что его работы будут напечатаны и тысячи читателей смогут не только окунуться в мир его героев, но и понять скрытые мотивы их поступков, он вкладывал свои мысли в их размышления и речи.

Отношение к творчеству советских писателей в мировом критическом литературоведении основывается на постколониальном подходе. Однако, произведения советских писателей эпохи «зрелого социализма» (начиная с середины 1960х гг.) уже содержали в себе постколониальный дискурс, выраженный в выборе тематики и дискурсе героики «пробуждающегося» национального самосознания (работы Г.Мусрепова, М.Ауэзова, О.Сулейменова, И.Есенберлина, А.Нурпеисова, А.Алимжанова, М.Магауина и ряда других авторов). В современной казахстанской исследовательской литературе пока не выработано единое отношение к творческому наследию писателей 1920х и 1930 х гг. В определенной степени это происходит из-за смешения жанров или даже их подмены - литературная критика и оценка творчества с точки зрения идейно-политического наследия, что является составной частью изучения политической философии казахского народа советского периода. У.М.Горького те кто, кто не принимает революцию и последующие трансформации клеймятся как слабые, недостойные положительного отношения, изгои. В социокультурном плане писатели должны были участвовать в создании новой системы координат и ценностей, и показывать через свои произведения нового человека, но не литературного Рахметова, а того, кто узнаваем в каждом советском гражданине. Но какими могли и должны были стать новые казахи? Согласно положениям, разработанным последователями культурной поэтики, все литературные тексты по сути есть социальные документы, которые отражают и соответствуют исторической ситуации, и являются сложным переплетением дискурсов эпохи. Вследствие этого, текст становится полем битвы между конкурирующими идеями автора, социальными силами в обществе, установлениями разного рода, институтами и социальными практиками, и автор, используя их, ведет переговорный процесс с читателем, стремясь достичь своей поставленной цели – убедить в своей правоте, и утвердить свою эпистему.

Но насколько *Другие* цивилизационные и культурные модели могли подходить под казахский скелет, что необходимо было урезать у казахов, чтобы подогнать под стандартную модель? Писатели

и интеллектуалы находились в поиске этой модели, своего рода гибрида старого и силуэта нового. Майлин принял революцию и большевистскую трансформацию общества, и верил в социалистический эксперимент. Основная тема его произведений - советские преобразования в казахском ауле с 1917 года на взгляд равнодушного наблюдателя. Возможно ли было создать новое общество в рамках казахского аула и провести эффективные реформы? Сам Майлин добился многого по меркам того времени и стартовым позициям своей семьи - сирота, беден, без помощи родственников стал одним из известных журналистов, поэтом и писателем. Он поднялся до уровня общения с теми, кто творил новый мир и сам принимал в этом активное участие. Мобильность в коротком временном интервале впечатляла самого Майлина, он стал коммунистом, из простого учителя поднялся до именитого писателя. Но он не оторвался от породившего его социального мира, всей своей душой он был в ауле с его обитателями. Что помогает ему выстоять, в чем это это заключено, каковы внешние или внутренние источники и что их питает? Период после 1916 г. в казахской истории это череда политических и социально-гуманитарных катастроф, через которые прошло несколько поколений казахов и народов, живших на территории советского Казахстана. Состояние казахского социума, как и всего советского общества, это аномия, когда старые нормы отвергнуты и запрещены, а новые еще не выработаны. Принятие советской власти образованными казахами объясняется тем, что они увидели в ней одну из возможностей решения вековых проблем, с которыми сталкивался казахский социум для определения политического будущего. С точки зрения постколониального дискурса интересно понять, по каким линиям предполагалось конструировать нового советского казаха - переделывать его из аульного казаха или взять за основу городского жителя. Но городских казахов еще предстояло сформировать, или подогнать аульных и городских казахов под некий искусственный абстрактный образ, созданный из тех или иных черт *Других*. Необходимо было показать какие ментальные сдвиги происходили на коллективном и индивидуальном уровне в казахском ауле, а ввиду поголовной неграмотности казахского аула чтения литературы и газет были коллективными. И слова и идеи должны были быть доступны и понятны всем - от грамотных интерпретаторов посланий власти до неграмотных.

Использованная литература:

1. Бейсқұлов Т. Бес томдық жинағы. Бейімбет тану белестері: зерттеу мақалалар, монографиялар. Алматы: «Тоғанай Т» баспасы. 2008 ж.
2. Майлин Б. Таңдамалы шығармалар. Алматы: Көркем әдебиет баспасы. 1958 ж.

Рысғұль ОСПАНОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Абай атындағы ҚазҰПУ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ҚАРҚЫНДЫ ДАМУ КЕПІЛІ

2017 жылдың 12 сәуір айында Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көрді. Қазақстан халқы аталған мақаладағы Елбасы идеясы мен алға қойған мақсаттарын, бағыт-бағдарын жаңашылдық жаршысы ретінде қабылдап, алға асқарлы мақсаттар қоя бастады. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы бірнеше бөлімдерді қамтиды. Кіріспе бөлімде еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқандығын және Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жариялады. Осы негізде саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алу ісіне тоқталды. Мемлекет мақсатының айқындығын және әлемдік даму деңгейіндегі 30 елдің қатарына қосылу мәселесін баса айтты. Мұндай деңгейге жету үшін үздіксіз даму қажет екендігін жас ұрпаққа жеткізді. Рухани жаңғыруға жол тәуелсіздік алған жылдардан бастап салынғандығына баса назар аударта отырып: «Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік» [1] – дей келе, Елбасы осы тұғыр аясында келелі рухани жаңғыруға қол жеткізу мәселесінің бірнеше бағдарын тараушаларда ұсынды.

Ұлт болып тұтастықта болашаққа қадам басудағы рухани қазынаның орнын Елбасы айқындап берді. Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Мақаласында жалпы болашақтағы еліміздің рухани бағдарын жоспарлы екі үлкен бағытпен қарастырған. Бірінші тарау «XXI ғасырдағы ұлттық

сана туралы» деп аталады. Онда «...Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүние танымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек», – деген ұлағатты ұстанымды алға қойған.

Елбасы заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажеттігін және жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайтындығын насихаттаған. Н.Ә. Назарбаев тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтті. Атап айтсақ бірінші бағыт «Бәсекеге қабілеттілік». Елбасы «Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекеге қабілетімен айқындалады» деп атап өте келе, әрбір қазақстандық, сол арқылы ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керектігін және ол үшін компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар тұтас ұлттың алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттар екендігін алға қойды. Осы орайда «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар қабылданды. Бұл бағдарламалар ұлтымызды рухани жаңғыртуға бастама екендігін атап өтті. Екінші бағыт «Прагматизм» деп аталады. Елбасы «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылдыққа, даңғойлық пен кердендікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді» деп анықтама берген. Осы ұстанымды бастама ретінде алып, халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келгендігін жастарға өнеге ретінде жеткізу ұрпақ алдындағы орындалуы тиіс шаралар деп түйіндеген. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизміне қол жеткізуді негіздейді. Реализм мен прагматизм он жылдықтардың ұраны болуы шарт деген. Батыста, ірі державаларда болып жатқан сайлау науқандары тіпті дамыған елдерде де жұртшылықтың бос демагогия мен популизмге қарсы иммунитетінің жоқтығын, өтірік – қаңбақ, шын – салмақ екенін түсіне бермейтінін паш етті. Әлемде шын жүйріктердің емес, «тіл жүйріктердің» заманы туған ба дерсіз. Бұл халықаралық қоғамдастық кезігіп отырған кезекті «сын-кәтер» болса керек. «Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады» деген Н.Назарбаев алдағы он жылдықтардың ұранына «реализм мен прагматизмді» ұсынады. Біз – бабалар батасы дарыған, ата аманатын аялаған елміз. Сондықтан Елбасы Тәуелсіздік жылдары қоғамды бос демагогия дертінен арылтуға күш салды. Оның орнына елді өркендетер түбегейлі жаңаруларға жұмылдырды. Білім биігіне, ғибратты ғылымға, өнімді еңбекке бағдарлады. Бұл – қалыпты өмірді қауіпті өмірге айналдырмаудың және нақты жаңғырудың қамы. Біз тек ұлтымыздың бойындағы жақсы қасиеттерді дамытсақ, озық білім мен үздік жаңалықтарды дарытсақ, жымыып күліп, жылмаң сөйлеп, жыландай жылжыған жат идеологияларға лайықты тойтарыс берсек, жерұйықтай мемлекетке айналамыз. Үшінші бағыт «Ұлттық бірегейлікті сақтау» деп аталады. Қазақстан тарихы – бұл рухани дамудың, күрес пен табандылықтың және жасампаздықтың жылнамасы. Мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізу Қазақстанның сан ғасырлық тарихының дәуірлік оқиғасы болды. Осы құндылық негізінде ұлттық бірегейлікті сақтауды алға қою мемлекет үшін маңызды. Елбасы біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтуді басты назарға ұстай отырып, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту көзделуде. Қазақ елі қазір өркениетті елдермен иық теңестіруге, дамудың жаңа сатысына көтерілуге талпынуда. Дегенмен, жаһандық өзгерістерге сай болу үшін алдымен ұлттық ерекшелігімізді сақтай білуіміз керек. Шын мәнінде, көз ілеспес шапшаңдықпен дамып, рухани жағынан серпілуіміз, жаңғыруымыз қажет. Бұл арада рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтау екенін әрдайым есте ұстап, әлемдік өзгерістерге сай жаңаша ойлау жүйесін қалыптастырғанымыз абзал. Ұлттық кодты сақтау дегеніміз – ұлттық болмысымызды нығайтып, оны ұрпақтан-ұрпаққа мұра ету деген сөз [2]. Ұлттық болмыстың өзі біздің ежелден келе жатқан қазақи салт-дәстүрлерімізден, мәдениетімізден, барлық рухани құндылықтарымыздан бастау алады десек, мына өзгермелі дүниеде сол құндылықтарымызды заманға сай одан әрі байытып, дамытып, оны бүгінгі ұрпақтың санасы мен тұрмысына сіңіру арқылы жаңа

ғасырдың жаңа ұрпағын қалыптастыру деген сөз. Елбасы рухани жаңғыруымыздың басты құндылығы ретінде бәсекеге қабілеттілікті ұсынды. Бүгінгі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекеге қабілеттілігін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алатынына ұлт Көшбасшысы ерекше назар аударып отырғаны бекер емес. Өйткені әлемдік бәсекеге қабілеттілік ұлтымыздың экономикада ғана емес, рухани әлемде де озық болуын қажет етері сөзсіз. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін сақтай отырып, келешек дамуға қол жеткізу назарда болуы керек. Ұлы Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана деп бағалаған Елбасы жас ұрпақтыбаянды бірегейлікке шақырды. Елбасы осындай басымдықтарды негіздей отырып, бұл тақырып бойынша екі жолды негіздеді. «Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». «Білімнің салтанат құруы» атты бағытта тәуелсіздік тұсындағы Қазақстандағы білімәселесін талқылай келе білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет деп түйіндеді. Тек жоғары білімді және рухани бай халық қана сыртқы әсерлерді дұрыс қабылдап, оған жауап бере алады. Сондықтанда мақала қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық жобалар ретінде бірқатар шаралардан тұратыны өте маңызды. Ұлт көшбасшысы атап көрсеткен бұл шаралар еліміздің дамуының жаңа деңгейіне көтерілуіне өз септігін тигізетініне сенімдімін.

Бесінші бағыт «Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы» атты бағыт. Дамудың эволюциялық дамуына жол салу табысты қоғам кепілі екендігіне назар аудара отырып, күнде көріп жүрген қазіргі құбылыстардан ой түйіп, болашаққа бағдаржасаудың маңыздылығын саралады. Алтыншы бағыт «Сананың ашықтығы» жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жапатармағай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігін атап өтті. Мақаланың басты бағыты «Таяу жылдардағы міндеттер» болып табылды. Ең алдымен Елбасы қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауды айта келе: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек.

2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс. Жаңа әліпбиге бейімделу кезеңінде белгілі бір уақыт кириллица алфавиті де қолданыла тұрады. Аталған мақаласында Елбасы Үкіметке нақты тапсырма бере отырып, қай уақытта, қалай латын қарпіне өтетінімізді айтып отыр. Яғни 2025 жылға қарай іс-қағаздары, мерзімді баспасөз, оқулықтар, бәрі де латын әліпбиімен басылады деген сөз. Бұл қоғамдық ғылымдар үшін міндеттелетін үлкен шара болары анық. Әсіресе, Тіл білімі институтына үлкен жауапкершілік артып отыр. Әрине, бұған үлкен дайындық керек. Мақалада айтылған ойлардың тереңдігінен Елбасының тарихты терең білетіндігі, сонау түркі халқының көне жазуынан бастап барлығын ой елегінен өткізе айтқанын байқау қиын емес. Халқымыз небір аласапыран замандарда көп қиындық көрді. Араб жазуынан латынға, латыннан кириллицаға көшіп жүре тұра халқымыз білімге ұмтылысының арқасында ешбір халықтан қалыс қалған жоқ. Бұл біздің жоғары мәдениеттілігімізді аңғартса керек. Бүгін міне, тәуелсіз елде есімізді жинап, өз жазуымызды қалыптастыруымыздың сәті келген сияқты. Себебі, оң мен солымызды әбден танып, өткеннің кемшіліктері мен жетістіктерін бойымызға сіңіріп нақты шешім жасайтын дәуірге жеттік. Сондықтан бұл – Елбасының сарабал саясатының аясында жасалған үлкен қадам. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі «100 жаңа оқулық» жобасын қолға аламыз» [3] деп осы мәселе басымдығын айтты. Сондай-ақ патриотизмді дамыту мақсатында «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналу керектігін атады. Қазақ елінің әр өңіріндегі сайы мен қыры, тауы мен жотасы, даласы мен қаласы терең тарихтан сыр шертеді. Ал, ел жастары олардың әрбірінен хабардар болуы тиіс. Себебі, өз тарихына терең бойлай алған ұрпақ қана Отанына адал, жауапкершілігі жоғары азамат болып өседі. Сондықтан, қазір ғалымдардың алдына зерттеу-зерделеу тұрғысында үлкен мақсат-міндеттер қойылып отыр [4].

ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз деген ұсынысты да білдірді.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы – Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихынан сыр шертетіндігін айтты. Жобада адамдардың нақты тағдырлары мен өмірбаяндары арқылы, бүгінгі заманауи Қазақстанның келбетінің көрініс табуы негізделген. Ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылу Елбасы мақаласының өн бойына алтын арқау болып өрілген. Тәуелсіздіктің нығаюы, дамыған елге айналуымыз үшін қазақстандықтар алға батыл қадам басып, жоғары технологияларды меңгеруі, озық стратегиялармен жарактануы, халықаралық коммерциялық һәм концептуалды жобаларды ілгерілетуі маңызды. Бұл – Қазақстан көшбасшысы айтқан «бәсекеге қабілеттіліктің» бір шарты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12 сәуір, 2017 <http://www.akorda.kz/> – 3б.
2. Айтбайұлы Ө. Дер кезінде қабылданған шешім // Сұхбат, 2017. – 1-3 б.
3. Сәбден О. Рухани дүниені қайта жаңғыртуға тиіспіз // Сұхбат, 2017. – 1 б.
4. Пірәлиев С. Ұрпақ игілігіне айналдырсақ // Сұхбат, 2017. – 7 б.

Шолпан САТИЕВА,

профессор, психология ғылымдарының кандидаты
Қазақ ұлттық хореография академиясы

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ БАЗАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРІ

Отандық және шетелдік мамандардың тұрақты көзқарасы бойынша, адам психикасына манипулятивті әсер ету екі дербес кезең арқылы жүзеге асырылатынын айтады, бір-бірін толықтырушы немесе ауыстырушы. Бұл сендіруші әсер етудегі жалпы заңдылықпен шарттасады. Осының негізінде ең алдымен, манипулятивті стратегия мен тәсілдер негізделеді және оларға әсер ету үрдісі кезінде екі негізгі кезең – даярлау және негізгі қолдану сәйкес болып табылады. Қазіргі кезде қоғамдағы мәдениетаралық қарым-қатынас маңыздылығы этникалық белгілері бойынша даулы жағдайлар санын көбейту, әлеуметтік көші-қон өсуімен мәдениетаралық өзара іс-қимыл ескі стереотиптерді жеңу процесінде артады. Жаһандық әлемде жеке тұлғаның табысты әлеуметтену үшін кросс-мәдени қарым-қатынас қажеттілігі түрлі мәдениеттер «әлеуметтік байланыс арасында осы процесті түсіну өзекті болып табылады. Мәдениетаралық коммуникация рөлінің маңыздылығы: білім беру, әлеуметтік және мәдени қауымдастықтар халықтары арасындағы толерантты қарым-қатынастардың қалыптасуы кросс-мәдени қарым-қатынас әрекетінде артады. Адам өмір сүру үшін жаһандық және жергілікті әлеуметтік-мәдени қайшылықтарды біліп, оның барлық бірнеше аспектілерінде мәдениетаралық қарым-қатынас заңдары мен принциптерін (ережелерін), әсіресе қажетті білімді қолдану болып табылады. Бұл мәселені жан-жақты шешу үшін, білімнің әртүрлі салалары тұрғысынан оның ең маңызды сипаттамаларын анықтау қажет. Көптеген әлеуметтік-мәдени қақтығыстар теориялық зерттеулер мен практикалық ұсынымдар түріндеталап етілді. Мәдени «антропология, этнография, әлеуметтік психология, мәдениеттану, әлеуметтік лингвистика әлеуметтік қарым-қатынастың ажырамас бөлігі ретінде мәдениетаралық қарым-қатынас пәнаралық сипатын түсіндіреді. Мәдени антропология жайлы американдық Р.Линтон, Р.Редфилд және М.Херсковиц феноменін түсіндіріп, аккумулярация мәселелерді қарастырады. Осыдан алғаш рет теориялық және практикалық зерттеулер мен тұжырымдар синтезіретінде кросс-мәдени қарым-қатынас мәселелерін зерттейді [1, 36]. Адам, табиғат, уақыт, қызмет – ғылыми-зерттеу болашағы, адами болмыстың негізгі ұғымдары бағалау контекстінде мәдени айырмашылықтарды байланыстырады. Вербальды емес мінез-құлық және мәдениетаралық қарым-қатынас жөніндегі әріптестерінің өз түсіндіру мәселелері айырмашылықтар Р.Портер және С.Самовара ұсынады. XX ғасырдың 60-70-шы жылдары, әртүрлі әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделу проблемасы туралы Карл Оберг зерттеулері «Мәдени соққы» деген түсінікті бірінші орынға шығарды. Р.Уивер қабылдау бейсаналық және саналы деңгейдегі өзгеріс ретінде әлеуметтік-психологиялық процестер тұрғысынан бұл мәселені зерттеді. Мәдениеттер типологиясы туралы теориялық зерттеулер Э.Хорлом және М.Беннетт жүргізді. Мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан Хофштеде жасаған мәдени модельдер құру туралы алғашқы социологиялық зерттеулер жасалды. Мәдениетаралық қарым-қатынас АҚШ пен Батыс Еуропа университеттерінде оқытылады. Әсіресе кросс-мәдени зерттеулер проблемаларына ерекше назар аударылады [2, 24].

Соңғы уақытта, мәдениетаралық коммуникация бойынша практикалық ұсынымдар зерттеу және дамытуды зерттеулердің саны өсуде. Осы зерттеулер Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, И.Д.Пассов, С.Г.Тер-Минасова, И.П.Халеева еңбектерінде қарастырылады. Тіл қоғамдық қатынастың негізі ретінде болып, әртүрлі қоғамдық топтар мен әртүрлі мәдениет иелерінің арасындағы жұмыс пен қатынасты қадағалайтын күрделі семиотикалық жүйе болып табылады. Бұл қарым қатынас бейнесін, ақпарат мазмұнымен қатынас қорытындысын, қатынас иелерінің мінездемесін бейнелейтін тілдің әлеуметтік бейне нұсқаларын реттейді. Тілдің көмегімен туған кездегі және қоғамдағы қатынасты жүзеге асыру адамға ғана берілген қабілет болып табылады [3, 72].

Мәдениетаралық қарым қатынастың базалық концептілері: оппозиция «өзім-бөтен», «кикілжін», «қалып», «төзімділік» деген терминдер әлеуметтік ортада жаңа мағынада айтылады. Позиция «өзім-бөтен» сөзі қоғамдық ортада «кикілжін» секілді көрінеді, ал «төзімділік» қоғамдық ортада өз іс әрекет қылығына сенімділік қалыптасқан. Көпшіліктөзімділікті адамаралық, топаралық, үлкен әлеуметаралық моральдік сапа ретінде қабылдайды. Мәдениетаралық стереотипәрбір адамның санасындағы қарым қатынас ережелері мен нормаларынан құралған. Коммуникативтік мінез-құлық өзгере алатын, жоғалып кететін, басқаша алмасатын стереотиптің аясында қалыптасады. Ұлттық стереотип сол ұлттың әлеуметтік мәдениетіне, саясатына, тарихына байланысты қалыптасқан. Ол көпұлттың әлемде дамуына мүмкіндік береді. Мәдениетаралық коммуникация әр тілді, әртүрлі мәдениетті адамдарды байланыстырады. Барлық коммуникацияның түп негізі әртүрлі қоғам иелерінің бір - бірімен түсіністік, қалыпты қарым-қатынасынан жинақталады. Қазіргі жаһандану дәуірінде даму үшін ел арасында тараған кикілжіндер, кез келген зұлымдық пен террористік жағдайлардан қорғану үшін мәдениетаралық коммуникациядан бас тартпай керісінше дамыту керек. Дискурстың мәдениетаралық коммуникациясы «өзім-өзге», «төзімділік», «кикілжін», «стереотип» сөздерімен сәйкес келеді. Мәдениетаралық коммуникацияәрбір тұлғаның, топтың, мемлекеттің, өркениеттің қайталанбастығымен орындалады. Тілдіккелісімді қатынас қазіргі кездегі ауқымды даму кезеңінде, мемлекеттің пайда болуы мен жойылуына үлкен әсер етеді. Қабылдау процесінің механизмі және негізі болады. Конфликтілердің пайда болуы түрлі себептерге байланысты болады. Олардың барлығы психологиялық қабылдау процесімен және мәдениетаралық компетенцияның қалыптасуына тығыз байланысты болады. Адамның ортаны қабылдауы көптеген факторлармен реттеледі: тәрбие, әлеуметтік ортамен, білімділігі, мінезі мен тәжірибесі. Әдетте, қабылдау түрлерін келесідей ажыратады-күнделікті, саналы, сезімдік қабылдау. Коммуникация процесі адамда алғаш қабылдаудан басталады. Сонымен қоса назарға оның дауысы, іс-әрекет қимылдары да түседі. Осындай қарапайым белгілерін анықтау арқылы біз адамның ішкі жан дүниесі мен тұлғалық ерекшеліктері жайлы мағлұмат алып, әрекеттерінің логикасын анықтауға мүмкіндік аламыз. Барлық ортадан келетін мәліметтер сезім мүшелеріміз арқылы миға беріледі. Ол бірізділік эмоция мен тәжірибе негізінде интерпретацияланады. Алынған ақпаратты адам өзінің ынғайына алып, класстарға, түрлерге, бөлімдерге бөліп топтайды. Бұл процесс категоризациялау деп аталады. Осы процесс көмегімен ол үнемі өсіп отыратын мәлімет көлемін бақылап отырады. Сонымен бірге бұл процесс жиналған ақпараттар негізінде болашаққа қандай да бір болжам құруға мүмкіндік береді. Аталған класстар мен бөлімдер арасында қандай да бір байланыс орнатылып, олар салыстырылады. Егер адамда категоризациялау процесі болмаса ол қобалжып, қиындықтар сезінеді. Әдетте, адамның қабылдауына әсер ететін келесі факторларды бөліп көрсетеді: алғашқы ой факторы, «жоғары дәрежелік» факторы, қызығушылық факторы, бізге деген қарым-қатынас факторы. Адаптация – күрделі процесс. Индивидтің әлеуметтік ортаның шарттарына бейімделуінен тұрады. Жаңа әрекеттерге араласудың динамикасы стресстік адаптациялық өсу динамикасы деп аталады. Үздік адаптация үшін бірнеше жағдай керек. Олар жаңа қоршаған ортамен байланыс орнатады. Шет тілін білу, жағымды мотивация, барлық мерекелерге қатысу, көптеген ақпараттардан хабардар болу керек. Адами байланыс өз мәні бойынша жетілмеген болып саналады. Барлық актілердің нақты мақсаты болмағандықтан, өзара түсінісушілікке жету аса маңызды емес. Мақсаты- қатысушыларына түсінікті үйлестіру жегістігі. Бұл орайда, нақты контексте түсініктемелермен басқару мен жекелей түсіндіру түрлері болып табылады. Риторикалық теория индивидуалды айырмашылықтарды сараптаумен қатар, үлкен топтардың қасиеттерін сараптауға мүмкіндік береді. Теорияның бір бөлігі ретінде, астар сана адаптациясының хабарламалары қарастырылады. Коммуникация мәселелері коммуникативистика ғылым саласы шеңберінде оқытылады. Заманауи коммуникативистиканың негізгі бөлімдері: тұлға психологиясы, тұлғаралық қарым-қатынас, топтық динамика, көпшілік алдында сөйлеу өнері, бұқаралық коммуникация, іскерлік қарым-қатынас, ұйымдастыру менеджменті, мәдениетаралық коммуникация. Мәдениетаралық коммуникацияның ағымдағы күйіне элективтілік, үйлесімсіздік, зерттеудің жалпы әдістемелік негіздемесінің болмауы тән [4,40].

Коммуникация (лат. *communicatio* от *communicare* – тұтас қылу, байланыстыру, байланыс формасы) көптеген ғылым зерттеу объектісі болып табылады: семиотика, әлеуметтану, этнология, психология, риторика және кибернетика, информатика және басқа да ғылыми пәндердің зерттеу объектісі болып табылады. Қазіргі кезде бұл ұғым екі мағынада қолданылады: бір жер мен екінші жердің байланысы (мысалы, транспорттық коммуникация, жер асты коммуникация); қарым-қатынас, ақпаратты адам арқылы тарату (топ) тұлғаға (топқа). «Коммуникация» термині ғылыми әдебиттерде жақында ғана пайда болды және ХХ ғасырдың бірнеше онжылдықтарында әлеуметтік және гуманитарлық білімде айтарлықтай маңызды орынға ие болды. Бұл оның ерекше сыйымдылығын, сөзді әртүрлі мағыналармен толтыруға және оны басқа да ақпараттық мақсатта қолдануға болатындығын анықтады. Бұл оның салдарынан арнайы қуаты, мағыналы сөз түрлі толтыруға мүмкіндік беретін, әртүрлі білім беру мақсатында оны пайдалануға этнографиялық ұлтаралық қатынас зерттейді, психологияда бұл тұлғааралық қарым-қатынасқа сәйкес келеді ең көп таралған мәні кез-келген объектіні қарым-қатынасқа қатысты. Осылайша, біз ауызша және жазбаша, баспа және электронды, ауызша және ауызша емес қарым-қатынасты ажырата аламыз. Олар жергілікті мәдени (этникалық мәдениет) және жаһандық (халықаралық, мәдени байланыс) кеңістіктік және уақытша аспектілерін көруге болады. Қажетті коммуникация жағдайларын айтып өтсек. Олардың біріншісі – қатысушылардың ортақ нормалары, ал екіншісі- коммуникативтік құзыреттілік. Енді байланыс процестерді зерттеу проблемасы адамзат үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Анықтамалар, деректер коммуникативтік процесс, өте көп. Бұл құбылысты жақсы түсіну үшін модельдеу әдісін пайдалана бастады. Коммуникация моделі құрылтай элементтері және байланыс процесі тізбектің функционалдық сипаттамаларын жаңғыртады. Құндылықтар адам санасында әртүрлі құбылыстарды салыстыру арқылы пайда болады. Барлық адамдар үшін маңызды екенін санамағанда, құндылық адам және қоғам үшін маңыздылығы субъективті мазмұнмен толықтырылады. Осы себепке байланысты ғылым мәдени құндылықты екі топқа жүйелендіріп қарастырды: жинақтау; өз-өзін ақтайтын және тәжірбиеде ынтымақтастықтың арқасында өзінің қажет екендігін дәлелдеу (әдеттер, мінез-құлық және сананың заңдылығы, бағалау, пікір қосу, интерпретация және т.б.) қоғамның алға жылжуына және адамдар арасындағы түсіністіктің жоғарлауы және т.б. Бағалау мінездемесі мен мазмұны бойынша да топқа бөлуге болады. Олар *эмбебан* деген атауға ие болған. Адамның қоғамдағы өмірі тіршілікте едәуір бөлігін құрайтын әрқашанда бағынуға тура келетін ережелерден тұрады. Адамдардың тілдік қарым-қатынасқа түсуі әртүрлі мәдени нормамен анықталаған нақты ережелерден тұрады. Адамдарды қабылдау қалыптасқан таптаурындарды бірін-бірі призмасы арқылы жүзеге асырылады. Басқа халықтардың өкілдерімен кездесе мен да ылдарды қабылдауға бейім адамдар әдетте олардың мінез-құлқына, табиғи өз мәдениетінің тұрғысынан да бар. Осы тектес межкүльтурных немесе контактілер неғұрлым типтік белгілері, халықтың және сол немесе өзге немесе мәдениет тән ыдыстардың нәтижесінде этносаралық қарай әртүрлі топтарына (санаттар) өкілдері өздеріне тән белгілері мен қасиеттерін осы деректер болып бөлінеді. Солай ма, қандай да бір халықтың немесе оның мәдениет тән әдеттегі туралы ұсыныс білдіретін біртіндеп жинақталған этномәдени стереотиптер қалыптасады.

Елбасы мен ел сенімін абыроймен арқалауға бел буған жас ұрпақ бойынан ел ісінен тыс қалмау сезімі анық байқалады. Бұл қазақ жастарының ұлттық рухының өскендігін, санасының есейгендігін, саяси мәдениетінің артқандығын байқатса керек. Әлбетте, әрбір жаңа ұрпақ өмірге өзімен бірге жаңа леп, жаңа серпіліс әкеледі. Қазақстан – әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар егеменді мемлекет. Қазіргі мемлекетіміздің қалыптасуының экономикалық қиындықтары аз болған жоқ, алайда егемен ел болу үшін басты мақсаттар қатарынан саяси-рухани мәселелерді де көре аламыз. Олардың ішінде даралап айтып кетер бір саласы жастардың мәдениетаралық қарым қатынас бағдарларының қалыптасуына базалық концептілері: оппозиция «өзім-бөтен», «кикілжің», «қалып», «төзімділік» концептілерінің маңызы зор екені даусыз.

Әдебиеттер:

1. Линтон Р. басын / Р. Линтон мәдени өң. - Н. Е., 1945 - П. 36.
2. Hall E. Халықаралық қатынаста жасырын айырмашылықтарды зерттеулер. – Гамбург, 1983 – П. 24;
3. Herskovots M. Мәдени релятивизм / М. Herskovots. – Нью-Йорк, 1972 - П. 72.
4. Маслова Р. Ресей ғылымында келесі зерттеу аймақтары бөлінеді / М 1997 – 39-40

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ – БІРЛІККЕ БАСТАР ЖОЛ

Мәңгілік ел – бұл сөздің астарында қаншама ұғым, қаншама мән-мағына жатқандығы барша жұртқа аян. Мәңгілік ұғымы – дүниенің, болмыстың, материяның шексіз өмір сүруін білдіреді. Ал «Мәңгілік ел» идеясы – Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдаған арнайы үндеуі, болашаққа апарар бірден-бір нұрлы жол, келешектің айқын бағдары мен мақсаты. Алтайдан Атырауға дейін созылып жатқан ұлан-ғайыр атырапты мекен етіп келе жатқан қазақ жұрты – қазірде Азияның жүрегінен ойып тұрып орын алып, бүкіл әлемді мойындатып, ең дамыған мемлекеттер қатарына қарай ұмтылуда. Сарыарқаның төсінен теуіп тұрып орын алған Астанамыз да өсіп-өркендеп, қанат жаю үстінде.

Мәңгілік ел идеясының логотипі мынадай болып жасалған:

1-сурет

Логотипке негіз болған бірінші нәрсе – шаңырақ. Оның кескінін Елтаңбадан таба аламыз. Шаңырақ – аспан белгісі, отбасы, ошақ қасындағы туған аспанның кішкентай бөлігі. Біздің аспанымыз – біреу, ортақ үйіміз Қазақстан – біреу, ортақ ұлттық идеямыз – 2050 стратегиясы – біреу. Шаңырақ сөзінің түбірі «шаң» – «күн» сөзінен шыққан. Сондықтан бұл сөзді бір аспан мен күн астында бейбітшілікпен және келісіммен өмір сүріп жатқан қазақстандықтар бірлік белгісі деп қабылдайды. «Қазақстан – 2050» стратегиясының жаңа логотипінде қазақ киіз үйінің жеңіл де нық негізі саналатын керегені де көруге болады.

Үйдің негізі кереге болса, бізді біріктіретін негіз – стратегия. Сондай-ақ бір-бірімен қабаттаса келген сызықтардан біз байланыстардың беріктігін, мызғымас достықты және түсіністікті көре аламыз. Ол ағалар мен әпкелердің, әкелер мен балалардың, еліміздегі барлық адамдардың қол алысуын білдіріп тұр. Сондықтан біріге, бірлесе отырып, қазақстандықтар алға қойылған мақсаттарды орындай алады және елді даму мен дәулеттіліктің жаңа деңгейіне шығара алады [1].

Біздің көзқарасымыз бойынша, сонау түркі бабаларымыздан бастау алған тарихымызда, Мөде, Білге, Бумын секілді қағандарымыздың, одан бері Жәнібек, Керей, Қасым, Жәңгір, Тәуке атты ұлы хандарымыздың жолында еліміздің тізгінін ұстап келе жатқан – ол біздің Елбасымыз. Ұлы көшбасшымыздың Қазақстан халқына арналған «Қазақстан – 2050» стратегиясы: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында. Сондай-ақ «Келешекке апарар 100 нақты қадамды» атап көрсеткен болатын. Бұл жолдауда Мәңгілік елдің түп негізі, іргетасы қаланғандығы жайлы айтылды. Енді оны ары қарай дамыту – біздің, яғни жас ұрпақтың қолында екені белгілі. «Мәңгілік ел» идеясына қатысты, біздің ойымызша, жеті негізгі мақсат бар. Олардың тізбегі мынадай:

Ата-бабаларымыз ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігімізді, бостандығымыз бен еркіндігімізді жоғалтып алмау – біздің ең алғашқы биік мақсатымыз деп ойлаймыз. Осы жолда бар күш-жігерімізді жұмсап, аянып қалмауымыз керек.

Екінші мақсат – тәуелсіздігімізді сақтай отырып, даму дәрежемізді қарқындату болмақ. Ол үшін жаңа серпіліс, жаңа толқын, тың бастамалар, айқын бағдарламалар керек. Бұл нәрселердің барлығының түп негізі – білім шырағы болып табылады. Адамзат баласында шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап, дүниені танып-білу процесі жүреді және бұл процесс өмірінің соңына дейін жалғаса бермек. Сондықтан, біз көбірек білген сайын, дүниетанымымыз кеңейіп, ғылыми ойлау қабілетіміз дамып, ойымызда жаңа идеялар мен бастамалар туындайды. Яғни, білім берудің сапасын күшейтуіміз керек. Ол үшін барынша білімді де, білікті мамандар даярлау қажет және де мемлекет тарапынан қатаң қадағалаулар жүргізілуі қажет (себебі, өзіміз білеміз Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық пен парақорлықтың бірден-бір ауқымды түрде етек алған саласы – білім беру саласы болып табылады.) Мемлекет тарапынан оқытушыларды, шет елдерде оқытуға, яғни тәжірбе алмастыруға жіберуге арналған жаңа бағдарламалар неғұрлым тереңдетіліп, іске асырылса, нұр үстіне нұр болатын еді. Яғни бұл, қазақстандық оқытушы басқа мемлекетке барып, өз білімін шыңдап, оқыту процесін жүзеге асыруға барынша тиімді әдістермен танысып, ол әдістерді Қазақстанда насихаттау болмақ. Сонымен қатар, басшылық тарапынан ынталандырулар, оқытушылардың таным көзқарастарын кеңейтетін іс-шаралар жүзеге асырылса, жақсы нәтиже болатын еді. Тағы бір айта кететін жайт, қазіргі таңда Қазақстан ЖОО-дарында қолданылып жүрген «Кредиттік жүйені» тиімсіз жүйе деп санаймын. Студенттер оқудан гөрі, оған төлейтін ақшаны көбірек ойлайды. Себебі, жүйе бойынша үлгерімі төмендеген немесе емтиханның өте алмаған студенттер осы пәннің оқу ақшасын қайта төлеп барып қана сынақтан өте алады. Оған қарағанда, Кеңес дәуірінде қолданылған жүйе тиімдірек секілді. Себебі, таза, нақты кемелденген білім қалыптасып, білікті маман даярланады.

Үшінші мақсат – дамушы елдердің қатарынан асып дамыған елдердің қатарынан көріну. Бұл жердегі ойымыз, қысқа мерзім ішінде Жапония немесе АҚШ секілді алпауытқа айналу емес, алдымен «Азия аждаһаларының» қатарына қосылуымыз керек. Бәріміз білеміз, қазір жер шарында қаншама «Үшінші әлем елдері» деп аталатын артта қалған мемлекеттер бар [2]. Сол мемлекеттерге үлгі болатындай, көмек қолын соза алатындай дәрежеге жетуіміз керек. Қазір біз индустриялы даму деңгейіндеміз. Даму арқылы, постиндустриялы, яғни тек қана ақпараттар арқылы жүзеге асатын қоғамға аяқ басуымыз керек.

Төртінші мақсат – белсенділік десек, қате болмайды деп ойлаймыз. Себебі, мынадай сөз бар: «белсенді және білімді адамдардың ішінен белсенді адам жеңіске жетеді. Ал сол белсенді адамдардың ішінен білімді жан жеңіске жетеді. Яғни белсенділік танытып, ойдағы нәрсені жүзеге асырмаса, білімді орынды жұмсай білмесе, олардан ешқандай да пайда жоқ» [3]. Сондықтан жастарды білім нәрімен сусындатып қана қоймай, оларды қоғам өміріне белсенді араласуға да баулу керек.

Бесінші мақсат – бәсекеге қабілеттілік. Бұл қасиет әрбір азаматтың бойынан табылу керек. Әрбір істі қолға алмас бұрын, оның қиыншылықтарын жете бағалап, толеранттылық қасиетін бойға сіңіре білу керек. Қазіргі қоғам – бәсекелестік қоғамы. Біз бәсекелестікке түсу арқылы сапаға қолжеткізе аламыз. Сондықтан сапалы да ұлы мемлекетке айналуымыз үшін бұл қасиет – бірден-бір қажетті қасиеттердің бірі болмақ.

Алтыншы мақсат-сыбайлас жемқорлыққа шек қою. Сыбайлас жемқорлық тек Қазақстанның ғана емес, бүкіл әлемнің індеті болып отыр. Онымен күресудің түрлі жолдары ұйымдастырылса да, нәтиже мардымсыз десе де болады. Қазіргі таңда Республикамыз 177 мемлекеттің ішінде жемқорлық бойынша 140 орында тұр. Бұл өте жоғары көрсеткіш [4]. Бүгінде ЖОО-на «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет» атты жаңа оқу пәні енгізілген. Сонымен қатар, әрбір аймақта қарқынды түрде жұмыс атқаратын «Жемқорлыққа қарсы комитеттер» бар. Бірақ, сонда да жемқорлықтың көші тиылар емес. Сол себепті, жемқорлық бойынша индексі төмен, яғни Дания, Жаңа Зеландия, Финляндия, Швеция, Норвегия, Сингапур секілді мемлекеттердің жемқорлыққа қарсы жүргізіп жатқан саясаттарын зерттеп, ерекшеліктерін түсініп, сол саясаттың тиімді жақтарын біздің мемлекетімізге де пайдалануымыз қажет және парақорларға қатал жаза қолдануымыз керек.

Жетінші мақсат – жастардың саяси ойлау дағдысын қалыптастыру. Қазіргі заманда саясат өте қажет. Бұл жерде тек мемлекеттегі саясат қана емес, жеке тұлғаның өзін-өзі басқарудағы саясаты басты рөл атқармақ. Яғни саясаты мықты адам қашан да жеңіске жетеді. Адам алдымен өзін басқарып үйренгеннен кейін ғана, мемлекетті басқара алады демекпіз. Бұл жерде саясаттану пәнін тек ЖОО-да ғана оқытып қоймай, мектеп бағдарламасына да кіргізген жөн деп ойлаймыз. Яғни саясаттануды пән ретінде емес, «Адам, құқық, қоғам» атты 9-сынып оқулығына арнайы тарау ретінде енгізілсе, нұр үстіне нұр болар еді. Себебі, ЖОО-на келген кезде студентте мектеп қабырғасынан қаланған саясат жайлы негіз болады.

Біздің ойымызша, Мәңгілік ел идеясы насихаттауды қажет етеді. Ол – ұзақ мерзімді ұлт жоспары. «Біз үшін болашағымызға бағдар етіп, ұлтты ұйыстыра мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік

ел идеясы. Тәуелсіздігімізбен бірге халқымыз мәңгілік мұратына қол жеткізді. Біз тәуелсіздігіміздің тірегі, еліміздің жүрегі мәңгілік елордамызды тұрғыздық. Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел» - деді[5] Елбасымыз. Көздеген мақсатымызға жетіп, ұлттығымызды сақтап қалу ұрпақтардың міндеті. Қиындыққа төзе алмай жер бетінен жойылып кеткен ұлттар қаншама? Ұлт деген аты ғана болса да бір мемлекеттен екінші мемлекетке ауысып тіршілік етіп жүрген ұлттар қаншама? Біз, қазақ жұрты, өзіміздің елдігімізді, сан ғасырлы тарихы бар ерлігімізді мақтан тұтуымыз қажет. Қазақ деген ұлы атқа лайық болу керек.

Академик О.Ысмағұлов: «Мәңгілік ел» ұғымы еліміздің тарихында ежелден бар. Бұл термин Түркі қағанаты тұсында да қолданылған. Түркілер өздерінің ұлы мемлекетін «Мәңгі ел» деп атағаны тарихтан мәлім. Орхон ескерткіштерінде, Күлтегін жазбаларында да «Мәңгілік ел» сөзі ұшырасады. Демек бұл кездейсоқ келген этнотермин емес. Қазақтар баяғы заманда қалыптасқан ұлт. Біздің тарихымыз – өз бой-бітімімізде, өз сүйегімізде таңбаланып қалған», – дейді [6].

Талай ғасырдың толқынында, тарихи тағылымы бар ұлт ретінде қалыптасу үшін, қаншама қиыншылықтарды бастан өткердік. Қазақ хандығы қалыптасып, хандарымыз жоңғарларға тойтарыс беріп жүрді. Бірақ жан-жақтан жағадан алған жауларымызға тосқауыл болу үшін Әбілқайыр сұлтанымыз Ресей жұртшылығынан көмек сұрады. Сол бір зұлмат заманның тоқырауында жүрген шақта, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатұлы сияқты ұлтымыздың біртуар әрі бірегей азаматтары ұлтымыз үшін жан алып, жан беріп, қазақ жұртының санасын оятуға тырысты. Ұлт зиялылары «Оян, Қазақ!» секілді отты жырлармен қазақ халқының санасын оятуға тырысты. Оны М.Дулатовтың мынадай өлеңінен аңғара аламыз:

«Найзаменен түртсе де,
Жатырсың қазақ оянбай,
Мұнша терең ұйқыны,
Бердің бізге, ой Алла-ай» [7].

Немістердің қалың қара қолы Кеңес жерлеріне баса көктеп кірген кезде Б.Момышұлы, М.Мәметова, Ә.Молдағұлова сынды батыр ағаларымыз бен батыр апайларымыз «Отан үшін жан пида!» ұранымен, өз еріктерімен соғысқа аттанды. Сан ғасырлық тарихы бар жұртымыз, ақыр аяғында белдерін бекем буып көптен күткен тәуелсіздігімізге, еркіндігімізге, бостандығымызға қол жеткізді. Содан бері, ата заңымыз – Конституция қабылданып, әлем елдерімен терезесі тең дәрежедегі мемлекет қатарына ендік. Қазірде ең дамыған 50 елдің ішіндеміз. Осы жолда біздің қасиетті туған жеріміз бен еліміз мәңгілік жасай бермек.

Ұлттық-мемлекеттік идеологияның қоғамның барлық мүшелерін, әсіресе әртүрлі әлеуметтік, этникалық және саяси топтарды біріктіруде, билік пен халықты бір-біріне жақындастыруда маңызы айрықша болды. Ұлы тарихымыз көрсеткендей, қандай идеологиялық жүйе болмасын ол біртұтас болған жағдайда ғана қоғам өз тұтастығын сақтайды. Бір қоғамда әртүрлі идеологиялық жүйенің қатар орнауы қоғамды ыдыратып қана қоймай, сөз жоқ, мемлекеттің идеологиялық қайшылығы нәтижесінде құрдымға кетуіне себепкер болатындығын да тарих көрсетті [8].

Біз ХХІ ғасырдың есігін айқара ашып, төріне кіріп отырмыз. Бұл алтын ғасыр – Қазақстан үшін жасампаз, жаңғыру, дәуірлеу ғасыры. «Қазақстан – 2050» Мәңгілік елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстандық жол – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына жолдауын жария еткелі бері, болашаққа айқын мақсат-мұраттар қойып, оны жоспарлы түрде орындауды бастадық. Жолдау Қазақстан халқы үшін үлкен маңызға ие. Қазақ халқының мыңдаған жылғы тарихи тәжірибесімен, Тәуелсіздік жылдары жүріп өткен қазақстандық жолдан туындаған «Мәңгілік ел» – ұлттық идея.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан – 2050» Стратегиясының жаңа логотипі нені білдіреді? //Baq.kz. 24.01.2014. – 2 б.
2. География: оқу-әдістемелік құрал // Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі, Ұлттық тестілеу орталығы. – Астана: 2011. – 112 б.
3. Электрондық ресурс: Денсаулық Өмірді өзгертетін 65 ереже // tor4.ru. 17.07.2015. – 3 б.
4. Электрондық ресурс: Мировая статистика о коррупции
5. Шағатай А. Мәңгілік ел – Қазақ халқының ұлттық идеясы Н.Ә. Назарбаев // BNews.kz. 17.01.2014. – 3 б.
6. Ыбраев Ш. Бәйтерек түбіндегі бас қосу. Мемлекеттігіміздің арқауы – Мәңгілік ел // Астана Ақшамы, 20 наурыз, 2014. – 10 б. Ыбраев Ш. Бәйтерек түбіндегі бас қосу. Мемлекеттігіміздің арқауы – Мәңгілік ел // Астана Ақшамы, 20 наурыз, 2014. – 10 б.
7. М. Дулатов «Өлеңдер жинағы» // Алматы, 1991. – 1-том, – 6 б.
8. Сыздықов С.М., Қанаев С., Жеміс Ж. «Мәңгілік ел» идеясы: қалыптастасуы, үш негізгі тарихи сабақтастық. – Астана: Фолиант, 2013. – 273б.

Қарақат НАҒЫМЖАНОВА,
п.ғ.д., профессор
«Тұран-Астана» университеті
Асем АБДУРАМАНОВА,
«Педагогика және психология»
мамандығының 2-курс магистранты

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ АЛУҒА ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ДАМУ

XIX ғасырда халықтық ағартуға байланысты, қазақтың орыс мәдениеті негізделуіне, балаларды жүйелі дамыту және оқыту қажеттілігі туылғаннан қазақ педагог-ағартушылары мен қоғамдық қызметкерлері әрекет ете бастады. Осылай, Б.Алтынсарин «табиғи ойлау тек өзін қоршаған ортаны қамтамасыз етуге қабілетті, ал оларды дамыту үшін және оның көрмегенін біліп, үйренуге тек білім беру ғана қабілетті» деген. Біз осыны саналы түрде түсінеміз және осыған қарамастан өз балаларымыздың орысша-қазақша мектептерге береміз. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы тәрбие мен оқытудың шешуші рөлі туралы Мәселені өз шығармаларында Ш.Уәлиханов қарастырды. Оның ойынша, ақыл-ой қабілеті мен деңгейі адам мәдениетінде негізінен тәрбиеге жүктелген. Абай Құнанбаев «адамдарды қоршаған ортадағы объективті шынайылықтың табиғи бөлігі дей отырып, балаға туғаннан білімге ұмтылу дарыны беріледі, бірақ өсе келе, ол біртіндеп бұл дарынды жоғалтады». Ақынның тұжырымы бойынша, сана мен ақыл-еңбек іс-әрекеті, еңбек процесінде қалыптасады. Осылай, қазақ ағартушылары қабілеттің туа біткенімен келісе отырып, жеке тұлғаның қалыптасуында тәрбиенің күші, еңбек іс-әрекеті және қоршаған ортаның әсері бар деген. Ж.Аймауытов өзінің «Психология және мамандықты таңдау» оқулығында эксперименталды зерттеу негізінде жастарға мамандықты дұрыс таңдауға кеңестер береді. Оның айтуынша, кәсіпкерлікте, темперамент, қабілет, мінез және ерік сияқты жеке сапаларды ескеру керек. М.Жұмабаев «Педагогика» кітабында, жалпы адамның рухани дамуы туралы айта отырып, ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық тәрбиесін бөліп көрсетеді. Жеке тұлғаны тәрбиелеу мәселесін ол интеллектуалды қабілеттердің дамуымен тығыз байланыстырады. Ақыл-ой тәрбиесі, оның пікірінше, мыналарды жүзеге асыру керек: интеллектуалды мәдениет, таным мотивтері, ақыл-ой іс-әрекетінің дағдыларын дамыту керек. Қазіргі кезде қоғамның барлық саласында даму үдерісі қарқынды ғаламдық бетбұрыс сипатта, жаңаша түрде жүріп жатыр. Адамзат алдында заман ағымына лайықтұлға болу үшін өзін-өзі жетілдіру, өзгерту және дамыту, жоғары деңгейдегі бейімделу, жоғары талаптар мен талғамдарға сай келу мәселе болып отыр. Айтылып өткендей «Қазақстан-2030» жолдауында ел белгісі барысты сипаттай келе «Ол жаңа асулар мен шындықтарды бағындырудың мақсатында жетелейтін елеусіз, бірақ сенімді соқпақтарды іздестіруде табанды да бірбеткей болуы тиіс» делінген [2, 24 б.]. Бірақ сенімді соқпақтың бірі, елеусіз дегеніміз: жас ұрпақты болашаққа жетелейтін білім мен шынайы құндылық бағдар екендігі даусыз. Еліміздің құнды бірлігі – шәкірт, өскелең ұрпақ. Шәкірттің қалай білім алуы, қызығушылығы, құндылық бағдары мұғалімге жауапты іс. Сондықтан педагог қатарының алдында жауапты да, қиын жұмыстар тұр. Белгілі болғандай, тәрбиелеу оңай қарағанда перевоспитывать, сондықтан өзекті бүгін воспитание в детском возрасте, ол мақсатты түрде жүзеге асырылады, негізінен, білім беру мекемелерінде. «Білім беру мазмұнының тәрбиелік әлеуеті бірнеше рет көрсеткен көрсетеді ресейлік және шетелдік педагогтар Ю.К.Бабанский, Л.И.Божович, Ш.И.Ганелин, А.Ф.Добрынин, Б.П.Есипов, И.К.Журавлев, И.Я.Зорина, В.А.Караковский, А.Н.Леонтьев, И.Я.Лернер, М.Х.Лийметс, Э.И.Моносзон, И.М.Осмоловская, Р.М.Рогова, М.Н.Скаткин, Г.И.Щукина және тағы басқалар. Оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотиві негіз болып табылады, осы негіздің арқасында білім, дағды, оқушының практикалық тәжірибесі қалыптасады.

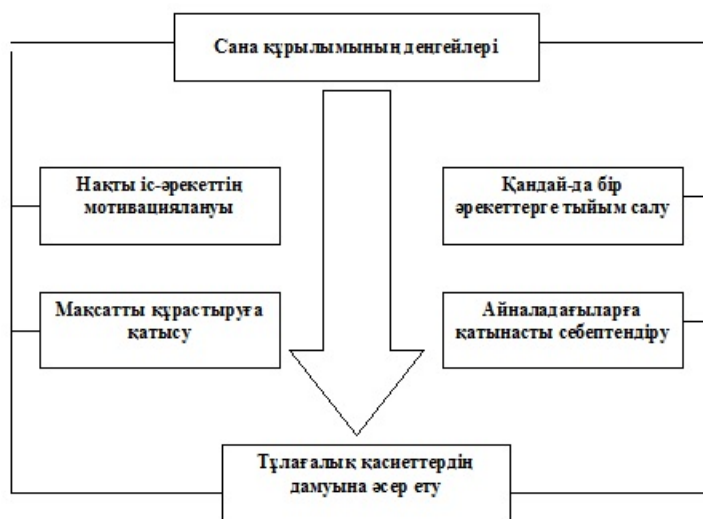
Мотивация мәселесінің көп аспектілігі, күрделілігі оның түрлі бағыттармен, түрлі зерттеулермен байланыстылығында (Б.Г.Ананьев, С.Л.Рубинштейн, М.Аргайл, В.Г.Асеев, А.И.Божович, К.Левин, А.Н.Леонтьев, З.Фрейд және басқалардың). Мотивациялық аймақты зерттеудің негізгі методологиялық принципі олардың мағыналылық және динамикалық тұрғыдағы бірлігі. Адамның қарым-қатынас жүйесі (В.Н.Мясищев), мағына мен мәндік ұқсастық (А.Н.Леонтьев), белсенділік интеграциясы және оның мағыналық контексті (Л.С.Рубинштейн), тұлғаның бағытталуы және мінез-құлық динамикасы (Л.И.Божович, В.Э.Чудновский), іс-әрекетке бағдарлану (П.Я.Гальперин) және т.б. Ресейлік психологияда мотивация күрделі өмірлік іс-әрекетті, адамның мінез-құлығын реттеуші ұғым болып қарастырылады.

Осыған орай оқу мотивін анықтау мақсатында пікіртерім жүргіздік. Нұсқаулық: пікіртерімді мұқият оқы жәнесенің ұмтылыстарына сай келетін жауаптар қатарыныңастарын сыз. Ол негізінен төмендегі сұрақтарды қамтиды:

1. Сабақ үдерісі қызық, сондықтан оқимын.
2. Ата-анаммәжбүрлейді, сондықтан оқимын.
3. Көбірек білгім келеді, сондықтан оқимын.
4. Кейін жақсы жұмыс істеу керек, сондықтан оқимын.
5. Ата-анама қуаныш сыйлау үшін, сондықтан оқимын.
6. Жолдастарымнан қалып қоймау үшін оқимын.
7. Жолдастарымның арасында лайықты орын алу үшін оқимын.
8. Қазіргі уақытта түк білмеуге болмайды, сондықтан білу үшін оқимын.
9. Оқу маған ұнайды, сондықтан оқимын.
10. Жазалаудан қорқамын, сондықтан оқимын.
11. Сыйақы, сыйлық алғым келеді, сондықтан оқимын.
12. Ойланғанды жақсы көремін, сондықтан оқимын.
13. Ғылыми ілімдерді жақсы көремін, сондықтан оқимын.
14. Жаман, төмен бағалар алғым келмейді, сондықтан оқимын.
15. Оқу менің парызым, міндетім деп түсінемін, сондықтан оқимын.
16. Керемет, үздік оқушы болғым келеді, сондықтан оқимын.

Анықтаушы эксперимент жұмыстары оқушылардың бойында оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптасу жағдайын анықтап берді. Анықтаушы эксперимент бойынша жүргізілген жүйелі зерттеу мектепте оқушылардың бойында оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптастыру жұмыстары жүргізілгенімен, жеткіліксіздігін, көбіне ол тек мәселе түрінде ғана қойылатыны және оны білім алушылар кей кездерде ғана, еш жүйесіз іске асыратыны байқалды. Сауалнама, тест нәтижелері оқушылардың оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптасу ұғымына және бұл мәселеге аса мән бермейтіндігін, болашақ ұрпақты тәрбиелеуде тікелей маңызы бар екеніне, оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптастыру қажет деп есептегенімен, оны жүзеге асыру әдіс-тәсілін білмейтіндігін көрсетті. Оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінегіз болып табылады, осы негіздің арқасында білім, дағды, оқушының практикалық тәжірибесі қалыптасады. Мотивация, қызығушылық, тану қажеттілігі – осылардың бәрі оқу-әрекетінің қажетті шарттары. Білім алу үдерісі тапсырмаларды шешу, проблемді ситуацияны шешу, ал проблемалардың мотивациалы негізі бар. Ал мотивтер өз кезегінде оқу іс-әрекетінінталандырады, ұйымдастырады және бағдарлайды.

Осыған орай, нақты іс-әрекеттің мотивациялануы («идеалды – Мен») ұғымында немесе қазіргі – Мен, «болашақ – Меннің» сәйкес келмеуінен де болады. Мақсатты құрастыруға қатысу. Қандай-да бір әрекеттерге тыйым салу. Айналадағыларға қатынасты себептендіру. Қандайда бір тұлағалық қасиеттердің дамуына әсер ету.

Сурет 1 - Сана құрылымының деңгейлері

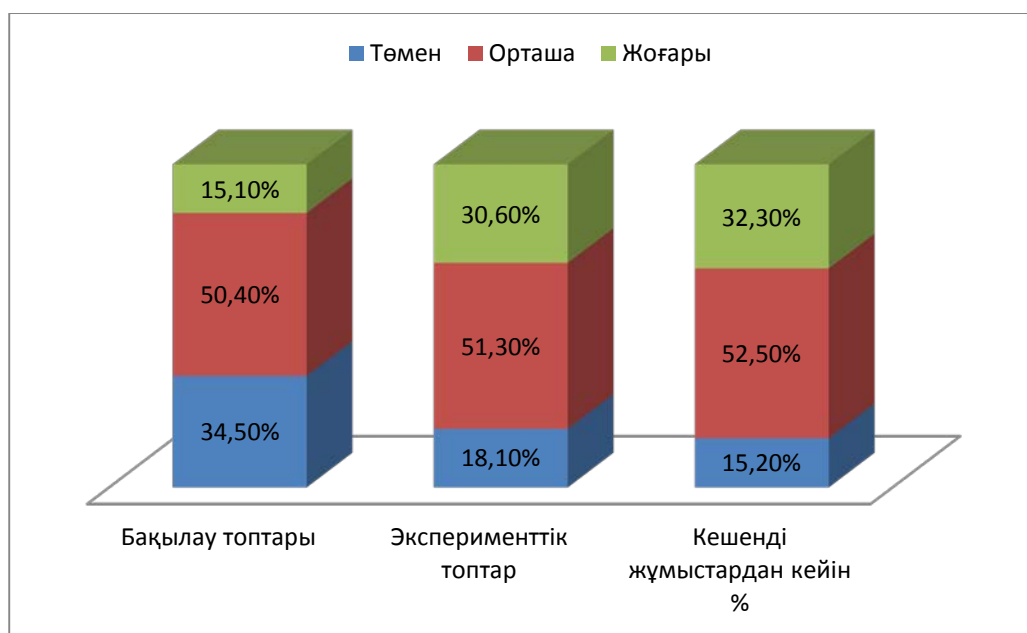
Өзіндік сананың басты құрамдастықтары өзін-өзі бағалау және өзін-өзі реттеу, олар тұлғалық дамуда негізгі орын алады. Психологиялық зерттеулер бойынша тұлғаның өзі туралы пікірін, әрі қарай іс-әрекетінің реттеушісі ретінде қарастыру орынды. Адекватты өзін бағалау мүмкіндіктері арқылы тұлға өз жетістіктерін шынайы бағалауды үйреніп өнегелік дамуға бағытталады. Тұлғаның өзіндік санасының пайда болуы әйгілі ғалымдардың И.С. Кон және А.Г. Спиркиннің еңбектерінде ұзақ мерзімдік зерттеу нәтижесінде талданып, «... тұлға қарым-қатынас және іс-әрекет үрдісінде өзін әлеуметтің мүшесі ретінде ұғынып сананың ұжымдық түрін игереді» – деген тұжырым жасалған. Өзіндік сана сезімнің ерекшеліктері Б.Г.Ананьевтің, Л.С.Выготскийдің, С.Л.Рубинштейннің пікірінше, баланың өзіндік әрекеттерінің субъектісі ретінде қабылдағанда мақсатқа бағытталған іс-әрекетке зейіні ауысып өз әрекеттерін бағалай алады.

1-кесте

Оқушылардың бойында оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптасу деңгейлері

Деңгейлер	Бақылау топтары	Эксперименттік топтар	Кешенді жұмыстардан кейін %
Төмен	34,5%	18,1%	15,2%
Орташа	50,4%	51,3%	52,5%
Жоғары	15,1%	30,6%	32,3%

Тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижелері бақылау топтарында төмен деңгей 34,5% көрсете, эксперименттік топтардағы жүйелі жүргізілген жұмыстар нәтижесінде төменгі деңгейді 18,1%-ға тең болды, ал жоғары деңгей бақылау тобында 15,1% көрсете, арнайы мотивациялық жұмыстардан кейінгі нәтиже 30,6%-ды көрсетіп отыр. Мотивациялық жұмыстардан кейін жүргізілген тәрбиелік жұмыстар кешенінен соң төменгі деңгей 15,2%-ға төмендесе, ал жоғары деңгейдегі нәтиже 32,3%-ды көрсетіп отыр. Оны төмендегі суреттен көруге болады.

2- Сурет. Оқушылардың бойында оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивінің қалыптасу деңгейлері

Мұнан шығатын қорытынды: Оқушылардың бойында оқу үдерісі үшін қызығушылық және оқу мотивін қалыптастыруға бағытталған жүйелі жұмыстар оң нәтижеге жеткізеді. Мұның негізгісі – саналы-еріктік реттелу. Зерттеушілердің айтуы бойынша «адамның мотивациялық жүйесі өте күрделі құрылымға ие. Автоматты түрде әрекет ету, актуалды бейімділік, адам үшін аса маңызды идеалды іс-әрекеттер осы жүйеге кіреді». Бұл пікірлер мотивацияны күрделі, әрі түрлі типтегі, көп деңгейлі қозғаушы күштердің жүйесі деп тануға мүмкіндік береді. Оның құрамы қажеттіліктерден, мотивтерден, қызығушылықтан, идеал мен ұмтылыстардан, ұстанымдардан, эмоциядан тұрады. Қазіргі кезде мотивация психикалық құбылыс ретінде түрлі ұғымдарды білдіреді. Бір жағдайда бұл

әрекет-қылықты анықтайтын, бағыттайтын факторлар жиынтығы; екіншісінде мотивтер жиынтығы; тағы бір жағдайда ағзаның белсенділігін туғызатын және сонын негізінде бағыттайтын, анықтайтын құлшыныс. Сонымен қатар мотивация нақты іс-әрекеттің психикалық реттеу үрдісі ретінде, құлшыныс және іс-әрекетке жауап беретін үрдістер жүйесінің жиынтығы ретінде де қарастырылады. Тұлғаның өзін «Мен» ретінде ұғыну, өзіндік сананың қалыптасуы, ортадағылармен бірге өзін ұғыну – іс-әрекетінің, өздігінен тәуелсіз саналы іске асырылуы және жеткіншектің өзін бағалау үрдісін қалыптасуы оқу іс-әрекетіне берілген баға, даралық сапалар, мінез-құлық басты болып танылады.

Әдебиеттер:

1. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. -2003. № 332 – 333. -3- 7 б.
2. Бабанский Ю.И. «Избранные педагогические труды» - М. «Просвещение» 1989 г.С. 51-58, 272-282.
3. Божович Л.И. Личность ребенка и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. М., 1968. С. 37- 41.
4. Эльконин Д.Б. Психология обучения младших школьников. Избр. психол. трудыМ., 1987 С. 41.
5. Леонтьев А.А. Исследование грамматики //Основы теории речевой деятельности. М., 1974. С. 8-9; 93.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т.3. Проблемы развития психики. М., 1983. С. 42; 371.

Маржан НУРМАНОВА,
оқытушы
Ардақ БЕЛГАРАЕВА,
оқытушы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

XX ҒАСЫРДАҒЫ ЕУРОПА ПУБЛИЦИСТЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАҚЫРЫБЫ

Ұлы қазақ даласының XX ғасырдағы өткеніне көз салып тарих қатпарларына бойлайтын болсақ, еркіндік сүйгіш халықтың фольклорлық шедеврлері мен шығармашылық бай мұрасы және кемел тарихы, күй өнері мен аңыз дастаны әлем ғалымдарының біразының назарын аударғаны анық. Және еркіндік аңсаған дала тағыларының ат жалында жүріп алып империялардың көрсеткен езгісіне қарсы көтерілістері батыс Еуропа елдерінде бей жай қалдырмады. Олардың ішінде Шығыс Түркістан қозғалысы немесе саяси қайраткер Мұстафа Шоқай әрекеттері, Қытайдағы үш аймақ төңкерісінің батыры Оспан батырлардың қимылдарын атауға болады. Осынау өнерге кенде қалмаған ер жүрек батыр, мәдени бай өлкеге қызығушылық танытқан батыс Еуропа және орыс саяхатшылары, этнографтар, суретшілер, турколог тарихшылар қазақ даласына жиырмасыншы ғасырда, халықтық мұраларды, саяси тыныс-тіршілікті зерттеру себептерімен біртіндеп келе бастады.

«Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді» [1, 11] деп тебіренісін жасыра алмаған фольклоршы ғалым Потанин де осы санатта: «Ол Қазақтар – еті тірі, дені салауатты, өмірге іңкәр халық. Олар сауық-сайранды жаны сүйеді, ашық түсті киім-кешекті, өмірінде мереке, той-думандарды ұнатады. Өртістік өнер мен сәнді жасану жарыстары қазақтардың бойына атаққұмарлық нышанын дарытуы да ықтимал, мұның өзі оларды француздарға ұқсататын секілді. Афинылықтар тәрізді қазақтар жаңалықты әдеттен тыс ұнатады. Мейлі дала құнарының аңқасы кеуіп қалса да, мейлі табиғат шөлейтке төнген қатерге қарсы күресте дәрменсіз болса да, қазақ өмірі үшін халықтың рухани қан-тамырында күш-жігердің көл-көсір қайнар көзі бар, тек қазақтардың өздері осы қайнардан теріс айналмаса болғаны.», – деп естелік қалдырады ол «В юрте последнего киргизского царевича» [3] атты еңбегінде.

XX ғасыр басында Еуропа публицистерінің шығармашылығында қазақ тақырыбына өзек болатын көптеген деректерді алып қарастырар болсақ алдымен есімізге оралары 1925 жылы Парижде өткен көрмеге қатысқан Әміре Қашаубаев туралы «Париж апталығы» газетінде «Ғажайып дауыс иесі Әміре Қашаубаев ұлт аспабы домбыраның сүйемелдеуімен өз елінің жан-жүйкені балқытқан әндерін салып берді» [7] деп ерекше таңдана жазған мақалаларға тоқталатынымыз анық. Ромен Роллан, Анатолий Луначарскийдің тамсанып жазған пікірлері арқылы Әміренің ғажап әнші екеніне еш күмән келтірмейміз.

«Қазақтың 25 әнін» жазған голландиялық неміс журналисі, социолог ғалым, экономист А.Э.Бимбоэс бұл шығармашылық жинағын 1926 жылы Ленинградта басып шығарып оған «музыкалық этнография» деген атау береді. Ол жинақта алғаш рет «Сегіз аяқ», «Татьянаның хаты» қатарлы Абай әндерінің нотасын жазып Шәкерімнің екі әнін де жинаққа енгізеді. Ол Еуропаның бірнеше университетін бітіріп, Қазан төңкерісіне қатысып, Кеңес армиясында екі жыл Ақмола облысында әскер

қатарында болған. Ақмолада жүріп қазақ әндеріне деген қызығушылығы оянып оларды жинақтап шығуға белсене кіріседі. Ол қазақ әндеріндегі бай мұраларға тереңнен сүңгіп ол туралы «Қазақ әндерінің тізімі шексіз болмақ, себебі халықтың бойына әуелден суырып салу өнері дарығандықтан ол ешқашан таусылмайды...» [4.14], – деп ағынан жарылады. Және жинаққа жазған алғы сөзінде «Мұндай арманға толы, көңілді шығыс әндері, шаттыққа толы қуанышымен баурап алады. махабатпен дестеленген қазақтың кең дархан еркін даласы, үш жыл мекен еткен мен үшін, толықтай өз әуезіме айналып үлгерді» [4, 184] дейді.

Қазаққа қатысты барлық ұлттық музыкамен дәстүрді қағазға түсірген тарихи маңызы бар тұлға фольклоршы, композитор этнограф «Қазақтың 1000 әні» еңбегінің авторы, қазақ мәдениетінің эстетикалық сұлулығын алғаш рет әлемге танытқан, қазақтың 2300 әнін мен күйін жинап, оны баспаға 1925 жылы «Қазақ халқының 1000 әні» етіп басып, 1931 жылы «Қазақтың 500 ән мен күйін» жинақтаған Затаевичті және онымен хат алмасып тұрған досы атақты Нобель сыйлығының әдебиет саласы бойынша иегері жазушы, музыкатанушы Ромен Ролланды [5, 17] да атамай кетуге болмайды. Бұндағы Ромен Ролландың сондай-ақ Парижде ән салған Әміре Қашаубаев өнеріне тамсанып әрі оны жоғары бағалағанын айтуға да болады. Және Затаевичтің еңбегіне үлкен баға берген Максим Горькийді [5, 17-211] еске алмай өтуіміз де әбестік. Ал атақты музыкатанушы композитор Б.В.Асафьев Затаевичтің еңбегіне көңілі сүйініп, өзінің білдірген жылы лебіздерінің бірінде «ғасырлар мен мыңжылдықтардың құнды ескерткіші» [5, 16] деп анықтама береді.

Ромен Роллан мен Затаевич арасындағы алмасқан хаттардың құндылығын ескеретін болсақ, бұл ХХ ғасырдағы қазақ даласының шет елдерде бай мұрасымен әлемге белгілі болғанын білдіреді. Затаевич «Қазақтың мың әні» жинағын бітіргеннен кейін оны Еуропалық мәдени орталарға таратады. Аталған туындының Ромен Ролландың қолына тиюі де сондықтан. Оның жинаққа қатысты қайтарған хатында музыкаға қатысты үлкен бай мұраға сусындатқаны үшін үлкен алғысын айтып, ризашылығын білдіреді. Ромен Ролланмен жазылған хаттар бүгінде Ромен Роллан атындағы қордың Женевадағы Париждік университетінде сақтаулы.

Әрі атақты жазушылар Максим Горький мен ақын Евгений Брусиловскийлар арадағы болған Мағжанның акеділ достығы және Алашорда қайраткерлерінің, оның ішінде Мұстафа Шоқайдың Парижде бастырған «Шығыс Түркістан» газеті сол күндегі Еуропа публицистикасының күнделігіне айнала білді.

Қазақ даласына саяхаттап келген барлық шетел саяхатшылары өз әсерлерін естелікке қалдырып отырған. Олардың ішінде ағылшын инженері Д.У.Уарделл: «Қазақтар – ер жүрек, еркіндікті сүйетін халық. Олар өзге көшпенділер сияқты елгезектеу. Достарына ақ көңілде, қонақжай, жолаушыға қайырымды, алайда, жауларына аяусыз. Оларға табиғат шешендік пен әзіл-мысқыл сезімін молынан сыйлаған. Балаларын шексіз сүйеді. Ұлға үлкенді құрметтеу, әкеге әкелік борышын сезіне білу қасиеті тән», – деп 1914 жылы жазып қалдырады. 1901 жылы «Киргизы» еңбегінде шетелдік саяхатшы Э.С.Вульорсон: «Қазақ сияқты ән мен жырды қастерлейтін халықты табу қиын. Кең жазирада жүйкіп жүретін бұл халық бір ауылға келгенін әнмен білдіреді. Қуаныш-қайғысының бәрі әнмен өріледі. Әншілерін өте жоғары бағалайды. Ерлерден әйелдер де қалыспайды» [3], – деп еске салады.

Алаш қайраткерлерінің ішінде Мұстафа Шоқай Кеңестік қызыл империяның озбырлығы мен әділетсіздігін сынап, 1920 жылы Түркияда, одан соң Берлин, Парижде Ногент-Сюр-Марн қаласында жүріп Еуропа баспасөз беттерінде мақалалар жариялап тұрды.

Мұстафа Шоқай Түркияда 1927 жылдың маусымынан бастап 1931 жылдың қыркүйегіне дейін «Жаңа Түркістан» (Йени Туркистан) журналын шығарса, Берлинде 1929-1939 жылдар аралығында, «Жас Түркістан» (Ёш Туркистон) журналын шығарып тұрды [7] Осы кезеңдерде ол Париж, Лондон Түркия мемлекеттерінде жарық көретін түрлі басымдармен қарым-қатынас орнатып, революция турасында мақалалармен бірге ғылыми шығармаларды бастырып отырған.

Мұстафа Шоқайдың бас редакторлық еткен «Жас Түркістан» журналы жалпы түркі халықтарының азаттығы үшін күресіп, Түркістан тәуелсіздігі идеясын көтерген. Мұстафатанушы Дархан Қыдырәлі өз еңбегінде: «Яш Түркістан» журналы уақыт өте келе бүкіл Түркістанның жоғын жоқтайтын жалғыз ұлттық басылымға айналды... Сондықтан Алмания мен Түркияда оқып жатқан түркістандық шәкірттер мен эмиграциядағы зиялылар, сондай-ақ шет елдерде өмір сүретін түркістандықтар журнал ісіне белсене араласты. Басылымға Еуропа мен Түркиядан ғана емес, сонымен қатар Ауғанстаннан, Ираннан, Үндістаннан, Шарқи Түркістаннан, Жапониядан, тіпті, кеңестік Түркістаннан оқырман хаттары ағылып келіп жататын еді», – дейді [7].

Осыған дейін азаттық аңсаған қайраткеріміздің жарық көрген барлық ғылыми еңбектері түпнұсқа күйінде Қазақстанда болмаған. Тек ғалымдар басылымның барлық сандары Нью-Йорктегі Колумбия университетінде, бірқатар Еуропа елдерінде, Түркияның Анкарадағы Аяз-Тахир Түркістан Еділ-Орал

қоғамының кітапханасында сақталғандығын айтатын. М.Шоқайдың тәуелсіздікті аңсаған барлық жазбалары 2012 жылы туған еліне оралды. Тарих ғылымдарының докторы Көшім Есмағамбетов шетел кітапханаларында сақталған «Жас Түркістан» журналының барлық түпнұсқаларын сол күйінде, орыс, түрік, шағатай, неміс, француз тілінде бастырып, алғы сөзін жазып, ғылыми ортаға ұсынған [7].

XX ғасырдағы қазақ даласының саяси оқиғалары мен тыныс тіршілігінен хабар беретін, тағы бір маңызды оқиға Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы. Оның бас қолбасшысы 1941 жылы атқа мініп, еркіндік жолында 1951 жылы қаза тапқан Оспан батыр болатын. Оспан батыр туралы «Оспан батыр ірі денелі. Адамның өңменінен өтетініндей, өткір көзді, түр-түсі суық. Қара сақалды, қысқа шашты, терең әжімді...» деп суреттеп береді Г.Лиас [6, 1].

Шығыс Түркістан қозғалысына қатысты Еуропаның және әлемнің бірқатар айтулы елдерінің басылымдары мен әр жылдары жарық көрген газеттер мен журналдар ағылшын, орыс, қытай тілдерінде «New York Times», «Beijins Review», «Asia», «Xinjiand Ribao», «Советское Этнография», «Проблемы Дальнего Востока», «Проблемы Китая», «Ревалюция и национальности» [6, 23] қатарлы шетел басылымдарында жарық көрген.

Ұлттың азаттығын аңсаған күрескер Оспан батыр қозғалысына қатысты еуропалық және АҚШ-тың зерттеушілердің де еңбектерінде біршама баяндалады. Солардың қатарында Қытайдағы 1932-1939 жылдардағы жағдай туралы барлаушы Отто Браун [6, 21] өз еңбегінде Қытайдың сол кездегі төтенше жағдайы қалыптасқан аз санды ұлттардың қоғамдық-саяси жағдайларына баға берген. Бұндағы аз ұлттарды зерттеулердің басым көпшілігі шығыстанушылар мектебінің өкілдері болғандықтан өте аз таралыммен жарияланып отырған.

Қытайдағы Шыңжаң өлкесін толықтай дерлік қамтыған, сонымен қатар олардың шекаралас мемлекеттерді де жартылай қамтыған ұлт-азаттық күресімен Қытайда дүниеге келген коммунистік тақырыбы батыс елдерді, соның ішінде әсіресе АҚШ ғалымдарының назарын аударды. Осы мәселелерді арнайы зерттеген батыстық мамандардың бірі Милтон Кларк «The National Geographic magazine» [6, 21] журналында азаттық аңсаған сол маңдағы халықтардың қозғалыстары туралы 1954 жылғы мақаласында мәлімет береді. Әрі ол аталған тақырып бойынша көп кешіктірмей кандидаттық диссертация қорғаған.

Америкалық тарихшы Оуэн Латимор көп ұзамай 1955 жылы жарық көрген қазақтардың гоминьдандықтарға қарсы күресі туралы еңбегін жазады. Г.Лиас қазақ көшпелілерінің коммунистік режимге қарсылығы туралы мақаласын кеңейтіп «Kazak Exodus» [6, 21] деген атпен монография түрінде жарыққа шығарады. Оның басты құндылығы автордың көтерілісшілердің серкелері мен оның Ұрпақтарының өз аузынан жазып алғандығында болып табылады. Осы қатарлы американдық, Еуропалық көптеген алдыңғы қатарлы мемлекеттердің тарихшылары мен зерттеушілері арнайы келіп ондағы өмір сүріп жатқан халықтардың тыныс-тіршілігімен байланыста болып тұрған. Айталық Түркияда үш аймақ төңкерісінің орын алған барлық жағдайларын, оның зобаландарын қағазға түсіріп жариялаған көптеген қаламгерлерді, біршама журналистерді атауға болады. Және сонда пана тапқан аздаған қазақ халқының өкілдері Хасан Оралтайдың «Қазақ түркілері» (Oraltay H.Kazak turkleri) [6, 23] және Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы туралы Қызырбек Қайраттулланың «Altaylarda Kanli Gnlr» [6, 23] қатарлы көптеген маңызды мәліметтерден хабар беретін біршама еңбектерін атауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Классические исследование том 14: Ранние Предпосылки Казахского Музыказнания, – Алматы, әлем әдебиеті баспасы 2013 жыл
2. Классические исследование том 14: Кастальский А. Предисловие к сборнику Затаевича А. «1000 песен киргизского народа (напевы и мелодии) Алматы, әлем әдебиеті баспасы 2013 жыл 181 б.
3. <https://baq.kz/kk/news/dereketer/kazaktar-turali-atakti-sheteldikter-ne-deidi-268>
4. Классические исследование том 14: Бимбоэс А.Э «25 песен казахских песен и кюйев») Алматы, әлем әдебиеті баспасы 2013 жыл 184 бет.
5. Классические исследование том 14: Переписка А.В. Затаевича с Ромен Ролланом) Алматы, әлем әдебиеті баспасы 2013 жыл 211 бет.
6. Рахметұлы С. XX ғасыр Оспан – Чойбалсан / 1912-1949 жж. / «Соёмбо притинг» хэвлэйин үйлдвэрт хэвлэв/Моңғолия
7. <http://alashainasy.kz/culture/-mustafa-shokay-amren-korgende-jyilap-jberpt-52850/>

МЕДИА КЕҢІСТІКТІҢ БАСТАУЫ

Ақпараттық кеңістіктің бастауында кітап тұр. Оның әлмисақтан бері медиа-кеңістіктің негізі екенін мойындауымыз керек. Осы орайда, тұңғыш қазақ баспасы ашылған күн – 3-қарашаны тарихи дата ретінде атап өткеніміз абзал. Өкінішке орай, жыл сайын осы барша Қазақстан руханияты үшін аса маңызды рөл атқаратын айтулы дата ескерусіз қалып келеді.

Шежірелі шегініс жасасақ... 1920 жылы 3 қарашада Қазақ АССР-і Орталық атқару комитетінің «Қазақ мемлекеттік баспасын құру туралы» декреті қабылданды. Алғашқы қазақ баспасы құрылған бұл аса маңызды құндылыққа биыл – 99 жыл.

Бұл туралы белгілі ғалым, жазушы Шериаздан Елеукенов өзінің «Кітаптану негіздері» кітабында былай дейді: 1920 жылы 26 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің «Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңес Автономиялық Республикасын» құру туралы Декреті жарияланды. Сол жылғы 3 қарашада Киргосиздат – Қырғыз (Қазақ) мемлекеттік баспасының ірге тасы қаланды [1].

Аталған құжаттың еліміздегі баспа ісінің ұйымдастырылуы мен қазақ кітабының тарихындағы мәні өте зор. Мәселен, «Қазмембастың» ең бірінші шығарған кітабының өзі «Әліппе» екен. Мұның өзі көп тарихи сырдан хабар береді. Сорақысы сол, «Әліппесін» «Сауат ашуға» айырбастаған бүгінгі қоғам ұлт руханиятының тасқа басылуындағы маңызды сәтті естен шығарып алып жүр.

Осы ереженің негізінде ұлтымыздың тарихында үлкен бетбұрыс жасалды. Қазақ кітаптану ғылымының негізін қалаушы Шериаздан Елеукеновтің мәліметтеріне сүйенсек, «Қазмембас» мекемесінің атқарған қызметіне қарап, оған Қазақстан руханиятына кемел парасат дәнегін еккен баспалардың атасы ғана деп емес, тіпті сол кездегі Ақпарат және коммуникациялар министрлігі деп те қарауымызға болады. Өйткені, «Қазмембас» елді ақпараттандыру саласында тікелей жұмыс істеп, газет шығару мәселелерімен де айналысқан.

«Қазмембас» кейін «Қазақстан» баспасы болып өзгерсе, осы баспаның құрамынан бүгінгі кітап шығару ісіндегі белді-белді «Жазушы», «Жалын», «Балауса», «Мектеп», «Өнер», «Қайнар» т.б. көптеген баспалар дүниеге келген. Демек, 3 қарашаны «Ұлттық баспа күні» ретінде атап өтуімізге толықтай мүмкіндігіміз бар деген сөз.

Кітап – ақпарат таратудың ең көне түрі. Бұқаралық ақпарат құралдарының атасы – кітап. Бүгінгі таңда интернет беттеріндегі көп дүниелердің кітаптан алынғанын да жоққа шығара алмаймыз, көп жағдайда ғаламтордың өзі – кітаптың электронды нұсқасы. Яғни, ақпарат кеңістігінің бастауы кітап екенін еріксіз мойындаймыз.

Жалпы кітаптың өзін тас кітап, қолжазба кітап, баспа кітап деп жіктейміз. Салыстырмалы түрде айтсақ, тұңғыш қазақ баспасөзі «Түркістан уалаятының газеті» 1870 жылы жарық көрсе, тұңғыш қазақ баспа кітабы 1807 жылы шыққан. Ал тас кітаптардың тарихы мүлде ары кетеді. Бұл – ақпарат таратудың негізі кітап екенін айғақтай түседі. Бұл мәліметтер Ұлттық Кітап күнін немесе Ұлттық баспа күнін атап өтуге болатынынан хабар береді.

Ұлттық баспа күнін бекіту өзге де еліміздегі рухани құндылықтардың шешілуіне мүмкіндік беретінін айта кетуіміз керек. Мәселен, «Баспа ісі туралы» заң қабылдайтын уақыттың да пісіп жетілгенін ашық айтқанымыз жөн. Бұл бір шетінен Қазақстан баспа ісін, кітап шығару мен тарату, кітапхана ісі секілді ең сүбелі дүниелерді қамтып, елімізде кітаптану ғылымын өрістетіп, кітап оқуды дамыту, электронды кітап жүйесін ілгерілету, авторлардың қаламақы мәселелерін шешуде де жағдай жасайтын еді. Сондай-ақ, бұл заңның қабылдануы қазіргі уақытта жыл сайын дауға айналатын мектеп оқулықтарын шығаруды да бірізге түсіретін бірден-бір басымдық болмақ.

Тағы бір күрделілік, осы салаға тікелей қатысты ұлт парасатын арттыру бағытында қызмет атқаратын «баспагер-редактор» шығармалық иелерін сомдап шығаруға мүмкіндік беретін «баспа ісі» мамандығын даярлауға ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан жыл сайын грант та аз бөлінеді. Түсінген адамға бұл мамандық иелері қазіргі заманауи дейтін, әдебиетімізді танымал ететін, көп жазушыларға қажет «Әдеби агент» кәсібін де үйренетінін ұғынғанымыз жөн. Сондай-ақ, жазып-сызғандарды оң жамбасқа келетіндей етіп түзеп-күзеумен қатар, «Кітап мәдениеті», «Электронды кітап», «Сандық ақпараттандыру», «Оқу социологиясы мен психологиясы», «Кітап логистикасы» секілді көптеген руханиятқа тікелей қатысты пәндерді меңгереді. Демек, кітап немесе оқу арқылы адамды және қоғамды өзгертемін деген, инновациялық ойлауға тәрбиелейтін құлшынысы бар жазған-сызғаны арқылы парасат биігін қалыптастырамын деген әрбір тұлғаның еңбегінің тамыр түбінде осы

мамандық жатыр. Кітапты тек ағарту деп түсінбейтін, оны тауар ретінде бағалайтын, дұрыс деп мойындалған ақыл-ойды адал ниетпен өзгенің игілігіне трансформациялайтын, одан пайда көретін кез келген адам үшін маңызды кітап – білімге құрылған ақпараттық қоғамның төңкерісшіл жетістігі. Онда «футурология» ғылымы сөз ететін адамзаттың болашағы туралы білімдердің жиынтығы да жатыр. Сондықтан, оқу арқылы қоғам мүшелерін тәрбиелеу мен олардың тұлғалық келбетін қалыптастыру, оқу арқылы ой ойлауға, ойлануға жетелейтін өте маңызды дүниелер құндақталған «баспа ісі» мамандығына деген көзқарасты түбегейлі өзгертуіміз керек.

Бүгінгі таңда ақша табудың түрлі жолдарын үйрететін семинар-тренингтер көбейген заман. Барлығы материалдық байлыққа ие болуға шақырады, бірақ рухани баю жағын естен шығарып жатқандары көп. Бір қызығы, ондайлар кітаптарын аударып алса да шығаруға әуес. Айтарымыз, сөзін баспа арқылы тасқа басқандардың істерімен қоса, кітап ісінің де тасын өрге домалатуды күн тәртібіне шығарған жөн.

Біз «Қазақтан неге Нобель сыйлығының иегері шықпайды?» деген сұрақты жиі қоямыз. Ал шет елдерде мұны әдеби агенттер жүзеге асыратынын білгіміз де келмейді. Оның арғы жағынан «аударма ісі» де қылтияды. Жаңа медиа, маркетингтік зерттеулер мен тактикалар, менеджменттік көзқарастардың ұштығы шығады...

Ақыры дүние жүзін айтқан екенбіз, онда елімізге неге ЮНЕСКО көлемінде аталып өтетін Бүкіләлемдік кітап астанасы бәсекесіне қатыспасқа?! Мәселен, 2018 жылы Бүкіләлемдік кітап астанасы Афина қаласы болса, 2019 жылғы кітап астанасы ретінде Шарджа (БАӘ) қаласы таңдалынды [2]. Егер Қазақстандағы бір қала «Кітап астанасы» боп таңдалатын болса, сол қалада бір жыл бойы кітап пен руханиятқа байланысты келелі шаралар өтіп, ол жерге бір жыл бойы әлемнің үздік авторлары, көзі тірі классик жазушылары келіп, отандық авторларымыз да әлемге танылып қалар еді, аударылар еді. Меніңше, халықаралық дәрежеде беделімізді арттыру үшін Алматы және Астана қалаларын ЮНЕСКО көлеміндегі «Бүкіләлемдік кітап астанасы» атағына ұсынатын кез келіп жетті.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» атты бағдарламалық құжатын жүзеге асыруда да Ұлттық баспа күнін бекітудің маңызы зор деп есептеймін. Елбасы аталған мақаласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [3] дейді. Сондықтан, бұл тағы бір демалатын «қызыл күнді» сұрау емес немесе Журналистер күні, Халықаралық баспасөз күні секілді басқа да кәсіби мерекелерге балама күн ойлап табу емес, өз ұлттық келбетінді тану, ұлттық кодыңның кілтін табу. Себебі, тарихи мәні бар латын графикасына көшу жолында да кітаптың рөлі қаншама мәртебелі екені айқын. Сондықтан, Ұлттық баспа күнін бекіту – Елбасы бастамасымен қолға алынған рухани жаңғырудағы Ұлы Дала елінің жаңа бір белесі болары сөзсіз.

Елбасының оқушылармен жүздескен бір кездесуінде «Білім – кітапта. Қазіргі таңда балалардың көбісі компьютерде отырады. Сондықтан, болашақта кітап оқығандар компьютерде отырғандарды басқарады» деген аталы сөз айтқаны бар еді. Өйткені, кітап – білімнің ғана бұлағы емес, дөңгеленген дамудың діңгегі, инновациялық ой ойлаудың тетігі. Сондықтан, ақпарат ғасырында ұлттық кітап ісін дамыту – болашаққа бағдарланған жемісті қадамымыз болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елеукунов Ш. Кітаптану негіздері. «Санат» баспасы. – Алматы, 1995. 34-бет.
2. <https://ru.unesco.org/news/shardzha-obyavlen-vsemirnoy-stolicey-knigi-2019-goda>
3. Назарбаев Н. Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар. «Егемен Қазақстан» газеті. 12 сәуір, 2017.

Нұрлыайым ДАНАЕВА,

«Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер»
кафедрасының аға оқытушысы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН ЭТНОБАСЫЛЫМДАР

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін, Елбасының Қазақстан халықтары Ассамблеясын құру қажеттілігі туралы идеясы 1990 жылдардан бастау алғанымен, алғаш рет 1992 жылдың 14 желтоқсанында Қазақстан халықтарының форумында нақты айтылды [1, 8].

Қазақстан республикасы - көп ұлтты мемлекет. Ал Ассамблеяны құру туралы жарлық 1995 жылдың наурызында шығып, алғашқы сессия отырысы сол жылдардың 24 наурызына шақырылды. Жалпы Ережесі бекітіліп, Ассамблеяның атқаратын қызметі мен негізгі міндеттері анықталды. Соның ішіндегі

ең негізгі міндеттердің бірі – елдегі ұлтаралық татулық пен тұрақтылықтың сақталуы. Қазақстан аумағында тұрып жатқан басқа ұлт өкілдерінің арасында достық қарым-қатынастың дамуына ықпал ететін мемлекеттік саясатты жүргізу. Тең құқылық принципін сақтау негізінде олардың рухани-мәдени түлеуі мен дамуына жол ашу. Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың ол туралы былай дегені бар: «Ұлттық идея идеология жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады» [2, 99]. Сондай-ақ, Ассамблеяның алғашқы отырысында айтқан Н. Назарбаевтың мына сөздеріне басымдық берсек: «Бізде Қазақстанда, газеттер сегіз тілде шығатын, телерадио хабарлары жеті тілде жүргізілетін, Қазақстан халықтарының бірнеше тілдерінде мектептер істейтін, оларға арналған педагогикалық кадрлар ЖОО шетелдерде дайындалатын болса, соған қарамастан бұл жұмысқа жаңа сапа беруіміз керек. Кезі келгенде ассамблея жанынан біздің еліміздің барлық халықтарының өмірін көрсететін жалпы республикалық газет ашу жөн болар деп есептеймін. Дүниежүзінде Қазақстандағыдай өнеге жоқ. Мысалы, біздің «Українські новини» украиндан шет жердегі украиндық емес үкімет қаржыландырып отырған осы тілдегі жалғыз газет. Сондай-ақ, біздің байырғы «Коре ильбо» туралы да осыны айтуға болады. Алматыдағы Корей театры корейлердің тарихи отанынан тысқары жерлерде орналасқан дүниежүзіндегі жалғыз театр. Біз ассамблеядан, ұлттық мәдени орталықтардан, ардагерлер кеңестерінен тарап жататын кез-келген ізгі бастаманың мемлекеттік деңгейінде қолдау табатынына кепілдік береміз» деді [1, 27].

Әр халықтың мүдделерін де ескеретін, бастысы, бүкіл Қазақстан қоғамының одан әрі нығаюы үшін, оның құрамындағы барлық халықтың бірдей өркендеуі үшін ұтымды мүмкіндіктермен қамтамасыз ететін тиімді позициялардан көзқарас жасағанда, әр ұлттың идеалының сырын ашу мәселесі кезек күттірмейтін міндет. Мәселе ұлтаралық қарым-қатынастар ұлттық құндылықтарды ұғындырумен, олардың жалпықазақстандық социумдағы орнымен, яғни тым субъективтік фактормен айтарлықтай дәрежеде байланысты. Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың жоғарыда атап өткен саяси ұлтаралық қатынасты нығайту жолындағы тапсырмасы ел ішінде оң шешімін тапқаннан кейін, мемлекеттік деңгейде қолдау тапқан этно басылымдар елбасының осы жарлығынан кейін елімізде біртіндеп бас көтере бастады. Атап айтқанда, «Коре ильбо» республикалық газеті, «Українські новини», «Уйғур авазы» газетінен басқа, «Ахысқа», «Давар», «Deutsche Allgemeine Zeitung», «Интизар», «Наири», «Vətən» газеті, «Ассамблея Жаршысы – Вестник Ассамблеи» газеті, «Жамият ва маърифат» газеті, «Достық-Дружба» журналы, «Türkel» газеті, Еуразиялық «Altın köprü» секілді газет-журналдардың жарық көріп, елімізде күні бүгінге дейін өз жұмысын жалғастыруда. Нәтижесінде, Қазақстан өңірінде жарық көре бастаған осындай басылымдардың болуы еліміздегі этносаралық көсемсөздің, ұлттық, этникалық мәселенаманың өзектілігі – оны ғылыми ұғынуға, зерттеуге деген талапты арттырды. Ендеше, Қазақстандағы негізгі деген этнобасылымдарға тоқталайық:

Қазақстандағы еврейлер қауымдастығының ақпараттық хабаршысы болып табылатын *"Давар"* газеті – «Сөз» дегенді білдіреді. Республикамыздағы еврейлердің *"Мицва"* ұлттық ұйымдарының қолдауымен, 1999 жылдың мамыр айынан бері жарық көріп келеді. А3 форматында 16 бет боп шығатын басылымның таралымы 4000 дана, ел аумағына тегін тарайды. Негізгі тақырыптық айдарлары: «Қауымның тыныс-тіршілігі», «Біздің дәстүрлеріміз бен мұрамыз», «Біздің қауымның адамдары», «Жастарға арналған қосымша», «Тарихтар мен тағдырлар», «Біз – қазақстандықтармыз», «Жақында әрі алыста». Хабаршы, сондай-ақ Қазақстанда іске асырылатын халықаралық жобалардың жұмыстарын жазып, көрсетеді. Олар: балалар мен жастар шығармашылығына арналған *"Freilehe kinder"* халықаралық фестивалі, «Тарих. Жады. Адамдар» халықаралық тарихи конференциясы және тағы басқалар. Алғашқы бас редакторы Юрий Каштелюк, одан кейін Виктор Гольдмахер, Наталья Пеньковская, Людмила Енисеева-Варшаская басшылық жасаған. 2006 жылдан бастап бас редактор – Исаак Яковлевич Дворкин.

«Deutsche Allgemeine Zeitung» (DAZ) республикалық газеті 1966 жылдан бастап шыға бастаған және ол қазіргі кезде тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орталық Азия аумағында неміс тілінде шығатын жалғыз газет болып табылады. 12 беттік газет орыс және неміс тілдерінде аптасына бір рет, 2200 дана таралыммен шығады. DAZ-ды республикамыздағы бейбітшілік пен этносаралық келісімді нығайту, диалог пен түсіністік мәдениетін арттыруға бағытталған мемлекеттік, ұлттық саясатты іске асыру жөніндегі маңызды функцияны орындай отырып, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс шеңберінде Қазақстан Республикасының үкіметі қаржыландырады. Байырғы серіктес IFA-институтының (Шетелдегі мәдени байланыстар институты) қолдауының арқасында, газетте қазақстандық әріптестерімен бірге Германиядан келген кәсіби редакторлар мен тәжірибе жинақтаушы журналистер еңбек етеді. Бұл газеттің немісше шығатын бөлігін айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді. Газетте 100-ден астам этнос өкілдері бейбітшілік пен татулықта өмір сүріп жатқан Қазақстан Республикасындағы этносаралық келісімге ерекше мән беріледі. Газет Қазақстан халқы

Ассамблеясымен және басқа да ұлттық газеттермен тұрақты байланыс жасап, Қазақстандағы және Германиядағы саяси және экономикалық жағдай туралы талдамалық материалдар жариялап тұрады. Қазақстандағы және басқа республикалардағы немістердің мәдени және қоғамдық өміріне үлкен мән беріледі. Немістердің «Возрождение» қоғамдық бірлестіктері қауымдастығының, сондай-ақ республикадағы басқа да этномәдени бірлестіктердің қызметін, жастар ұйымдарының мәдени және ағартушылық іс-шараларын, неміс авторларының Қазақстан мен Германияда шығарған жаңа кітаптары туралы ақпараттарды жиі жариялап тұрады. Газет ТМД аумағында тұратын немістерді өзара ғана емес, оларды тарихи отандарымен байланыстыратын ақпараттық көпір десек те болады. Электрондық www.deutsche-allgemeine-zeitung.de нұсқасының арқасында оқырмандар саны әжептәуір артты. Германияға қоныс аударғандармен рухани байланыстың үзілмеуіне интернет-парақша бүгінде өз септігін тигізуде. Газетке Қазақстанда тұратын, Орталық Азияда болып жатқан мәдени және саяси оқиғалардан хабардар болғысы келетін шетелдіктер тарапынан қызығушылық өте көп.

«TÜRKEKEL» газеті. Орталық Азия республикаларының аумағында, атап айтқанда Әзербайжан, Түркия, Ресей және басқа елдердің аумағында таралады. Газет орыс, түрік, ағылшын және басқа да тілдерде жарық көреді. Көлемі 24 бет, форматы А3, жалпы таралымы шамамен 14 000 дана, айына екі рет шығады. Бұл басылымның мақсаты мен міндеттері тек Қазақстан мен Орталық Азиядағы ғана емес, бүкіл әлемде өмір сүріп жатқан түрлі ұлттар арасындағы достықты нығайту. Газет беттерінде республика өмірі туралы, ел Президентінің ішкі және сыртқы саясаты, ұлттық салттар мен дәстүрлер, өмір сүру салттары, тарихы, тілі, мәдениеті туралы, сондай-ақ Қазақстан мен басқа елдердің көрікті жерлері туралы танымдық материалдар жарияланады. Түрлі ұлттардан шыққан атакты адамдар туралы мақалалар да жиі жарияланып тұрады. Газеттер беттерінде 10 жылдан астам уақыт елдің қоғамдық-саяси, экономикалық өмірі, республикада болып жатқан оқиғалар туралы материалдар молынан беріліп келеді.

"Интизар" журналы. "Интизар" журналы 2002 жылғы қазан айынан бастап, екі айда бір рет ұйғыр тілінде шығады, таралымы 1000 дана. Журналдың құрылтайшысы – "Мир" баспа үйі, президенті – Алишер Халилов. Бас редакторы – Пайзолла Ахметов. Редакторы – Азнат Талипов. Журналдың негізгі көтеретін тақырыбы – отбасының әлеуметтік ауқаттылығы. Республикалық әйелдер журналы "Интизар" бала тәрбиесі мен өзін-өзі дамыту құралы ретінде шығарылады. Журнал атауының сөзбе-сөз аудармасы «Күту» дегенді білдіреді.

"Наири" газеті. Қазақстан Республикасындағы армян мәдени орталықтары қауымдастығының айына 1 рет шығаратын газеті. Таралымы 3000 дана. Газет алғаш рет 2006 жылы шыққан. Одан кейін арада үзілістер болып, тек 2014 жылы ғана Р.П.Микаелянның басшылығымен "Наири" газеті қайтадан жарық көре бастады. Газеттің демеушісі А.М.Карапетян. Газет ҚР Президенті Н.Назарбаевтың саясатын белсенді түрде қолдайды. Қазақстан халқы Ассамблеясы мен "Жарасым" ұйымының іс-шаралары жазылып, жарияланады. Сол сияқты Қазақстан армяндарының барлық 11 филиалының және Қазақстандағы армян жастары қауымдастығының қызметтері туралы ақпарат беріледі. Қазақ және армян тілдерін үйрету сабақтары жарияланады. Газеттің «Тұлғалар», «Тарих», «Ұлттық тағамдар», «Ұлттық саз аспаптары» дейтін негізгі айдарлары көптің көңілінен шығады.

«Коре ильбо» республикалық газеті. «Коре ильбо» республикалық газеті Қазақстандағы және Корей түбегінен тыс жерлерде корей тілінде шығатын ең алғашқы басылымдардың бірі болып табылады. 2015 жылы газеттің шыққанына 92 жыл толды. Таралымы – 1500 дана. Апта сайын орыс және корей тілдерінде шығады. «Коре ильбо»-ның басты міндеттері қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу, ұлтаралық бірлікті, тұрақтылықты, бейбітшілік пен келісімді насихаттау. Корейлерді күштеп депортациялау кезінде «Сенбон» ұлттық газетінің бір бөлігі Қазалыға, біраздан кейін Қызылордаға көшірілген. 30-шы жылдардың аяғында атау «Ленин кичи» (Ленинское знамя) деп өзгертілген, 1978 жылы «Ленин кичи» газеті Алматы қаласына көшіріледі. Газет 1988 жылы Халықтар достығы орденімен наградталады. Ал 1991 жылы халықаралық «Коре ильбо» корей газеті болып қайта құрылады. Бүгінде Қазақстанда салиқалы, дәйекті ұлтаралық саясат жүргізіледі. Этностық БАҚтарды қолдау осы мақсатты жұмыстың ажырағысыз бөлігі болып табылады. Мемлекеттің көмегінің арқасында мерзімдік ұлттық басылымдар, солардың ішінде «Коре ильбо» газеті де Қазақстанда тұратын этностар өкілдері үшін рухани арқау болуда.

«Українські новини» газеті. (1994 жылғы 14 шілдеден бастап шығады). Қазақстанда тұратын украиндықтардың «Українські новини» республикалық газетін Астана қаласындағы «Ватра» украин мәдениет орталығы» қоғамдық бірлестігі шығарады. Жұма күндері, А-3 форматында, ақпараттық толуына қарай 8, 12 және 16 бет болып, 1000-нан 1500-ға дейінгі таралыммен шығады. Басылымның тілі – украин, орыс, қазақ тілдері. Негізгі тақырыптық бағыты: қазақстандағы украиндықтардың мәдениеті, білім алуы, өмірі туралы; Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі, басқа этномәдени

орталықтардың бейбітшілікті, қазақстандықтардың арасындағы тату көршілікті және өзара түсіністікті нығайту бойынша жүргізген жұмысы туралы ақпараттық сипаттағы материалдар жариялау. Газет айдарлары - «Украина мен Қазақстанның жаңалықтары», «Қазақстандағы этномәдени орталықтардың қызметі», «Украин халқының тарихы мен мәдениеті», «Өзекті сұхбат», «Балаларға арналған бет», «Ұлттық тағамдар». Қазақстан Республикасының аумағы мен таяу және алыс шетелдегі елдерге тарайды.

«Уйғур авазы» газеті. «Уйғур авазы» республикалық қоғамдық-саяси газеті 1957 жылдан бастап, Алматы қаласында шыға бастады (1991 жылға дейін «Коммунизм туғи» деген атаумен шыққан). Басылым әрқашан да Қазақстан халқының бірлігі мен достығының нығаюына өз үлесін қосып келеді. Қоғамдық ұйымдар мен жеке басылымдар көбейген бүгінгі таңда да қазақстандық ұйғырлардың қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуында газеттің рөлі ерекше. «Уйғур авазы» газеті бірнеше рет республикалық конкурстардың жеңімпазы атанды: Қазақстан Журналистер одағының Кемел Тоқаев атындағы жүлдесінің иегері (2001), ҚР Журналистика академиясының «Алтын жұлдыз» жүлдесінің иегері (2005). Қазақстан халқы Ассамблеясы ұйымдастырған «Азаматтық, бейбітшілік және ұлтаралық келісім мәселелері бойынша ең үздік мақалалар» конкурсының жеңімпазы (2005). Редакциядағы талантты журналистер заман талабына сай қызмет атқарып келеді. Олардың ішінде Қазақстан Республикасының «Мәдениет қайраткері», Журналистер одағы және Жазушылар одағы сыйлықтарының иегерлері бар. Жалпы «Уйғур авазы» газеті республика тынысымен өмір сүріп, бұқара назарын өзіне қаратқан беделді басылымдардың бірі. Бүгінгі таңда газет таралымы 13 мыңнан асты. Бұл еліміздегі басқа ұлттық басылымдар арасында ең жоғары көрсеткіш. Ұйғыр оқырмандары елімізде болып жатқан өзгеріс-жаңалықтармен, ресми хабарлармен, сондай-ақ, шетел жаңалықтарымен осы газет арқылы танысады.

«VƏTƏN» газеті. Қазақ, әзірбайжан және орыс тілдерінде жарық көретін «VƏTƏN» газеті 2007 жылдан бастап шығады. А3 форматындағы 16 бетпен шығатын апталықтың таралымы 2000 дана. Газетте – республика өмірі, ел Президентінің ішкі және сыртқы саясаты, ҚХА туралы жаңалықтар, Қазақстан мен Әзербайжан халықтарының ұлттық салттары мен дәстүрлері, тілі, мәдениеті туралы, сондай-ақ елдің көрікті жерлері туралы материалдар жарияланады. Басылым достық және ақпараттық сипатта, елдің мемлекеттік және ұлттық саясатын қолдауды көздейді және Қазақстан аумағында тұратын әртүрлі этностардың арасына достық дәнін себуді мақсат тұтады.

«Жаршы Ассамблея – Вестник Ассамблеи» газеті. «Ассамблея Жаршысы – Вестник Ассамблеи» газеті – Шығыс Қазақстан облысы ҚХА мен облыстық Достық үйі – Қоғамдық келісім орталығының бірлескен жобасы. Бірінші саны 2009 жылдың тамыз айында жарық көрді. Таралымы – 500 дана, қазақ және орыс тілдерінде шығады. Газеттің көлемі – А3 форматында, 8 беттен тұрады. Газеттің редакторы – кәсіби журналист Андрей Кратенко. Редакциялық топқа ҚХА мүшесі Лео Шик, Шығыс Қазақстан облысы ҚХА хатшылығының басшысы Еркінбек Аязбаев, Достық үйінің директоры Эльдар Төлеубеков, Әзербайжан ЭМБ мүшесі Гюнель Алыева, Семей қаласындағы татар орталығының мүшесі Виктория Купцова кіреді. Шаңырақ сияқты, «Ассамблея Жаршысы – Вестник Ассамблеи» өз беттерінде түрлі тақырыптарды, түрлі этностарды көтеріп, тілдер мен дәстүрлерді біріктіруге тырысады. Басылым бұдан әрі де достықты орнықтырушы, әрі шежірешісі болуға ұмтылады.

"Жамият ва маърифат" газеті. "Жамият ва маърифат" газеті апта сайын қазақ, орыс және өзбек тілдерінде шығады, таралымы – 2000 дана. Өңіріміздегі әлеуметтік, экономикалық ақпараттар газеттің негізгі тақырыбы. "Жамият ва маърифат" жобасының негізін қалаушы және жетекшісі - Абдумалик Сарманов. Құрылтайшының және басылым оқырмандарының қаражаты есебінен қаржыландырылады. "Жамият ва маърифат" басылымдары арқылы өзбек тілінде жазатын көптеген қаламгерлер өсіп шықты. "Жамият ва маърифат" басылымдары жасы кіші оқырмандардың мерзімді баспасөз оқу мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік және мәдени даму мәселелерін уақтылы және жан-жақты талқылап, жариялап отырады. "Жамият ва маърифат" тың 2003 жылы жарық көрген алты газеті қолымызға тиді. Олар: №25 – 4 шілде, №27 – 18 шілде, №29 – 8 тамыз, №30 – 15 тамыз, №31 – 22 тамыз, №32 – 29 тамыз айларындағы нөмірлер. Газет таза өзбек тілінде жазылған. Газеттің алғашқы беті әртүрлі саладағы бизнес өкілдерінің жарнамасына берілген. «Жаһан жаңалықтары» айдарымен интернет көзінен алынған ақпарат, поэзия мен қысқа әңгімелер, сканворд берілген.

«ДОСТЫК-ДРУЖБА» журналы. Бұл журнал Қазақстан халқы Ассамблеясына тиесілі болғандықтан, онда атқарылған алуан түрлі қызметтердің нәтижесі оқырмандарға осы журнал арқылы жеткізіліп отырды. 2003 жылы жарық көрген бұл журналдың негізгі миссиясы - қазақ тілін оқыту және дамыту, халықтың көші-қоны, шетелдерде жүрген қандастардың атамекенге оралуы туралы мәселерді көтеру, халықтың бойында патриотизм сезімін орнықтыру, тарихи тегіміз туралы жиі айтып, оны дер кезінде жариялау болды. Негізгі айдарлары – «Бір ел – бір тағдыр», «Дәстүрлерді сақтаушы»,

«Қазақстандықтар», «Алуан сырлы әлем». 3000 таралыммен 2 айда 1 рет шығарылды. 2006 жылы аталмыш журнал «Этносаралық және конфессияаралық келісім» тақырыбын ең жақсы жазып, көрсеткен басылым ретінде «Алтын жұлдыз» жүлдесін алды. Өзінің 10 жылдығында журнал «dostykmag.kz» сайты ашты, ондағы материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде орналастырылды. Редакцияның 2011 жылы ЕҚЫҰ саммитіне дайындаған «Қазақстан және Әлем» кітабы – ТМД-ға қатысушы елдердің “Кітап өнері” халықаралық конкурсының «Содружество» дипломына ие болды. Осы уақытқа дейін бұл редакция Қазақстан Халқы Ассамблеясының қызметі туралы 10 шақты кітап пен фотоальбомдар шығарды.

«Türkel» газеті. Айына екі рет шығады. Газет орыс, түрік және ағылшын тілдерінде шығады. Елдер бойынша жалпы таралымы 14000 дана. Орталық Азия өңірі мемлекеттерінің, Әзербайжан, Түркия, Ресей және т.б. елдердің ірі компанияларына, отельдеріне, сауда орталықтарына, Түрік авиа желісінің борттарына, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерге, жоғары оқу орындарына тарайды.

«Altın көргү» еуразиялық журналы. «Altın көргү» еуразиялық журналы медианарықта он жылдан бері бар. 124-беттік «Altın көргү» журналы тоқсан сайын шығады, иллюстрация жасалған. Жалпы таралымы 7000 дана. Бұл басылымдарда ақпараттық материалдар, түрлі оқиғалар туралы репортаждар, түрлі мемлекет қайраткерлері берген сұхбаттар, әлем халықтарының дәстүрлері мен ұлттық салттары туралы әңгімелер жарияланады. Сондай-ақ, оларда танымдық сипатта ірі компаниялар мен фирмалар туралы ақпараттар мен мақалалар басылады. Негізгі ұстанымдары, мақсаттары мен міндеттері – халықтардың мүдделерін білдіру, ұлттар арасындағы достықты нығайтып, бекіту болып табылады.

«Ахыска». Түрік этномәдени орталығының халықаралық газеті. 2000 жылы 5000 таралыммен шығарылды. Бас редакторы Зиятдин Касанов. Алғашқы редакциялық алқаның құрамында Тамаз Аскаров, Мейрибан Алиева, жауапты редактор Станислав Набоков, координаторы Ансар Эюбов, орыс бөлімінің редакторы Надежда Фоминская, иллюстрация бөлімінің бастығы - Муса Пашаоглы болды. Қоғамдық бөлімнің редакторы, білім бөлімі бойынша Алибек Каримов, мәдениет бөлімі бойынша Қазақбай Қасымов жауапты болған. 2007 жылы ҚХА Республикалық қоры азаматтық әлем мен ұлтаралық келісім мәселелерін жазып көрсету бойынша БАҚ арасында өткізген конкурста I орынға ие болған. Бүгінде газет қазақ, түрік және орыс тілдерінде шығарылады. «Қазақстан халқы Ассамблеясы», «Спорт», «Тарих», «Поэзия», «Шоу-бизнес», «Балаларға», «Тұлға», «Мемлекеттік және түрік тілі сабақтары», «Дін», «Дөңгелек үстел», «Қонақ», «Ресми бөлім» (Мемлекет басшысының кездесулері, сөйлеген сөздері, Жолдаулары жарияланады), сондай-ақ «Қазақстан жаңалықтары», «Түркия жаңалықтары», «Түркі әлемінің жаңалықтары» және «Әлемдік жаңалықтар» деген айдарларымен жарық көруде. «Ахыска» ҚХА этномәдени орталықтарының басылымдарымен («Коре ильбо», «Уйгур авазы», «Украиньски новини» және т.б.), «Достық» журналымен және Қазақстанда шығарылатын басқа да газеттермен және журналдармен ынтымақтастық қатынас орнатқан. «Ахыска» газеті Қазақстандық этностар арасында этносаралық қатынастарды нығайту бойынша үлкен жұмыс жүргізіп, әртүрлі ұлт өкілдерінен шыққан көрнекті тұлғалар туралы материалдарды үзбей жариялап тұрады. «Ахысканың» бүгінгі кездегі бас редакторы - Ровшан Мамедоглы неғұрлым жақын танысу, этнобірлестіктердің қызметтері туралы ақпарат алмасу үшін барлық этноБАҚтарды біріктіруді ұсынды [3].

Этнос – халық, көсемсөз – дәуір үні. Яғни, жасампаз халық пен оның жазба көсемсөзі тұрғанда, әр халықтың өз дәуірінде қосатын үні, шығармашылығы бар. Демек, көпұлтты мемлекеттегі этнобасылым жарияланымдарының тақырыптық, мазмұндық негіздеріне ғылыми тұрғыда баға беру бүгінгі күннің талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан халқы Ассамблеясы: алғашқы қадамдар (1995-1997) Құжаттармен материалдар жинағы. Астана, 2015
2. Назарбаев Н. Туған елім – тірегім. Алматы, Рауан, 2001
3. <http://assembly.kz/ru/ethnos>

ПОИСКИ ОПТИМАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ РЕДАКТИРОВАНИЯ КНИГИ: КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ

Процесс редактирования традиционно содержит инструментарий мыслительного, образного и формального анализа. Основы классического редактирования и литературной обработки текстов на казахском языке были разработаны и творчески развиты деятелями Алаш. Каждый из них имел опыт редактирования текстов, издания в целом и относился к этому процессу с особой ответственностью. Последователи великих мастеров слова часто обращаются к их бесценному опыту в редакторском деле. Более того, современное редактирование базируется на прочном фундаменте, заложенном еще в период расцвета движения Алаш.

Название данной статьи не случайно, так как процесс выбора оптимальной модели редактирования книги в современных условиях далек от завершения. Такое положение характерно не только для Казахстана. Причиной тому изменения, связанные со статусом профессии, технологическими преобразованиями, модификацией методик редактирования.

В деятельности редактора выделяют несколько направлений, которые актуальны на сегодняшний день. Это собственно редакционное (редакторская подготовка издания), организационно-управленческое, информационное, маркетинговое. Акцент в редакторской деятельности может смещаться в зависимости от вида издания. Тем не менее, первоочередной задачей редактора остается ответственность за контент, подготовку рукописи к изданию, но практика показывает, что во многих случаях недостаточно просто выправить текст. Насущными задачами становятся необходимость выстраивать коммуникационную политику книжного проекта, участвовать в промоушене книги, разрабатывать маркетинговые ходы.

Исследователи изучают различные направления редакторской работы, предлагают экспериментальные модели оптимизации текста, литературной правки, критической оценки текста. Так, ученый В.И. Максимов рассматривает аспекты взаимодействия автора с аудиторией, согласно которым связующим звеном между ними является текст. Цель литературного редактирования состоит в том, чтобы облегчить общение между создателем произведения и тем, для кого предназначается информация [1].

В своем пособии «Литературное редактирование» К.М. Накорякова подчеркивает этическую сторону взаимоотношений между издателями и авторами [2]. Среди трудов по данной тематике важное место занимают разработки выдающегося ученого Д.Э. Розенталя. «Справочник по литературному редактированию» является базовой книгой для всех редакторов [3].

В ряду практических пособий для редакторов можно назвать книгу И.Б. Голуб «Конспект лекций по литературному редактированию». Автор уделяет значительное внимание критериям редакторской обработки различных видов текста, перспективам развития процессов редактирования [4].

Современная концепция редактирования книги строится на модификации классической теории и методики редактирования с учетом современных форм и стандартов издательского дела, а также на рецензировании и экспертизе текста. Концептуальные идеи редактирования проистекают из самой сути профессиональной общественно-литературной и креативной деятельности, заключающейся в руководстве подготовкой к выпуску издания. Основная идея, на которой зиждется редакторская деятельность, остается неизменной – творческое сотрудничество редактора с автором, направленное на совершенствование содержания и формы авторского оригинала. Исследователь Джейн Абао замечает, что основная работа редактора – редактировать, а не высказывать свое мнение. Это в основном управленческая работа [5].

Таким образом, процесс редактирования сегодня понимается широко, не только как правка ошибок и тематическая структуризация текста, а как руководство созданием и проведением целого проекта. Зарубежный исследователь аспектов современного редактирования Стефани Флакман утверждает, что редактирование – это больше, чем просто проверка грамотности, орфографии, пунктуации. Это возможность понять разницу между небрежным, неряшливым текстом и его отредактированным вариантом. Создание креативного контента возможно только при учете интересов аудитории, построении своеобразного «редактирования импульса». Импульсом может стать комментарий, реплика, субъективное мнение [5].

Отечественная практика редактирования показывает, что профессиональная помощь редакторов в подготовке и продвижении книжного издания необходима для любого издательского проекта. Современный редакторский корпус издательств воплощает творческие идеи, созданные в рамках книжного издания, оформляет и доносит их до конечного потребителя.

В книжной практике на сегодняшний день обязанности редактора трактуются весьма широко. Поэтому определиться, что же является основным, а что второстепенным в деятельности редактора немаловажно. Детальное рассмотрение редакторского процесса позволяет сделать вывод о том, что основными задачами редактора остаются – анализ, оценка и правка текста. И первое, на что необходимо обращать внимание, каков уровень владения языком редактируемого вами автора. Степень знания языка, на котором пишет автор – основное условие вмешательства редактора в текст. Именно от этого зависит, как редактор работает над авторским произведением: переписывает текст, сохраняя рациональное зерно, самобытность автора или вносит дополнительные штрихи, исподволь совершенствуя форму авторского произведения, своими рекомендациями, может быть, подсказывая новые повороты темы.

Вслед за языковыми проблемами идут этические: концептуальное согласие, несогласие с автором. В случае критического отношения редактора к позиции автора, неприятия его точки зрения, языкового выражения возможна только механическая правка. А это всегда – минус для авторского произведения и, в конечном счете – для читателя. Задача редактора в подобных ситуациях – подняться над своими пристрастиями и профессионально отредактировать представленный текст.

Если прежняя концепция редактирования ставила своей задачей - прогнозировать отношение читателей к выпускаемой книге, брошюре, журналу, газете..., была актуальной цепочка: автор – редактор – читатель. То современная концепция редактирования уже не настаивает на этом аспекте. Актуальной становится цепочка: автор – редактор. Предугадать читателя – занятие неблагодарное, в котором присутствует эффект конечной неопределенности. На редактора, его вкус, опыт, профессионализм возлагается миссия первого читателя.

По-прежнему актуально представление о редакторе как лице, координирующем работу над рукописью всех участников процесса создания книги, газеты, журнала: автора и оформителя, вычитчика и корректора, редактора художественного и технического. Но, рассматривая две стороны в деятельности редактора: организаторскую внутри и вне издательства, и критическую в работе над рукописью, мы вынуждены признать, что организаторская сторона востребована больше, хотя менее изучена и разработана.

Список используемых источников:

1. Максимов В.И. Стилистика и литературное редактирование. – М., 2008.
2. Накорякова К.М. Литературное редактирование. – М., 2009.
3. Розенталь Д.Э. «Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию». – М., 1994.
4. Голуб И.Б. Конспект лекций по литературному редактированию. – М., 2004.
5. Джейн Абао <https://www.quora.com/Which-section-of-a-newspaper-gives-the-editor-an-opinion>
6. 10 Modern Editing Tips for Meticulous Bloggers – Copyblogger <https://www.copyblogger.com/modern-blog-editing/>

Бота БАЛГАРИНА,

магистрант

М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

**М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «БАТЫР БАЯН» ДАСТАНЫ МЕН С. СЕЙФУЛЛИННІҢ
«КӨКШЕТАУ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК**

Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік үлкен қолтаңбасы бар, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесімен азаттықты кейінгіге аманат етіп қалдырған кемеңгер ақын, жалынды қоғам қайраткері Мағжан Бекенұлы Жұмабаев.

Мағжан өлеңдеріндегі ең басты тақырып – ел мен жер тағдыры. О бастан-ақ халқына азаттық өмір тілеген ақын туған елінің өткен тарихына үнемі көз жіберіп отырады. Сол арқылы тарихи шындықтың бетін ашады. Мағжанның «Батыр Баян» дастаны – ұлттық эпостық және лирикалық дәстүрді жаңа көркемдік жан-жақты байытқан поэма. Поэмада көтерілген тақырып – ұлттық тақырып. Қазақ елінің ғасыр бойы көксеген арманы.

Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы жалынды ақын, айбынды күрескер, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин Көкшетаудан тарайтын тарих пен табиғат көрінісінің қазақ әдебиетіне, поэзиясына бергені де, дарытқаны да ерекше.

Сұлу Көкшенің табиғаты мен ел тарихын Мағжан мен Сәкеннің шын ақындық қуатпен жазылған дастандары қазақ поэзиясына қосқан інжу-маржандары еді. Сол туындылардың қадір-қасиеті уақыт озған сайын құрметтеле береді, жаңа ұрпақпен табыса береді.

Мағжанның «Батыр Баян» поэмасы мен Сәкеннің «Көкшетау» поэмасындағы қос ақынның Көкшетау табиғатын жырлаудағы үндестігі байқалады. Мағжан Жұмабаев өзінің атақты «Батыр Баян» поэмасын шындықты объективтік тұрғыдан бейнелейтін реализм принципін ұстанып жазды. Бұл поэмада тамсана толғайтын пейзаждың өрнегі қаншама. Көкшені аралғанда көздің жауын алатын бұл суреттерді көріп, айнытпай қалай түсірген деп қайран қаласың. Көңіліңді мұңды күй, дертті саз билейді. Сол таң-тамаша ететін пейзаж Абылайдың қонысы. Қиялың шарықтап, енді бір сәт көңілің ұлт тағдырына байланысты оқиғаларға жетектеп бара жатқанын өзің де байқамай қаласың. Бұл–психологиялық параллелизмнің күрделі түрі. Ойың сан-саққа жүгіреді. Ит тұмсығы өтпейтін қарағай неге жалаңаштанады? Көкше асау ерке аңдарынан айырылса, бұл ненің кеселі? Абылайдай иесінің жоқтығынан болар ма деген сұрақтар ми шаншытады.

«Арқада жер жетпейді Бурабайға» деген секілді тебіреністі, көкейкесті жинақтаулар туады. «Оқжетпестің қиясында» атты балладасын Мағжан Жұмабаев былай деп бастайды: «Арқада Бурабайға жер жетпейді, Басқа жер ойды ондай тербетпейді. Бурабай көліменен Көкшетауды, Көрмесен көкіректөн шер кетпейді».[2, 250 б.]. Енді арада біраз уақыт салып, «Көкшетау» поэмасын жазған Сәкен Сейфуллин шығармасын қалай бастайтындығын тыңдап көрелік:

«Арқаның кербез сұлу Көкшетауы,
Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.
Жан-жақтан бұлттар келіп ертелі-кеш,
Жүреді біліп кетіп есен-сауын» [1, 22 б.].

«Қарттардың баян қылған әңгімесін» Сәкен поэманың «Жеке батыр», «Бурабай», «Оқжетпес» «Жұмбақ тас» бөліктерінде баян етеді. Ақын Көкшедегі жер аттарының аталу мерзімін, ежелгі аңыздар сарынын өзі суреттеп отырған Абылай заманына әкеп таптық мүддеге орай өзгерткен. Поэмадағы негізгі сюжеттік желі – «Оқжетпес», «Жұмбақтас» тарауларында өрілген. «Оқжетпес», «Жұмбақтас» аңыздары – Сәкен поэмасының негізгі тараулары. Ақын сол дәуірдің шындығын, ондағы таптық қарым-қатынастарды, ұнамды-ұнамсыз адамдар образдарын да осы тарауларда ашады. Бұл аңыздардың негізі – қазақ пен қалмақтар арасындағы ерте кездегі жауласушылықтың оқиғалары болып табылады. Қазақ ханы Абылайдың қалмақты жаулауын көрсететін бір эпизодты баяндай отырып, автор сол арқылы хандар ісіне халықтық көзқарасты баяндайды.

Мағжанның негізінен тарихи оқиғаларға, деректерге сүйеніп жазылған Батыр Баян дастаны Байжігіт, Тасболат, би Толыбай, Қанай, Қанжығалы қарт Бөгенбай, Жанатай, Бәсентиін Сарымалай, Оразымбет, Елшібек, Жәнібек, Жәбек, Сырымбет, Қарабұжыр сияқты белгілі би, батырлардың есімдері аталады. Жиын біреуді күтіп, бірнеше күнге созылады. Ханның өзімен бірде олай, бірде бұлай сөйлесіп, кейде сөзге келіп қалатын дала батырларының осы күйі былайша суреттеледі: «Батырлар бұғаудағы арыстандай... Көкшенің бауырында өңшең көкжал. Күңіреніп күтіп жатты, күндер талай». Осыншама би-батырлардың күтіп жатқаны батыр Баян болатын. Баян – тарихта болған адам. Ұрпақтарының айтуы бойынша 1700-1757 жылдар арасында өмір сүрген батыр. Баянды Абылай хан аса қадір тұтып бағалаған. Мағжанның шығармасындағы Баян мен Абылай арасындағы оқиға өмірде болған.

«Батыр Баянда» көтерілген тағы да бір маңызды мәселе – жер-су атауларына байланысты. Поэмада оқиға желісі Көкше жерінен Абылай ханның ордасында бастау алып, Жетісу, қазақ пен қалмақтың қалың қолының түйіскен жерде жалғасып табады.

Балқаш қой бұл айдыны сылдыр қаққан,
Балқаштың бетін мәңгі меруерт жапқан.
Қаратал, Аягөзбен – екі көзі,
Еркесі – іле өзені ұзын аққан.
Басы егіз ерке Іленің: Кеңес, Текес,
Тәңірінің тентек Текес дәмін татқан [1. 179].

Бұл тарихи маңызы бар деректер. Қазақ пен қалмақ соғысқан қан майданның қай жерде болғандығын ақын нақты осы қыр жолдарында көрсеткен.

Көкшетау – Солтүстік Қазақстан облысындағы тау. Алатаудың бірінші сыңарындағы көк сөзі «аспан» және «ше» үстемелі мәнді қосымша. Атаудың толық мағынасы: «көкпеңбек, әдемі, сұлу боп көрініп тұратын тау».

Мұндағы Балқаш көлі жайында халық арасында мынандай аңыз сақталған: Бұдан көп ғасыр бұрын көлдің батыс жағалауын бір бай мекендеген екен. Оның Балқия атты қызы болыпты. Ол ақылдығымен,

адамгершілігін ел аузына ілігіпті. Сүйікті қызды бүкіл ел – жұрт еркелетіп Балқаш деп атайды екен. Жасы 17-ге толғанда Балқия алыс елден келген Ерден атты жас жігітке ғашық болыпты. Бірақ қазақтардың салты бойынша Балқияның атастырып, малын алып қойған екен. Содан екі жас ақылдасып, бір түнде қашып кетеді. Екеуі бір қамыстың түбіне келіп паналайды, сонда олардың аттарына қабандар тап береді. Ерден аттарын құтқарам деп өзі қатты жараланып қайтыс болады. Балқия жігітті жерлеген соң өзі де өлмек болады. Бұл кезде Балқияның әкесі қызын ұстап әкелуді бұйырады. Жігіттер Балқияның тығылған жерін тауып алады. Қыз әкесінің қатал мінезін біліп, жардан суға секіріп кетеді. Бұл оқиғаны естіген халық сол көлді қыздың атымен атайтын болыпты – дейді халық аңызы.

Қаратал – Алматы облысындағы өзен, ұзындығы 321 км. Осы өзен атымен қойылған поселке, аудан аты бар. Қаратал сөзінің мағынасы «қалың, ну өскен тал», «қалың, жыныс орман, тоғай» деген ұғымға сәйкес келетіндей. Бұған Қаратал өзенінің жағасындағы талдың көп, қалың өсуі дәлел болады [3.32].

Жолдыөзек – Ертіс алабындағы тұйық көл. Солтүстік Қазақстан облысының Аққайың ауданының жерінде, Қызылағаш ауылының солтүстігінде, Талдыарал көлінің батысында орналасқан. Ауданы 12, ұзындығы 6,2, ені 3 шақырым шамасында. Қарашаның басында қатып, сәуірдің аяғында мұзы ериді.

Сәкен Көкше аңыздарының ішіне «Жеке батыр», «Бурабай», «Оқжетпес», «Жұмбақтас» туралы әңгімелерді бөліп алады. Бұл аңыз әңгімелер Көкшетаудағы бірнеше жерлердің жоғарыдағы аттарға ие болуы жайын шертеді. «Жеке батыр» тауының аты қарауылда тұрған батырдың қалғып кетуімен байланысты туса, «Бурабай» сол көлді мекен еткен ақ бас бура тарихымен байланыстырылады. Ақынның ескі аңыз-әңгімелерге сын көзімен қарап, оған халықтық тұрғыдан баға бере білгенін осы тұста анық байқауға болады. Сәкен жырлауындағы ел аңызында Бурабай көлін мекендеген ақбас бура – ардақты ел күзетшісі, соның жақсылық, жаманшылығына ортақ жануар болып суреттеледі. Мұның өзі тіршілігі төрт түлік малмен байланысты болған халықтың сол малды аруақты деп табынуы кезіндегі ұғымның әсері болуы ықтимал. Ақ бура ел өміріне қатысы бар елеулі жайларды алдын ала сезетін болған деседі. Оны елге білдіруге тырысып, бақсыдай азынап тауды кезген. Осындай ел аңызындағы қасиетті бура бір күні ойда жоқта оққа ұшады. Бұл тұста ақын қазақ хандарының озбырлық қылықтарын батыл әшкерелейді. Әсіресе, халықтың қас жауы Қасым төре Абылайұлының ел қасиеттеген, оның досы болған бураға оқ атуын ызамен жырлайды.

Сәкен пайдаланған аңыздарда Қасым бейнесі осы тарихи шындық негізінде сақталады. Ақын оның өзін «жасынан сотқарлығы басым төре» десе, қасындағы адамдарын көрінгенге «соқтыққан өңкей сотқар, жалаң-жалаң» еткен тентектер етіп суреттейді.

Қасымның ақбас бураны атуы арқылы автор қанқұмар ханның халыққа қарсылығын тағы бір аңдатады. Оның халықтың киелі тұтатын, қадірлейтін бурасын атуы – осының дәлелі. Екінші жағынан аңыз Қасым тұқымының тозып кетуін халық қарғысынан деп түсіндіреді. Қарғыстың келуі жөніндегі діни ұғымның шеңберінде қалмағанмен, ақын бұл арқылы халықтың да ханға деген көзқарасын танытады. Ал, атылған ақбас бура мәңгі тас боп қатып, шөгіп қалған. Бурабай жөніндегі аңыздың қорытындысы осы. [5]

Көкшетау поэмасында жер аттарына байланысты аңыздар да бар. «Жеке батыр», «Бурабай», «Оқжетпес», «Жұмбақтас» туралы жоғарыда айтылған әңгімелер осыны дәлелдейді.

Поэманы оқып отырғанда Сәкеннің негізгі ойы – Көкшенің көркем табиғатын жырлау болғандығын байқау қиын емес. Ол қандай уақиғаны әңгімелесе де Көкшетаудың табиғат байлығымен, көлінің, тауының әсем көріністерімен байланыстырып, соған меңзей отырады. Кейде ол өзінше тауға, шыңға, көлге портрет, мінездеме береді. Жеке батырды ол ұйықтап жатқан батыр күйінде:

«Батырдың қырыққа таяу келген жасы,
Денесі биік жота, таудай басы,
Сақалы төсін жапқан, қыр мұрынды,
Киюлі баста жатыр дулығысы», – деп бейнелесе,
Оқжетпес шыңының биіктігін:
«Тілдесіп тау мен аспан сүйіседі,
Сәлем қып бұлттар басын иіседі.
Қиырдан келген қаңғып түрлі бұлттар
Бас қосып тау төсінде түйіседі», – деп суреттейді.

М.Қаратаев «Көкшетау» поэмасын Сәкеннің «жарқын, колоритті, ең бір шабытты шығармасы» деп атады. Ол «Мұнда ақын туған жердің сәнді көркін, Көкшенің тауы мен оның айнадай мөлдір көлдерінің керемет сұлулығын зор шеберлікпен аса көркем суреттейді» деп жазады.

Баллада мен поэма стилінің басталуы үндес. Қос қазақ ақынының бірінен бірі өткен суретшілігі қандай. Туған жер табиғатына табынған, иіген сезімді, перзенттік сүйіспеншілікті жырладың, осылай

жырла дегізеді. Сәкен мен Мағжан шығармаларындағы сөз қолдану ерекшелігі де екі ақын мұрасын етене жақындастырады, олар туралы сөз қозғаған замандастары да осыны меңзейді. «Мағжан – нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны, ол кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны». (Ж.Аймауытов). «Сәкен Сейфуллин – қазақ кеңес поэзиясының көш бастаушысы, көркемдік жетекшісі». (Е.Бсмайылов).

«Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық-алтын, қайтып келмес күнім де,

Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер», – деп ақын Мағжан киелі Сарытомар жеріне әндетіп, жырлай келсе:

«Сыртында ақбоз үйлер жарасқан көл,
Байларың кедейлерге қарасқан көл.
Ағайын тату-тәтті қоныс бірге,

Саулықты сағат сайын сұрасқан көл», – деп өзінің Шалқар көлін Сәкен жырға қосады. Сөйтіп ақындар туған жерге, халқына деген махаббатын жырға қосып, елге деген ынтығын білдіреді. Қазақ топырағындағы жыр-өрнек үлгісін өз үнімен байытып, ақындық болмысы жарқырай көрінген Мағжан Бекенұлы Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллин қаламдарынан туған асыл қазыналар – халық үшін таусылмас мұралар. Олардың өрнекті өлеңдерінің құпиясын тану үшін жырларының әр шумағын, әр жолын ой көзімен оқып, терең сезіммен қабылдай білу керек. Сонда ғана ақындардың сырлы ой-сезімдерінің шынайы әлеміне бойлап, сырты сұлу, іші терең мазмұнды, жұмыр жырларының сырын түсіне аламыз. Ақындардың поэзиясынан олардың суреткерлік шеберлігін, ой тапқырлығын, тіл күдіретін, стильдік қуатын анық аңғарамыз.

Қорытындылай келгенде, Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында халық арасынан шыққан дара тұлғалардың есімін ұлықтап, еңбегін насихаттау жайы айтылған. Алаш қайраткерлерінің рухани мұрасы ұлттың баға жетпес байлығы. «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы», – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, ұлт қайраткерлерінің өнегелі еңбектерін жинақтап, ғылыми-зерттеулер жазып, елге таныту алдымызда тұран маызды міндеттердің бірі. Сол себепті Алаш қалам қайраткерлері Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығын зерттеуді мақсат еттім.

Жоғарыда аталған мақаласында Ұлт Көшбасшысы Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері: ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостарын жинақтауды тапсырды. Осы бағытта фольклорлық қиял-ғажайып аңыз-әңгіме, ел ішінде жатқан түрлі оқиғаларды қайта қарап, рухани жаңғыруға сәйкес қайта түлетуді талап етіп отыр. Тарихсыз ел болмайды. Қазақтың қай жері де киелі. Жер-су атаулары – ғажайып тарих.

Осы орайда «Әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты елді мекен, жер-су атаулары мен адам аттарының атадан балаға жалғасып жататын жақсы дәстүр бар», – деген Ш.Уәлихановтың пікірі ойға оралады.

Алаш жолы – ұлт тарихының айнасы, елдік мұрат-мүдденің асыл арнасы.

Жинақтап айтқанда, қазақ халқының тарихы, қалыптасу кезеңдері мен даму жолы – Алаш арқауы: азаттық, бостандық, тәуелсіздік мұраттарын құрады. Қазақ мемлекетін құру арман-аңсарларына айналды. Бұл, әсіресе ел-жерге иелік ету, тарих, дәстүр, дін, мәдениет, руханият ісіне адалдық, жанашырлық пен жауапкершілік таныту

Алаш мұраты – ел тарихының жарқын беттерін, қазақ зиялыларының қоғамдық-әлеуметтік мәдени мұраттарын, тарихи жауапкершілігін, ақыл-парасатқа суарылған дәстүрлер жиынтығы мен тәжірибелерін, ұлттық қозғалыс пен жаңа уақыттың даму аспектілерін, ұтымды жүйесін құрайды.

Алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да басты идеяларының бірі. Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Бүгінгі тағдыр сыйлаған тәуелсіздік таңының атқанына қуана отырып, тәуелсіздікті Алаш азаматтарынан бастау алатынын ұмытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейфуллин С. Көкшетау. Жыр-дастандар. – Алматы: Жазушы, 1994. – 296 б.
2. Жұмабаев М. Туған жер. Өлеңдер мен дастандар. – Петропавл: 2008. – 382 б.
3. Елеукинов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
4. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: Рауан, 1997. – 337 б.
5. Қадыров Ж.Т., Таласпаева Ж.С., Кәріпжанова Г.Т., Есмағұлов А.Ы. Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы үндестік, <https://marbebe.kz/magzhan-zhumabaev-pen-saken-sejfullin-pozejijasynyndagy-undestik/>
6. «Ұлы даланың жеті қыры»: Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан тарихы туралы мақаласы, <https://baq.kz/kk/news/ruhaniyat/>
7. Рақымжан Т., филология ғылымының докторы, профессор Астана, <https://adyrna.kz/>

ЗНАЧЕНИЕ ТЕЛЕВИДЕНИЯ В СИСТЕМЕ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Изменения в ходе промышленной и хозяйственной деятельности человека породили в социуме постоянно растущее чувство тревоги за свое существование. К этому времени все континенты стали огромной индустриальной площадкой, темпы переработки природных ресурсов катастрофически возросли, обнаружилась связь бесчисленных аварий на производстве с новейшими технологиями, выявились опасные последствия испытаний оружия массового поражения. На повестку дня вышли вопросы выживания человечества. Начали сказываться и социальные последствия макроэкономических изменений – рост народонаселения, скученность проживания людей в мегаполисах, увеличение детской смертности, количественное увеличение инвалидов, беспризорных детей как результат военных действий, более частое обращение людей к таким способам достижения психофизиологического комфорта, как алкоголь и наркотики. Г.Маклюэн первым обратил внимание на роль средств массовой коммуникации, особенно телевидения, в формировании сознания независимо от содержания сообщения. На основании этого он сделал вывод, что сообщением, передаваемым средством общения является само это средство. По мнению Г.Маклюэна, телевидение это не труба, по которой можно передавать все, что угодно. При передаче сообщения техническое средство не нейтрально, а передает сообщению свои свойства. Все, что передается по телевидению, само становится телегенным. Телевидение, собирая на экране все времена и пространства сразу, сталкивает их в сознании телезрителей, придавая значимость даже обыденному. Привлекая внимание к тому, что уже произошло, телевидение сообщает аудитории о конечном результате. Это создает в сознании телезрителей иллюзию того, что демонстрация самого действия ведет к данному результату. Получается, что реакция предшествует акции. Телезритель, таким образом, вынужден принимать и усваивать структурно-резонансную мозаичность телевизионного изображения. Телезрителю приходится соотносить разрозненные сообщения между собой, формируя «шарообразный космос мгновенно возникающих взаимосвязей». На эффективность восприятия информации влияют жизненный опыт телезрителя, память и скорость восприятия, его социальные установки. В результате телевидение активно влияет на пространственно-временную организацию восприятия информации. Деятельность средств массовой коммуникации перестает быть для человека производной от каких-либо событий. Средства массовой коммуникации начинают в сознании человека действовать как первопричина, наделяющая действительность своими свойствами. Происходит конструирование реальности средствами массовой коммуникации. Средства массовой коммуникации, таким образом, формируют свое, мифологическое пространство. Исходя из этого, Г.Маклюэн на первый план выдвигает миф, как наиболее органичный для человека, живущего в условиях электронного окружения, способ восприятия мира. В мифотворчестве функционирования средств массовой коммуникации телевидение воспринимается как вещь, порождающая реальную телевизионную практику. Для телевизионного поколения само собой разумеющимися становятся убеждения, что средства массовой коммуникации вездесущи, всемогущи, всезнающи. Через средства массовой коммуникации потребитель проникается иллюзией собственной исключительности, проницаемости, просвещенности. Однако, усматривая в телевизионном поколении позитивные установки, Г. Маклюэн довольно пессимистично отзывался о его практических достижениях. Телевизионное поколение, по мнению Г. Маклюэна, с одной стороны – творец настоящего, а с другой - его жертва.

Оперативная информация актуализирует для каждого индивида морально-этические, правовые, идеологические и прочие нормы сегодняшнего общества. Преимущественный канал распространения такой информации – массовые коммуникации. Если взглянуть на этот процесс в динамике, доля оперативной информации (относительно структурной и фундаментальной) заметно возрастает в сознании человека массового общества. Соотношение этих слоев на информационном срезе общества делает возможным два вывода. Во-первых, само содержание информации в этом случае выступает интегрирующим фактором, преодолевающим групповые перегородки внутри общества. Во-вторых, массовая оперативная информация носит надстроечный характер относительно двух базисных для индивида и общечеловеческой культуры слоев структурной и фундаментальной информации, но ее влияние ограничивается «поверхностным» положением относительно системы ценностей, установок, убеждений, базисных для отдельной личности и определенной культуры.

Итак, в процессе массовой коммуникации распространяется оперативная информация. В совокупности с перечисленными выше необходимыми условиями массовой коммуникации и характеристиками системы средств массовой коммуникации данный постулат образует определенную систему критериев отнесения того или иного элемента к числу средств массовой коммуникации. Телевидение соответствует всем требованиям, предъявляемым к средствам массовой коммуникации, поэтому заслуженно считается одним из них.

Телевидение – это средство массовой коммуникации, располагающее очень ограниченной независимостью. На него воздействует целая серия принуждений, связанных с социальными отношениями между журналистами: с отношениями бешеной, безжалостной, доходящей до абсурда конкуренции, но также с отношениями сообщничества, объективной общности интересов, связанной с их положением в поле символического производства, с общностью познавательных структур, категорий восприятия и оценки, обусловленных их социальным происхождением и образованием (или отсутствием оно). Из этого следует, что такое, казалось бы, «отвязанное» средство коммуникации, как телевидение, на деле оказывается связанным по рукам и ногам. В 60-е годы, когда телевидение предстало в качестве нового явления, некоторые социологи поспешили заявить, что телевидение, будучи «средством массовой коммуникации», станет способствовать «массификации» и приведет к уравниванию, обезличиванию практически всех телезрителей. На самом деле, это заявление недооценило их способность к сопротивлению. Но особенно оно недооценило способность телевидения изменять тех, кто на нем работает, и в более широком смысле, всех остальных журналистов и деятелей культуры. Еще более важным последствием, которое невозможно было в свое время предвидеть, это влияние телевидения на совокупность деятельности по производству культурной продукции, в том числе в области науки и искусства. В настоящее время телевидение довело до крайности противоречие, преследующее все сферы культурного производства. Как известно, по своим техническим возможностям ТВ заведомо и намного превосходит любые иные каналы и средства массовых коммуникаций, охватывая практически все взрослое население страны. В сравнении с ним другие каналы коммуникации занимают куда более скромные позиции. Вследствие этого оно лидирует в ежедневном информационном потреблении с большим отрывом от других каналов - 97,7%. Телевидение в общественном сознании является не только важнейшим источником оперативной повседневной информации о текущих событиях, но и главным, по сути, источником знаний о мире вообще, представлений о жизни. Оно опережает даже такие традиционные институты социализации, трансляции знаний и культурных ценностей, как семья и система образования.

Список использованных источников:

1. Массовая коммуникация в условиях научно-технической революции. Под ред. Фирсова Б.М. Л., 1981. 223 с.
2. Массовая информация в современном промышленном городе: Опыт комплексного социологического исследования. Под общ. ред. Грушина Б.А., Оникова Л.А. М., 1980. 207 с.
3. Егоров В.В. Телевидение между прошлым и будущим. М., 1999. 332 с.
4. Маклей М. Наука и социология знания. – М.: Прогресс, 1983. 350 с.
5. Кондратьев Э.В., Абраноб Р.Н. «Связи с общественностью». Учебное пособие для высшей школы. 1995. 349 с.

Назым МУХАМЕДИЕВА,
ЮНЕСКО, халықаралық журналистика
және қоғамдық медиа кафедрасының аға оқытушысы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

МЕМЛЕКЕТТІК ДАҒДАРЫСҚА ҚАРСЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖАҒАРУЛАРДЫҢ БЕС БАҒЫТЫ ЖӘНЕ ҚОҒАММЕН БАЙЛАНЫС

Дағдырыс – мәселенің аса асқынып, ушығып, басқа мәселелерді кері ысырып, алдыңғы орынға шығатындай деңгейге көтерілу дәрежесі. Ал оның жағымсыз (ұнамсыз) салдарының орнын толтыру онайға түспейді. Мысалы, саяси, экономикалық, экологиялық және т.б. дағдарыстар.

"Дағдарыс" ұғымы қандай да болмасын құбылыстың деградацияға ұшырап өмір сүруі мен қызмет етуі мүмкін емес болатын ерекше күйін сипаттайды. Сонымен, "дағдарыс" ұғымы құбылыстың ішкі ерекшеліктерін бейнелейді: оның табиғи қызмет етуге және эволюцияға қабілетсіздігі, онда өзінің сапаларын, қасиеттерін сақтау мен өсіруге және өзінің негізгі мәнді сипаттамаларын сақтай отырып дамудың мейлінше жоғары сатысына көтерілу мүмкіндіктерінің болмауы. Әрине, дағдарыстың келтіріліп отырған түсіндірмесі тым жалпы бірақ шынайы өмірде кез келген құбылыс белгілі бір

кезеңде өзінің қайта құрылуы мен қирауы, жоғалуына бастайтын дағдарыстық сатыға өтеді. Сондықтан, дағдарыстан шығу жолы құбылыстың сапалы жаңаруында жатыр.

Мемлекеттік дағдарыстық және саяси қақтығыстық жағдайлардағы әрекеттер жүйесі саяси қатынастар субъектілерінің жоғары саяси-әлеуметтік жағдайлар және осымен байланысты әлеуметтік практиканың ситуативтілігі мен субъективтілігі мақсатты ойластырылған саяси шешімдер мен акцияларды талап етеді. Осындағы ескеретін жайт, дағдарыс жағдайында қабылданған және жүзеге асқан қате шешімдер саяси қатынастар субъектілері үшін өте қымбатқа түседі, себебі олар дағдарысты одан ары тереңдетіп, қақтығысты шиеленістіре түседі. Бұған қарапайым мысал, Қазақстандағы жер туралы реформаның қоғамда резонанс тудыруы болды. Алматы қаласында халық бейбіт шерулерге шықты. Ұлтарактай жер үшін жан алып, жан беріскен қазақ халқы үшін, аталған шерулер заңды құбылыс. Алайда саясаткер сарапшылар саяси шиеленістер тұсында қатесіз шешімдер табу өте қиын екенін айтады. Алайда жүз отыздан астам ұлттың басын біріктіріп, бейбіт, тұрақты мамыражай өмір сүріп жатқан Қазақстандықтар үшін «Жер оқиғасы» билік өкілдеріне ой салып қана қойған жоқ, мәселеге өте сергек қарау керектігін ескертті.

Саясаттану ғылымында бұндай шиеленістердің күрделілігін біріншіден, жағдайдың қозғалмалығынан, объективті ахуалдың тез өзгергіштігінен; екіншіден, элитарлық саяси топтардың әлсіздігі, тәжірибелерінің жеткіліксіздігі салдарынан туындайтын саяси мәдениеттің төмендігінен. Қақтығысқа қатысушылар бір-біріне өркениетті тұрғыдағы оппоненттікке бейім емес, дағдарыстан шығу жолдарын жемісті іздестіруге, конфронтацияны төмендету мен сөндіруге қабілетсіз; үшіншіден, саяси тұрғыда дайын емес халық бұқарасының әлеуметтік практикалық процеске тартылуы нәтижесінде, олардың өз санымен белсенді, мақсатты әрекет етуші саяси элитаны басып тастау қабілеттілігі, яғни өркениетті мәні жоқ әлеуметтік «стихияның» үстемдік етуі мүмкіндігімен түсіндіреді.

Қоғамымыздың өткендегі және қазіргі таңдағы саяси тәжірибесі біздің көзімізді қарастырылып отырған қауіптің ақиқаттығына жеткізеді. Сондықтан қоғамды дағдарыстан алып шығатын әрекеттер жүйесі мен өркениетті конфронтацияны даярлау демократиялық саяси мәдениеттің принциптеріне, әдістеріне, ұйымдастыруы мен құралдарына негізделуі керек. Осы тұрғыда демократия, баламасыз саяси құндылық болып саналады. Ол саяси қатынас субъектілерінің ашық әрі кең және әлеуметтік тиімді бәсекелестігін қамтамасыз етеді. Осының көмегімен саяси өмір үздіксіз қызмет етеді, дамиды, саяси оппозиция қажетті конструктивтік рөлді атқарады.

Демократиялық қоғамда барлық саяси күштер әлеуметтік-саяси жағдайды жан-жақты және үздіксіз зерттеуге және оны реттеу мүмкіншіліктеріне ие болады. Ең соңында саясатты тек ғылым ретінде емес, сонымен қатар, өнер ретінде игерген жоғары икемділікті шеберлік пен қабілеттілік танытатын саяси күштер саясат ойынына қатысады. Дағдарыс жағдайынан шығу және саяси қақтығысты шешу үшін, ең алдымен, пісіп-жетілген дағдарыстың мәнін, оның көріну және таралу сфераларын, саяси қақтығыстың ерекшеліктерін анықтап алу керек; қақтығысушы күштердің әлеуметтік базасын, олардың ықпал ету дәрежесін, олардың мемлекеттік билікпен қатынасы мен байланысын, саяси жетілу деңгейін, саяси ықпал ету арсеналын, күштерін, еріктік көңіл-күйін және т.б. айқындап алу қажет. Қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері жөнінде ашық пікірталастар, саяси партиялар мен қозғалыстар арасындағы сұхбаттардың бағдарламаларын, мақсаттарын салыстыру, саяси әрекеттің әдістерін, арсеналын бағалау нәтижесінде барлық саяси күштер конституция шеңберінен шықпай билік құрылымдарына әсер ете алуға және заңды шешімдердің негізінде өз бағдарламалары мен мақсаттарын жүзеге асыруға қол жеткізу мүмкіндігіне ие болу қажет. Қоғамды күшпен мәжбүрлеу мемлекеттік биліктің ғана құқығы бар басқа саяси құрылымдар болғанымен, бұл басқару тәсілі қоғамда толқу тудырады. Қоғамда орын алған шиеленістер салдары мемлекеттегі тұрақтылық пен тұтастыққа нұқсанын тигізеді. Сол себептен, мемлекеттік емес құрылымдардың күш қолдануы қоғамдық өмірге деструктивті элементті ендіреді, қақтығысты шиеленістіре түседі. Дамудың белгілі бір кезеңінде қақтығысушы жақтар өздерінің күштік құрылымдарын қалыптастыруға, өздерінің әскерилендірілген отрядтарын құруға, армияның, қауіпсіздік органдарының, милицияның және т.б. қолдауына жетуге және оларды өз мүдделеріне пайдалануға ұмтылады. Әрине, осындай жолдар арқылы "жеңіске" жетуге болады, бірақ бұл жеңістің салдары өте ауыр болады.

Конституцияның бұзылуы жай, бір уақыттық әрекет болып қалмауы керек. Ол – құқықтық және саяси тұрғыдан алып қарағанда, заңсыздық пен зорлық процестерінің басы болуы мүмкін. Сондықтан, демократиялық қоғамда Конституция мемлекеттік билік пен азаматтар арқылы қорғалынатын жоғары құқықтық және саяси құндылық болып табылады. Бұл жағдайда ізгі мақсаттар немесе саяси мақсаттылық деп аталынатын ақтау бола алмайды. Өйткені ізгі мақсаттар тығырыққа апаратын жол, ал саяси мақсаттылық даму мүмкіндігі жоқ ситуативті тәсіл. Саяси қатынастар субъектілері өз

мүдделерінің үстемдігі принципі мен оларды жүзеге асыруға ұмтылудан бас тарта алмайды. Сондықтан, осы жерде оларды жүзеге асыруға қалай және қандай жолмен, қандай әдістер мен құралдар арқылы жетуге болады деген әлеуметтік-саяси проблемалар туындайды. Қоғаммен байланыс саласы жас сала болғанымен, уақыт талабынан туындаған, демократиялы мемлекетті дамытуға үлес қосатын сала екенін қоғамда орын алған түрлі саяси-әлеуметтік жағдайлар дәлелдеп отыр. Мемлекеттік дағдарыс жағдайындағы шиеленістерде қақтығысушы тараптар конституция шеңберінде өз мүдделерімен санасуға мәжбүрлейтін мүмкіншіліктері бар. Бұл-мемлекеттік билікке заңды түрде әр түрлі қысым жасау әрекеті (дауыс беру құқықтарын сайлауларда, референдумдарда, манифестацияларда, ереуілдерде және т.б. пайдалану), қоғамдық пікірді мақсатты түрде қалыптастыру және саяси жағдайларды өз пайдасына орай өзгерту (құқықты өздерінің идеяларын ұйымдастыруға, таратуға, олардың мәдениет жүйесінде заңды болуына пайдалану; қоғамдық жақтастықпен қолдауды жаулап алу; электоратты ұлғайту). Қоғамдық пікірді қалыптастыру барысында қоғаммен байланыс саласының атқаратын рөлі ерекше. Қоғамдық пікірді «мақсатты түрде қалыптастыру» ақ немесе қара PR объектісі ретінде соңғы кезде қазіргі қоғамда көрініс тапты. Әрине, бұл күрделі саяси жағдайлар тұсында PR қызметі бірде жеңіп, не жеңіліп отырады. Дегенмен, бұл саяси-әлеуметтік шиеленістер мен проблемаларды шешудің бірден-бір өркениетті жолы. Қоғаммен байланыс адамзат қауымы үшін табиғи эволюция жолымен жылжуға мүмкіндік беретін шынайы саяси мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік беретін сала ретінде маңызын арттыруда. Қалыптасып келе жатқан саяси мәдениет өзінің мазмұны мен гуманистік мақсаты тұрғысынан консенсустың, мүдделерді өзара ескеру мен түйістірудің, келісімге, бітімгершілікке қол жеткізудің, қатынастарды үйлестірудің мәдениеті. Осы ретте консенсус кең ұғым болғанымен оның жүзеге асуы өте қиын. Ең алдымен, ескеретін жайт, адамзатқа қазіргі кезде саяси өзара қатынастардың негізгі принципі ретінде және саяси мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының өзегі ретінде консенсус өте қажет. Егер де адамзаттың ғылыми-технологиялық күшінің өсуі жағдайындағы адамның қоршаған табиғи ортамен өзара байланысын ғаламдық тұрғыда қарастырсақ, онда біріншіден, ғаламдық ядролық қауіп төніп тұрған жағдайдағы жаулық пен өшпенділік адамзаттың өзін-өзі құртып жіберуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан, мемлекетаралық қатынастарды реттеудің қолданыста бар жүйесін (БҰҰ, экономикалық, саяси, мәдени ынтымақтастықтың аймақтық органдары) кең пайдалану қажет. Ал бұл өз кезегінде даулы мәселелерді келісім негізінде екі жақты мүдделерді ескере отырып шешуге мүмкіндік береді, екіншіден, адамзаттың өмір сүру ареалы шектеулі (Жер планетасы – тым тұйық кеңістік) және оның ресурстары шектеулі, ал бұл адамзаттан оларды тиімді пайдалануды талап етеді. Қоғаммен байланыс саласының ауқымын кеңейту ғана емес, мәнін тереңдету мәселесі алға шығады. Жекелеген компаниялардың ғана мүддесін көздемей, мемлекеттің тұтастығы мен ұлттық идеология мен стратегияны басты бағытқа алып, қоғамда оң пікір қалыптастыру. Соңғысы іске асу үшін адамзат өздерінің идеалдары, мақсаттары, негізгі құндылықтарымен бірлікте болып, ішкі конфронтацияны жеңіп, қоршаған ортаға қатынасын реттейтін халықаралық құқық пен саяси тетіктерді орнатулары қажет. Экологиядан басқа ғаламдық проблемалар да адамзаттан консенсус саясатын пайдалануды талап етеді. Консенсус адамзат өркениетінің ішкі табиғатынан келіп шығады. Осының нәтижесінде, материалдық және рухани мәдениеттің жинақталуымен адам осы мәдениеттің шынайы субъектісі ретінде қалыптасады. Консенсус идеясы өркениеттің шығу кезінен бастап адамзатпен бірге келе жатыр. Мысалы, дін адамзат өркениетімен жасты, өзінің идеологиялық мәні мен бағыты бойынша өте консенсуалды. Консенсуалды саяси мәдениет – демократиялық қоғамдағы саяси шынайылыққа тән элемент. Екі жаққа да пайдалы негіз бен формуланы таба отырып, бір-бірінің мүдделерін ескеру және оларды синтездеуге ұмтылу арқылы саяси қатынас субъектілерінің бірін-бірі құқықтық және саяси тұрғыдан тануы консенсуалды тәсілдің негізі болып табылады. Консенсустағы конфронтацияны төмендетудегі және әлеуметтік шиеленісті түсіру жолындағы өзара келісушілік элементі компромисс болып табылады. Алайда, ескеретін нәрсе, саяси қатынастар субъектілері өздерінің ішкі құрылымдары бойынша біркелкі емес, олардың арасында экстремистік әрекеттерге бейім шеткі позицияларда болатын элементтер де болады. Сондықтан да, консенсусқа қол жекізу өте күрделі және тұрақсыз процесс. Бірақ осыған қарамастан, ол – саяси шынайылықтағы жаңа ахуалды қалыптастыруға, қарама-қайшылықты кемітуге, саясат субъектілерін бір-біріне жақындатуға қабілетті қақтығысты шешудің өркениетті жолы. Консенсус саясаты мейлі оң, мейлі сол бағыттағы болсын экстремизм идеологияларының таралу аясын тарылтады. Келісімдер, пікірлерді ашық алмастыру, позицияларды салыстыру, мақсаттарды, методтар мен құралдарды өзара бағалау, қақтығыстан шығудың жолдарын тынбай іздестіру консенсусқа жетудің негізгі жолдары болып табылады. Консенсус – күрес барысында өзінің позициясын жоғалтып алудан қорқып бейбітшілік пен келісімге шақырушы әлсіз саяси субъектінің формуласы емес, керісінше, өз мүдделерінің басымдықтарын күш қолданусыз-ақ мойындатуға қабілетті күштілердің қаруы, өйткені

олардың мүдделері өміршең, қажетті, табиғи жолмен жүзеге асуға қабілетті және оппонент ретінде қабылдануы мүмкін. Саясаттанудың қолданбалы саласы: конфликтология – қақтығыстарды шешудің әдістерін, құралдары мен жолдарын зерттейді және қарастырады. Онда саясат күрделі әлеуметтік проблемаларды шешу үшін пайдаланатын шығармашылық процесс ретінде, өнер ретінде қызмет етеді. Алайда, бұл мәселелердің барлығын айрықша тұрғыда қарастыру қажет.

Эльмира ӘУЕЗОВА,

аға оқытушы

Санжар БЕКЖАНОВ

оқытушы, магистр

Шет тілдер және іскерлік карьера университеті

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ТІЛІ МЕН СТИЛІ ЖӘНЕ ПІШІНДЕРІ

Ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының қалыптасып, даму арнасында дүниеге келген басылым ел бостандығы жолындағы күрес идеологиясының мінбері болуымен де бағалы. Ендеше, оған тыңғылықты зерттеу жүргізу арқылы Қазан төңкерісі қарсаңындағы қазақ даласының қайшылыққа толы тарихи жағдайын жан-жақты айқындап, терең тани түсуге мүмкіндік туады деген сөз. Сондай-ақ, басылым материалдары арқылы сол кездегі ұлттық азат ойдың басты арналарын танып-біліп, олардың басы-қасында болған қазақ зиялыларының ұстанған жол, мақсат-мұраттарын анықтауға жол ашылады. Сонымен бірге ұлттық сананың ұйытқысы бола білген басылымның «пікір тайқазанында» (С.Мұқанов) әбден піскен халқымыздың өсіп-өркендеуіне қатысты негізгі идеялар егемен еліміздің іргетасы қаланып жатқан бүгінгі күні де қоғамдық мән-маңызын жоғалта қойған жоқ. Оны зердемізге тоқып, игілігімізге жарату да, уақыт талабы. Сонымен бірге алаш зиялыларының өмірлік бай тәжірибелері мен тәлім-тәрбиесінен өнеге алу үшін де басылым мұраларымен танысу ауадай қажет.

Газетте ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелеріне, қазақ шаруашылығының жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым-қатынасына, оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санаға, тарих пен шежіреге арналған құнды мақалалар жарияланды.

«Қазақтың» басты бағыты ағартушылық мәселесін қамтыды. Өнер, білім жағынан қалың қазаққа бас көз болды. Мысалы: «оқу жайы», «Қазақша оқу жайы» атты мақалалар оқудың мән жайын, маңызын, әсіресе, «Қазақтың шаруасына, бір жақтан надандықтан кемшілік келген де, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдігінен, теңдігіне қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат істеп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қол жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында шаншылмас едік, бізде өз алдымызда бір жұрт екенімізді білдірер едік», – десе, «Орысша оқу орыс қолтығында тұрған жұртқа керек, қазақша оқы, жаза білген соң, шама келсе орысшада білу керек», – дейді. Газет 1913 жылы жарияланған материалдарында оқудың мән жайын, маңызын айтып көпке түсіндіруге тырысса, екінші 1914 жылғы «Бастауыш мектеп» (№61), «Мектеп керектері» (№62), «Оқу мезгілі» сияқты мақалаларында мектеп, медресе жайларын нақты көрсетіп мұқтаждарын айтады. Оқу-ағарту мәселесіне «Қазақ» газеті көп көңіл бөліп, қазақ даласында жаңадан мектеп-медреселер салудың қажеттілігі, осы істің барысы туралы хабарларды кеңінен жариялап отырды. Сондай-ақ, қазақ тілінде шыққан кітаптардың бағыт-бағдары, алатын орны жөнінде қысқаша сын мақалалар өте көп жазылды.

Үш жүз жыл бойы бодандық бұғауында тұншыққан қазақ халқының қайтадан дербес мемлекеттік орнатып, айналасы төрт-бес жылдың ішінде төрткүл дүниеге танылуына жеткізген қандай ұлы күш еді, – деп таң қалатындар болса, сол ұлы күш осы ғасырлар бойы халқымыз көкірегінен өшпеген азаттық рухы [21].

«Заманына қарай амалы» деген сөз бар. Мұның мағынасы – заманның түріне қарап іс істеу. Төңірекке қарасақ, түнерген-түнерген бұлттар көрінеді, түбі қандай белгісіз, не боларын білмейміз. Нұр болып жауып, жерімізді көгертіп, несібемізді молайтар ма?

Болмаса, дауыл болып соғып, үйімізді жығып тастар ма? Көзіміз бұған жетпейді. Жалаң аяқ, жалаң бас, жеңдеріміз киюсыз, етектеріміз жиюсыз ашылып, шашылып қамсыз жатқан халықпыз. Күннің не боларынан ешкімнің көзі жетпейді. Дауылды жауын ету қолымыздан келмейді, үйлеріміздің қирамай қалуына амал ету керек. Сол амалға кіруге жұртқа мұрындық болатын нәрсенің бірі газет. Халыққа газеттің керегі қандай? «Айқап» журналында қазақ халқының әдет-ғұрып, тәрбие мәселелеріне

арналған Жақып Ақбаевтың «Туысқан бауырларына бір насихат», Шәкәрім Құдайбердиевтің «Біздің мұқтаждарымыз», «Сөз таласы», Мұқамеджан Сералиннің «Біздің бұрынғы һәм қазіргі халіміз» сияқты бірқатар еңбектері жарияланған.

Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтқанда, «Газет әдебиет тобына жататын нәрсе болғандықтан жазылған сөздер мағына жағынан толымды, көңіл жағынан қонымды, тізуі тәртіпті, сын алдында сымдай боларға тиіс» десек, осы қағида алдарына тартылған туы болған, одан бірде-бір ауытқымаған «Қазақ» газетінің бүгінгі журналистер қауымы үшін үлгі аларлық өнегелі тұстары ұшан-теңіз. Оның үстіне, ұлы Мұхаң, Мұхтар Әуезовтің «Шолпан» журналының 1923 жылғы 4-5 нөмірлерінде жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында берілген баға бойынша, «Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ» газеті» болуы апталықтың құнын еселеп арттыра түсері даусыз. Сонымен бірге «Тілі жоғалған жұрттың – өзі де жоғалады» деп шырылдап, тілімізге төнген қауіпті сейілтп, оның таза сақталып қалуына газет-журнал арқылы жанұшыра әрекет еткен алаш азаматтарының ізгі істерінен өнеге алу да – уақыт сұранысы.

Ол бүгінде мемлекеттік мәртебе алған тіліміздің көсегесін көгерту үшін ауадай қажет. «Қазақ» газеті – төл журналистикамыздың дамуына тигізген ықпал-әсері орасан зор басылым. Оны теориялық және тәжірибелік жағынан байытып қана қоймай, журналистерді баулу мектебіне айналғанын ешкім теріске шығара алмайды.

«Қазақ» газеті – бір ғана ұлттық баспасөз тарихын білу үшін, яғни журналистерге ғана қажет басылым емес, ол – берісі, тарихшыларымыз бен әдебиетшілерімізге, керек десеніз, барша жұртымызға жете білуді керек ететін асыл қазына. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов сынды халқымыздың біртуар ұлдары басшылық еткен басылымға сол кездегі қазақ оқығандарының, көзі ашық, көкірегі ояу зиялы азаматтарының үн қатпай қалғаны некен-саяқ. Осыдан-ақ, газеттің арқалаған жүгінің қаншалықты ауыр да жауапты болғандығы аңғарылады. Алдымен, патша үкіметінің, кейін келе кеңес өкіметінің газет соңынан тал түсте шырақ алып түсіп, ізін андуы, жөн-жосықсыз айыпқа тартуы, ақыр соңында үні жұрт құлағына жетпестей тар қапаста «құлыпталып» ұсталынуы бекерден-бекер емес-тін.

«Қазақ» газетін ХХ ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы қазақ қоғамдық өмірінің шынайы шежіресі, ұлттық сананың ұйытқысы және жаңа үлгідегі қазақ баспасөзінің негізін қалаған энциклопедиялық басылым деп бағалауға әбден болады. Аталмыш кезеңде «Қазақтың» жеті өлшеп, бір пішер шешімінсіз, басылым басқармасының жетекшілігінсіз ұлтқа қатысты бірде-бір уақиға болмады десек, ол – соның дәлелі. «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың әруақты аты» өшпесін әрі «киргиз» болып шатаспасын деген мақсатта «Қазақ» деп ат қойған газеттерінде алаш азаматтары «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара» халқының қамы үшін аянбай қызмет етті. Олардың «білекті бірді, білімді мыңды жығады» деген аталы сөзді алдарына тұтып, бақша баққан бағбандай, тер төге еткен еңбектері зая да кеткен жоқ.

«Қазаққа» деген игілік нәрсені енгізу жолында» қызмет еткен, «Сырттан жамандық болса, күзетші орнына жұмсалған» газет өз заманында халықты қараңғылық қамауынан адастырмай жарыққа алып шыққан бағдаршам дәрежесіне көтерілді. Оған халқымен қауышуды күтіп, архивтерде сарғайған газет тігінділерінің кез келген бетін тілге тиек ету арқылы көз жеткізу аса қиын емес. Олардың әрқайсысы тарихымызды «ақтандақтардан» арылтып, алтынмен жазылар бір-бір парағы болуға әбден лайық.

«Қазақтың» басты бағыты ағартушылық дегеннен гөрі біздің ойымызша «Қазақтың» басты бағыты – Қазақстанның басқа халықтармен теңдігі, мемлекет ретінде тәуелсіздігі, ал сол тәуелсіздікке жеткізетін жолдың бірі – ағартушылықты насихаттау, қоғамдық сананы ояту десек жөн болар. «Қазақ» газеті бес жылғы тарихында ғасырларға бергісіз қызмет атқарды. Қазақтың алғашқы саяси партиясын, тәуелсіз үкіметін құрып берген, қазақ жерлерін түгендеп, бөлшек-бөлшек бөлінген ұлттың басын құрастырған «Қазақ» газеті еді. Алаш көсемдерінің бірі ретінде Мағжанның «Қазақ» газетін, «Жас азамат» газетін, кейінде «Кедей сөзі» («Бостандық туы») газетін ұйымдастырушылардың бірі, бұл басылымдардың бағыт-бағдарын анықтап, өзінің әдеби күш-қуатын жұмсаған публицистігінің, саяси қайраткерлігінің бағасын беретін кез келді деп жазған. «Қазақ» газеті қазақ даласының қоғамдық-саяси және мәдени өміріне бес жылдан ұзақ жападан-жалғыз қызмет етті. Оған қоса өзінен бұрынғы басылымдардың бірі де жаңа газетпен не сапасы, не көтерген тақырыптарының сан-салалығы, не таралымы жағынан тең келе алмады. Бірінші жылы 3 мың таралыммен шығып тұрған «Қазақтың» таралымы, Оксфорд университеті зерттеушілерінің мәліметіне қарағанда, көп кешікпей 8 мыңнан асып жығылды. Бұл өзінен бұрынғы басылымдардың бәрін қосқанда да көп болады. Егер «Серке» мен «Қазақ газеті» немесе «Айқап» журналы оқыған және қалталы қазақтардың арасынан шыққан бір азаматтың немесе санаулы халықшыл азаматтың кездейсоқ және жеке бастамасымен пайда болса, «Қазақ» газеті тиянақты мақсат-мүддені көздеп, тұрақты қаржыландыру көзіне сүйенген ұжым болды.

"Қазақ" газетінің бетінде ең көп жазған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов қоғамдағы барлық мәселелерді қозғап, болып жатқан оқиғаларды жіті бақылап, шолу жасап, кейбір кезек күттірмейтін жайттарға дер кезінде үн қатып, елді қауіп-қатерден сақтандырып, қазақты ұлттық бостандық жарығына бастап отырды. Олар Ресейдің отаршылдық саясатын әшкереледі, Қытайдағы қазақтар жайына да назар аударды, Қазақ даласының ішкі жағдайын үнемі назарда ұстады, сыртқы саясат мәселесімен, халықаралық байланыстармен елді таныстырып отырды, бірінші дүниежүзілік соғыс тақырыбын жан-жақты қамтыды, қазақтан әскерге адам алу мәселесінде оңтайлы шешім қабылдады, Ақпан төңкерісіне көзқарастарын білдірді, жеке Қазақ Автономиясын құруға шақырды. Сөйтіп, газет арқылы публицистиканың басқарушылық, бағыт берушілік, ағартушылық, ұйымдастырушылық, насихаттаушылық, үгітшілік функцияларын жүзеге асырды. "Қазақ" газетінің публицистері қоғамдық-әлеуметтік ойға мұрындық болды, экономика, ауыл шаруашылығы, егіншілік мәселелерін сөз етті, жер мәселесін шешуге ұйытқы болды, оқу-ағарту, оқулықтар жасау, кітаптар шығару, әліппе, емле, жер игеру, кәсіп істеу, мәдениет, дін, әдебиет, баспасөз, тіл проблемаларын шешуге көпшілікті ұйыстырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақ» газеті/ Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998. - 560 б.
2. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. - Алматы: Білім. 2003. - 224 б.
3. Бекхожин Х.Н. Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860-1930 жылдар). - Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1964. - 263 б.
4. Тұрарбеков З. Әдебиеттер достығының дәнекері. - Алматы: Қазақстан, 1977. - 147 б.

Бағлан ӘБЕУ,
студент
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ТӘРЖІМАТАНУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ІРГЕТАСЫН ҚАЛАУШЫ– СЕЙДАЗЫМ ҚАДЫРБАЙ

XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының тәржімалау қасиеттері сол кездегі көлденең адамның кәсіпшілік ететін ермегі емес, мемлекет ісінің тұрақты қызметіне және халықты сауаттандырудағы негізгі бірден-бір құралына айналды. Тәржімалау өнері – көп қырлы сала болып табылады. Сондықтан да, оны бір тілден екінші тілге аудару бір бөлек, ал сол саланың маманы болып аудару бір бөлек.

Қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы бейқам халықты өркениеттің биік шыңына сүйреп, қазағым деп тәні оттай шарпылған, «Алашым» деп жаны дерттен алқынған нар тұлғалардың бірегейі, алаш қайраткері, заңгер, саяси күрескер, аудармашы – Сейдазым Құлмағамбетұлы Қадырбай. Оның артынан қалған мұралардың елеулі бөлігі аударма еңбектері болып табылады. Мұндай мұралардың қалуына, оның 1905 жылдағы тағайындалған Орынбор округтық сотындағы аудармашылық қызметі әсер деген ойдамын. Кейін, Сейдазым Қадырбай Әділет халық комиссариатта заң шығару, сот құрылысы және бақылау бөлімдерінің меңгеруші қызметтерін атқарып, осы жылдар аралығында заң саласындағы белгілі заңгерлер Нығмет Нұрмақов және Ахмет Бірімжановпен үзеңгілес жүріп, қазақ халқының ұлттық мүддесімен астарласқан құқықтық нормаларды әзірледі. Сейдазымның тәржімалау өнеріне келсек, ол осы қызметінің сырына үнілген, құқық саласында қабылдаған заң жобаларын алғашқылардың қатарында қазақ тіліне тәржімалап, бұл іспен тікелей айналысқан бірден-бір заңгер. Оның аудармашылық қасиетін, шеберлігін және ерекшеліктерін терең зерделеуді айтпағанда, оның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін әлі де болса нақтылауды қажет етеді.

Заң саласында жүріп, халқымыздың ана тілін көтеру, тіл мәртебесін биіктету жолында қыруар жұмыс жүргізді. Мәселен, Юстиция Комиссариатында қызмет еткен жылдарында 1922 жылы 26 мамырда қабылданған РСФСРД-дың «Уголовный кодекс (Қылмыс заңы)» заңдар топтамасын қазақшаға тәржімалаған еңбегі 8 тараудан тұрады: I. Мемлекеттік қылмыстар, II. Қызметтік қылмыстар, III. Шіркеудің мемлекеттен бөлінуіндегі қылмыстық ережелер, IV. Шаруашылық қылмыстар V. Тұлғаның жеке басындағы өміріне, денсаулығына және бостандығына қатысты қылмыстар, VI. Мүліктік қылмыстар, VII. Әскери қылмыстар, VIII. Халық мұрасын қорғаудағы, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар [1]. Аударылған құралда: қылмыстық құқықтың жалпы баптары, оның принциптеріне, қылмыс пен жаза туралы ұғымдарға анықтама берілген. Жазаға тарту мен одан босату, қылмыстың түрлері және жауапқа тартылған азаматтың бас бостандығынан айыру туралы мерзімдері

көрсетілген. Бірақ, Сейдазым бұл заңның қазақ даласына экономикалық және әлеуметтік жағынан еш сай келмейтіні туралы өз өкінішін білдірді. Себебі, бұл заң басылмас бұрын қазақтың тұрмыс жағдайы басты назарға алынуы тиіс еді. Сондықтан да болар, сот тәжірбиесінде қылмысқа шешім шығару сәтінде бұл заң үлкен қиындықтарды тудырды.

1923 жылы «Қылмыс заңы» басылғаннан кейін, Ташкент баспасынан «Жауыздық низамнамасы» атты құқықтық норма басылып шығады. Басылғаннан кейін, Міржақып Дулатұлы екі еңбекті салыстыра келе мынадай пікірін білдіреді: «Екінші – бұл кітап әуелден-ақ басылатын жөні жоқ еді. Өйткені, «Қылмыс заңы» Орынборда қазақшаға аударылып болып, басуға күздігүні берілгендігі «Ақ жолдың» 3 ноябрьде шыққан 265-санында жарияланған еді. Түркістан заң комиссариаты бұл кітаптың басылып шыққан соң 5000 данасын сұрағандығы да сонда айтылған еді. «Қылмыс Заңын» қазақшаға аударушы Қадірбайұлы Сейдәзім екендігі де сонда көрсетілген еді. Сейдәзім заңның мәнісіне, рухына жақсы түсініп аудар алатындығын Түркістандағы азаматтардың бірсыпырасы білетін еді. «Қылмыс Заңы» Орынборда өткен 1923 жылда басылып та шығып еді. Енді, соның бәрінің артынан 1924 жылы мынадай «Жауыздық низамнамасы» шығып отыр. Сейдәзімнің кітабы мен мұның тәржимасын салыстырып, бұдан Сейдәзімдікі нашар болғанда ғана мұны басу керек еді. Қанша пұл, қанша қағаз бекерге кетті. «Енді бұл кітапты не қылу керек?» деген сауал болар. – Бізден сұралатын болса, бұл «Жауыздық низамнамасы» қолдануға анық жарамайды. Бұл кітап сот-тергеу мекемелерін адастырады. Бұл кітап қазақтың тілін бұзады. Сондықтан, бұл кітапты доғару керек. Әсіресе, заң болғандықтан доғару керек», - деген пікірін білдірді [2].

Міржақып мақаласының жалғасында былайша түйін түйеді: «2) 9-статьядағы «взрывчатые вещества» дегенді «жарылатын нәрсе» деп қате аударған болса, енді ол туралы айтып отырғандары, бұған тура келетін қазақ сөзі жоқ дейді. Сөз ұзартпау үшін бұл статьяның қандайлық дұрыс аударылғанын Сейдәзім жазған «Қылмыс Заңынан» оқушылар көрсе екен деймін». Әділдік сөзі осылайша батыл айтылыпты... Біздің білетініміз – кейінгі пікір білдірушілер де шындық шырағының сөнбей жалындауына себін тигізгендей [3]...

Сейдазым Қадырбайдың аударма еңбектерін бір бағытта ғана қарастыруға болмайды. Себебі, кеңес өкіметі саясатының ерекше мәнін бейнелейтін заңдарды ғана тәржімалап, халықтың арасындағы қылмысты алдын-алудың бағыт-бағдарын негізге алды және сауатсыз халықты құқықтық қорғауға тәрбиелей білді. Мұның нәтижесінде Сейдазым Қадырбайдың «Нотариат туралы заң, ереже, нұсқаулар»(1928) [4], «Жер заңы»(1927) [5], «Ақылы істерді жүргізу заңы» (1930) [6], «Ақы заңы» (1926) [7], «Неке, үй-іші және қамқорлық туралы заң» (1930) [8] және т.б еңбектері арқылы отан тарихында құқықтанудың негізін қалады. Бұл еңбектер сот саласының қажетіне кірігіп кеткен екен. Түсінікке жеңіл болғандықтан да қолданысқа ыңғайлы. Пайдалануға заңгерлердің бәрі асық. Дегенмен, қолына қалам ұстағандардың бәрі аудармаға Сейдәзімдей жорға бола бере ме? Өйте алмайды екен...

Міржақып Дулатұлының 1925 жылы 6 ақпанда «Еңбекші қазақтың» №285 санында «Заң курсы ашылмақ» атты мақаласы жарияланады [9]. Мақала Міржақып Дулатұлы заң курсының Орынборда ашылатындығы, курсқа қандай азаматтар алатындығы және курстың қазақ тілінде болатындығы туралы пікірін білдірген. Және де курсты кім жүргізетіні туралы ақпараттарда берілген, сол тізімдердің қатарында Сейдазым да бар. Міржақып заң курсы жүргізушілер туралы мынадай: «Бұлардың көбі жоғары заң ғылымын оқып шыққандар, осы күндерде Заң комиссариатында ірі қызметтегілер, оқумен де, тоқумен де ысылған мамандар...», – деп пікірін білдіреді. Сейдазым 1926 жылы шілде айынан заң курсындағы ұстаздық қызметін бастайды. Құқықтану курсына Сейдазымның тәржімалаған еңбектері оқу құралы ретінде қолданылатыны айқын еді.

Қорыта келе, Сейдазым Қадырбай отандық құқық саласында аударматанудың негізін қалап, оның қалыптасуына елеулі үлес қосты. Ол қазақтың тәржімалау өнерінің, аударма қызметінің бастауында тұрған, бұл саладағы алғашқылардың бірі ретінде өзіндік өрнегі бар, авторлық қолтаңбасы айқын көрініп тұрған алаш зиялысы. Болашақта оның бұл саладағы сіңірген мұралары нақтыланып, қазіргі таңда іс жүргізу және сот бағытында да қолданылады деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Қылмыс заңы. – Қызылорда: Қазақстан, 1923.
2. «Ақ жол» газеті, 1924. №436. – 35 бб.
3. «Ақ жол» газеті, 1924. №663. – 57 бб.
4. Нотариат туралы заң, ереже, нұсқаулар. – Қызылорда: Қазақстан, 1928.
5. Жер заңы. – Қызылорда: Қазақстан, 1927.
6. Ақылы істерді жүргізу заңы. – Қызылорда: Қазақстан, 1930.
7. Ақы заңы. – Қызылорда: Қазақстан, 1926.
8. Неке, үй-іші және қамқорлық туралы заң. – Қызылорда: Қазақстан, 1930.
9. Міржақып Дулатұлы. 3-т. – Алматы: Мектеп, 2013. – 179-183 бб.

МАЗМҰНЫ:

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Қойгелдиев М. Алаш қайраткерлерінің азаттық идеологиясын қалыптастыру қызметі.....	3
Әбжанов Х. Алаш және кітап әлемі	7
Медеубек С. Ахмет Байтұрсынұв анықтаған «Шешенсөз» аталымының мәні мен айқындамасы	9
Қамзин К. Ұлттық журналистика теориясының төлбасы	12
Tamir F. Aхmet Байтұрсынұv dayındaǵan oquwlıq: oquw quralı.....	16
Мектеп-тегі А. Көсем ойдың көрігі немесе бәдізделген бітік тас – руханияттың тамыры, өркениеттің тұғыры	18
Ғарифолла Ә. Ағартушы Халел Досмұхамедұлының оқулықтары хақында.....	21
Барлыбаева Г. Ахметолла Барлыбаев – просветитель, видный деятель движения «Алаш»	27
Смағұлова С. Ұлт зиялыларының баспа ісіндегі рөлі және оқулықтары	31

1 – СЕКЦИЯ

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ДАЙЫНДАҒАН ОҚУЛЫҚТАР: МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Ахметова Л., Григорьев В. Жизнь и творчество ахмета байтұрсынұва: достижение цели, обретение государственности	36
Шаймарданов Р. Этническая история народа манси. Первые буквари.....	51
Соегов М. Об одной туркменской старопечатной книге с автографом – дарственной надписью и некоторых других изданиях начала XX века	54
Рамазан А., Батырханова Ж., Саяқбаева Г. «Ярдам» баспаханасы: тарихы мен тағлымы	58
Каримов Т. Из истории казахско-татарских книгоиздательских связей.....	61
Мухатаева Қ. Кітап басу ісінің дамуында Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармалары.....	65
Мұқанов Қ. Абылай қажы Рамазанов – Алаш қайраткері	68
Нұрымбетова Г. Алаш зиялылары және оқу-ағарту мәселелері.....	71
Асылханов Е. Міржақып Дулатов пен Павел Флоренскийдің сабақтас ойлары.....	74
Смағұлова А. Алаш мұраты және Семей баспасөзі	75
Абуов Н. Вопросы развития просвещения и духовности в степи	77
Муканова Г., Солтанаев С. Научно-методическая школа «Алаш» и задачи «Рухани жаңғыру»: сопоставительный анализ	80
Қуантайұлы Н., Мергенбаева Қ., Батырханова Ж. Жүсіпбек Аймауытұлының белгісіз қолжазбалары (<i>Жазушының Шымкент шығармашылық кезеңі негізінде</i>)	84
Әшірбаев Б., Әшірбаева Г. Алаш баспасөзіндегі сөз бостандығының көрінісі	87
Жанабаев К. Структура и функция астрального тюркского мифа в рассказе М.Жумабаева «Грехопадение Шолпан»	91
Шашаев А., Селкебаева А. Қазақ зиялыларының қоғамдық негіздегі ұйымдар арқылы жүргізген ағартушылық қызметтері	97
Тілепберген А. Алаш қайраткері Батырбек Әлжановтың редакторлық қызметі.....	100
Акынбекова А. «Темірқазық» журналы және Әлихан Бөкейханов.....	102
Әубәкірова Қ. Цензура және көркем әдебиет (<i>Жүсіпбек Аймауытұлы аудармалары негізінде</i>)	107
Мырзағали А. «Күншығыс» баспасында жарық көрген Қазақ кітаптары	109
Көлжігіт А. Алаш зиялыларының баспа ісіне қосқан үлесі.....	114
Кузенбай А. Герои Алаша: казахская интеллигенция и книга	116
Русланқызы Д. Нәзір Төрекұлұлының әдеби-ғылыми мұрасы және баспагерлік-редакторлық қызметі	119

2 – СЕКЦИЯ

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕН АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ҰЛТ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ОРНЫ

Дудинова Е. Алаш как духовный концепт национального единства: современный медиадискурс.....	121
Құрманбаева А. «Айқап» журналындағы саяси-идеялық көрністер.....	123
Бимаканова З. Алаш зиялыларының жастарға арнап шығарған еңбектеріндегі мәселелері	125
Батырханова Ж., Муканова Г., Серикбай Б. Иллюстрация учебников: история и современные методические принципы	128
Шуршигбай М. «Алаш» партиясы бағдарламасындағы саяси-әлеуметтік идеялар	131
Рушанова Н. Алаш зиялыларының рухани сананы қалыптастырудағы әлеуметтік-философиялық көзқарастары	133

Муканова Г., Туретаева Д. Идеи модернизации общественного сознания и матбугат Казахстана и Центральной Азии	137
Жағыпар Ә., Әбдіғаппар А. Махмет Темірұлы еңбектеріндегі ұлт қайраткерлері шығармашылығының тарихи сабақтастығы	142
Куралбаев Д., Ильясов Р., Нагиметова П. Традиции Абая в творчестве деятелей Алаш	146
Ысқақова Л. Ұлттық руханиятымыздың көсбасшысы – А. Байтұрсынұлы	148
Балғожиев Ф. Ұлылар даналығы – ұрпаққа мұра	152
Шагимолдин Е. Алаш автономиясының ұлттық қазынасы қалыптасу жолдары.....	154
Ақпар Ж. Алаш зиялыларының ұлттық идеясы	159
Елғондинова А. Кемеңгердің кемел ойы	162
Ахметова Г. Алаш алыптары.....	165
Қастай Д. Қазаққа болысқан құнды қағидалар	167
Төлеубаева С. Алаш арыстарының педагогикалық идеялары – ұлттық білім берудің ұйтқысы.....	168

ӨЗГЕ ТАҚЫРЫПТАҒЫ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР

Козыбаев С. Этюды на полях	171
Әмірбеков Ш., Сатиева Ш., Концептілердің адам санасына әсері.....	178
Әлмұхамбетов Б., Берікбол Р. Кітап өнері мен графика өнерінің даму жолындағы өзара ықпалы.....	181
Нурманова А., Медерова Д., Дюсенова Б. Бөкейхан әулетінің «Талдыбейіт» қорымы эпиграфиялық ескерткіштері тарихи дереккөз ретінде	187
Ибрагимов Н., Ниязгулова А. Проблемы сохранения национальной идентичности средств массовой информации Казахстана.....	197
Кенесбаева Ш. Алаштанушы Қайым Мұхамедханұлының поэзиялық туындылары	201
Касымова Д. Б. Майлин и его незабываемый герой Мыркымбай	206
Оспанова Р. Рухани жаңғыру – Тәуелсіз Қазақстанның жаңа қарқынды даму кепілі	212
Сатиева Ш. Мәдениетаралық қарым-қатынастың базалық концептілері	215
Шүршітбай Б. «Мәңгілік ел» идеясы – бірлікке бастар жол.....	218
Нағымжанова Қ., Абдураманова А. Оқушылардың білім алуға құндылық бағдарын дамыту.....	221
Нурманова М., Белгараева А. XX ғасырдағы Еуропа публицистерінің шығармашылығындағы қазақ тақырыбы	224
Смайыл Д. Медиа кеңістіктің бастауы.....	227
Данаева Н. Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген этнобасылымдар	228
Мухамедиева Л. Поиски оптимальных моделей редактирования книги: казахстанский опыт	233
Балгарина Б. М. Жұмбаевтың «Батыр Баян» дастаны мен С. Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы үндестік	234
Кутпанбаева Ж. Значение телевидения в системе массовой коммуникации	238
Мухамедиева Н. Мемлекеттік дағдарысқа қарсы және құрылымдық жаңарулардың бес бағыты және қоғаммен байланыс.....	239
Әуезова Ә., Бекжанов С. «Қазақ» газетінің тілі мен стилі және пішіндері.....	242
Әбеу Б. Құқық саласындағы тәржіматану қызметінің іргетасын қалаушы – Сейдазым Қадырбай	244